

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

КАПАРУЛІНА ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 658: 330.34.005(043.5)

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АВІАПІДПРИЄМСТВ В
УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Спеціальність 08.00.04 – Економіка та управління підприємствами

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант –
доктор економічних наук, професор
Ареф'єва Олена Володимирівна

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ЕКОНОМІЧНОГО ОБ'ЄКТА	18
1.1. Зміст і критерії ідентифікації підприємства як економічного об'єкта	18
1.1.1. Сутність і взаємозв'язок категорій «об'єкт», «суб'єкт» і «одиниця»	22
1.1.2. Зміст економічної діяльності як базис обґрунтування призначення економічних об'єктів	28
1.1.3. Ідентифікація підприємства як економічного об'єкта	37
1.2. Передумови формування цілісного погляду на підприємство в сучасній економічній методології	49
1.2.1. Концептуально-методологічний базис дослідження підприємства	52
1.2.2. Ракурс і принципи дослідження підприємства в актуальних наукових напрямках	57
1.3. Теоретико-методологічні положення дослідження підприємства на засадах універсалізму	73
1.3.1. Засади репрезентації підприємства як економічного об'єкта	75
1.3.2. Концептуальна модель методологічного патерну дослідження	83
1.3.3. Когнітивний контекст формування універсальної методології	94
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	99
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА	102
2.1. Зміст і ключові положення теорії розвитку підприємства	102
2.1.1. Природа та фази розвитку підприємства	106
2.1.2. Ключові характеристики розвитку як універсальної категорії	117
2.1.3. Об'єктивність і детермінованість криз у розвитку підприємств	128
2.1.4. Умови та чинники розвитку підприємств	135

2.2.Змістовно-формальні вимоги до інструментарію дослідження розвитку підприємств	143
2.2.1. Параметри дослідження розвитку підприємств	145
2.2.2. Потенціал підприємства як орієнтир розвитку	153
2.2.3. Роль концепції конкурентоспроможності при дослідженні розвитку підприємства	159
2.2.4. Технологічні вимоги до моделювання розвитку підприємства	169
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	175
РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АВІАБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	179
3.1.Зміст і прояви економічної трансформації	179
3.1.1. Специфіка змін в трансформаційній економіці	182
3.1.2. Вплив трансформаційних змін на структуру економіки	190
3.2.Глобальні тенденції розвитку підприємств авіабудування	199
3.2.1. Сегменти та структура ринку авіабудування	201
3.2.2. Зовнішні чинники впливу на розвиток авіабудування	213
3.2.3. Характер внутрішнього середовища провідних підприємств авіабудування	228
3.3.Умови розвитку авіабудівних підприємств України	242
3.3.1. Вплив трансформаційних перетворень в економіці України на розвиток авіабудування	244
3.3.2. Динаміка параметрів внутрішнього середовища українських авіабудівних підприємств	256
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	272
РОЗДІЛ 4. ПОЛЕ-ОБ'ЄКТНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	276
4.1.Засади поле-об'єктної методології дослідження	276
4.1.1. Філософське підґрунтя поле-об'єктної картини світу	279
4.1.2. Універсальна модель побудови поле-об'єктних утворень	285

4.1.3. Універсальна модель еволюції поле-об'єктних утворень	294
4.2.Закономірності суспільно-економічного розвитку	302
4.2.1. Чинники та критерії періодизації суспільно-економічного розвитку	308
4.2.2. Модель суспільно-економічного розвитку та роль підприємства у суспільних процесах	320
4.2.3. Історико-логічне обґрунтування етапів суспільно-економічного розвитку	329
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	358
РОЗДІЛ 5. ПОЛЕ-ОБ'ЄКТНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ	361
5.1.Репрезентація підприємства як економічного об'єкта	361
5.1.1. Концептуальна фреймово-метафорична модель підприємства	362
5.1.2. Параметрична модель підприємства	367
5.2.Закономірності розвитку підприємства як економічного об'єкта	377
5.2.1. Характеристика етапів історичного розвитку підприємства	378
5.2.2. Концепція індивідуального розвитку підприємства	393
5.3.Прикладні інструменти забезпечення керованості розвитком підприємства	405
5.3.1. Теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства	407
5.3.2. Теоретико-методичний підхід до діагностування організаційних патологій	417
5.3.3. Організаційне забезпечення управління розвитком підприємства	439
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	444
ВИСНОВКИ	448
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ	452
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні інтеграційні процеси в економіці мають характер синергії, що проявляється у переплетенні та взаємному впливі соціальних, економічних, культурних, політичних чинників і формує складний глобальний характер економічного середовища, провокуючи кардинальне змінювання способів функціонування економічних об'єктів. Зазначені процеси економічної трансформації актуалізують проблему передбачення й цілеспрямованого та проактивного впровадження змін на підприємствах з метою забезпечення балансу стійкості та прогресивності, зміщуючи акценти від адаптації внутрішнього середовища підприємства під потреби ринку до формування зовнішніх умов згідно з потребами підприємства.

Як наслідок, самоактивація підприємств утворює нове розуміння розвитку підприємства як самокерованого процесу, що потребує узгодження поточних і майбутніх інтересів підприємства та інтеграції різних аспектів, пов'язаних з розвитком, в єдиний замкнений процес від ініціації до впровадження змін. Такі умови діяльності сучасних підприємств вимагають розуміння закономірностей розвитку підприємства, що актуалізує наукові фундаментальні та прикладні дослідження з цього напрямку.

Проблематика розвитку підприємства на сьогодні є предметом дослідження низки економічних напрямів і представлена роботами таких авторів як Д. Аакер, І. Адізес, І. Ансофф, Ф. Глазл, А. Градов, Л. Грейнер, Є. Єр'югін, С. Закс, Н. Касьянова, Б. Лівехуд, В. Марченко, Д. Міллер, Р. Нельсон, В. Пономаренко, О. Раєвська, Л. Стеблякова, С. Уінтер, Дж. Чайлд, М. Шарко та ін. У результаті досліджень сформовано понятійний апарат, низку моделей розвитку й життєвого циклу та механізмів розвитку підприємства, на підставі яких розробляється інструментарій дослідження розвитку підприємства. Однак на фоні наявних досягнень в дослідженні розвитку

підприємств необхідно відмітити превалювання: орієнтації на кількісні зміни в аналізі розвитку, емпіричного характеру досліджень та індуктивного методу обґрунтування, що обумовлює недостатній рівень теоретичного узагальнення.

На сучасному етапі розвитку науки проблемне поле дослідження розвитку підприємства складає широке коло наукових питань. З одного боку, сучасна тенденція універсалізації знань в науці обумовлює базисний характер закономірностей та понятійного апарату універсальної теорії розвитку для дослідження розвитку підприємства, що виражається у трансдисциплінарності бази знань з розвитку (Аристотель, П. Анохін, О. Богданов, Г. Гегель, А. Ігембаєв, А. Ільїн, С. Павлов, Є. Хлебосолов, І. Шмальгаузен та ін.). З іншого боку, специфіка підприємства як економічного об'єкта потребує врахування таких аспектів теорії підприємства/фірми як зміст, функції та принципи діяльності й побудови підприємства (В. Байнев, О. Іншаков, В. Катькало, Г. Клейнер, П. Коенде, Р. Коуз, П. Ллерени, А. Маршалл, Ф. Махлуп, І. Репіна та ін.) для конкретизації універсальних закономірностей розвитку.

Окрім цього, враховуючи нерозривність розвитку підприємства від умов середовища, в якому воно функціонує, виникає потреба в узгодженні ключових положень теорій суспільно-економічного розвитку (С. Глазьев, К. Грейвз, О. Єрохіна, Н. Кондратьєв, А. Медісон, Дж. Модельські, А. Чижевський та ін.) та розвитку підприємства. Зважаючи на тісний зв'язок розвитку підприємства з економічними явищами конкуренції та потенціалу підприємства, потребують окремого розгляду ключові аспекти конкурентоспроможності (В. Герасимчук, А. Градов, Л. Закревська, Ж. Ламбен, М. Портер, Р. Фатхутдінов та ін.) та зміст і принципи формування потенціалу підприємства (Є. Акчуріна, О. Ареф'єва, П. Арістархов, В. Васильєва, П. Куліков, О. Пробоїв, І. Репіна та ін.).

Окреслення сучасних умов розвитку підприємств обумовлює потребу в дослідженні характеру трансформаційних перетворень в економіці у зв'язку з глобалізацією, постіндустріалізацією, інформатизацією та інноватизацією економіки (П. Дракер, М. Кастельс, Е. Кочетов, М. Порат, Н. Сапа, О. Сотула, Ж. Фурастьє, Ю. Яковець та ін.).

При визначенні прикладної спрямованості дослідження окрему увагу привертає проблема розвитку такої високотехнологічної галузі як авіабудування (О. Ареф'єва, М. Бойкова, Дж. Венсвін, К. Димов, Г. Кривов, М. Латкін, А. Соколов, С. Толкачов та ін.), оскільки авіабудівні підприємства не лише забезпечують зайнятістю висококваліфікованих працівників, але й створюють передумови для розвитку інших галузей економіки. Стратегічне значення авіабудування для розвитку України визначає доцільність формування прикладних розробок з дослідження розвитку підприємств для цієї галузі.

Формування логіки дослідження розвитку підприємства на основі узагальнення широкого кола наукових проблем потребує аналізу економічної та загальнонаукової методології (В. Автономов, М. Блауг, М. Мокій, В. Стьопін, Р. Фуллер, Дж. Харвей, Г. Щедровицький та ін.) й обґрунтування методологічної стратегії, спрямованої на теоретичний синтез.

Досить широкі межі проблемного поля дослідження розвитку підприємства, зазначена фрагментарність наявних напрацювань у цій науковій області, недостатність теоретичного узагальнення та сучасні реалії інтеграції різних сфер суспільної діяльності обумовлюють пошук шляхів синтезу окремих понять, концептів, положень і законів, що описують розвиток підприємства, в синтетичну теорію розвитку підприємства на засадах універсалізму. Озвучені передумови визначають актуальність наряду нашого дослідження, мету та завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом наукових досліджень Національного авіаційного університету за темами: "Управління суб'єктами міжнародного авіаринку в умовах змін у глобальному середовищі" (№47/11.01.05), в межах якої запропоновано теоретико-методичний підхід до оцінювання середовища розвитку підприємств для аналізу глобального середовища функціонування суб'єктів авіаринку; "Проблеми ефективного функціонування та розвитку ринку транспортних послуг" (№0112U008113), в межах якої запропоновано підхід до визначення відповідності параметрів внутрішнього та зовнішнього

середовища підприємства та здійснено аналіз умов розвитку вітчизняних авіабудівних підприємств; "Фінансове планування та інституціональне забезпечення управління якістю власності авіапідприємств в умовах глобалізації" (№0113U000584), в межах якої здійснено аналіз глобальних трансформаційних змін в економіці та розроблено 16-секторальну модель економіки для дослідження зовнішнього впливу на діяльність авіапідприємств.

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертаційного дослідження є формування синтетичної теорії розвитку підприємства на засадах універсалізму з виокремленням специфіки розвитку авіапідприємств в умовах економічної трансформації та розроблення прикладного інструментарію дослідження розвитку підприємств. Згідно з визначеною метою сформовано наступні завдання:*

- узагальнити підходи до визначення підприємства та охарактеризувати підприємство як економічний об'єкт за об'єктними критеріями, визначити його функції і роль у суспільно-економічних відносинах;
- провести структурний аналіз наукових напрямів за методологічними компонентами, визначити ракурс дослідження підприємства в них;
- сформувати теоретико-методологічне підґрунтя дослідження підприємства як економічного об'єкта на засадах універсалізму;
- охарактеризувати зміст і систематизувати ключові положення, що описують розвиток підприємства, на підставі чого уточнити термінологію та обґрунтувати теоретико-методичні засади дослідження розвитку підприємства;
- проаналізувати інструментарій дослідження розвитку підприємства та обґрунтувати вимоги до оцінювання та моделювання розвитку підприємства;
- виявити значимі риси та охарактеризувати зміст і сутність трансформаційних перетворень в економіці та їх вплив на структуру економіки та діяльність підприємств, розробити теоретико-методичний підхід до оцінювання структури економіки;
- визначити сучасні глобальні тенденції на ринку авіабудування в ракурсі сегментації ринку, зовнішніх і внутрішніх умов розвитку та розробити підхід до

оцінювання внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства;

- виділити ключові чинники розвитку та окреслити перспективи авіабудівних підприємств в Україні;

- сформуванати засади поле-об'єктної методології дослідження у вигляді концептуальних положень щодо універсальної побудови утворень та моделі розвитку й цілісного комплексу методологічних принципів і методів;

- обґрунтувати модель і механізм суспільно-економічного розвитку, роль підприємства у зазначеному процесі на основі співвідношення "поле (економіка) – об'єкт (підприємство)" та критерії періодизації, охарактеризувати етапи суспільно-економічного розвитку;

- розробити концептуальну та параметричну моделі підприємства як економічного об'єкта та виявити специфіку бізнес-моделі вітчизняних авіабудівних підприємств;

- обґрунтувати закономірності розвитку підприємств шляхом формування концепції еволюції та індивідуального розвитку підприємства;

- розробити теоретико-методичні підходи до визначення рівня розвитку підприємства й діагностування організаційних патологій та навести приклади практичної їх апробації на вітчизняних авіабудівних підприємствах.

Об'єктом дослідження є процес розвитку підприємства.

Предметом дослідження є сукупність теоретико-методологічних і методичних засад дослідження розвитку авіапідприємств.

Методологія дослідження. Концептуально-методологічний базис дослідження сформований положеннями поле-об'єктної методології дослідження, яка реалізує принцип універсалізму та виступає логічним продовженням таких загальнонаукових напрямів дослідження, як діалектика, синергетика, теорія систем та еволюційна теорія, а також економічних напрямів, серед яких необхідно відмітити: неокласичну теорію, марксизм, еволюційну економіку та інституціональний підхід. При здійсненні дослідження був використаний наступний інструментарій: при проведенні аналізу інформаційних джерел та формуванні гіпотез – узагальнення,

класифікація, формалізація, абстрагування, каузальний метод, декомпозиція, детермінація, асоціативна й логічна аналогія; при проведенні статистичного аналізу – метод трендів, кореляційний аналіз, варіаційний аналіз, метод відстаней; при обґрунтуванні понять і концептів – категоризація і концептуалізація; при обґрунтуванні наукових положень і висновків – історико-логічний метод, дедукція і логічна екстраполяція, метод симетричної матриці, метафора в якості акцентатора та асоціативного інтегратора; при формуванні моделей – концептуальний кореляційний синтез та метод множинної регресії.

Інформаційна база дослідження. В роботі проаналізовано наукові праці та публікації з таких напрямів як стратегічний і антикризовий менеджмент, теорії організаційних змін і розвитку підприємств та універсальна теорія розвитку. Для формування прикладних засад дослідження та статистичного підтвердження результатів до уваги приймалися Закони України, світові та державні класифікатори та стандарти, статистичні дані з відкритих публікацій, первинні матеріали діяльності підприємств авіабудування України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у формуванні синтетичної теорії розвитку підприємства на засадах універсалізму, побудованої на основі трансферу знань з різних наукових областей, яка включає наступні теоретичні та прикладні елементи:

уперше:

розроблено поле-об'єктну методологію дослідження, що містить концептуальну складову у вигляді матеріально-ідеальної картини реальності, що включає універсальну модель побудови поле-об'єктних утворень, яка реалізує принцип структурної фрактальності, критерії ідентифікації об'єктів та поле-об'єктну модель еволюції у вигляді симетричної функціональної матриці, та методологічну складову, яка презентована моделлю методологічного патерну, який відображає конструкцію дослідження, і комплексом узгоджених методологічних принципів і методів, за допомогою яких підприємство можна досліджувати як специфіко-універсальний об'єкт, а його розвиток – як органічну складову розвитку середовища;

сформовано фреймово-метафоричну модель підприємства, яка описує підприємство у вигляді організаційного фрейму, що об'єднує якісні характеристики діяльності підприємства за допомогою метафори у цілісний поведінковий патерн, забезпечуючи несуперечливе сполучення суб'єктивності та об'єктивності дослідження, та з метою оптимізації й прогнозування діяльності підприємства кількісно описується у вигляді параметричної моделі, яка враховує внутрішні та зовнішні умови формування результатів діяльності та відображає підприємство як нелінійний об'єкт;

обґрунтовано концепцію еволюції підприємства у вигляді логіко-історичного обґрунтування етапів розвитку підприємства на основі популяційного підходу з фіксацією якісних кореляційних змін у поведінковому патерні за допомогою фреймово-метафоричної моделі, що дає можливість прослідкувати спадковість, цілеспрямованість й індивідуально-колективний характер розвитку підприємств та прогнозувати подальші зміни та тенденції;

розроблено теоретико-методичний підхід до діагностування організаційних патологій, що базується на їх класифікації на основі джерел виникнення, напрямів і глибини порушення залежно від специфіки діяльності підприємства та рівня розвитку, обґрунтованих індикаторах порушень у вигляді структурних параметрів підприємства та критеріях визначення міри порушень й віднесення їх до організаційних патологій на основі правила "золотого розтину", що дає змогу вчасно діагностувати організаційні порушення в діяльності підприємства та формувати напрями антикризової стратегії;

удосконалено:

теорію підприємства в контексті репрезентації підприємства як економічного об'єкта, в якій згідно з критеріями ідентифікації економічних об'єктів уточнюються зміст поняття "підприємство" і набір його функцій в економічному середовищі та обґрунтовується місце підприємства в структурі економіки, в результаті чого синтезуються наявні фрагментарні уявлення про підприємство у цілісну концепцію з урахуванням еволюції підприємства;

теоретичні положення, що описують закономірності розвитку

підприємства, зафіксовані у вигляді моделі індивідуального розвитку підприємства та циклічної моделі суспільно-економічного розвитку, за допомогою яких обґрунтовується складна побудова процесу розвитку підприємства на основі дії закону спадної віддачі від чинників виробництва, правила самоорганізації й кривої дифузії змін та екзогенні й ендогенні чинники розвитку, та механізму суспільно-економічного розвитку, який демонструє принцип розвитку "підприємство-середовище", на підставі яких розроблено теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства, за допомогою якого можна ідентифікувати рівень розвитку, враховуючи стан і динаміку усіх функціональних сфер діяльності підприємства з використанням якісних і кількісних характеристик;

концептуальну модель внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства, яка базується на принципі єдності та взаємної відповідності внутрішнього та зовнішнього середовища та реалізується у вигляді комплексу теоретико-методичних підходів, за якими оцінювання внутрішнього середовища здійснюється на основі системи показників, згрупованих за вісьмома функціональними областями підприємства (кількісна оцінка) та відповідних способів поведінки (якісна оцінка), а зовнішнє середовище – за кількісно-якісним оцінюванням вісьмох зовнішніх чинників, що дає змогу здійснювати синтетичне оцінювання діяльності підприємства;

секторальний підхід до структурування економіки, який базується на концептуальній моделі суспільної діяльності, в якій пропонується виділення чотирьох сфер (технологічна, комунікативна, організаційна та пізнавальна) і восьми областей зайнятості (економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси, політика, культура, наука та освіта) за критерієм повноти та взаємообумовленості, застосування якого дає змогу оцінити пропорційність структури економіки, її відповідність макроекономічним показникам та визначати вплив структури економіки на діяльність підприємств;

концепцію потенціалу підприємства на основі розмежування філософських категорій "дійсність" і "потенція" з урахуванням міри свободи та

взаємопов'язаності об'єктів реальності та визначення ролі потенціалу у розвитку підприємства, що дозволяє використовувати в економіці узгоджену із загальнонауковими уявленнями термінологію та оцінювати потенціал за можливими, а не фактичними характеристиками підприємства;

концепцію конкурентоспроможності підприємства, в якій пропонується розгляд конкурентоспроможності як різновиду потенціалу для вимірювання здатності домінувати на ринку порівняно з аналогами на основі обґрунтованого механізму конкуренції з визначенням типу об'єктів, що вступають у конкурентну боротьбу, й умов їх функціонування, ролі конкурентної та коопераційної поведінки та розмежування об'єкта, суб'єкта та засобу конкуренції, що сприяє систематизації положень теорії конкуренції та аргументованій інтеграції економічних концепцій;

дістало подальшого розвитку:

термінологія теорії підприємства за рахунок уточнення сутності понять "економічний об'єкт", "економічний суб'єкт" і "економічна одиниця" шляхом аналізу відповідних загальнонаукових категорій і врахування когнітивних властивостей людини, обґрунтування поняття "підприємство" на основі економічних закономірностей шляхом визначення його взаємозв'язку між поняттями "фірма", "компанія" і "соціальна організація", окреслення класичного та сучасного контексту вживання понять "економіка" та "економічна діяльність", що сприяє розмежуванню споріднених понять і адекватності застосування економічної термінології;

концепт "економічна трансформація", сформований на основі систематизації проявів економічної трансформації, визначення основних протиріч та ключової взаємодії, яка дала поштовх самоактивації підприємств, в контексті розгляду трансформаційних перетворень як цілісної сукупності суспільно-економічних змін, що відповідають стратегічному етапу суспільно-економічного розвитку та обумовлюють кардинальне перетворення економічних об'єктів, що дає змогу узагальнювати сучасні тенденції розвитку підприємств;

типологія активів підприємства шляхом розподілу активів за видами потреб підприємства з урахуванням зв'язку між типами активів й функціональними областями підприємства з обґрунтуванням залежності між типами активів та властивостями підприємства, завдяки чому систематизується та пояснюється наявність різноманітних типів активів на підприємстві та вплив структури активів на результати діяльності підприємства;

понятійний апарат теорії розвитку підприємства, зокрема уточнено поняття "криза" і "перехідний період" шляхом визначення їх місця в процесі розвитку підприємства; "адаптація", "індивідуальний розвиток" та "еволюція/історичний розвиток" шляхом їх структурного аналізу і класифікації за ознаками "внутрішнє-зовнішнє" і "множина-одиниця", що сприяє систематизації економічної термінології та уточненню побудови процесу розвитку підприємства;

технологія та вимоги до моделювання розвитку підприємства на основі уточнення сутності поняття "механізм розвитку підприємства", обґрунтування зв'язку поняття "механізм" з поняттям "процес", класифікації способів моделювання розвитку на основі критеріїв "статика-динаміка" і "якість-кількість" та типології способів моделювання підприємства на основі розподілу наявних способів на композиційні і процесні та їх співставленні з об'єктними критеріями, що дає можливість аргументовано застосовувати способи моделювання залежно від їхніх можливостей і обмежень та цілей дослідження.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретико-методологічні результати дисертаційного дослідження доведені до рівня прикладних напрацювань у вигляді методичних рекомендацій для підприємств авіабудування України. Зокрема, впроваджено теоретико-методичний підхід до аналізу структури економіки на основі 16-секторальної моделі економіки (довідка №1868/6-6-2-3 від 06.11.2014 р., Апарат РНБО України), теоретико-методичний підхід до оцінювання розвитку підприємства (№БПІ/36356 від 26.12.2014 р., АТ "Мотор Січ"), теоретико-методичний підхід діагностування організаційних патологій (довідка №153-1/10 від 05.12.2014 р., ТОВ

"Аероскіф"), теоретико-методичний підхід до аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства (довідка №804-10/7 від 06.02.2015 р., ПАТ "Вовчанський агрегатний завод"). Крім того, матеріали дисертації були впроваджені у навчальний процес кафедри економіки Інституту економіки та менеджменту Національного авіаційного університету при викладанні дисциплін "Мікроекономіка", "Економіка підприємства" і "Стратегічне управління" (акт впровадження від 06.03.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею, що має теоретичне й практичне значення. Усі положення, що виносяться на захист, одержані автором особисто. Внесок автора у наукових працях, виконаних у співавторстві, визначений у списку опублікованих праць.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на 23 конференціях і семінарах, а саме: Seminar "Ukraine-Czech republic-EU: current state and future trends" (Praha, 2007); Конференція "Проблеми управління в сфері підприємництва" (Київ, 2007); VII міжнародна науково-практична конференція "Конкурентоспроможність національної економіки" (Київ, 2007); Conference "Ukraine-Czech republic-EU: current state and future trends" (Praha, 2008); Міжнародна науково-практична конференція "Виклики та потреби бізнесу XXI століття" (Київ, 2008); Conference "Ukraine-Czech republic-EU: current state and future trends" (Praha, 2010); Міжнародна науково-практична конференція "Стратегія підприємства: адаптація організацій до впливу світових суспільно-економічних процесів" (Київ, 2011); V Міжнародна науково-практична конференція "Актуальні проблеми економіки 2011" (Київ, 2011); IV Всеукраїнська науково-практична конференція "Проблеми трансформаційної економіки" (Кривий ріг, 2012); Всеукраїнська науково-практична конференція "Досвід роботи підприємств при фінансовій кризі" (Миколаїв, 2012); III Міжнародна науково-практична конференція "Міжнародна стратегія економічного розвитку регіону" (Суми, 2012); Міжнародна науково-практична

конференція "Актуальні проблеми розвитку економіки в умовах глобалізації" (Тернопіль, 2012); Міжнародна науково-практична конференція "Стратегія інноваційного розвитку: бізнес, наука, освіта" (Харків, 2012); 17-я Международная научно-практическая конференция "Интеграция экономики в систему мирохозяйственных связей" (Санкт-Петербург, 2012); VIII Международная Кондратьевская конференция, посвященная 120-летию со дня рождения Н. Кондратьева, и XX Кондратьевские чтения (Москва, 2012); II Міжнародна науково-практична конференція "Формування ефективних механізмів господарювання: в умовах сучасної економіки: теорія і практика" (Запоріжжя, 2012); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція "Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою підприємства, регіону, країни" (Полтава, 2014); Міжнародна науково-практична конференція "Методологічні та практичні аспекти менеджменту в параметрах національної економічної моделі" (Черкаси, 2012); IV Міжнародна науково-практична конференція "Економіка підприємства: теорія і практика" (Київ, 2012); I Міжнародна науково-практична конференція "Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики" (Одеса, 2012); XXI Кондратьевские чтения "Мировая экономика ближайшего будущего: откуда ждать инновационного рывка" (Москва, 2013); V Міжнародна науково-практична конференція "Інноваційна економіка, інтелектуальна власність та трансфер технологій" (Дніпропетровськ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція "Економічні перспективи підприємств та регіонів України в контексті основних соціально-еколого-економічних трендів" (Харків, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлені у 48 основних наукових роботах. Загальний обсяг, що належить автору, становить 42,39 ум.-друк. арк. Серед них: 1 одноосібна монографія обсягом 24,3 ум.-друк. арк.; 1 колективна монографія і 25 статей у наукових виданнях загальним обсягом 15,09 ум.-друк. арк. (із них 5 – у співавторстві), зокрема у фахових виданнях України опубліковано 20 статей, у виданнях, що ходять до наукометричних баз і зарубіжних видань, – 5 статей; 21 теза та матеріали конференцій (із них 2 – у

співавторстві).

Структура та обсяг роботи. Структура дисертації включає: вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел, додатки. Обсяг основного тексту становить 430 сторінок. Робота містить 47 таблиць (з них 26 займають 35 повних сторінок) і 129 рисунків (з них 11 займають 11 повних сторінок). Список використаних джерел налічує 769 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМСТВА ЯК ЕКОНОМІЧНОГО ОБ'ЄКТА

1.1. Зміст і критерії ідентифікації підприємства як економічного об'єкта

Сучасне підприємство є багатофункціональною організацією з різноманітними організаційними структурами управління, що має тісний взаємозв'язок з політичними, культурними та ін. організаціями та характеризується варіюванням масштабу діяльності від локального до наднаціонального. Складні організаційні форми діяльності підприємств обумовлюються суттєвим і щільним зв'язком економіки з іншими сферами суспільної діяльності, що спричиняє ситуацію, коли сучасне підприємство функціонує разом з об'єктами соціально-політичної та природної сфер як єдине ціле. Зазначені риси сучасної економічної дійсності ускладнюють виокремлення підприємств з-поміж інших об'єктів реальності, що виступає необхідною умовою здійснення будь-якого економічного дослідження на мікрорівні. Така потреба формується в межах задачі визначення об'єкта та предмета дослідження, оскільки «об'єкт дослідження в методологічному сенсі означає ... реальність, яка спеціально виділяється й окреслюється у своїх межах» [622, с. 52].

Окреслення меж підприємства як суспільно-економічного утворення торкається проблеми визначення його сутності та місця в економічному середовищі. В цьому контексті можна виділити такі основні ракурси розгляду підприємства:

по-перше, підприємство розглядається як економічний об'єкт

(І. А. Брусакова [86], Б. А. Райзберг [450], Ф. Перу [730], Дж. Александер [756]), економічний суб'єкт (С. М. Булганіна [91], Л. А. Васюніна [101], Й. С. Завадський [176], А. Н. Неверов [369], Л. Боссен [655]) і економічна одиниця (А. П. Градов [132]);

по-друге, визначається місце підприємства в суспільному господарстві: з точки зору рівнів ієрархії економіки (У. Ж. Алієв [21], К. Допфер, Дж. Фостер [674], О. В. Іншаков [200-202], Г. Клейнер [262, 264], Р. Матковський [339], О. Шульц [612] та ін.) та з точки зору визначення функціонального призначення підприємства (В. Г. Чепінога [592], О. С. Іванілов [206], Є. С. Романов [461], В. Ф. Байнєв [53] та ін.).

Незважаючи на широкий спектр робіт, що існує в економіці з цього напрямку, серед науковців спостерігаються розбіжності по відношенню до наступних аспектів:

- підприємство відноситься жорстко лише до однієї з таких трьох категорій як «економічний об'єкт», «економічний суб'єкт» і «економічна одиниця» або одночасно до декількох категорій без визначення критеріїв подібного трактування [91; 101; 132; 176; 369; 450];
- підприємство ототожнюється з фірмою [53;441] або ці поняття розглядаються як взаємопов'язані, але різні [185; 201; 577]; окрім того, уточнення потребує взаємозв'язок поняття «підприємство» з такими поняттями як «компанія» і «організація»;
- до підприємств відносяться лише виробничі утворення або також більш масштабні утворення на зразок холдингів, ТНК, що до свого складу включають фінансові установи, страхові компанії і т.д. [21; 201; 262; 589; 612];
- чітко не обґрунтована роль підприємства та його місце в ієрархії при структуризації економіки [21; 201; 262; 589; 612].

Таким чином, ускладнення підприємства в ході суспільного розвитку людства сприяло тому, що в економіці як науці не сформовано цілісний погляд

на підприємство та його місце в суспільному господарстві по відношенню до іншого роду утворень, що ускладнює визначення підприємства як об'єкта дослідження та відповідного дослідження будь-яких аспектів його діяльності. Вирішення цієї проблеми потребує обґрунтування сутності підприємства як економічного об'єкту – певного специфічного утворення, що виокремилося в ході суспільного розвитку людства та має специфічне цільове призначення (рис.1.1).

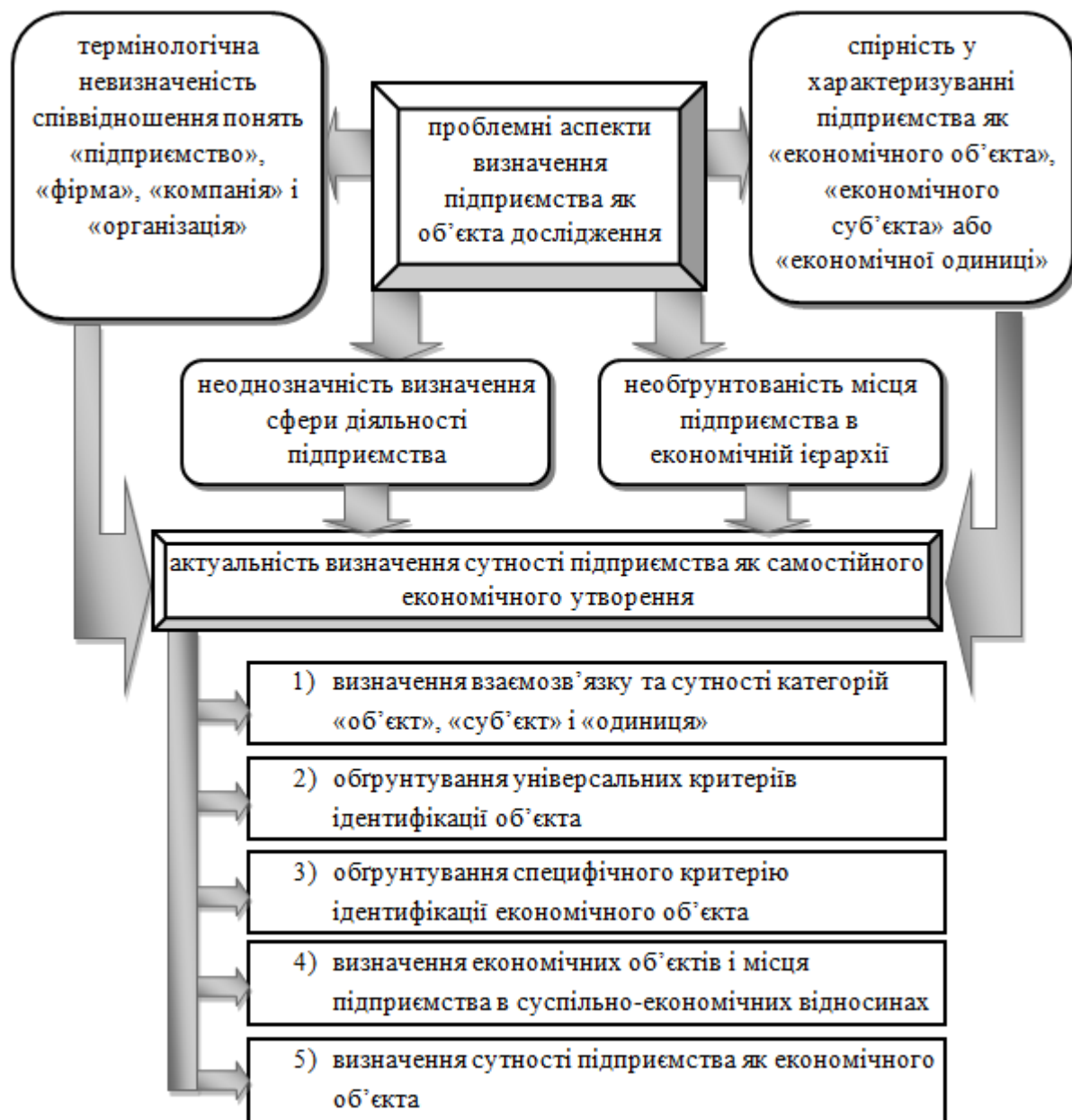

Рис.1.1. Передумови та структура аналізу сутності підприємства як об'єкта дослідження

У зв'язку з цим виникає необхідність:

- визначення аспектів вживання понять «економічний об'єкт», «економічний суб'єкт» і «економічна одиниця» по відношенню до підприємства, що передбачає аналіз сутності і взаємозв'язку між філософськими поняттями «об'єкт», «суб'єкт» і «одиниця»;
- визначення сфери діяльності підприємства на основі обґрунтування його цільового призначення;
- обґрунтування критеріїв ідентифікації економічних об'єктів на основі визначення загальних критеріїв виділення об'єктів реальності та специфічних критеріїв віднесення певного об'єкту реальності до економічних;
- визначення співвідношення понять «підприємство», «фірма», «компанія» і «організація»;
- ідентифікація підприємства як економічного об'єкту та визначення місця підприємства у суспільно-економічних відносинах;
- формування цілісного уявлення про підприємство як економічний об'єкт.

Ракурс аналізу підприємства як економічного об'єкта базується на наступних положеннях:

- поглиблення спеціалізації на фоні інтеграції, як загальна тенденція розвитку буття, зумовлює об'єктність побудови буття, специфічність і фрактальність одночасно;
- існування об'єкта вимагає наявності в його складі основних елементів, необхідних для підтримання життєдіяльності – синергія як базис побудови;
- виконання цільового призначення об'єктом зумовлює його спеціалізацію на певному виді діяльності на фоні виконання універсальних функцій.

1.1.1. Сутність і взаємозв'язок категорій «об'єкт», «суб'єкт» і «одиниця»

Категорія «об'єкт» – базова філософська категорія, пов'язана зі специфікою людського сприйняття, яке відбувається як процес побудови свідомістю образу об'єктів буття при взаємодії людини з ними. При цьому, сприймаючи оточення, людина бачить не суцільний фон (навіть неоднорідний), а картину, що складається з окремих об'єктів.

З'ясуванню природи такого сприйняття присвячено багато як загально філософських робіт (Аристотеля, Дж. Локка, Дж. Берклі), так і праць з психофізіології. Ще Аристотелем [40, с. 371-448] було сформоване уявлення про процес сприйняття згідно з принципом вирішення антиномії «подібне-протилежне» – відчуття розщеплюються на елементарні частки до рівня, коли «подібне сприймається подібним». Виділені окремі частки інтегруються у цілісне сприйняття у формі «відбитка» об'єкту впливу – інваріантний сенсорний образ – як певне «уподібнення органів чуття цьому об'єкту».

У сучасній фізіології таке уявлення про людське сприйняття знайшло відображення у вигляді складного механізму сприйняття на основі умовних і безумовних рефлексів [29; 411] та у вигляді окремих концепцій: біохімічної концепції пам'яті Х. Хідена [467], принципу домінанти О.О. Ухтомського [558] та ін. У психології відповідна специфіка людського сприйняття виражається в таких властивостях як вибірковість, предметність, цілісність, константність та ін. [106; 325; 442].

Зазначимо, що виділення окремого фрагменту буття – об'єкту – має відповідати вищезначеним властивостям людського сприйняття. Тому пропонуємо застосувати саме такий підхід до обґрунтування критеріїв ідентифікації об'єктів. При цьому, на нашу думку, загальна властивість сприйняття «предметність-фоновість» детермінує увесь процес сприйняття: предметність «характеризує різницю у типі зв'язку між елементами перцепта усередині образу» [106, с.73-76] окремого фрагменту реальності, «з одного

боку, і зв'язками внутрішньооб'єктних елементів із зовнішньофоновими» – з іншого боку. Отже, в результаті аналізу ми визначили вісім критеріїв ідентифікації об'єкта реальності:

1. Об'ємність-каузальність. Кожен об'єкт проявляється як набір певних ознак, в основі виникнення яких лежить якась причина, тобто об'єкт – якісна величина (кількість). Визначення сукупності ознак в якості наслідку дії якоїсь причини відбувається завдяки такій властивості людського сприйняття як каузальна атрибутивність [624]. Враховуючи те, що якість як причинно-наслідковий ланцюг перетворення відображається за допомогою технології, а кількість як сукупність елементів – у об'ємі, то **перший критерій виділення об'єкта** – це кількісно-якісна визначеність об'єкта, що проявляється як пріоритет об'ємних характеристик над функціональними.
2. Абстрактність-конкретність. Абстрактність сприйняття означає відображення конкретних об'єктів як спеціального прояву універсального – фрактальність – відволікання від специфічних проявів об'єкта та віднесення його до певного класу/виду об'єктів, подібних з ним за певними ознаками. Тобто з фону за ознакою подібності та близькості об'єкти групуються, однак при логічному переході від одного об'єкту до типу, класу, виду об'єктів – форма розмивається. Звідси **другий критерій виділення об'єкту** – це наявність форми та змісту, що проявляється як пріоритет конкретних над універсальними характеристиками.
3. Іманентність-трансцендентність. Сприйняття кожного об'єкта залежить від того оточення, в якому він існує. Наприклад, колір фону, на якому відображається об'єкт, впливає на сприйняття кольору об'єкта. Однак існує й зворотна залежність: характеристики об'єкта впливають на сприйняття фону. Таким чином формується кругообіг – фон впливає на об'єкт, а об'єкт впливає на фон. Відповідно **третій критерій виділення об'єкта** – наявність у об'єкта відносин (входів і виходів), що проявляється в існуванні вхідних та вихідних характеристик з наявністю

пріоритету входів над виходами.

4. Цілісність-відокремленість. Цілісність сприйняття виражає «загальну специфіку співвідношення між будь-якими елементами перцепта та його інтегральною структурою» [106, с.76]. За даними наукових досліджень людське сприйняття підпорядковується процесам аналізу-синтезу: перцептивне поле розщеплюється на окремі елементи, але об'єкт визначається як окреме ціле внаслідок взаємообумовленості та взаємопроникнення елементів усередині нього у порівнянні з фоном, з якого він виділяється, що означає наявність межі у нього. «Лише у своїй межі і завдяки їй ЩОСЬ є тим, чим воно є» [121, с. 230]. ***Четвертий критерій виділення об'єкту*** – наявність внутрішнього та зовнішнього середовища у об'єкта (ендогенних і екзогенних) у вигляді пріоритету внутрішнього середовища над зовнішнім.
5. Вибірковість. Ця властивість сприйняття базується на тому, що рівень структуризації реальності визначає середовище й відповідні об'єкти, з якого воно складається. Тобто переважне виділення одних об'єктів порівняно з іншими й фокусування на них уваги залежить від актуальності цих об'єктів для життєдіяльності спостерігача. Це передбачає наявність у об'єкта головних і другорядних характеристик. Відповідно ***п'ятий критерій виділення об'єкту*** – наявність у об'єкта головних і другорядних характеристик, що проявляються як пріоритет структури над функцією (управлінського зв'язку над інструментальним).
6. Константність-варіативність. Константність сприйняття відображає особливість сприйняття об'єкту як сукупності стійких зв'язків. Завдяки цій властивості сприйняття можлива ідентифікація об'єкта незалежно від умов спостереження через визначення його конструкції. Іншими словами має існувати відносна постійність ключових властивостей об'єкту при порівняно широкому діапазоні змін умов його сприйняття [106]. Тож ***шостий критерій виділення об'єкту*** – наявність у об'єкта сукупності властивостей, що розподіляються на атрибути (сутнісні стійкі

характеристики) та акциденції (випадкові мінливі характеристики) за умови існування пріоритету порядку над свободою.

7. Активність-пасивність. Сприйняття середовища відбувається внаслідок його впливу на людину (стимулювання) та внаслідок діяльності, ініційованої людиною (мотивація). Така особливість сприйняття обумовлює активно-пасивний характер сприйняття об'єктів з точки зору їх впливу на існування людини – виділення призначення у об'єкта (для людини) та мети (власної спрямованості). **Сьомий критерій виділення об'єкта** – наявність у об'єкта активної та пасивної поведінки у вигляді пріоритету призначення над метою.

8. Перцепція-апперцепція. Сприйняття – це відображення світу у свідомості у вигляді образу за допомогою органів чуття. Однак кожен акт сприйняття несе відбиток минулих вражень, тобто сприйняття – це пізнання на основі образів пам'яті та уяви. Це відображається у філософії Юма у вигляді термінів «перцепція» (в значенні відчуття, враження) та «ідея» (в значенні чуттєвого образу) [367]. На практиці описані властивості проявляються у вигляді приписування перцептивним образам певних здатностей. Отже, **восьмий критерій виділення об'єкта** – наявність у об'єкта відчутних (матеріальних) і прихованих (ідеальних) властивостей у вигляді пріоритету дійсності над потенціалом.

Таким чином, з нашої точки зору, **об'єкт** – це фрагмент реальності, що, будучи незалежним детермінованим утворенням, характеризується сукупністю специфічних властивостей, які мають матеріальний прояв, має форму, структуру та, будучи суб'єктивно сприйнятим, зберігає об'єктивність свого існування (рис.1.2).

Виділення й використання двох понять «об'єкт» і «суб'єкт» в науці [310; 327; 438] пов'язано з протиставленням людини природному світові, коли живі організми чи виключно людина наділяються:

- активною (перетворювальною) функцією у пізнанні світу;
- свідомістю.

За такого підходу суб'єктом вважається «носій діяльності, свідомості та пізнання» [310, с.5]. В той же час об'єкт – «те, на що спрямована (реальна (практична) і пізнавальна) активність суб'єкта» [310, с.6].

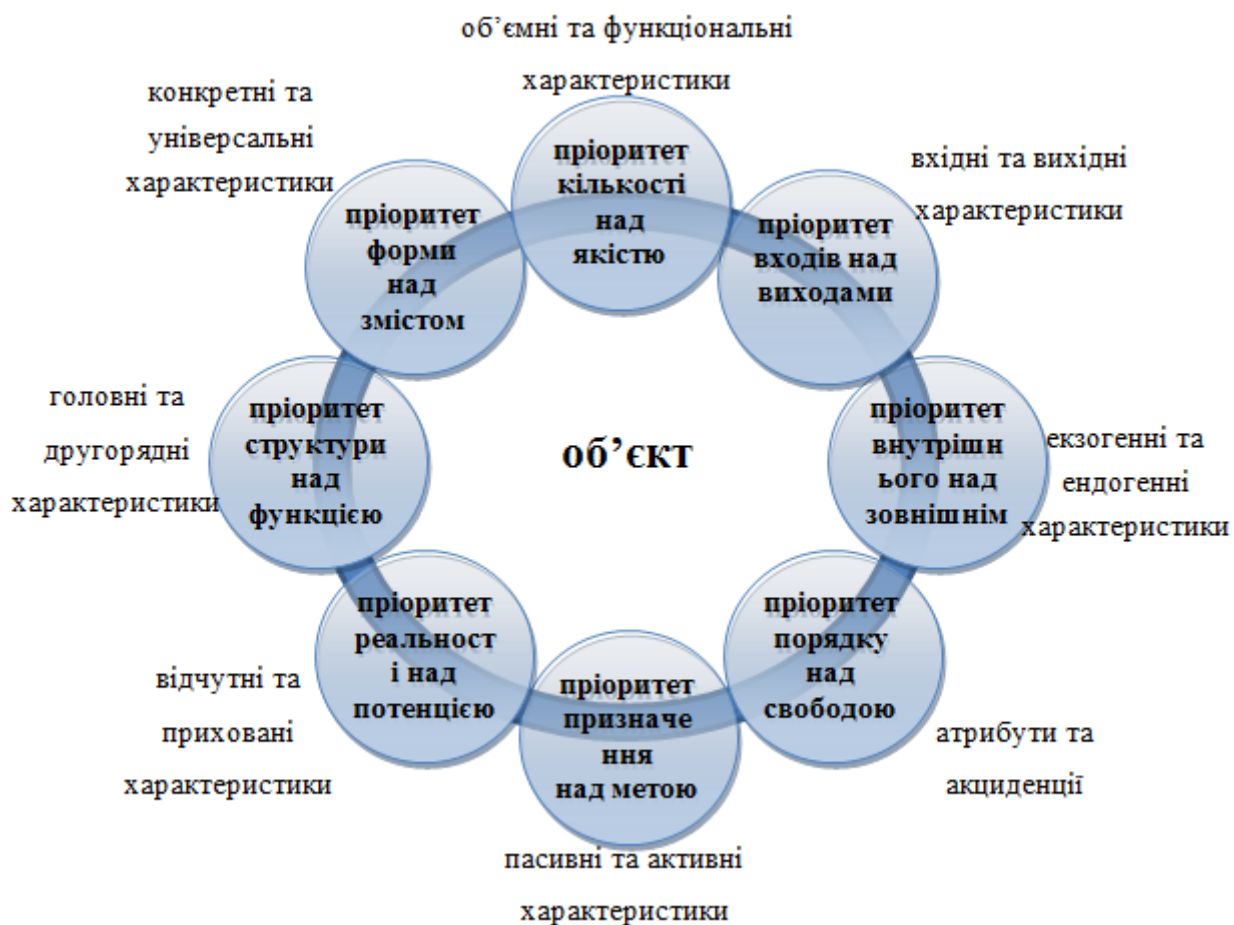

Рис.1.2. Критерії ідентифікації об'єкта (розроблено автором)

Однак у ХХ ст. сформовано погляд на відносини суб'єкта та об'єкта не як на односпрямовану дію, а як на взаємодію, діалог – суб'єкт-суб'єктні відносини [72; 145; 575]. Тому, враховуючи попередньо розглянуті властивості людського сприйняття та положення сучасних загальнонаукових теорій – теорія систем, синергетика, теорія еволюції, зазначимо принципові аспекти, необхідні для розмежування понять «об'єкт» і «суб'єкт».

По-перше, існує динамічна єдність будь-якого об'єкта та середовища його функціонування, що унеможлиблює виокремлення та протиставлення об'єкта навколишньому світові. Це означає наявність одночасного взаємного впливу між об'єктом і середовищем.

По-друге, об'єктивність знання передбачає побудову цілісної картини як взаємопов'язаних поміж собою об'єктів з визначенням ролі кожного з них, що можливе лише через інтеграцію спостерігача та його оточення з перетворенням спостерігача на один з рівнозначних об'єктів буття.

По-третє, еволюція обумовлює відносність об'єктивного знання.

По-четверте, неживими об'єктами можна вважати такі об'єкти, що не здатні до ініціації змін та адаптації до середовища й лише втрачають свої властивості з моменту їх утворення.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що *використання категорії «суб'єкт» пов'язане з відзначенням таких якостей об'єкта як здатність до адаптації та ініціації власної діяльності.*

Поняття «одиниця» в науці використовується згідно такого його значення як «окрема частина чого-небудь, що становить відносно самостійне ціле» [496, с.629]. Відповідно використання цього терміну пов'язане з такою властивістю як автономність та знаходженням *мінімально можливого об'єкту, що здатний виконувати певну функцію*, та умовним розглядом його як неділимого утворення.

Тож на основі аналізу понять «об'єкт», «суб'єкт» і «одиниця» можна зазначити, що вибір одного з трьох понять «економічний об'єкт», «економічний суб'єкт» або «економічна одиниця» для вживання має обумовлюватися акцентуацією уваги на різних аспектах певного утворення, що може бути ідентифіковане як фрагмент економічної дійсності, а саме:

- **економічний об'єкт** – об'єкт, призначенням якого є здійснення економічної діяльності;
- **економічний суб'єкт** – активний економічний об'єкт, ініціатор суспільно-економічних перетворень;
- **економічна одиниця** – умовно неподільний економічний об'єкт.

Запропоновані нами критерії ідентифікації об'єкта дозволять надалі аргументовано досліджувати підприємство як об'єкт реальності шляхом конкретизації виділених універсальних характеристик об'єктів.

1.1.2. Зміст економічної діяльності як базис обґрунтування призначення економічних об'єктів

Окреслення підприємства як економічного об'єкта, окрім визначення універсальних характеристик об'єкта, яким має відповідати підприємство, передбачає визначення його призначення, виходячи з його ролі в економіці, що обумовлює дослідження економіки як специфічного виду діяльності.

На підставі аналізу змісту економічної діяльності [2; 98; 309; 641; 696] нами визначені такі ключові моменти:

- 1) у світовій економічній науці в авторських трактовках поняття «економіка» наявні значні розбіжності, що відповідним чином позначається на розумінні поняття «економічна діяльність»;
- 2) в економічній науці на пострадянському просторі існує практика вживання двох термінів «економіка» і «господарство» як певної сфери людської діяльності на відміну від зарубіжної практики існування лише поняття «економіка» («economy»).

Така ситуація породжує варіювання меж економіки як сфери суспільного життя та економічної діяльності як суспільного процесу, що відповідним чином позначається на визначенні складу економічних об'єктів.

Крім цього, важливо відмітити переважне застосування такої практики обґрунтування сутності понять «економіка» і «економічна діяльність» як:

- порівняння наявних в економічній науці варіацій визначення зазначених понять на відповідність їх певним ознакам сучасної економічної дійсності [336; 424; 457; 503; 641];
- звертання до відповідних законодавчих норм [98];
- порівняння зі спорідненими концептами: «комерційна діяльність», «підприємницька діяльність» [98];
- звертання до походження поняття [424].

На нашу думку, зазначені методи не забезпечують формування цілісного уявлення про економіку та економічну діяльність, оскільки сутність будь-якого

явища може бути розкрита лише через його взаємозв'язки з іншими явищами реальності в сукупності з якими воно утворює певну цілісність.

Сучасний термін «економіка» походить від грецького слова «οικονομία» (οικονομική), що означає правила ведення домашнього господарства [116]. В інтерпретації К. Поланьї [424, с.33]) економіка – інституалізований процес, за допомогою якого забезпечується матеріальне існування. А. Смітом [503] уперше був явно відображений сучасний контекст вживання поняття «економіка» (але без формулювання відповідного терміну), при цьому головним предметом дослідження була організація праці в мануфактурі. Сутність економіки у вигляді визначення була чітко зазначена вже в праці А. Маршалла [336, с.56]: індивідуальна і суспільна діяльність, пов'язана зі створенням і використанням матеріального добробуту. Класичним же трактуванням поняття «економіка» вважається визначення Л. Роббінса [457, с.18]: людська діяльність із задоволення потреб в умовах альтернативного використання обмежених ресурсів. У сучасних економічних працях економіка як сфера діяльності, як правило, розглядається в розрізі однієї, декількох чи усіх чотирьох функцій: виробництво, обмін, розподіл та споживання товарів і послуг:

1) економічна діяльність – це *суспільна діяльність* з виробництва, розподілу, обміну та споживання продукції [98]. Економічна діяльність – це «процес виробництва продукції (товарів і послуг), який здійснюється з використанням певних ресурсів: сировини, матеріалів, устаткування, робочої сили, технологічних процесів тощо. Економічна діяльність характеризується витратами на виробництва, процесом виробництва та випуском продукції» [2; 347]. Економіка – це «співпраця людей з метою задоволення своїх матеріальних потреб» [651, с.3].

2) економічна діяльність – це *форма участі індивіда* у суспільному виробництві [278, с.110; 434, с. 16]. Наприклад: економічна діяльність – форма свідомої та цілеспрямованої трудової діяльності людей, у процесі якої вони здебільшого вступають в активні зв'язки з природою та економічні зв'язки й

відносини між собою для створення економічних благ у різних сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі, споживанні), а також формують свою особистість» [165, с.419].

3) економічна діяльність – це і *індивідуальна, і організована колективна діяльність* у сфері виробництва товарів і послуг. «Економічна діяльність – це сукупність дій на різних рівнях господарювання, в результаті яких люди задовольняють свої потреби шляхом виробництва й обміну благами й послугами» [618].

Слід відзначити, що існують розбіжності відносно як сутності економічної діяльності, так і форми реалізації цієї діяльності (індивідуальна, колективна чи сукупність обох видів на різних рівнях ієрархії). Загалом в історичній ретроспективі [614] відбувається розширення предмету економічної науки та його абстрактизація. Тому на сьогодні, окрім розглянутих розбіжностей щодо визначення економіки, існує тенденція розгляду економіки як узагальненої сфери людської діяльності.

Практика вживання в економічній науці на пострадянському просторі понять «економіка» і «господарство» утворює проблему співвіднесення цих понять: одні економісти ототожнюють економічну та господарську діяльність [102; 154; 319; 632], інші – вважають їх спорідненими, але різними поняттями [89; 98; 389; 395]. Насамперед проаналізуємо законодавчі норми вживання терміну «господарська діяльність» в Україні, оскільки вони задають контекст розгляду цього поняття у вітчизняній науці [102; 111; 170; 462].

Можна виділити три основних визначення «господарська діяльність» в українському законодавстві:

- «господарська діяльність – *будь-яка діяльність, у тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом і обміном матеріальних та нематеріальних благ, що виступають у формі товару*» (Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [6]);
- «господарська діяльність – *будь-яка діяльність особи, направлена на отримання доходу в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, у*

разі, якщо безпосередня участь такої особи в організації такої діяльності є регулярною, постійною та суттєвою. Під безпосередньою участю слід розуміти зазначену діяльність особи через свої постійні представництва, філіали, відділення, інші відокремлені підрозділи, а також через довірену особу, агента або будь-яку іншу особу, яка діє від імені і на користь першої особи» (Податковий Кодекс України [3]);

- господарська діяльність – це «діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність» (Господарський Кодекс України [1]).

Аналіз практики вживання терміну «господарська діяльність» у вітчизняній нормативно-правовій сфері (див. табл.1.1) довів: зміст господарської діяльності за одними джерелами близький до змісту економічної діяльності (пп. 1, 3), за іншими – пов'язаний із самозабезпеченням людини (п.2).

Таблиця 1.1

Порівняння ключових аспектів визначення господарської діяльності
(розроблено автором)

Законодавче джерело	Зміст діяльності	Джерело активності
Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [6]	Суспільна діяльність з виробництва та обміну продукції	Індивід і організація
Податковий Кодекс України [3]	Діяльність з метою регулярного отримання доходу	Індивіди
Господарський Кодекс України [1]	Суспільна діяльність з виробництва продукції	Юридично зареєстровані організації і індивіди, що мають статус підприємців (ст.55)

Крім зазначених протиріч варто відмітити, що у сучасних реаліях спосіб здійснення будь-якої діяльності для задоволення сторонніх потреб є юридичною підставою для прирівнювання такої діяльності до економічної (Національний класифікатор України [2; 347], Загальноросійський класифікатор видів економічної діяльності [383], Європейська стандартна класифікація видів економічної діяльності [696]).

Неоднозначність в економічному термінологічному апараті, що пов'язана із застосуванням понять «економічна діяльність» та «господарська діяльність», та варіативність у трактуванні поняття «економічна діяльність» має наступні наслідки:

- плутанина у вживанні економічної термінології (наприклад, «суб'єкт господарської діяльності, який провадить господарську діяльність у декількох видах економічної діяльності...» [5], вживання як синонімів термінів «економічний суб'єкт» і «суб'єкт господарювання» за умови, що існує «економічний аналіз господарської діяльності», одночасне існування в науці «економічного потенціалу господарського комплексу» і «господарського потенціалу економічної системи» [183] тощо);
- невідповідність змісту економіки та характеристики структури економіки, коли аналіз структури національної економіки здійснюється в розрізі визначення складу і співвідношення секторів економіки з ігноруванням домогосподарств [690, с.2-3];
- зведення усіх видів суспільної діяльності до економічної/господарської: культурна діяльність (театр), фінансова діяльність (банк), освітня діяльність (університет), політична діяльність (громадсько-політична організація) і т.д. розглядаються як економічні види діяльності [347; 696]. Натомість наявність, наприклад, організаційної культури, менеджменту та наукових досліджень на заводі не дає підстави вважати його культурним, управлінським чи науковим об'єктом.

Наведені зауваження свідчать, що у сучасній економічній науці спостерігається не врахування першочерговості (призначення об'єкта) і

другорядності різних видів діяльності, що здійснює об'єкт, що розповсюджується на економічну практику. Такий підхід приводить до нівелювання значимості інших сфер суспільної діяльності, окрім економічної.

Отже, при обґрунтуванні понять «економіка» і «економічна діяльність» варто враховувати два аспекти:

- згідно з тлумачним значенням поняття «господарство» у слов'янських мовах і поняття «економіка» у романських мовах їх варто вживати як синоніми. Однак, якщо враховувати наявну на практиці специфіку вживання поняття «господарська діяльність» у правознавстві, що полягає в акцентуванні уваги на виконанні будь-якої діяльності для стороннього призначення з метою отримання прибутку, та на побутовому рівні – використання майна для виконання будь-якої роботи з метою самозабезпечення у вигляді отримання доходу – виникає підґрунтя для існування двох різних понять – «економічна діяльність» та «господарська діяльність»;

- розвиток економіки як сфери суспільної діяльності пов'язаний з появою та розвитком мануфактур, що розпочався у 16-17 ст. Тому потрібно розрізняти два процеси: розвиток суспільства в цілому та розвиток економіки, що є лише частиною суспільного процесу [701];

- поняття «економіка» і «економічна діяльність» співвідносяться поміж собою як явище та процес;

- чітке окреслення контексту вживання терміну «економіка» може бути здійснено лише через визначення місця економіки серед інших сфер суспільної діяльності.

Незважаючи на те, що поняття «сфера суспільного життя» є усталеним у філософії та соціології, питання виділення сфер суспільного життя залишається дискусійним. Найбільш поширеною точкою зору можна вважати розподіл суспільного життя на матеріальне, соціальне, політичне та духовне [17, с.24-56; 188, с.106; 338, с.8-20; 564, с.189; 565, с.389-392], однак при цьому виникає вагоме заперечення. Так, поняття «духовна сфера» та «матеріальна сфера» є парними категоріями й охоплюють за змістом усі види суспільної діяльності,

що існують. Відповідно виділення соціальної і політичної сфер за таких умов є логічно необґрунтованим. Тому варто відмітити наступні варіації сфер суспільного життя, що пропонуються в наукових джерелах:

- матеріально-виробнича, соціально-політична, сімейно-побутова і духовна сфери [553, с. 108];
- економічна, політична, соціальна, духовна й сімейно-побутова сфери [31];
- матеріальне виробництво, наука як сфера виробництва теоретичного знання, сфера оцінювання діяльності, політична та соціальна сфери [148];
- матеріальна, соціальна, політична, духовна та екологічна сфери [455];
- технологічна (енергетична, виробнича та розподільча), соціальна, інформаційна, біосфера, політична та психологічна сфери [758].

Не пристаючи до жодної з наведених думок відносно розподілу суспільної діяльності на сфери, вважаємо, що аргументоване виділення згаданих сфер можливе лише шляхом побудови цілісного погляду на структуру суспільства, в основі якого мають лежати наступні твердження:

- суспільна діяльність – це холистична єдність різних сфер, що означає їх повну взаємодоповнюваність і рівноцінність (на відміну від рушійного чинника – матеріальної сфери (за К. Марксом [334, с.7]) або духовної сфери (за П. Сорокіним [510, с.50]);
- кожна сфера суспільної діяльності – це відносно відокремлена та самостійна область суспільних дій, спрямована на задоволення певної потреби людей.

У відповідності до наведених вимог сучасне світове суспільство можна уявити як інтегроване органічне ціле, що складається з чотирьох сфер: технологічної, комунікативної, організаційної та пізнавальної (рис.1.3).

Технологічна сфера – сфера суспільної діяльності, спрямована на задоволення матеріальних потреб суспільства шляхом перетворення природних ресурсів у споживчу цінність. Включає дві області:

- **виробництво** (сільське господарство, добувна та переробна промисловість

– економіка) – область технологічної сфери, в межах якої відбувається перетворення природних ресурсів у споживче благо;

- **розповсюдження** (торгівля, сервіс) – область технологічної сфери, в межах якої відбувається перетворення споживчого блага у споживчу цінність.

Комунікативна сфера – сфера суспільної діяльності, спрямована на створення умов для взаємодії та інтеграції індивідів і організацій. Складається з двох областей:

- **обмін** (інфраструктура, комунікації) – область комунікативної сфери, пов'язана із створенням умов обміну між різними учасниками суспільних відносин за допомогою будівель, споруд і засобів зв'язку (інфраструктурні засоби);
- **забезпечення** (фінансово-банківська сфера) – область комунікативної сфери, пов'язана із забезпеченням процесів суспільного виробництва та споживання шляхом узагальнення та перерозподілу наявного капіталу (фінансові інструменти).

Організаційна сфера – сфера суспільної діяльності, спрямована на упорядкування та регулювання діяльності людей. Включає дві області:

- **упорядкування** (право, оборона) – область організаційної сфери, що здійснює упорядкування суспільного життя (визначення місця кожного індивіда та організації як набору прав і відповідальності) шляхом прийняття законних актів та застосування силових засобів (управлінські важелі);
- **регулювання** (культура, релігія) – область організаційної сфери, що здійснює регулювання суспільної поведінки за допомогою введення суспільних норм та контролю з їх дотримання.

Пізнавальна сфера – сфера суспільної діяльності, спрямована на формування узагальнених орієнтирів функціонування та розвитку суспільства та забезпечення умов їх реалізації. Складається з двох областей:

- **спрямування** (наука, мистецтво, консалтинг) – область пізнавальної сфери, пов'язана з формуванням уявлення людини про світ і своє місце у ньому як

загального цільового орієнтуру за допомогою знань і технологій;

- **засвоєння** (освіта, охорона здоров'я) – область пізнавальної сфери, пов'язана з прищепленням знань і формуванням навичок для здійснення різноманітної людської діяльності та відновлення психофізичного здоров'я людини.

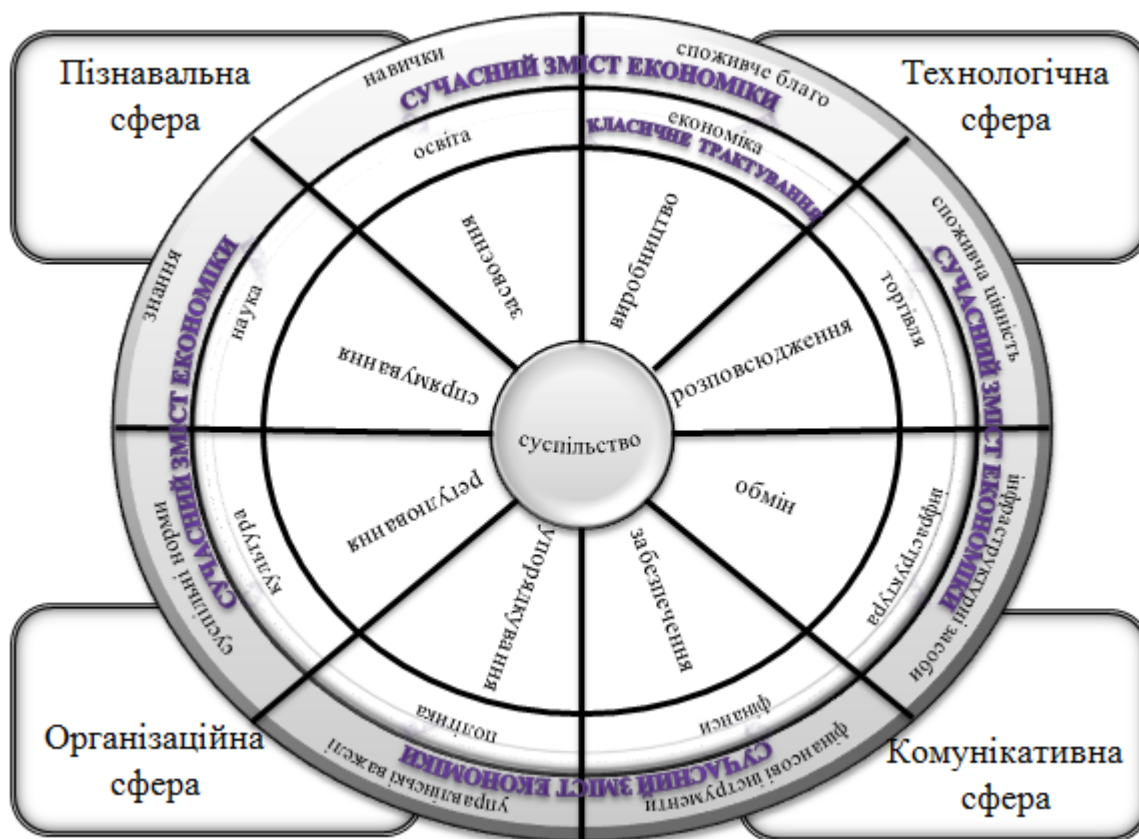

Рис.1.3. Економіка як вид суспільної діяльності (розроблено автором)

Усі суспільні об'єкти на зразок заводів, банків, університетів, страхових компаній і т.д. незалежно від сфери суспільної діяльності приймають участь у створенні суспільного продукту для задоволення суспільних потреб, але відіграють різну роль і мають різну функцію. На нашу думку, спосіб включення їх у єдине глобальне середовище у вигляді взаємопереплетення та взаємообміну сприяв хибному трактуванню різних видів зайнятості як економічних.

Однак, зважаючи на наявну практику вживання поняття «економіка», ми маємо виділити два способи трактування понять «економіка» і «економічна діяльність».

Згідно класичного трактування під **економікою** розуміється сфера суспільної діяльності, об'єкти якої здійснюють перетворення природних ресурсів у споживче благо (див. рис.1.3). Відповідно **економічна діяльність** – це діяльність індивідів і організацій, пов'язана зі створенням споживчих благ для задоволення суспільних потреб.

Згідно сучасного трактування, що враховує інтеграційні процеси: **економіка** – сфера суспільної діяльності, об'єкти якої здійснюють виробництво суспільних благ. Тобто усі суспільні об'єкти розглядаються як економічні в контексті здійснення виробництва ними певного суспільного блага, а під **економічною діяльністю** розуміється діяльність з виробництва суспільних благ.

Таким чином, обґрунтування сутності економічної діяльності дозволяє нам сформулювати з урахуванням критеріїв ідентифікації об'єктів, комплекс критеріїв ідентифікації економічних об'єктів та дослідити наявність у підприємств достатньої кількості відповідних ознак.

1.1.3. Ідентифікація підприємства як економічного об'єкта

На підставі обґрунтованих критеріїв ідентифікації об'єктів реальності та сутності економічної діяльності ми можемо узагальнити вимоги до ідентифікації економічних об'єктів:

- 1) пріоритет кількості над якістю;
- 2) пріоритет форми над змістом;
- 3) пріоритет входів над виходами;
- 4) пріоритет внутрішнього над зовнішнім;
- 5) пріоритет структури над функцією;
- 6) пріоритет порядку над свободою;
- 7) пріоритет призначення над метою;
- 8) пріоритет реальних результатів над потенціалом;
- 9) специфічність призначення.

На підставі цих критеріїв можна конкретизувати характеристики економічного об'єкта реальності (табл.1.2). Аналізуючи наведені ознаки, можна прийти до висновку, що з різним ступенем відповідності до економічних об'єктів згідно економічних джерел можна віднести такі об'єкти як підприємство, фірма, компанія та організація (господарча організація).

Підприємство за українським законодавством [1, ст.62-72] – це самостійний суб'єкт господарювання, який є головною ланкою економіки; здійснює виробничу, торгівельну, науково-дослідну або інші види господарської діяльності та функціонує на базі відокремленого майна.

Подібною думки притримуються також деякі вітчизняні економісти [206; 461; 592]. Наприклад, Іванілов О.С. [206, с.13] зазначає, що «оскільки будь-яке підприємство так чи інакше пов'язане з основними фазами відтворювального циклу — виробництвом продукції і послуг, обміном і розподілом товарів, їх споживанням, то можна виділити такі види діяльності підприємства: виробничу, комерційну, фінансову, консалтингову». За такого погляду на підприємство, по-перше, абсолютно усі організації, що існують як суб'єкти господарювання, мають відноситись до підприємств, по-друге, поняття «підприємство» і «фірма» сприймаються як тотожні. Романов Є.С. [461, с.9] і Байнєв В.Ф. [54, с.7] взагалі ототожнює три поняття: «підприємство», «фірма» і «компанія». Частина економістів також до підприємств відносять і заводи, і культурно-освітні заклади, і готелі, і стадіони, але не ототожнюють підприємство з фірмою, надаючи фірмі організаційно-правове значення [185; 200; 577]. Так, згідно з Іншаковим О.В. [200, с.7-8] підприємство – відокремлене утворення, призначене для перетворення ресурсів у споживче благо, а фірма – трансакційна оболонка, що пов'язує внутрішні процеси підприємства та його результати із зовнішнім ринковим середовищем.

Поняття «компанія» вживається для позначення об'єднання підприємців для спільної діяльності [44; 495, с.249] та часто стосується лише виробничої та торгівельної діяльності.

Характеристика критеріїв ідентифікації економічних об'єктів (розроблено автором)

Критерій	Ознака (характеристика)
Специфічність призначення	Об'єкт розглядається як економічний в розрізі здійснення ним виробництва суспільного блага
Пріоритет кількості над якістю	Економічний об'єкт є технологічно пов'язаним сполученням ключових елементів у певній кількості (якісно-кількісний склад), при чому переважна кількість ресурсів задіяна в забезпеченні об'ємів діяльності (паралельні зв'язки), а не вишикувана за технологічним ланцюгом (послідовні зв'язки)
Пріоритет форми над змістом	Незважаючи на спільні риси, що мають економічні об'єкти, вони, насамперед, характеризуються низкою специфічних індикаторів, що дозволяють вирізнити їх один від одного. Тому при позиціонуванні буде надаватися перевага специфічним характеристикам над універсальними. Насамперед, ці ознаки мають формальний характер: найменування, форма власності, масштаб діяльності, галузева належність, організаційно-правова форма, продукт діяльності та ін.
Пріоритет входів над виходами	Функціонування економічного об'єкта передбачає виконання ролі постачальника і споживача на ринку та здійснення множини ринкових операцій, що обумовлює вирішальний вплив на його діяльність вхідних чинників при залученні в загальний кругообіг суспільного виробництва-споживання

Продовження табл.1.2

Критерій	Ознака (характеристика)
Пріоритет внутрішнього над зовнішнім середовищем	Економічний об'єкт здійснює відносно автономне ведення господарської діяльності за наявності у складі усіх необхідних підрозділів, які лише разом забезпечують існування та розвиток, але при активній співпраці з іншими ринковими учасниками (зовнішнє середовище). При цьому існує певна прозорість здійснення діяльності, але за умови збереження конфіденційності. Тобто, здійснення діяльності відбувається на основі принципу самофінансування та самокупності з активним залученням зовнішніх ресурсів
Пріоритет структури над функцією	Організація діяльності економічного об'єкта передбачає вертикально-горизонтальний розподіл праці, що реалізується в межах організаційної структури управління, коли функціональні види діяльності підпорядковуються певним єдиним рішенням. Економічний об'єкт має бути зареєстрований як юридична особа, має право на самостійне прийняття рішень в межах законодавства та зобов'язаний нести повну відповідальність за свою діяльність
Пріоритет порядку над свободою	В діяльності економічного об'єкта наявні різні регулятори, що упорядковують його діяльність, що проявляється в закріпленні взаємозв'язків між підрозділами, встановленні різних норм і видів контролю при одночасному забезпеченні гнучкості та мобільності реагування
Пріоритет призначення над метою	Власна мета економічного об'єкта – отримання прибутку задля забезпечення функціонування та розвитку – може бути досягнута лише шляхом реалізації свого призначення у суспільстві
Пріоритет реального результату над потенцією	Діяльність економічного об'єкта проявляється як втілення навиків і компетенцій у вигляді реального продукту, що обумовлює матеріальний характер його активів

Поняття «організація» (в сенсі соціальної організації, оскільки це поняття є загальнонауковим та вживається, наприклад, у фізиці) є абстрактним позначенням структурованого об'єднання індивідів на базі спільної мети [44; 283; 496, с.739].

Узагальнюючи різноманіття поглядів на поняття «підприємство» в економіці, зазначимо такі ключові аспекти:

- *поняття «підприємство» має два значення – вузьке* (коли до підприємств відносяться лише виробничі об'єкти) *та широке* (коли до підприємств відносяться абсолютно усі організації та установи, що спеціалізуються на будь-якій функції суспільної діяльності та здійснюють господарську діяльність за обмінним принципом), що пов'язане, на нашу думку, з двома чинниками: по-перше, тлумачним значенням слова «підприємство» (певні зусилля, справа для отримання вигоди [497, с.487; 670]), по-друге, щільною інтеграцією усіх суспільних об'єктів;
- можна виділити *два аспекти утворення підприємств*: перший – *виробнича межа* (раціональна поєднання капіталу, праці тощо для виробництва споживчого продукту); другий – *організаційна межа* (раціоналізація функціонування як порівняння вартості укладання внутрішніх і зовнішніх контрактів). Саме ці два аспекти, як правило, лежать в основі розмежування двох економічних термінів «підприємство» і «фірма». В такому разі підприємство характеризує здатність до певної діяльності в певному обсязі, а фірма – автономність існування. Але такий ракурс суперечить законодавчо закріпленій автономності та самостійності підприємства;
- поняття «*фірма*» згідно з його походженням може вживатися для *позначення назви, яка слугує ринковим ідентифікатором підприємства* [671]. Однак згідно з таким підходом вибір варіанту ідентифікації діяльності двох підприємств, що належать одним власникам, – окрема назва для кожного підприємства або функціонування двох підприємств під однією назвою – не базується на економічних критеріях, а

відбувається внаслідок суб'єктивно-об'єктивних міркувань власників і менеджменту відносно позиціонування підприємств на ринку. Таким ринковим ідентифікатором, на нашу думку, виступає бренд, торгівельна марка;

- поняття «організація» (в якості об'єкту, а не процесу) акцентує увагу на упорядкованості будь-якого утворення незалежно від його призначення. Вживання поняття «соціальна організація» додатково указує на походження цього утворення – організація людей для досягнення спільних цілей, а поняття «господарча організація» – указує додатково на спосіб існування організації – використання свого майна для отримання доходу шляхом надання послуг або виробництва товару. На сучасному етапі розвитку суспільства кожне підприємство за рівнем своєї побудови є організацією, а кожна господарча організація розглядається як підприємство, тобто призначена для задоволення певної суспільної потреби через створення певного продукту;
- майновий аспект, що є суттєвим чинником вибору організаційної форми, визначає ракурс вживання поняття «компанія» для акцентуації уваги на об'єднанні майна декількома індивідами для спільної діяльності.

Таким чином, в результаті розвитку суспільства поняття «підприємство» набуло багатозначності й, з нашої точки зору, сучасний зміст поняття включає вісім значень:

- 1) підприємство (включаючи поняття «компанія») – функціональне сполучення ресурсів для створення суспільного продукту;
- 2) підприємство (включаючи зміст поняття «бренд») – ідентифікатор і форма людської діяльності;
- 3) підприємство – комунікаційна одиниця, учасник обмінних відносин;
- 4) підприємство=економічна одиниця=фірма=суспільно-економічний об'єкт – елемент суспільного виробництва, що існує автономно за принципом самозабезпечення;
- 5) підприємство=суспільно-економічний суб'єкт=соціальна організація –

- юридична особа або носій юридичного права та відповідальності;
- б) підприємство=суспільний інститут – упорядковане суспільне утворення; спосіб закріплення суспільних відносин;
- 7) підприємство – цілеспрямоване суспільне утворення, метою якого є отримання прибутку шляхом задоволення суспільних потреб;
- 8) підприємство – матеріальне втілення знань і компетенцій.

Відповідно, роль підприємства в суспільно-економічних відносинах можна відобразити за допомогою рис.1.4.

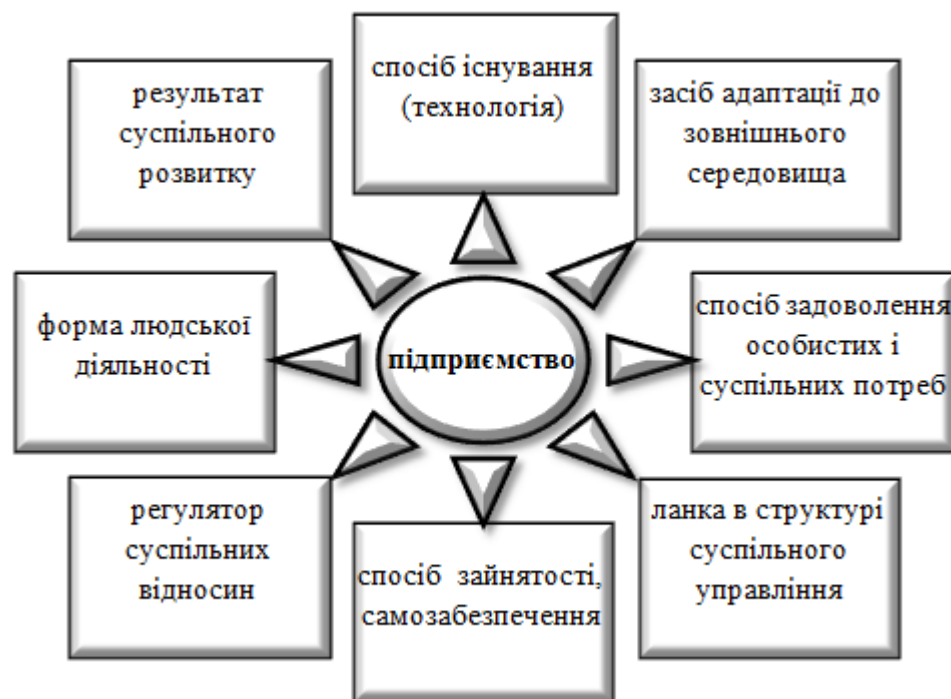

Рис.1.4. Роль підприємства в суспільно-економічних відносинах

(розроблено автором)

Враховуючи багатозначність поняття «підприємство» та сучасний зміст поняття «економічна діяльність», можна окреслити універсальний зміст поняття «підприємство»: *підприємство* – елемент суспільного виробництва, що існує у формі технологічно пов'язаної сукупності ресурсів, призначений для задоволення певної суспільної потреби шляхом створення суспільного продукту. Підприємство виокремилася й розвинулося в ході еволюції людства: виробник-споживач в одній особі перетворився на 2 різні сторони процесу в ході спеціалізації людини з подальшою інституалізацією і інтеграцією різних

сфер суспільної діяльності (культура, фінанси, освіта, економіка і т.д.).

Обґрунтування ключових ознак підприємства дозволяє нам охарактеризувати місце підприємства у суспільно-економічних відносинах, що передбачає дослідження структури економіки з визначенням об'єктів на кожному структурному рівні.

В сучасній економічній літературі окрім уже усталеного способу виділення ієрархічних рівнів економіки у вигляді мікроекономіки та макроекономіки існує декілька альтернативних підходів до структуризації [21; 132; 201; 674]. Так, наприклад, за Алієвим [21] існує 9 рівнів економіки (за спаданням): метоекономіка, мегаекономіка, макрорегіональна економіка, макроекономіка, мікрорегіональна/ мезорегіональна економіка, мезоекономіка, мікроекономіка, міні-економіка, наноекономіка. За Клейнером [262] – 5 рівнів: мегаекономіка, макроекономіка, мезоекономіка, мікроекономіка, наноекономіка. Узагальнимо різні погляди науковців на структуризацію економіки за допомогою табл.1.3.

Наведені підходи до структуризації економіки різняться не лише ступенем деталізації структурної побудови економічної дійсності (кількість рівнів ієрархії), але й мають розбіжності у трактуванні змісту цих рівнів – переліку складових елементів кожного рівня. В результаті, до економічних елементів відноситься широкий спектр об'єктів: індивіди, зайняті в економіці, фірми (підприємства), галузі, територіальні економічні зони і т.д.

Проведемо групування цих елементів, розташовуючи їх в ієрархічному порядку за зростанням рівня складності:

1. *Об'єкти, що певним чином задіяні в економічній діяльності* (капітал, земля, товари та послуги, гроші, цінні папери тощо).
2. *Індивіди (чи об'єднані індивіди, що сумісно приймають рішення) відповідно до їх ролі в економіці* (працівник, підприємець, споживач/домогосподарство, громада).
3. *Утворення як об'єднання індивідів для виконання виробничої діяльності, що є частиною іншого більш складного утворення* (економічно самостійний

підрозділ), або має статус юридичної особи (підприємство/фірма), або статус фізичної особи-підприємця (ФОП).

4. Утворення у вигляді об'єднання фірм, що втрачають свою самостійність (трест).
5. Сукупність однорідних економічних утворень, що мають подібну технологію – галузь.
6. Складне утворення зі статусом чи без статусу юридичної особи, елементами якого виступають взаємопов'язані підприємства, банки, ЗМІ та об'єкти іншого характеру (корпорація, концерн, фінансово-промислова група, холдинг, ТНК, кластер).
7. Територіальне політико-економічне утворення (чи його частина), в межах якого встановлені однакові правила ведення економічної діяльності (регіон, країна, міждержавні економічні союзи, світова економіка).

Таблиця 1.3

Наукові погляди на структурування економіки (розроблено автором)

Варіації назв рівнів економіки	Характеристика рівня
Метаекономіка [21]	Економіка Всесвіту [21]
Мегаекономіка	<ul style="list-style-type: none"> • Світова економіка [21; 201; 262; 589] • Економіка країни [612]
Мезо-рівень 4 [201] Субекономіка [589] Макрорегіональна економіка [21] Транскордонний мезо-рівень [339]	<ul style="list-style-type: none"> • Інтеграційні спеціалізовані та регіональні союзи та об'єднання, що охоплюють господарства різних груп країн, ТНК [201] • ТНК [589] • Економіка міждержавних регіонів [21; 339]
Макроекономіка	Економіка країни [21; 201; 262; 339; 589; 674]
Мікрорегіональна/ мезорегіональна економіка [21]	Економіка адміністративно-територіальних районів, міст, областей, округів, штатів тощо [21]

Варіації назв рівнів економіки	Характеристика рівня
Мезоекономіка Мезо-рівень 3 [201] Внутрішній мезо-рівень [339]	<ul style="list-style-type: none"> • Регіональні, територіально-галузеві, галузеві та міжгалузеві комплекси й об'єднання, ФПГ [201; 262; 589]; • регіони [262; 612]; • галузі [21] • галузі та території усередині країни [339; 674]
Метаекономіка	Ринки [609]
Мікроекономіка	<ul style="list-style-type: none"> • Підприємства та їх об'єднання, що випускають спільний кінцевий продукт [201]; фірми [21; 262; 589; 674]; • економічні суб'єкти [612]; • індивідууми та господарюючі суб'єкти [339]
Мезо-рівень 2	Багатогалузеві спеціалізовані чи територіальні виробництва як групи підрозділів підприємств, що випускають відокремлені види кінцевого продукту [201]
Міні-рівень 2	Спеціалізовані функціональні підрозділи з їх частковим продуктом й інфраструктурними послугами [201]
Міні-рівень 1	Професійні групи працівників однієї спеціальності [201]
Мезо-рівень 1	Професійні групи працівників однієї спеціальності [201]
Номоекономіка Міні-економіка [21]	Домогосподарства [21; 589]
Наноекономіка	<ul style="list-style-type: none"> • Працівник [201] • Індивіди / фізичні особи [21; 262; 589; 612]

Аналізуючи характер елементів кожного рівня ієрархії, хочемо зазначити, що підходи до структуризації економіки й виділення відповідних елементів на кожному рівні стосуються не лише економічних процесів, але торкаються організації суспільного життя в цілому, тобто наведені рівні ієрархії характеризують інтеграцію різних суспільних процесів в межах певної території. Тобто, серед наведених об'єктів лише підприємства та їх об'єднання

мають безпосереднє призначення – створення певного суспільного продукту.

З метою розмежування характеру різних суспільних об'єктів і виділення тих об'єктів, задачею створення яких є виробництво суспільного продукту, ми пропонуємо структурувати суспільні процеси на основі розподілу суспільних об'єктів на дві категорії: виробництво суспільного продукту та його споживання (рис.1.5).

Рис.1.5. Підприємство в структурі взаємовідносин суспільного споживання та суспільного виробництва (розроблено автором)

На рис.1.5 відображено формування суспільного споживача – від домогосподарства до світового господарства, й формування суспільного виробника – від малого підприємства, що здійснює одиничне виробництво на локальному рівні, до глобальної корпорації (поточне виробництво в межах світової економіки). Масштаб діяльності підприємств та їх об'єднань можна

визначити як його значимість на відповідному господарському рівні за допомогою ABC-аналізу. Запропонована класифікація відображає змінювання форми існування підприємства залежно від характеру інтеграційних процесів у суспільстві, демонструючи органічний зв'язок між процесами виробництва й споживання.

Крім того, з наведеної класифікації ми можемо уточнити межі підприємства як економічного об'єкта: *підприємство* – це автономне утворення, розмір якого визначається на основі оптимізації виробничих (ефект масштабу) і трансакційних витрат. Тобто підприємство є економічною одиницею.

Таким чином, проведений аналіз підприємства як економічного об'єкта продемонстрував, що поняття «підприємство» в ході суспільно-економічного розвитку набуло багатозначності, що проявляється у варіативності розуміння цього поняття в економічній теорії, тому існує потреба в обґрунтуванні сутності та місця підприємства в суспільно-економічних відносинах. Обґрунтування нами критеріїв ідентифікації об'єктів реальності та сутності економічної діяльності (на основі визначення функції економіки у суспільній діяльності) дозволило нам уточнити ракурс вживання понять «економічний об'єкт», «економічний суб'єкт» і «економічна одиниця» та ідентифікувати підприємство як економічний об'єкт. На основі аналізу взаємозв'язку поняття «підприємство» з такими поняттями як «фірма», «компанія» і «господарча організація» був уточнений відповідний термінологічний апарат. Означені результати виступили підґрунтям для визначення сучасного контексту вживання поняття «підприємство» в економічній теорії з визначенням його ролі та місця в суспільно-економічних відносинах, що дозволяє нам мати аргументоване попереднє уявлення про підприємство як об'єкт дослідження.

1.2. Передумови формування цілісного погляду на підприємство в сучасній економічній методології

Дослідження розвитку підприємства передбачає наявність у дослідника не лише певних концептуальних уявлень про об'єкт дослідження, що визначає постановку дослідницьких завдань, але й обґрунтованості вибору інструментарію та логіки здійснення дослідження. Окрім індивідуального сприйняття реальності кожним дослідником існує загальноприйнятий в науці погляд на природу цієї реальності, що варіативно може називатися картиною реальності, парадигмою, концептуальним підходом або дослідною програмою. Така загальноприйнята картина реальності виступає базисом для здійснення більшості досліджень у відповідній науковій галузі, визначаючи специфічний ракурс досліджень й відповідну інтерпретацію емпіричного матеріалу.

Як було зазначено в §1.1, сучасне підприємство – це складне багатофункціональне утворення, а його діяльність – поліфонічний процес, де на фоні протікання базової економічної функції, відбуваються фінансові, науко-дослідні, громадсько-політичні та інші процеси. Такий складний характер діяльності підприємства відбивається в наявності в арсеналі сучасної економічної науки одночасно декількох концептуально-методологічних підходів. Однак на сьогоднішній час склалась ситуація, коли жоден з наявних концептуальних підходів не пояснює в цілому властивості реальних підприємств, не охоплює усі взаємовідносини між виробничим підприємством та фінансовими установами, громадськими та політичними організаціями, інфраструктурними утвореннями, засобами масових комунікацій та ін. Ця проблема розповсюджується не лише на дослідження підприємств, а загалом є характерною для усієї економічної теорії. Так, М. Блауг [653, с. 36] зауважує: «Економісти поступово підмінили свій предмет, перетворивши його в якусь соціальну математику, в якій аналітична суворість, як це розуміється на

математичних факультетах, – усе, а емпірична адекватність, як це розуміється на фізичних факультетах, – ніщо». Відповідно, серед найактуальніших проблем в сучасній економічній методології, які необхідно враховувати при здійсненні економічного дослідження, можна виділити наступні:

1. Економічна теорія базується на принципі раціоналізму, що не відображає реальної поведінки індивідів [11; 37; 323, с.15; 328, с.91; 385; 601, с.35].
2. Існує змістовна відокремленість економічних дисциплін [408].
3. Спостерігається превалювання кількісних досліджень над якісними, відбувається підміна суті економічних досліджень математичною обробкою статистичного матеріалу [150; 244; 408; 418; 672]. «Сучасні економісти з особливим завзяттям віддаються економетричним екзерциціям, що фактично перетворило розвиток економічної науки в колективну імітацію емпірично-верифікованих критеріїв істинності економічних знань» [640].
4. Існує розрив між економічною теорією та практикою [25, с.152; 139, с. 50; 189, с. 76; 408; 653, с.35-56].

Загалом, в сучасній економічній науці, на нашу думку, можна виділити чотири альтернативи формування методології дослідження підприємства:

- селективний підхід – вибір одного з наявних концептуальних економічних підходів в якості провідного напрямку (Н.З. Алієв [20], В.І. Аршинов [43], В.Ф. Байнєв [54], І.П. Гурова [142], В.Я. Єльмєєв [166], В.А. Колпаков [272], Є.Б. Ніколаєв [376], Е.П. Севастьянова, Р. Гейз [744]; Е.І. Тіміна [530] та ін.);

- методологічний плюралізм, що передбачає одночасне застосування декількох концептуальних підходів, що відображають різні сторони предмету дослідження й припускає певний суб'єктивізм дослідника (Дж. Дуннін [675], Б. Колдуелл [658, с.245], Д. Макклоскі [718, с.510], В.Н. Прокопьев [441], Дж. Ходжсон [581, с.83] та ін.);

- адитивний підхід – створення картини економічної реальності на основі поєднання декількох економічних концептуальних підходів

(В.В. Білоцерківець, О.О. Завгородня [75]; В.Г. Занг [182], Л. Євстигнєєва [164], Г.Б. Клейнер [262; 264]; С.Г. Кірдіна [257], П.С. Лемещенко [313] та ін.);

- універсалізм – створення цілісної картини реальності на основі обґрунтування загальних закономірностей (М.І. Беляєв [69], С.Я. Беркович [73], П.С. Ісаєв [203], Н.Н. Моїсєєв [361], В.А. Поляков [426]).

Зазначені альтернативи не підкріплюються ні чіткими критеріями вибору одного з наявних концептуально-методологічних підходів, ні певними положеннями, що регламентують взаємозв'язок між декількома підходами, ні формулюванням фундаментальних принципів нової синтезуючої картини реальності з визначенням економічної специфіки. Крім того, формування методології дослідження підприємства ускладнює множинність парадигм, концепцій, підходів до дослідження підприємств за одночасної відсутності їх систематизації. Відмічені явища сприяють фрагментаризації уявлень про підприємство та невизначеність процесу формування методології дослідження підприємства. Вирішення указаної проблеми, на нашу думку, може бути здійснено шляхом визначення основних положень формування методології дослідження підприємства (рис. 1.6), що передбачає:

- визначення структури наукового знання в контексті дослідження підприємства, що, по-перше, дозволить систематизувати наявні напрацювання в зазначеній області й визначити актуальні в межах нашого дослідження підходи – сформувати концептуально-методологічний базис, по-друге, сформувати логіку дослідження підприємства на засадах інтеграції знань про підприємство в структуру економічного та загальнонаукового знання;
- визначення ключових структурних елементів методології для забезпечення їх порівнянності;
- виявлення ракурсу розгляду підприємства в актуальних у сучасній економіці концептуально-методологічних підходах, що сприятиме визначенню умов і обмежень кожного підходу в дослідженні підприємства для подальшого формування стратегії нашого дослідження.

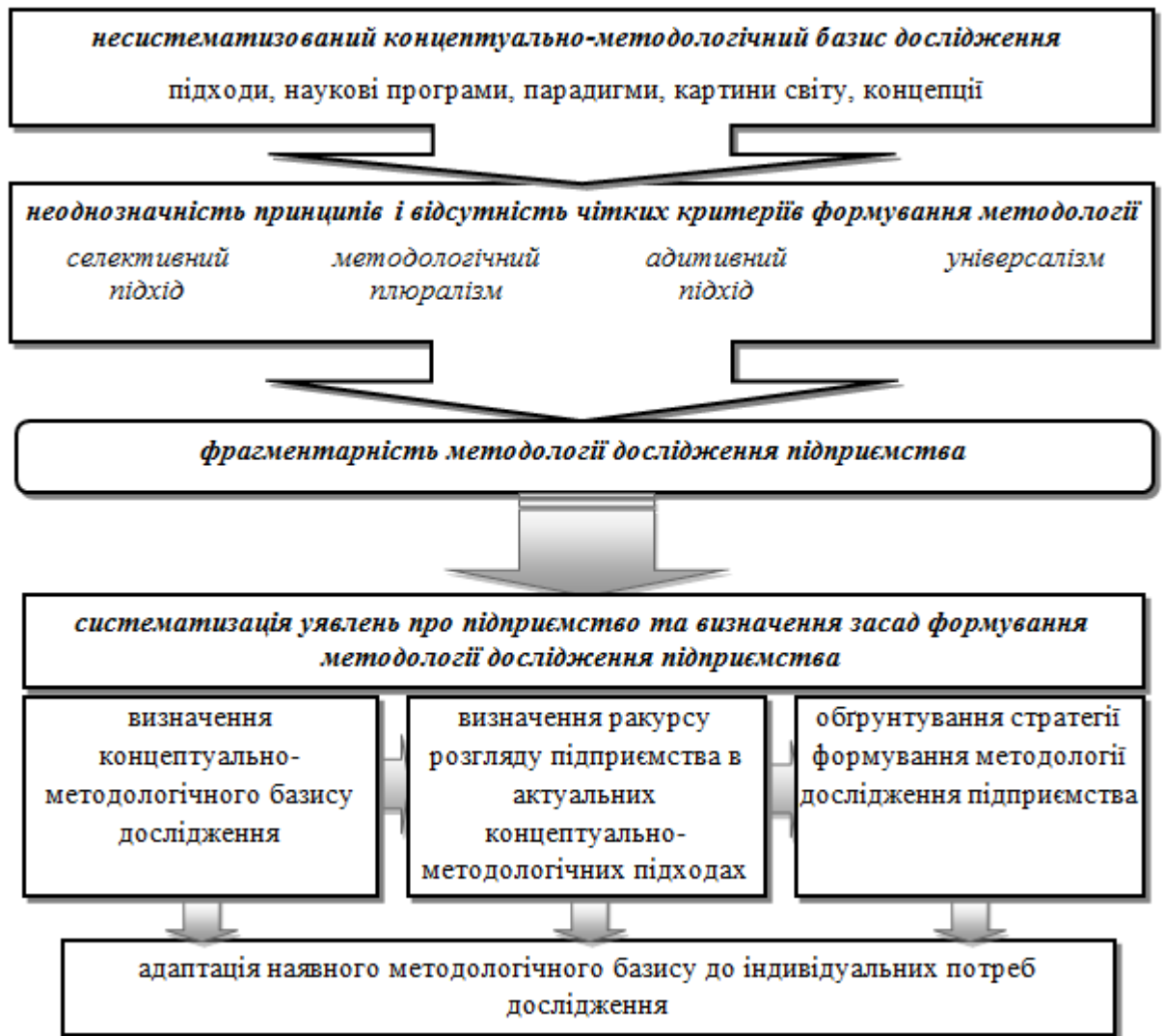

Рис.1.6. Проблемне поле формування методології дослідження підприємства та шляхи його вирішення

Розв’язання поставлених завдань дозволить адаптувати наявний концептуально-методологічний базис до індивідуальних потреб дослідження.

1.2.1. Концептуально-методологічний базис дослідження підприємства

Проведення аналізу сучасних засад формування методології дослідження підприємства потребує вивчення поглядів економістів на виділення таких

концептуально-методологічних підходів, парадигм, що становлять фундамент сучасної економічної науки.

Враховуючи умови та обмеження кожного підходу, їхній взаємозв'язок, науковці переважно пропонують не концентруватися на застосуванні певного одного підходу, а використовувати декілька підходів одночасно. Зважаючи на значне різноманіття поглядів науковців на актуальність тих або інших концептуально-методологічних підходів при дослідженні підприємства, згрупуємо їх у три блоки:

- 1) наукові економічні концептуальні підходи: неокласицизм, інституціоналізм, марксизм, кейнсіанство [20; 142; 245; 272; 744];
- 2) загальнонаукові підходи: системний підхід, синергетика, еволюційна теорія, діалектика [43; 75; 182; 246; 257; 262; 264; 313] та універсальні теорії [69; 73; 203; 361; 426];
- 3) концепції, парадигми, що описують стан економічної сучасності, акцентуючи увагу на певних актуальних аспектах: економіка знань, інформаційна економіка, мережева економіка, інноваційна економіка [376; 530; 636; 642].

Беручи до уваги такий широкий арсенал актуальних концепцій, парадигм, підходів у сучасній економічній методології, обґрунтоване визначення концептуально-методологічного базису дослідження потребує визначення структури загальнонаукового та економічного знання, що в свою чергу дозволить сформулювати логіку дослідження підприємства як економічного об'єкта.

Враховуючи певну синонімічність таких понять як «концептуальний підхід/концепція», «парадигма/дисциплінарна матриця», «дослідна програма» та «картина світу», насамперед, варто визначитися з термінологічним апаратом. З цією метою порівнюємо тлумачення зазначених понять:

- 1) концепція – система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище; ідейний задум [496, с. 275]. Концепція є ядром будь-якої наукової теорії, парадигми, оскільки вона закладає основи розуміння об'єктів

теорії, властивостей, взаємозв'язків, структури тощо [346; 379];

2) парадигма – сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що слугують зразком наукової діяльності [297]. Структура парадигми (дисциплінарної матриці) включає: цінності як загальну установку сприйняття реальності, теоретичні та методологічні принципи, термінологічний апарат;

3) дослідна програма – серія теорій, що послідовно змінюють одна одну, пов'язаних однією науковою ідеєю та принципами. Дослідна програма складається з «жорсткого ядра» (сукупність сутнісних тверджень (гіпотез)), «захисного пояса» (рівень допоміжних гіпотез і конкретних теорій) та позитивної й негативної евристики [302].

4) картина світу (реальності) – цілісне уявлення про властивості та закономірності реальності, що виглядає як складна структура. «Змістовно сприйнята картина світу означає, таким чином, не картину, що зображує світ, а світ, що розуміється як картина... Буття суцього шукають й знаходять у відображенні суцього» [576, с.102]. Картина світу є формою знання, що регулює постановку фундаментальних наукових проблем і спрямовує трансляцію уявлень і принципів із однієї наукової галузі в іншу [519, с.177].

Незважаючи на певну спорідненість наведених понять, можна виділити деякі відмінності між ними.

Парадигма – більш структуроване поняття у методології науки порівняно з концепцією, але аспект вживання такого різновиду поняття «концепція» як «концептуальний підхід» дуже близький за змістом до поняття «парадигма». Поняття «концепція» часто вживається в такому значенні як ідейний задум. У такому разі це менш містке поняття, оскільки на ідейному задумі базуються і теорії, і парадигми, і наукові програми, й картини світу. Структура парадигми наближена до структури «жорсткого ядра» наукової програми. Хоча парадигма, концептуальний підхід і жорстке ядро дослідної програми включають ідею, основоположні принципи та положення, вони не можуть претендувати на усеосяжність уявлень про економічну реальність. Картина

світу найбільш фундаментальне та абстрактне поняття з тих, що аналізуються, оскільки на основі загального бачення світу формуються спеціалізовані картини світу відповідно до галузей науки – картини певного типу реальності. При цьому під типом реальності розуміється «фрагмент чи аспект Універсуму, що вивчається методами відповідної науки й утворює предмет її дослідження» [519, с.42]. В картині світу інтегруються уявлення про світ з кожної наукової галузі, створюючи цілісний образ світу. Як зазначається Стьопіним В.С. і Кузнєцовою Л.Ф. [519, с. 176]: «Усі ці обмінні процеси парадигмальними установками, поняттями й методами між різними науками передбачають, що між ними має існувати певне узагальнене бачення предметних областей кожної з наук, бачення, що дозволяє порівнювати різні картини реальності, що досліджується, знаходити в них загальні блоки та ідентифікувати їх, розглядаючи як одну й ту саму реальність».

Таким чином, змістовне співвідношення розглянутих понять можна зобразити за допомогою рис.1.7 у вигляді структури наукового знання та перенесенням загальної побудови наукового знання на структуру економічного знання та структуру знань про підприємство. Такий ракурс нашого дослідження передбачає трансдисциплінарний синтез знань і обумовлює використання в дослідженні не лише вузько економічних методологій, що можуть претендувати на статус науково-дослідної програми або картини економічної реальності, але й відповідного рівня загальнонаукових методологій (під економічною реальністю при цьому розуміється специфічна сфера буття у вигляді сукупності економічних об'єктів і відносин між ними [242]).

Враховуючи, з одного боку, визначений нами орієнтир формування методологічного базису та, з іншого боку, критерії до формування методології досліджень [297; 302; 379; 519], методологічний базис нашого дослідження складатимуть основні положення наукових економічних напрямів (марксистська теорія, неокласицизм, кейнсіанство, інституціоналізм, еволюційна економіка) та загальнонаукових напрямів (діалектика, еволюційний підхід, системний підхід, синергетика).

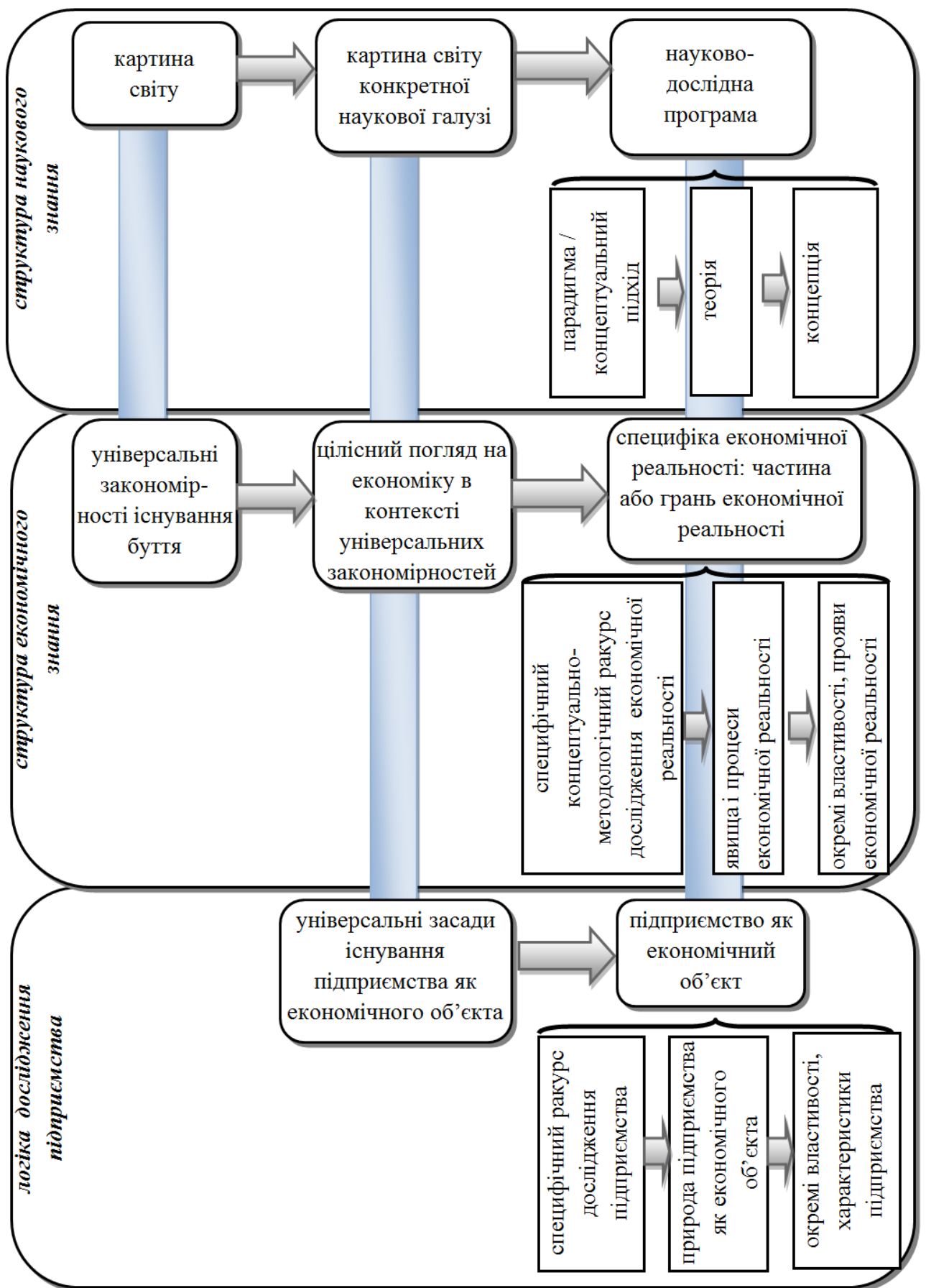

Рис.1.7. Логіка дослідження підприємства в контексті структури наукового знання (розроблено автором)

Концепції, що описують стан економічної сучасності, залишаються поза нашою увагою, оскільки: по-перше, частково з різною повнотою відображають одні й ті ж зміни, що відбуваються на сучасному постіндустріальному етапі розвитку суспільства, по-друге, описують зміни в економічному середовищі, що торкаються переважно лише таких аспектів як динаміка секторальної структури економіки та визначення значущого чинника в діяльності підприємств та інших організацій, по-третє, носять, в першу чергу, описовий характер, ніж пояснювальний [241]. Сучасні напрацювання науковців в області побудови універсальної картини реальності [69; 73; 203; 361; 426] також не розглядаються нами за рахунок наступних зауважень: по-перше, підходи не пропонують принципи розповсюдження універсального знання на конкретні типи реальностей; по-друге, не демонструють принцип спадковості в науці; по-третє, не відповідають принципу цілісності у своїй змістовній побудові.

Окреслення нами кола наукових напрямів, що можуть скласти концептуально-методологічний базис нашого дослідження, з одного боку, забезпечить певне охоплення наукових поглядів на підприємство, актуальних в сучасній економічній теорії, що прямо впливає на обґрунтованість наших подальших висновків, з іншого боку, дозволить уникнути зайвого розгляду інформації.

Запропонована нами структура наукового знання не претендує на усеосяжність наявних наукових форм, однак демонструє логіку нашої роботи у вигляді шляху транспортування знань, що є важливим для нас з огляду на сучасний узагальнений контекст понять «економіка» та «підприємство».

1.2.2. Ракурс і принципи дослідження підприємства в актуальних наукових напрямках

З метою визначення специфічності та цілісності сучасних уявлень про підприємство й напряму їх еволюції, визначення обмежень наявних підходів і можливостей їх інтегрального застосування, необхідно проаналізувати наукові

напрями, що склали концептуально-методологічний базис нашого дослідження, за певною «методологічною формулою» – набором методологічних елементів, за допомогою яких можна комплексно розкрити сутність і різницю в наукових напрямках відносно пояснення природи та поведінки підприємства. На основі аналізу структури загальнонаукової та економічної методології [346; 379; 519; 622] за допомогою індуктивного методу в якості ключових методологічних елементів ми визначили:

- *об'єкт дослідження* – певне утворення, що відповідає ознакам об'єкта буття (див. §1.1.3), на яке спрямована пізнавальна активність дослідника. Окреслення об'єкту дослідження та його призначення необхідне для визначення меж дослідження;
- *предмет дослідження* – певний аспект побудови або діяльності об'єкта дослідження, за допомогою якого пізнається сутність об'єкта дослідження. Виділення предмету дослідження має сенс, коли дослідження має одноаспектний, обмежений характер і не відображає цілісну багатогранність об'єкта дослідження;
- *властивості об'єкта дослідження* – сутнісні риси, що визначають тип побудови й реагування об'єкта дослідження. Припущення відносно властивостей об'єкта дослідження визначають ракурс розгляду об'єкта та принципи його моделювання;
- *метафора* – спосіб відображення об'єкта дослідження або акцентуація уваги на його певному прояві через непрямий взаємозв'язок з іншими більш дослідженими об'єктами реальності. Хоча місце метафори в процесі пізнання чітко не визначено, однак крізь призму метафор пояснюються явища та процеси з різних предметних галузей науки, тому для підкреслення ролі метафор у пізнавальному процесі використаємо слова М. Блека: «Можливо, будь-яка наука починається з метафори й завершується алгеброю; і цілком можливо, що без метафори наука ніколи не досягне алгебри» [652, с. 442]. Метафора є необов'язковим, але важливим пізнавальним елементом;

- *мета дослідження* – бажаний кінцевий результат здійснення дослідження. Мета дослідження віддзеркалює специфіку сприйняття об'єкту дослідження дослідником;
- *методологічні принципи* – загальні положення, установки, що підпорядковують хід дослідження;
- *можливості та обмеження* в дослідженні об'єкта та предмета дослідження.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є підприємство, діяльність якого є відображенням поведінки персоналу підприємства, то нами одночасно розглядатимуться поведінкові характеристики індивіда та уявлення про підприємство. Крім того спосіб, застосований нами для визначення ключових структурних елементів методології – індукція – передбачає подальше додаткове обґрунтування комплексу методологічних елементів. Однак на поточному етапі дослідження означені методологічні елементи дозволять нам адекватно порівнювати наукові напрями на відповідність їх нашим завданням дослідження.

Враховуючи напрям формування методології дослідження підприємства, який передбачає здійснення переходу «загальнонауковий рівень – загальноекономічний рівень – рівень підприємства», розпочнемо аналіз наукових уявлень про підприємство із загальнонаукових напрямів.

Враховуючи те, що, по-перше, об'єкт дослідження у загальнонаукових напрямках спільний, а універсальний рівень пізнання обумовлює збіг об'єкту та предмету дослідження, по-друге, загальнонаукові напрями описують універсальні характеристики реальності, не пропонуючи принцип їх переведення на більш конкретний рівень, по-третє, загальнонаукові напрями можуть не містити усіх зазначених структурних елементів, зосередимо увагу на принципових аспектах поведінки об'єктів реальності, на яких будується кожен напрям, на підставі яких відобразимо сутнісні аспекти діяльності підприємства згідно кожного напрямку (табл.1.4), та на методологічних принципах, на яких будуються напрями (табл.1.5).

Незважаючи на те, що *діалектика* [280; 338; 430] як певний ракурс

розгляду буття бере початок у філософії Древньої Греції, за основу діалектики як наукового напрямку приймаємо діалектику Г. Гегеля. Згідно діалектики в основі життєдіяльності певних утворень й буття в цілому визнається механізм розв'язку суперечностей. Сутність діалектичного світогляду можна відобразити з позиції трьох законів: «заперечення заперечення», «переходу кількості в якість» і «боротьби та єдності протилежностей».

Таблиця 1.4

Характеристика підприємства в загальнонаукових напрямках (розроблено автором)

Напрямок	Уявлення про підприємство
Діалектика	Підприємство як цільове об'єднання різнорідних (передумова виникнення розбіжностей), але взаємопов'язаних в одному процесі елементів, що створюють загальні умови функціонування та розвитку підприємства та отримання результату
Еволюційний підхід	Підприємство як конкретне втілення загальних властивостей певного виду економічних об'єктів – підприємств, що передбачає наявність специфіки на тлі видових характеристик. Набуття специфічних ознак в межах саморозвитку підприємства утворює передумови природного відбору.
Системний підхід	Підприємство як цільове структуроване об'єднання взаємопов'язаних елементів, що здійснює активний обмін із зовнішнім середовищем (відкрите утворення)
Синергетика	Підприємство як цільове відкрите частково упорядковане об'єднання взаємопов'язаних елементів, яке не лише передбачає зміни у зовнішньому середовищі, але активно ініціює їх, застосовуючи принцип диверсифікації.

В еволюційному підході [115; 184; 361; 528; 555] досліджується механізм і закономірності розвитку об'єктів буття. За точку відліку перетворення концепції еволюції у теорію можна узяти відкриття Е. Блітта, А. Уолесса, І. Менделя і Ч. Дарвіна (1835-1860 рр.) [505; 579]. Сучасний еволюційний підхід існує у вигляді синтетичної і епігенетичної теорії у біології та теорії

глобального еволюціонізму (спроба створення універсальної теорії). Не враховуючи певні відмінності у різних течіях еволюційного підходу, розвиток розглядається як виникнення якісних незворотних змін прогресивного характеру у об'єкта в ході його активно-пасивної адаптації до змін у зовнішньому середовищі. При цьому в результаті природного відбору відбувається удосконалення побудови об'єкта. Отже, зміни в еволюційному підході – це результат мінливості, спадковості та відбору. Виділяється індивідуальний розвиток об'єкта (онтогенез) і розвиток виду в цілому (філогенез), між якими існує тісний взаємозв'язок.

Відповідно до *системного підходу* [10; 14; 360; 557; 544] об'єкти буття розглядаються як системи згідно принципу «ціле більше за суму своїх частин». Наголошується недостатність одних лише каузальних зв'язків для пояснення системної природи економічного утворення. Життєдіяльність системи розглядається як виконання її підсистемами множини взаємопов'язаних функцій, які спрямовані на досягнення загальної цілі системи. Взаємодія системи із зовнішнім середовищем здійснюється на основі механізму від'ємного зворотного зв'язку. Розвиток системи розглядається через змінювання її потенціалу при проходженні етапів життєвого циклу.

Таблиця 1.5

Методологічні принципи загальнонаукових напрямів дослідження (розроблено автором)

Діалектика	Еволюційний підхід (сучасність)	Системний підхід	Синергетика
детермінізм	індетермінізм+	індетермінізм+	індетермінізм+
	детермінізм	детермінізм	детермінізм
дуалізм	–	дуалізм	дуалізм
об'єктивізм	об'єктивізм	суб'єктивізм +	суб'єктивізм +
		об'єктивізм	об'єктивізм
інтерналізм	інтерналізм+	екстерналізм	інтерналізм+
	екстерналізм		екстерналізм
холізм	холізм	холізм	холізм

Ракурс дослідження складних систем в *синергетиці* [43; 88; 436] формує тріада властивостей «нелінійність-когерентність-відкритість». Відкриті системи, взаємодіючи із зовнішнім середовищем на основі механізму позитивного й негативного зворотного зв'язку, функціонують як рухливі, частково упорядковані утворення в умовах альтернативності розвитку.

Для того щоб порівняти уявлення про підприємство згідно з кожним напрямом, необхідно розщепити цілісне уявлення про підприємство на низку ключових властивостей (рис.1.8).

Аналіз сутнісних властивостей підприємства (табл.1.4 і рис.1.8) відповідно до кожного загальнонаукового напрямку, свідчить про еволюцію підприємства як економічного об'єкту, а саме: підприємство з моменту виникнення мануфактур поступово перетворюється на багатофункціональне утворення, яке від пасивної адаптації до зовнішніх змін переходить до активної трансформації дійсності, від взаємопов'язаності з певними іншими об'єктами реальності до когерентності, від визначеності до невизначеності і т.д.

Рис.1.8. Трансформація характеристик підприємства в загальнонаукових напрямках (розроблено автором)

Проаналізувавши зміст загальнонаукових напрямів та враховуючи час їх виникнення, можна констатувати, що, по-перше, діалектика та еволюційний підхід можна віднести до напрямів дослідження, орієнтованих на вивчення

процесу, оскільки об'єктом їх дослідження є розвиток як універсальний спосіб буття, а системний підхід і синергетика – напрями, орієнтовані на дослідження об'єктів буття; по-друге, еволюційний підхід є розширенням діалектики, синергетика – системного підходу; по-третє, кожен з напрямів зберігає окрему актуальність в сучасній науці. У кожному наступному напрямі на фоні аспектів, що були зазначені у попередньому напрямі, актуалізується увага на нових ракурсах дослідження об'єктів буття. В результаті в полі уваги дослідників постають все більш складні утворення або процеси, однак при цьому не існує цілісного сприйняття буття. Загалом, складний зв'язок між розглянутими загальнонауковими напрямими можна зобразити за допомогою рис.1.9.

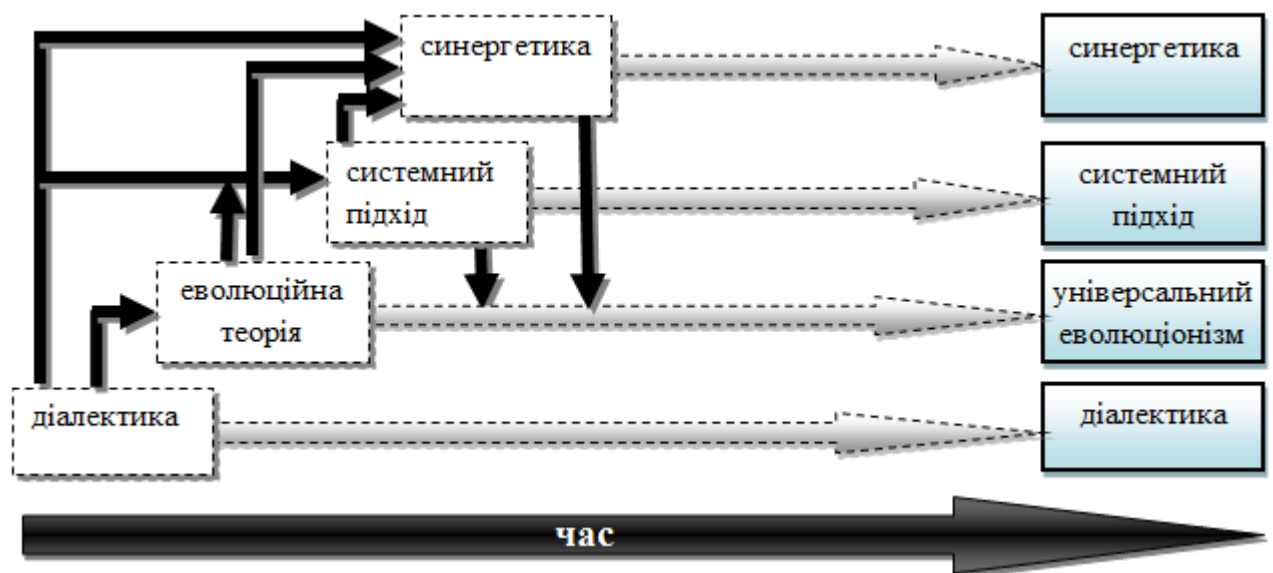

Рис.1.9. Формування загальнонаукових напрямів і транспортування знань
(розроблено автором)

Таким чином, можна констатувати потребу в інтеграції загальнонаукових напрямів на основі поєднання процесного та об'єктного підходів до аналізу буття та подальшому розвитку загальнонаукової методології в напрямі включення у картину реальності об'єктів різної складності та різних типів поведінки з перенесенням закономірностей на діяльність підприємства.

Порівняємо ракурс розгляду підприємства в економічних напрямках.

Економічні зміни у *марксистській теорії* [93; 276; 332] (табл.1.6) визначаються станом і розвитком способу виробництва – співвідношенням

кількості та якості праці та засобів виробництва та відповідними виробничими відносинами. Дії індивідів визначаються їх класовою належністю. Тому діяльність підприємства розглядається в розрізі протиріччя (антагонізм) між найманим працівником та капіталістом. Функціонування і розвиток підприємства обумовлюється поступовим заміщенням праці капіталом та тенденцією концентрації капіталу. Введення категорій абстрактної та конкретної праці створює передумови для двоїстого розгляду понять «підприємства» і «економіка».

Таблиця 1.6

Базові характеристики марксистської теорії (узагальнено автором)

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Предмет дослідження	Відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту
Методологічні принципи	Колективізм Об'єктивізм Монізм (матеріалізм) Детермінізм
Поведінкові характеристики індивіда	Раціональний індивід, який <i>діє у відповідності із суспільною роллю</i> , що накладає на нього суспільний процес виробництва
Уявлення про підприємство	Підприємство як <i>спосіб організації суспільного виробництва</i> – спосіб поєднання виробничих сил, капіталу, що базується на певній формі власності
Мета	Обґрунтування неефективності капіталізму та потреби його заміни більш прогресивним устроєм – комунізмом
Властивості економічної реальності	Лінійність розвитку Класовий антагонізм
Метафора	Базис і надбудова (суспільна споруда), формація як соціально-виробничий організм, що розвивається

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Можливості та обмеження	<p>Розкривається роль капіталу та праці у створенні доданої вартості підприємством, що дозволяє визначати тип зростання (просте та розширене відтворення; екстенсивне й інтенсивне зростання) та значимість використання указаних елементів у виробництві. Розгляд протиріч в якості причини криз пояснює внутрішній механізм, що спонукає до змін або провокує руйнування підприємства. Завдяки розмежуванню ролі мінової та споживчої вартості можливий аналіз чинників формування прибутку підприємства.</p> <p>Заперечується індивідуальність і самостійність підприємства, що обмежує пояснення стратегічних аспектів діяльності. Не враховується вплив інформації і підприємницьких здібностей на результативність підприємства. Передбачається лише антагонізм між власником капіталу та найманим працівником</p>

Сучасний *неокласицизм* [90; 257; 385; 521] існує у вигляді трьох шкіл: монетаризм, економічна теорія пропозиції та теорія раціональних очікувань (табл.1.7). Економіка виглядає як рівноважна система, в якій компетентний егоїзм учасників ринку на фоні вільної конкуренції сприяє найбільшому добробуту суспільства в цілому. Основний принцип, що описує поведінку підприємства – це ефективність, а саме: підприємство розглядається як виробнича функція. Політика встановлення цін і визначення обсягів виробництва на підприємстві обумовлюється головним чином структурою ринку – конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія і монополія.

Ринкова економіка в *кейнсіанстві* [256; 460] (включаючи посткейнсіанство – табл.1.8) – це, насамперед, виробництво продукту, що підпорядковується принципу «історичного часу». Економічна поведінка людини має психологічне підґрунтя. Загальний ринок розглядається як єдність трьох типів ринку – чинників виробництва, продуктів і грошей.

Базові характеристики неокласичної теорії (узагальнено автором)

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Предмет дослідження	Економічна поведінка індивідів у виробництві, розподілі, обміні та споживанні матеріальних благ
Методологічні принципи	Індивідуалізм Детермінізм Суб'єктивізм Емпіризм
Поведінкові характеристики індивіда	Обмежено раціональний індивід, що <i>намагається максимізувати вигоду</i>
Уявлення про підприємство	Підприємство як <i>усоблення виробничої функції (максимізація прибутку)</i> , яка зв'язує виробничі чинники та кінцевий продукт
Мета	Визначення принципів максимізації задоволення потреб за умови обмеженості ресурсів і обмежених технічних знань
Властивості економічної реальності	Квазі рівновага Обмеженість ресурсів Повнота інформації Незалежність економічних агентів Безперервність (зміни через незначне прирощування) Симетричність Приватна власність
Метафора	Ножиці як аналогія взаємодії попиту та пропозиції (А. Маршал)
Можливості та обмеження	Розкривається підприємство згідно функціональної ролі в економіці як певна технологія випуску продукту. Моделювання виробничої функції дозволяє обґрунтувати оптимальний обсяг виробництва та прогнозувати максимальний розмір фірми на основі обмежень з боку технології, чинників виробництва та принципу розподілу ринку (конкуренція за цінами, за обсягом виробництва; одночасний вихід на ринок або лідерство) Не пояснюються механізм якісного змінювання підприємства, інтеграційні стратегії розвитку, ірраціональні аспекти поведінки

В кейнсіанстві підприємство як окремий об'єкт не виділяється, а виступає елементом агрегованої сукупності, результатом діяльності якої є випуск валового продукту. Тому корисність цієї теорії на рівні підприємства визначається непрямою демонстрацією впливу макроекономічних чинників на діяльність підприємства.

Таблиця 1.8

Базові характеристики кейнсіанської теорії (узагальнено автором)

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Предмет дослідження	Ефективний попит
Методологічні принципи	Колективізм (метод – агрегування) Емпіризм Індетермінізм Обмежена раціональність
Поведінкові характеристики індивіда	Обмежено раціональний індивід, що <i>діє</i> на основі емоцій та поведінкових стереотипів, <i>орієнтуючись на соціальні та групові норми</i>
Уявлення про підприємство	Підприємство як <i>елемент агрегованої сукупності</i> подібних об'єктів
Мета	Визначення чинників, що впливають на використання ресурсів в економіці та на встановлення економічної нерівноваги
Властивості економічної реальності	Нерівновага Нелійність Ефективний попит Статика
Метафора	Грошова економіка
Можливості та обмеження	Розкривається значимість інвестицій і заощаджень у функціонуванні національного господарства, що дозволяє прогнозувати вплив співвідношення «заощадження-інвестиції» на інвестиційну активність підприємств, однак використання агрегованих показників унеможливорює перенесення загальних тенденцій на конкретне підприємство

Згідно з *інституціоналізмом* [90; 257; 385; 521] економіка розглядається як складова частина суспільної діяльності людства, що має досліджуватися з позиції історичної каузальності (табл.1.9). Мотиви економічної поведінки людини обумовлюються індивідуальними поведінковими рутинами, що формуються в контексті соціальної взаємодії. Закріплені на рівні суспільства стереотипи суспільної поведінки у вигляді інститутів регулюють економічні відносини й діяльність підприємства, а саме підприємство розглядається як сукупність контрактів, у зв'язку з чим вводиться поняття «транзакційні витрати».

Напрямок «*еволюційна економіка*» [202; 257; 365; 371; 375; 488] є втіленням еволюційної теорії. Для того щоб не повторювати засади еволюційної теорії відносно економіки сконцентруємося на структурному аналізі еволюційного напрямку, визначивши специфіку розгляду підприємства (табл.1.10).

Таблиця 1.9

Базові характеристики інституціональної теорії (узагальнено автором)

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Предмет дослідження	Вплив норм і правил на поведінку економічних агентів
Методологічні принципи	Суб'єктивізм Колективізм Емпіризм Детермінізм
Поведінкові характеристики індивіда	Обмежено раціональний індивід, що намагається <i>отримати достатнє задоволення</i> (сатисфакція)
Уявлення про підприємство	Підприємство як організаційно-комунікаційний виробничий об'єкт, що виникає в результаті <i>мінімізації транзакційних і виробничих витрат</i>
Мета	Виявлення історично обумовлених інститутів і характеру їх еволюційних змін

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Властивості економічної реальності	Неповнота інформації Обмежена взаємозалежність і ділимість ресурсів Кумулятивна причинність Взаємозалежність економічних агентів
Метафора	-
Можливості та обмеження	Окрім виробничих чинників і технології розкривається вплив інституціонального середовища та обмеженої раціональності індивідів на розмір підприємства, форму власності та організаційну форму. Не розкривається адаптаційно-стратегічний аспект діяльності підприємства та якісні стрибки у розвитку

На підставі даних табл.1.6-1.10 можна зробити висновок, що розглянуті економічні напрями базуються на різних передумовах: економічна мотивація, рушійні сили, акцентуація уваги на мікро- або макроаспекті тощо. Можна засвідчити, що, незважаючи на послідовність появи зазначених напрямів, між ними спостерігається лише часткова спадковість – кожен напрям дослідження виникав на фоні більш об'ємного розуміння економічних процесів, але як засіб вирішення поточних реальних економічних проблем. Кожен з напрямів не втратив повністю своєї актуальності, однак лише частково пояснює економічну сучасність і діяльність підприємства. Також важливо відмітити відповідність чотирьох ключових аспектів у кожному напрямі: поведінкові характеристики індивіда – уявлення про підприємство – умови та обмеження – методологічні принципи.

Для того щоб простежити зв'язок між поглядами на підприємство згідно з загальнонауковими та економічними напрямами потрібно дослідити, яким чином ключові положення загальнонаукових напрямів відображаються чи співзвучні з положеннями економічних напрямів. З цією метою виокремимо ключовий принцип економічної поведінки в економічних напрямах і

порівняємо його з відповідною поведінковою характеристикою певного/певних загальнонаукових напрямів за допомогою табл.1.11.

Таблиця 1.10

Базові характеристики теорії «еволюційна економіка» (узагальнено автором)

Методологічний компонент	Характеристика компоненти
Предмет дослідження	Шаблони поведінки фірм і наслідки їх вибору на структуру ринку
Методологічні принципи	Холізм Релятивізм Сполучення індетермінізму та детермінізму Обмежена раціональність Універсалізм
Поведінкові характеристики індивіда	Обмежено раціональний суб'єкт, що <i>приспосовується до економічної реальності</i> , переважно використовуючи імітації та/або інновації
Уявлення про підприємство	Підприємство як представник певної популяції, <i>діяльність якого визначається внутрішніми характеристиками, відносинами з подібними об'єктами та характером зовнішнього середовища</i>
Мета	Виявлення рутин, що забезпечують економічну ефективність підприємства
Властивості економічної реальності	Гетерогенність побудови Самоорганізація Динамічна рівновага Нелінійність Відкритість
Метафора	Популяція (біологічна еволюція)
Можливості та обмеження	Перенесення з біології механізмів еволюції на підприємство дозволяє пояснити різноманіття підприємств на ринку, вплив галузевих чинників на діяльність підприємства та активно-пасивний характер адаптації. Однак не розкриваються механізм і етапи розвитку через змінювання якісних параметрів, що унеможливорює ідентифікацію та прогнозування рівня розвитку підприємства

З даних табл.1.11 можна зробити висновок про існування часткового зв'язку між загальнонауковими та економічними напрямами. Крім того, принципи системного підходу та синергетики повністю не реалізовані в економічних напрямах. Наведені ключові аспекти та порівняння наукових напрямів дозволяють узагальнити попередні висновки з аналізу кожного напрямку: різниця в описі економічної дійсності та підприємства в економічних напрямах ґрунтується на припущеннях щодо поведінки індивідів, що відображається у відповідних умовах і обмеженнях дослідження підприємства та економічної реальності в цілому, й мають частковий зв'язок з принципами дослідження об'єктів у загальнонаукових напрямах.

Таблиця 1.11

Взаємозв'язок загальнонаукових і економічних напрямів (розроблено автором)

Економічний напрям	Принцип економічної поведінки	Зв'язок із загальнонауковими напрямами
<i>Марксизм</i>	Взаємовиключення – поглинання одних гравців іншими	<i>Антагонізм</i>
<i>Неокласицизм</i>	Конкуренція – витіснення менш ефективних гравців в інші ніші	<i>Частково діалектика, оскільки існує акцент на дуалізмі у відносинах</i>
<i>Неокейнсіанство</i>	Обмежена конкуренція – не лише конкуренція, але й взаємодія економічних учасників	<i>Розширена діалектика (+ механізм від'ємного зворотного зв'язку)</i>
<i>Інституціоналізм</i>	Часткова взаємодоповнюваність економічних учасників	<i>Частково системний підхід і синергетика</i>
<i>Еволюційна економіка</i>	Конкуренція – витіснення менш ефективних гравців в інші ніші	<i>Частково діалектика, оскільки існує акцент на дуалізмі у відносинах</i>

Можна засвідчити наявний розрив між загальнонауковими та економічними напрямками, що суперечить логіці формування наукового знання (див. рис.1.7). Крім того, наявні загальнонаукові напрями частково описують характеристики реальності, які надалі трансформуються в принципи поведінки індивідів, на підставі яких моделюється діяльність підприємств. Наявні наукові напрями відокремлено розглядають такі принципи поведінки як антагонізм, конкуренцію, обмежену конкуренцію, часткову взаємодоповнюваність, залишаючи поза увагою взаємозалежність і повну взаємодоповнюваність, що є необхідною умовою створення цілісних об'єктів. На нашу думку, реальна поведінка індивідів і діяльність підприємств базується не на одному принципі, а є багатоаспектною, що має відобразитися в методології дослідження підприємств.

Наведені висновки та зауваження дозволяють окреслити напрям формування методології нашого дослідження. З нашої точки зору, формування еkleктичної методології потребує взаємодоповнюваності концептуальних підходів, щоб забезпечити охоплення різних граней реальності. Такий тип методології забезпечує різносторонність, але не універсальність. Крім того, наявні наукові напрями в сукупності не охоплюють усі грані діяльності підприємства. Концентрація уваги на одному з наявних напрямів суттєво спрощує сприйняття реальних підприємств та обумовлює частковий характер досліджень. Тому відображення багатогранності діяльності сучасного підприємства потребує формування цілісної картини реальності, в якій підприємство як економічний об'єкт вписувалося б у загальну картину функціонування та розвитку різноманітних об'єктів реальності, тобто актуальним в нашій роботі є застосування принципу універсалізму та спрямованість на поєднання об'єктного та польового аспектів пізнання, що відповідним чином має відобразитися на методологічних засадах дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні положення дослідження підприємства на засадах універсалізму

Формування універсальної методології дослідження підприємства потребує з'ясування сучасних тенденцій удосконалення наявної методології у зазначеному напрямі та аналіз методів створення трансдисциплінарного знання. На нашу думку, сучасними тенденціями у формуванні універсальної методології дослідження є:

- перенесення знань з інших наукових галузей в економіку для дослідження діяльності підприємства (поведінкова, еволюційна, інституціональна та ін. теорії підприємства);
- створення узагальненого об'єкта дослідження для економічних та інших галузей науки (в першу чергу, соціології, психології, фізики);
- формування універсальної картини світу, в межах якої задається специфіка підприємства як економічного об'єкта.

В цьому контексті по відношенню до дослідження підприємства варто відзначити підхід П. Коенде и П. Ллерени [664], спрямований на інтеграцію еволюційної, когнітивної та інформаційної концепції фірми, порівняльний аналіз теорій підприємства Г. Демсеца [673], системно-інтеграційну теорію фірми Г. Клейнера [264] і т.д. Наявні напрацювання в області універсалізму не розроблені в такому вигляді, щоб переводити їх на рівень підприємства (М.С. Мокий [362], А. Шкарубо [607], А. Захаров [184], Е. Ласло [305], К. Келлі [704], В.Г. Буданов [88]).

Науковцями виділяються наступні способи створення узагальненого бачення:

- розповсюдження знань з однієї області науки на іншу – аналогія, метафора [697; 720; 752];
- формальне й інтуїтивне узагальнення знань [415];

- взаємодоповнення, комбінування знань [391; 666; 720];
- трансформація знань [752].

З нашої точки зору, використання способу інтеграції знань залежить від рівня інтеграції. Зазначені способи частково відповідають задачі створення цілісної картини реальності – знаходження таких взаємозв’язків між частинами, що вони функціонують як ціле. На нашу думку, реалізація задачі побудови цілісної універсальної концепції реальності передбачає не перенесення знань з однієї наукової дисципліни в іншу, не поєднання різних фрагментів знань чи методів дослідження, а створення єдиного універсального бачення, що описує поведінку об’єктів реальності. Визначення логіки формування такого концептуально-методологічного напрямку потребує обґрунтування передумов трансформації часткового в універсальне (рис.1.10).

Рис.1.10. Передумови формування методології дослідження підприємства на засадах універсалізму

Насамперед, це стосується декількох ключових моментів:

по-перше, враховуючи специфіку підприємства як утворення у вигляді об'єднання ресурсів різного походження, серед яких індивід виступає активним елементом підприємства, підприємство має розглядатися як відображення поведінки людей та світогляду, який керує діями індивідів, що обумовлює виникнення потреби у визначенні засад перенесення людських властивостей на характеристики підприємства;

по-друге, враховуючи роль сучасного підприємства у суспільних відносинах як суспільно-економічного об'єкта, існує необхідність одночасно досліджувати підприємство, по-перше, в контексті єдності усіх сфер діяльності людей, коли економічна діяльність досліджується як органічна складова соціального процесу та, по-друге, як різновид об'єктів буття, коли економічна діяльність є складовою процесу активної взаємодії людини й природи та виступає природною частиною Буття;

по-третє, враховуючи невизначеність структури методології з наявною обмеженістю можливостей сучасної методології, існує необхідність у створенні методологічного підґрунтя трансферу знань із економіки в інші наукові області й навпаки, враховуючи еволюцію наукового знання.

Отже, утворення підґрунтя універсальної методології дослідження підприємства потребує:

- обґрунтування абстрактної концептуальної моделі підприємства як економічного об'єкта;
- обґрунтування універсальної форми методології дослідження;
- визначення когнітивних засад формування універсальної методології.

1.3.1. Засади репрезентації підприємства як економічного об'єкта

Для того щоб надати цілісне уявлення про природу підприємства як економічного об'єкта необхідно дослідити способи репрезентації підприємства в економічній теорії з визначенням міри відображення за допомогою них

ключових характеристик побудови підприємства.

В сучасній науковій практиці існує декілька підходів до концептуального моделювання підприємства [67; 107; 162; 252 та ін.], які ми пропонуємо об'єднати в дві групи: композиційні підходи, коли зображуються основні компоненти (складові) підприємства у їх взаємозв'язку, та процесні підходи, коли відображуються ключові види діяльності підприємства у послідовності їх виконання.

Композиційні (статичні) підходи реалізуються трьома способами:

1. Ресурсний – виділення основних елементів або ресурсів, що визначають діяльність підприємства та отримання ним результату. Реалізується у вигляді ресурсних моделей організації (модель Г. Левіта, модель «7S» Т. Пітерса, Д. Філіпса і Р. Уотермана; модель М. Сейнер та ін. [67; 107; 162; 252]): підприємство – сукупність ресурсів, властивості і збалансований набір яких визначає унікальність цього утворення.
2. Структурний – виділення основних компонентів підприємства за організаційним критерієм (підлеглість). Реалізується у вигляді структурних моделей підприємства (види організаційних структур управління підприємством) і конфігураційних моделей Мінцберга [306; 352]. В моделях «структури управління» підприємство – взаємопов'язана вертикальними та горизонтальними зв'язками сукупність підрозділів, необхідних для виконання діяльності підприємства. А в конфігураційних моделях підприємство – пропорційне співвідношення персоналу, згруповане згідно їх організаційної ролі. За такого способу реалізується принцип нерозривного зв'язку елемента та функції – розвиненість певних функцій відображається на кількісно-якісному складі підприємства з відповідним змінюванням зв'язків.
3. Рольовий – визначення ролі підприємства у середовищі (модель «чорної скриньки»). Підприємство – ринковий агент, діяльність якого частково доступна зовнішньому спостереженню у вигляді участі в обмінних операціях (входи-виходи).

Процесний підхід [540] розглядає підприємство як взаємопов'язану низку бізнес-процесів (тривалість і послідовність виконання), що відображають різні аспекти виконання підприємством свого функціонального призначення у суспільстві. Реалізується у вигляді діаграм Гантта і PERT-діаграм, моделей створення цінності/вартості.

Також в наукових джерелах виділяється цільовий підхід до описування підприємства [344]. Однак залежно від способу реалізації цього підходу отримана модель підприємства буде відповідати або композиційній, або процесній моделі. Підприємство згідно цільового підходу – це інтегративний результат виконання різних робіт (відповідність «робота-результат»).

На нашу думку, для того щоб проаналізувати достатність кожного з підходів до моделювання підприємства (або їх сукупності) для формування цілісного уявлення про підприємство необхідно визначити адекватність реалізації в них критеріїв об'єктності (табл.1.12), обґрунтованих нами у §1.1.

Таблиця 1.12

Ракурс репрезентації підприємства в наявних моделях
(класифіковано автором)

Критерій виділення суспільно-економічного об'єкта	Модель підприємства
Пріоритет кількості на якість	ресурсна модель підприємства, процесна модель (як паралельно-послідовна взаємодія підрозділів)
Пріоритет форми над змістом	процесна модель (як потік вартості/цінності)
Пріоритет внутрішнього над зовнішнім середовищем	«чорна скриня»
Пріоритет входів над виходами	«чорна скриня»
Пріоритет структури над функцією	структурна модель організації
Пріоритет порядку над свободою	–
Пріоритет призначення над метою	цільова модель
Пріоритет реального результату над потенцією	–

Як видно з табл.1.12, кожен зі способів моделювання акцентує увагу на певній грані підприємства:

- ресурсні моделі містять різний кількісно-якісний склад основних складових організації, що обґрунтовуються авторами на основі емпіричного аналізу реальних підприємств, однак не супроводжуються логічним обґрунтуванням повноти складу (це відповідним чином відображається в теорії ресурсів підприємства у вигляді існування вузької та широкої концепцій ресурсів);
- структурні моделі наочно демонструють розподіл повноважень і праці на підприємстві, що відображається на пропорційності підрозділів у складі підприємства та горизонтально-вертикальних зв'язках між ними;
- процесна модель дозволяє охарактеризувати специфіку способу виконання призначення підприємством у відповідності до моделі створення цінності/вартості;
- модель «чорної скриньки» відображає принцип взаємодії підприємства у ринковому середовищі;
- цільова модель характеризує формування результативності виконання свого призначення підприємством.

Підсумуємо достатність і відповідність наявних способів репрезентації підприємства для отримання цілісного уявлення про нього:

по-перше, теоретична необґрунтованість ресурсної моделі обумовлює потребу в її удосконаленні;

по-друге, кожна з моделей підприємства характеризує лише один-два певних аспекти діяльності підприємства;

по-третє, низка аспектів діяльності підприємства взагалі не знаходять відображення в наявних моделях.

Зважаючи на окреслені зауваження та враховуючи критерії необхідної та достатньої умови, існує потреба у створенні моделі, що, по-перше, відповідала б визначенню підприємства як економічного об'єкта, по-друге, враховувала б рівень складності підприємства, по-третє, відображала б межу підприємства та

принцип взаємодії із середовищем (розмежування внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства).

З метою визначення засад побудови такої моделі, насамперед, звернемося до ресурсної концепції підприємства.

В економіці наявні дві основні ресурсні концепції: так звана вузька, де перелік ресурсів включає працю, капітал, землю, інформацію та підприємницькі здібності, та широка – де до ресурсів відносяться активи, здібності, знання, інформація, організаційні процеси підприємства тощо [253].

Використання більш широкого тлумачення поняття «економічні ресурси» нами вбачається недоцільним, оскільки таким складом ресурсів охоплюються одночасно як явища, так і процеси. Однак і використання вузького підходу потребує уточнення термінологічного апарату, оскільки за такого трактування ресурсів (ресурс – запас, можливість [499, с.515]) залишається дискусійним питання співвідношення ресурсів підприємства зі складовими елементами підприємства (критеріальна властивість елемента – безпосередня його участь у створенні цілого [18, с.462-463]). Для вирішення цього питання проаналізуємо принцип побудови моделі підприємства як «чорної скрині».

В моделі «чорної скрині» наявні три ключові складові: входи та виходи, доступні для спостереження, та підприємство як технологія перетворення входів у виходи у вигляді «чорної скриньки». Загальноприйнято під входами розуміються ресурси підприємства, під виходами – результат перетворення [200; 486].

Уточнимо структурні компоненти моделі «чорної скрині», виокремивши елементи підприємства серед складових моделі:

- **технологія** є способом поєднання та організації взаємодії між елементами підприємства для створення продукту із матеріалів, що поступають на вході. Технологія залишається недоступною для зовнішнього спостереження;
- **елементи підприємства** – складові підприємства, що визначають його існування як цілого. Відповідно елементи є тим, за допомогою чого

відбувається діяльність цілого. Може бути відомим типовий склад елементів підприємства (характерний для такого різновиду об'єктів реальності як підприємство), однак кількісно-якісні характеристики залишаються невідомими. Принцип відтворення елементів підприємства потребує перенесення їх вартості на продукт. Елементи підприємства втрачають свою цінність не за одноразове використання, а поступово;

- **входи**, враховуючи обмінні операції, мають трикомпонентну структуру. По-перше, це *матеріали, необхідні для перетворення у продукт, тобто те, над чим здійснюється перетворення.* Матеріали, що поступають на підприємство, доступні для спостереження, повністю зникають при одноразовому використанні, переносячи свою вартість на продукт. По-друге, це *доходи від продажу продукту діяльності.* По-третє, це *елементи підприємства*, оскільки через певний час необхідна їх заміна через моральний чи фізичний знос або необхідна додаткова кількість елементів внаслідок розширення;
- **виходи**, як дзеркальне відображення входів, також мають трикомпонентну структуру: *створений підприємством продукт* пропонується для обміну, формується підприємством *попит на матеріали та на потенційні елементи підприємства.*

Підсумуємо критерії розмежування матеріалів і елементів підприємства:

1) роль в процесі виробництва продукту: матеріали – матеріальні або нематеріальні економічні ресурси, що виступають сировиною для продукту (те, над чим здійснюється перетворення) та слугують для підтримання працездатності елементів підприємства, натомість елементи підприємства – матеріальні або нематеріальні економічні ресурси, за допомогою яких здійснюється виробництво, що відображається в показнику їх продуктивності;

2) перенесення вартості: матеріали повністю споживаються за один цикл підприємницької діяльності, натомість елементи підприємства переносять свою вартість на продукт частинами протягом тривалого періоду;

3) вплив на вартість підприємства: матеріали впливають на поточну вартість

підприємства в розмірі вже залучених матеріалів у виробничий процес, натомість вартість елементів підприємства визначає капітальну вартість підприємства;

4) вплив на діяльність підприємства: через умовно постійний у часі склад елементів підприємства та тривалий період їх використання вони визначають довгострокові тенденції в його діяльності, натомість матеріали через умовно змінний у часі склад та короткий період використання мають короткостроковий вплив.

Визначення змісту елементів підприємства та матеріалів дозволяє з'ясувати їх зв'язок з економічними ресурсами.

Визначимо характер і роль елементів підприємства в його діяльності. Праця (L), капітал (K) – два елементи підприємства, необхідні для здійснення активного впливу на матеріали з метою змінювання їхньої форми та перетворення на продукт. Знання (Kn) є дані, винаходи, технології і образи (імідж, репутація), необхідні для створення продукту та перетворення його на цінність для споживача. Земля (Ld) є природним нерухомим ресурсом й елементом підприємства, що може мати активний характер у діяльності підприємства – пряма участь у створенні продукту (сільське господарство) – або пасивний характер – розміщення підприємства. Підприємницькі здібності (Es) забезпечують сполучення в єдиний взаємопов'язаний комплекс праці, капіталу, землі й знань та організацію їх діяльності як цілого.

До матеріалів, з нашої точки зору, відносяться рухомі природні ресурси, суспільні продукти та інформація, якщо вони підлягають подальшій обробці.

Враховуючи багатофункціональність діяльності підприємства, якісно-кількісний склад елементів, залучених до тієї або іншої функціональної області, має специфічний вплив на результат діяльності в цілому. Тому для аналізу діяльності підприємства важливо порівняння внеску у загальний результат кожної функціональної області з аналізом використання елементів підприємства у цій області. Однак на поточному етапі дослідження визначення повного складу функцій підприємства ускладнено через суттєві розбіжності в

наукових джерелах відносно цього питання [433], а самостійне обґрунтування – потребує додаткових емпіричних даних про діяльність підприємств.

Тому концептуальну модель функціонування підприємства як економічного об'єкта, що надалі буде формувати нашу пошукову стратегію дослідження, можна зобразити як на рис.1.11.

Згідно наданого уявлення про підприємство *виробництво продукту* є функцією від кількості та якості елементів підприємства, задіяними за усіма функціональними областями підприємства, з урахуванням рівня складності підприємства, що виражається у якості побудови підприємства – способі організації функціональних областей (прямий вплив на кількість і якість елементів підприємства).

Рис.1.11. Концептуальна модель функціонування підприємства як економічного об'єкта (розроблено автором)

Запропонована модель внутрішнього середовища підприємства відображає роль підприємства у суспільно-економічних відносинах як засобу задоволення суспільних потреб – раціональне об'єднання природних і

суспільних ресурсів для створення суспільного продукту та дозволяє чітко визначити елементи внутрішнього середовища підприємства, пропорційність яких характеризує специфіку його діяльності – важливість і питома вага елемента у загальному складі. Подальше уточнення й обґрунтування складу функціональних областей підприємства дозволить використовувати запропоновану модель для дослідження внутрішнього середовища підприємств.

1.3.2. Концептуальна модель методологічного патерну дослідження

Процес формування методології на сучасному етапі розвитку науки слабоорганізований: формування методології дослідження може базуватися на свідомому виборі дослідника на основі розуміння можливостей і обмежень методологічних компонентів або стихійному застосуванні (виходячи з ситуації); достатність і повнота таких елементів наукового дослідження як об'єкт і предмет дослідження, принципи і методи, наукова новизна та практична значимість з точки зору їх вичерпності логічно не обґрунтовані; принципова різниця формування методології дослідження залежно від рівня абстрагованості не сформульована [57; 77; 118; 142; 346; 349; 379; 534]. Крім цього регулювальними чинниками формування методології можна вважати:

- обмеження, пов'язані з особистістю дослідника: світогляд і компетенції, особиста прихильність;
- зовнішні обмеження: доступність та якість даних і інструментарію, тиск наукового середовища.

Така ситуація в загальнонауковій методології відповідним чином позначається на економічній методології. Так, неокласична економічна теорія будується на принципах індивідуалізму та детермінізму, натомість неокейнсіанська теорія – на індетермінізмі та колективізмі, а інституціональний підхід – на колективізмі та детермінізмі (див. §1.2.2). Різні наукові напрями тяжіють до застосування певних методів дослідження, по-різному розглядається проблема демаркації. Загалом за наявності тенденції

універсалізації наукового знання відсутнє розуміння напряду реалізації такої форми пізнання, способу співвіднесення специфічних властивостей економічних об'єктів з характеристиками інших видів об'єктів.

Тому, на нашу думку, існує потреба в упорядкуванні методологічного процесу на засадах збереження свободи творчості та самовираження дослідника, оскільки передача та розповсюдження знання вимагає певних стандартів, зразків, що сприяють полегшенню сприйняття та інтерпретації інформації внаслідок сприянню сполученості індивідуальних уявлень, що може бути реалізовано у певній «універсальній формулі дослідження» – методологічному патерні. При цьому під *методологічним патерном* нами розуміється *інтегрована сукупність ключових компонентів методології, що цілісно відображають конструкцію дослідження.*

Приступаючи до обґрунтування складу основних компонентів методологічного патерну, варто зазначити, що найбільш формалізованими методологічними компонентами є методологічні принципи та методи. Тому насамперед зосередимо увагу на їх аналізі.

Враховуючи відсутність стандартного погляду на перелік методологічних принципів в методології науки надамо сутнісне уявлення про них. Серед основних методологічних принципів [57; 77; 142] можна виділити наступні, класифікувавши їх за аспектом пізнання, ракурс розгляду якого вони регламентують:

- дилема «індивідуальне-колективне»: *індивідуалізм, колективізм і холізм;*
- дилема «трансцедентність-іманентність»: *інтерналізм та екстерналізм;*
- дилема «детермінованість-випадковість»: *детермінізм та індетермінізм;*
- дилема «необхідність-можливість»: *абсолютизм (або фундаменталізм, догматизм) і релятивізм; монізм, дуалізм і плюралізм;*
- дилема «специфічність-універсальність»: *суб'єктивізм, об'єктивізм;*
- дилема «відчутність (реалістичність)-невідчутність (ідеалістичність)»: *емпіризм, теоретизм; раціоналізм, обмежений раціоналізм та ірраціоналізм.*

Перелік загальнонаукових методів за різними інформаційними джерелами має незначні варіації, відрізняючись скоріше детальністю подання матеріалу. Узагальнюючи погляди різних авторів [349; 379; 534], до загальнонаукових методів можна віднести: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування, ідеалізацію, аналогію, експеримент, спостереження, моделювання, узагальнення, порівняння.

Важливо зазначити, що сучасний набір методологічних принципів і методів дослідження був сформований в результаті історичного розвитку науки емпіричним шляхом, відповідно відсутні теоретичне обґрунтування повноти складу методів і принципів і зв'язку між ними, що, з нашої точки зору, виступає обов'язковою передумовою визначення методологічних засад будь-якої наукової роботи. Крім того, проведена нами класифікація методологічних принципів демонструє наявність дублювання: принципи «абсолютизм» і «релятивізм» та «монізм», «дуалізм» і «плюралізм» описують реальність в межах розподілу буття на головне/безумовне/необхідне та другорядне/умовне/можливе або визначає одиничність або множинність джерел буття; принципи «емпіризм» і «теоретизм» та «раціоналізм», «обмежений раціоналізм» і «ірраціоналізм» описують реальність з точки зору пізнання на основі розсудливості, розуму або на відчуттях і досвіді. Наведений загальний перелік методів містить різної складності логічні операції.

Тому з метою визначення зв'язку між методологічними принципами та методами ми порівняємо ознаки їх виділення за допомогою табл.1.13.

Як видно з табл.1.13, методологічний принцип розгляду буття визначає методи дослідження, що використовуються дослідником. Такий зв'язок відповідає критерію повноти та достатності складу методологічних компонентів, оскільки це передбачає їх взаємну кореляцію.

Однак визначення повноцінності складу принципів і методів потребує обґрунтування філософських засад дослідження з метою визначення побудови об'єктів буття.

Співвіднесення ознак виділення методологічних принципів та сутності методів дослідження (розроблено автором)

Ознака виділення методологічних принципів	Найменування методів дослідження	Сутність методів дослідження
Дилема «специфічність-універсальність»: <i>суб'єктивізм, об'єктивізм</i>	Узагальнення та конкретизація, типізація	Визначення спільних і відмінних рис (порівняння) й групування за цими ознаками
Дилема «необхідність-можливість»: <i>абсолютизм (або фундаменталізм), релятивізм; монізм, дуалізм, плюралізм</i>	Структурно-функціональний метод, композиція та декомпозиція	Розподіл на головне (необхідне) та другорядне (можливе), визначення структури та функцій
Дилема «індивідуальне-колективне»: <i>індивідуалізм, колективізм, холізм;</i>	Аналіз і синтез; індукція та дедукція	Визначення єдності між елементами цілого
Дилема «реалістичність-ідеалістичність»: <i>емпіризм, теоретизм; раціоналізм, обмежений раціоналізм, ірраціоналізм</i>	Ідеальне та реальне моделювання	Репрезентація на основі реальних і уявних ознак об'єктів
Дилема «детермінованість-випадковість»: <i>детермінізм, індетермінізм</i>	Ймовірнісні методи Кореляційний аналіз	Визначення стійких і випадкових зв'язків і елементів
Дилема «послідовність (логічність)-ситуаційність»:	Каузальний та історичний методи	Визначення причинно-наслідкових зв'язків, встановлення послідовності
Дилема «трансцендентність-іманентність»: <i>інтерналізм, екстерналізм</i>	Факторний метод, регресія	Визначення зв'язку між факторами (входами) та результатом (виходом)

Загалом, можна підсумувати наші проміжні висновки відносно

застосування методологічних принципів і методів дослідження:

по-перше, вибір і обґрунтування принципів має індивідуальний характер і пояснюється специфікою сприйняття реальності дослідником, що, на нашу думку, також відображається у виділенні у психології та педагогіці різноманітних типів мислення залежно від специфіки особистості (емпіричне та інтуїтивне, формальне та емоційне, логічне та ситуативне, образне й вербальне та ін.) та трансформації мислення при розвитку індивіда [432]);

по-друге, вибір методів дослідження обумовлюється вибором методологічних принципів і поточними умовами пізнання (доступність даних, володіння та доступність необхідного інструментарію тощо);

по-третє, враховуючи результати аналізу ракурсу дослідження підприємства в історичному контексті (див. §1.2.2), можна говорити про історичні тенденції ракурсу розгляду підприємства та економіки й відповідних методологічних принципів, що супроводжується ускладненням уявлення про підприємство та трансфером знань (появою міждисциплінарних, трансдисциплінарних досліджень);

по-четверте, сучасною тенденцією при дослідженні підприємств є багатоаспектне уявлення про підприємство, що відображається у одночасному застосуванні декількох методологічних принципів, й використання не лише методів, але й підходів, напрямів і т.д.

Для визначення компонентів методологічного патерну з урахуванням розвитку економічної й загальнонаукової методології дослідження ми пропонуємо застосувати методи узагальнення та композиції – встановлення відносин підлеглості і сумісності між елементами множини на основі встановлення зв'язку включення «більше-менше» та визначення подібності/спорідненості по відношенню до сукупності понять, що складають термінологічний базис відповідної області знань: спосіб, прийом, засіб, метод, принцип, норма, правило, підхід, напрям, картина реальності.

Насамперед, оскільки поняття «спосіб», «прийом», «засіб» і «метод» часто розглядаються як синоніми визначимо їхній зміст за словником:

- 1) спосіб – певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [500, с.578];
- 2) метод – прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності [495, с.462];
- 3) прийом – спосіб виконання або здійснення чого-небудь; певний захід для здійснення чого-небудь, досягнення якоїсь мети [498, с.630];
- 4) засіб – прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі [494, с.307].

Однак, незважаючи на певну синонімічність указаних понять, можна відзначити нюанси їх вживання, зобразивши взаємозв'язок між ними за допомогою рис.1, а саме:

1. Для уточнення значення поняття «прийом» звернемося до явища полісемії. Поряд з наведеними попередньо значеннями слово «прийом» також означає виконання дії за один раз. Тобто «прийом» можна вважати елементарним комплексом дій, достатнім для досягнення якогось конкретного результату.

2. Щоб виокремити специфіку поняття «метод» звернемося до етимології: з грец. Μέθοδος – «шлях крізь». Відповідно «метод» як сукупність прийомів, є більш складним у порівнянні з одиничним прийомом, а як логічно обґрунтована послідовність дій – більш абстрактним. Отже, методом можна назвати узагальнену послідовність виконання дій для досягнення певного результату.

3. Визначення відтінку вживання поняття «засіб» можливе, виходячи з полісемічності цього поняття, а саме, під засобом розуміється знаряддя у якій-небудь дії.

4. З'ясування сфери використання слова «спосіб» пов'язане зі специфікою його вживання. Поняття «спосіб» вживається у словосполученнях «спосіб споживання», «спосіб застосування» і т.д. в значенні «спосіб виконання», конкретизуючи характер виконання дій залежно від засобів, а крім

цього, для позначення «образу дій», указуючи на більш абстрактну схему виконання. Тобто способом можна вважати характер виконання дій залежно від засобів, що застосовуються: «спосіб= дія+засіб».

Визначившись із синонімічними поняттями, враховуючи попереднє дослідження структури наукового знання (§1.2.1), можна сформулювати низку понять, що відображають науковий результат залежно від рівня складності й універсальності наукового знання:

- **прийом** – регламентована сукупність дій, призначена для розв’язання конкретного завдання дослідження на основі атрибутивного уявлення про об’єкт дослідження;
- **правило** – формально узагальнена фіксована низка кроків розв’язання типових завдань на основі формального уявлення [615] про об’єкт дослідження;
- **метод** – логічно обґрунтована послідовність етапів із розв’язання аналогічних завдань (алгоритм) на основі функціонального уявлення про об’єкт дослідження;
- **підхід** – стандарт розв’язання завдань з предметної області на основі ціннісного/аксіологічного уявлення про об’єкт дослідження, призначений для застосування у взаємопов’язаних ситуаціях;
- **парадигма** – порядок постановки і розв’язання широкого кола завдань дисциплінарного характеру, підпорядкованих пізнавально-організаційній установці на основі морфологічного уявлення про об’єкт дослідження;
- **програма** – загальна схема розв’язання міждисциплінарних завдань, що регулюється ціннісно-етичними нормами на основі інституційного уявлення про об’єкт дослідження;
- **напрямок** – стратегія здійснення трансдисциплінарного дослідження, орієнтиром якого виступає мотивація дослідника, визначаючи мету дослідження та інтерпретацію даних на основі еволюційного уявлення про об’єкт дослідження;
- **картина реальності** – універсальна модель пізнання на основі поле-

об'єктного (матеріально-ідеального) уявлення про об'єкт дослідження, що базується на когнітивних функціях людини.

Для відображення рівня складності й універсальності форм реалізації наукового знання ми акцентували увагу на наступних моментах: пізнавальна концепція, формат і масштаб наукового знання, актуальний аспект.

Враховуючи специфіку сприйняття людини, на підставі якої нами були обґрунтовані критерії ідентифікації об'єкта дослідження (див. §1.1), ми можемо визначити компоненти методологічного патерну дослідження (рис.1.12):

Рис.1.12. Модель методологічного патерну дослідження (розроблено автором)

- **показник** – характеристика наявності та ступеня прояву певної ознаки, що дає можливість розпізнати об'єкт дослідження, на основі якої формується технологія дослідження;
- **критерій** – відмітна ключова характеристика (властивість), що є підставою для ідентифікації об'єкта дослідження та визначає масштаб і зміст дослідження;
- **умова** – достатня підстава для обґрунтування об'єкта дослідження через визначення характеру його функції, що формує доказову базу

дослідження (аргументи);

- **ракурс** – повний набір підстав для окреслення меж об’єкта дослідження (внутрішнього та зовнішнього середовища) на основі визначення його відносин, що визначає складність дослідження;
- **принцип** – установка, що відображає значимі аспекти об’єкта дослідження та скеровує хід дослідження;
- **норматив** – обмеження, що впливають із закономірностей існування об’єкта дослідження та обумовлюють порядок і основні вимоги до дослідження;
- **мета** – орієнтир, який є віддзеркаленням певного бажаного стану об’єкта дослідження та спрямовую хід дослідження;
- **засіб** – сукупність дій і інструментів, що забезпечують досягнення певного бажаного стану об’єкта дослідження на основі уявлення про його природу (модель) та визначають теоретико-прикладні результати дослідження.

Необхідно уточнити, що при формулюванні суті методологічних компонентів передбачається розгляд об’єкту дослідження як у вигляді наукової проблеми, так і наукового результату. Охарактеризуємо розвиток методологічних компонентів залежно від рівня складності дослідження (табл.1.19) на основі сучасних тенденцій в науці та загальних орієнтирів розвитку науки («кількість → якість», «закритість → відкритість», «конкретність → універсальність» та ін.), використовуючи результати дослідження масштабів діяльності підприємства, описані у §1.2.1. Отже, дані табл.1.19 можна використовувати як стандарт ідентифікації та оцінювання досліджень і їх результатів та в якості методологічної формули власного дослідження.

Таблиця 1.14

Характеристика компонентів методологічного патерну залежно від рівня складності дослідження (розроблено автором)

Найменування компонентів	Характеристика компонентів залежно від рівня складності дослідження							
Показники	кількісні показники → якісні показники							
	кількісний простий	адитивний	лінійний	комплексний	мультиплікативний	комбінований	інтегральний	синтепичний
Критерії	специфічність → універсальність							
	конкретний (підприємство)	формальний (галузь)	функціональний (сектор)	предметний (кластер)	структурний (національне господарство)	системний (міжнародне господарство)	стратегічний (транснаціональне господарство)	універсальний (глобальна економіка)
Умова	дискретність → безперервність							
	використання	нейтралізм	конкуренція	відносна конкуренція	товариство	партнерство	кооперація	взаємообумовленість
Ракурс	відокремленість (автономний об'єкт) → цілісність (об'єкт як елемент цілісного середовища)							
	виробничий об'єкт	торгово-виробничий об'єкт	промисловий об'єкт	промислово-фінансовий об'єкт	підприємницька структура (організація)	підприємницький інститут (система)	стратегічно орієнтований об'єкт	цілісне багатофункціональне утворення
Принципи	центральний постулат → взаємопов'язаний набір передумов і гіпотез							
	методологічний монізм	обмежений монізм	дуалізм	діалектичний дуалізм	ієрархізм	розгалужений ієрархізм	плюралізм	збалансований плюралізм

Найменування компонентів	Характеристика компонентів залежно від рівня складності дослідження							
Нормативи	жорсткі вимоги → варіабельність							
	методика	формуляр	алгоритм	стандарт	порядок	схема	сценарій	бачення
Мета	ретроспектива → перспектива							
	інертність	пасивність	реактивність	преактивність	активність	прогресивність	проактивність	креативність
Засоби	емпіричні дані (практика) → ідеї (теорія)							
	атрибутивна концепція, прийом	формально-аксіологічна концепція, правило	функціональна концепція, метод	онтологічна концепція (відносини), підхід	морфологічна концепція, парадигма	інституціональна концепція, програма	еволюційна концепція, напрям	поле-об'єктна концепція, картина реальності

Інтегруючи наші висновки з аналізу теоретико-методологічних засад дослідження підприємства, можна охарактеризувати методологію нашого дослідження (табл.1.14 – заливка сірим кольором):

- показники – якісні (синтетичний набір параметрів, що дозволяє розпізнати складність побудови підприємства);
- критерії – універсальні (перехід «конкретне підприємство → виробничий об'єкт → економічний об'єкт → універсальний об'єкт»);
- умови – взаємообумовленість (поступова заміна умов виробничого надлишку на орієнтацію на попит; кругообіг ресурсів і продуктів);
- ракурс – холістичний (підприємство як складний цілісний елемент глобальної економіки);
- принципи – збалансований плюралізм (багатозначність підприємства у суспільно-економічних відносинах; рівнозначність функціональних областей підприємства і ресурсів);
- нормативи – гнучкий формат у вигляді методологічного патерну (світогляд як основний поведінковий регулятор людини та підприємства);
- мета – креативність – сполучення ретроспективних даних та перспективних поглядів на підприємство у єдину концепцію суспільно-економічного розвитку та розвитку підприємства;
- засіб – універсальна поле-об'єктна картина реальності.

Таким чином, запропонована нами концепція методологічного патерну дозволяє цілісно описати конструкцію дослідження незалежно від рівня складності та специфіки наукової роботи та відобразити у взаємозв'язку методологічні та концептуальні аспекти роботи.

1.3.3. Когнітивний контекст формування універсальної методології

Аналіз теоретико-методологічних засад дослідження підприємства виявив когнітивний контекст процесу пізнання, що позначається як на виборі концептуально-методологічних установок дослідження, так і ракурсі розгляду

діяльності/поведінки підприємства та в цілому суспільної діяльності. Це обумовлює прийняття в якості установки наступного твердження: продукти діяльності індивіда є втіленням уявлень і поведінки індивіда, які є відображенням його когнітивної структури, що формується під впливом та у взаємодії із зовнішнім середовищем, але має власну специфіку. Визнання когнітивно-структурного контексту однією з провідних установок сполучається з сучасними науковими поглядами на психофізіологічну природу людини. Зокрема, У. Матурана та Ф. Варела зазначають: «... будь-яке пізнання залежить від структури дослідника. ...Воно бере початок у самому образі життя дослідника як живої істоти, в його організації» [340, с.30]. Визначення таких характеристик людини, що могли б стати основою побудови структурної моделі індивіда, яка б сполучалася зі структурною моделлю буття та структурною моделлю підприємства, потребує здійснення аналізу припущень щодо поведінки людини в сучасних економічних, психологічних, соціологічних і культурологічних теоріях.

В результаті порівняння поглядів в різних підходах [19; 58; 114; 152; 234; 321; 472; 588; 693; 714] нами був відмічений єдиний базис, що лежить в основі різних типологій, що, на нашу думку, походить від теорії К. Юнга [623]. Однак, не зважаючи на низку наявних в наукових джерелах підходів, якісна наукова рефлексія проблем типологізації рис особистості, підприємства чи інших соціальних організацій відсутня. Крім цього, необхідно відмітити наступні недоліки:

1. В деяких підходах параметри поведінки людини окрім функціональних характеристик (параметрів життєдіяльності) включають моральні чи розумові характеристики [583] або ситуативні особливості, а не універсальні [693]. Наприклад, Р. Кеттелом [583] розроблено комплекс характеристик особистості, що включає шістнадцять рис, серед яких присутні такі риси як «розумний/дурний», «сміливий/боязкий», «чуйний/відчужений». Г. Хостеде [693] до основних характеристик поведінки людини й суспільства відносить «маскулінність-фемінність».

2. Автори припускаються подвійності. Так, Альошина [19] наводить 21 параметр поведінки людей, що спричиняють суспільні характеристики, які розбиті на три категорії: цінності, орієнтовані на іншого, цінності, орієнтовані на середовище, та цінності, орієнтовані на себе. Як видно з класифікації, розподіл параметрів на три групи нелогічний, оскільки орієнтація на іншого є складовою орієнтації на середовище. Усередині виділених категорій багато параметрів поміж собою перекликаються. Наприклад, такі параметри як «ієрархія/мережа» та «підлеглість/партнерство» описують два види управлінських зв'язків – вертикальні, що обумовлюють ієрархію та відносини «начальник-підлеглий», та горизонтальні, які передбачають мережеві структури та партнерські відносини. Тобто наявна занадто значна конкретизація для такого абстрактного рівня характеристик.

3. Деякі концепції містять невелику кількість параметрів, що не дозволяють у повній мірі описати поведінку людини (Г. Айзек [583], Г. Ховстедде [693], Г. Юнг [623]; Майер-Бріггс [8]). Так, Г. Айзеком [583] виокремлено дві категорії особистісних характеристик: екстраверсія-інтроверсія, нейротизм-стабільність.

4. Існують розбіжності між назвою характеристик і змістом, який ним приписується. Так, Ф. Тромпенаарс [759] розглядає універсальність, акцентуючи увагу на правилах та незмінності, що не відповідає змісту поняття універсальність – усеосяжність, але не постійність.

Узагальнюючи ознаки виділення поведінкових характеристик за різними підходами, можна виділити наступні:

- абстрактність сприйняття («культура конкретних істин-культура універсальних істин» [759] «конкретність-універсальність» [8]);
- відношення до нерівності, влади («дистанція рівності – дистанція нерівності» [693], «ієрархія-мережа» [19]);
- ступінь відокремленості індивідів (колективізм-індивідуалізм [19; 693; 759]);
- відношення до невідомого («сильне-слабке уникнення невизначеності»

[693], «прийняття ризику-безпе́чність» [19]);

- стратегі́чність поведі́нки («орієнта́ція на майбутнє-традиціоналі́зм» [693], «активність-пасивність» [19]);
- вплив емоцій на прийняття рішень, імпульсивність («іраціональність-раціональність» [472], «нейротизм-стабільність» [583], «мислення-відчуття» [8]);
- спрямованість поведі́нки на інших або на себе («екстраверсія-інтроверсія» [8; 583]);
- просторово-часова орієнта́ція як послідовність поведі́нки («поліхромність-монохромність» [691]).

Як видно з переліку наведених ознак, між цими ознаками та ознаками виділення методологічних принципів простежується досить явний зв'язок, продемонстрований за допомогою табл.1.20.

Наявність співвіднесення між критеріями виділення характеристик індивіда, методологічних принципів та сутністю методів дослідження можна вважати підтвердженням прийнятої нами гіпотези та установки дослідження.

Однак внаслідок несистематизованості та неоднозначності типологізації поведінкових характеристик індивіда/групи можна констатувати потребу в обґрунтуванні класифікації поведінкових характеристик індивіда з подальшою інтеграцією їх у цілісний поведінковий патерн на основі врахування наступних вимог:

- поведінкові характеристики мають бути парними категоріями, на практиці вони повинні ідентифікуватися як превалювання однієї характеристики над іншою, а не абсолютне домінування;
- потрібне відмежування моральних рис від природних рис особистості (згідно з психофізіологічним механізмом функціонування організму людини);
- поведінкові характеристики індивіда мають виступати базисом й відповідним чином співвідноситися з поведінковими характеристиками соціальних організацій різного рівня та інших об'єктів реальності.

Співвіднесення ознак виділення характеристик індивіда, методологічних принципів та сутності методів дослідження (розроблено автором)

Критерій виділення поведінкових характеристик індивіда	Ознака виділення методологічних принципів	Методи дослідження
абстрактність сприйняття	дилема «специфічність-універсальність»	абстрагування, конкретизація
відношення до нерівності, до влади	дилема «однорідність-різнорідність»	-
ступінь відокремленості індивідів	дилема «індивідуальне-колективне»	аналіз, синтез
відношення до невідомого (активність-пасивність)	-	спостереження, експеримент
	дилема «реалістичність-ідеалістичність»	ідеальне та реальне моделювання
вплив емоцій на прийняття рішень, імпульсивність	дилема «причинність-випадковість», дилема «розсудливість-чуттєвість»	-
спрямованість поведінки на інших або на себе	-	-
послідовність поведінки	-	каузальний метод, історико-логічний

Зазначені аспекти перенесення пізнавальних властивостей людини на її діяльність окреслюють наскрізний когнітивний контекст процесу пізнання: починаючи з мотивації дослідника, що реалізується у меті та засобах дослідження та способах інтерпретації дійсності, закінчуючи поведінкою підприємств та інших соціальних організацій, що є відображенням поведінки персоналу. В межах нашого дослідження втілення цієї тези обумовлює необхідність забезпечення несуперечливості пошуку способів забезпечення об'єктивності результатів дослідження та розгляду розвитку підприємства крізь призму розвитку людини. Враховуючи універсальний характер методології дослідження, окреслюється завдання обґрунтування універсальної побудови об'єктів буття.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Критичний огляд теоретико-методологічних аспектів дослідження підприємства було здійснено шляхом аналізу інформаційних джерел за такими напрямками як сутність підприємства як економічного об'єкта та ракурс і засади дослідження підприємства в сучасній економічній методології та покликано сформулювати теоретико-методологічне підґрунтя роботи. При цьому було вирішено низку завдань та отримано наступні результати:

1. Аналіз і узагальнення поглядів на підприємство в економічних джерелах продемонстрували, що поняття «підприємство» в ході суспільно-економічного розвитку набуло багатозначності, що проявляється у варіативності його розуміння в економічній науці, тому існує потреба в уточненні сутності та місця підприємства в суспільно-економічних відносинах. Обґрунтування нами критеріїв ідентифікації об'єктів реальності (шляхом співвіднесення ознак об'єктів з когнітивними можливостями людини) та сутності економічної діяльності (на основі обґрунтування моделі суспільних сфер) дозволило уточнити ракурс вживання понять «економічний об'єкт», «економічний суб'єкт» і «економічна одиниця» та ідентифікувати підприємство як економічний об'єкт [224; 232-233].

2. На основі аналізу взаємозв'язку поняття «підприємство» з такими поняттями як «фірма», «компанія» і «соціальна організація» було уточнено відповідний термінологічний апарат. В результаті, під підприємством в роботі розуміється елемент суспільного виробництва, що існує у формі технологічно пов'язаної сукупності ресурсів, призначений для задоволення певної суспільної потреби шляхом створення суспільного продукту, що відіграє низку ролей [232; 234].

3. Для визначення місця підприємства в суспільно-економічних відносинах було здійснено аналіз наявних підходів до структуризації економіки

[232], в результаті чого було обґрунтовано об'єктну структуру суспільного споживання й виробництва, що в сукупності з визначенням поняття «підприємство» та його функцій дозволило нам сформулювати аргументоване попереднє уявлення про підприємство як економічний об'єкт.

4. В результаті аналізу методології дослідження підприємства було виявлено, що наявний методологічний арсенал складається з низки підходів і напрямів, кожен з яких самостійно не дозволяє описати реальне підприємство. З метою визначення специфічності та цілісності сучасних уявлень про підприємство й напрямку їх еволюції, визначення обмежень наявних підходів і можливостей їх інтегрального застосування було здійснено аналіз ракурсу дослідження підприємства на основі попередньо визначеного складу основних методологічних компонентів, в ході якого було з'ясовано, що різниця в описі економічної дійсності та підприємства у наукових напрямках ґрунтується на припущеннях щодо поведінки індивідів, що відображається у відповідних умовах і обмеженнях дослідження підприємства та економічної реальності в цілому [34; 221-222].

5. На підставі результатів аналізу концептуально-методологічного базису дослідження було окреслено напрям удосконалення наявної економічної методології – формування цілісної картини реальності, в якій підприємство як економічний об'єкт вписувалося б в загальну картину функціонування та розвитку різноманітних об'єктів реальності, тобто було обґрунтовано необхідність здійснення дослідження розвитку підприємства на засадах універсалізму, визначено спрямованість дослідження на поєднання об'єктного та польового аспектів пізнання та врахування багатоаспектності поведінки підприємства [221-222; 408].

6. В межах формування логіки та базових положень універсальної методології дослідження підприємства було класифіковано способи репрезентації підприємства в економіці з визначенням міри відображення за допомогою них ключових характеристик побудови підприємства згідно з критеріями ідентифікації економічних об'єктів. Виявлено недостатність

наявних способів репрезентації підприємства для надання цілісного уявлення та удосконалено для завдань нашого дослідження модель «чорної скрині» й обґрунтовано концептуальну модель внутрішнього середовища підприємства, яка відображає виробничу діяльність підприємства у вигляді функції від кількості елементів підприємства, задіяними за усіма функціональними підрозділами підприємства, з урахуванням рівня складності підприємства, що виражається у якості елементів підприємства (способу дії) та відображається на якості побудови підприємства – способі організації функціональних областей [229; 239].

7. З метою упорядкування процесу формування методології дослідження підприємства було обґрунтовано модель методологічного патерну, під яким розуміється сукупність ключових компонентів методології, що цілісно відображають конструкцію дослідження. Запропонована модель методологічного патерну дозволить цілісно описати конструкцію дослідження незалежно від рівня складності та специфіки наукової роботи та відобразити у взаємозв'язку методологічні та концептуальні аспекти роботи [239].

8. Виявлені в ході аналізу теоретико-методологічних засад дослідження підприємства аспекти перенесення когнітивних властивостей людини на інтерпретацію діяльності підприємства окреслили наскрізний когнітивний контекст дослідження. Втілення цієї тези обумовило необхідність пошуку способів забезпечення об'єктивності результатів дослідження та розгляду розвитку підприємства крізь призму розвитку людини [239; 404].

Таким чином, аналіз сучасних теоретико-методологічних засад дослідження підприємства дозволив виявити можливості та прогалини сучасного теоретико-методологічного апарату та сформував власне концептуально-методологічне підґрунтя роботи, що виступає обов'язковою передумовою цілісності та логічності побудови дослідження.

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

2.1. Зміст і ключові положення теорії розвитку підприємства

Мінливість і складність зовнішнього середовища функціонування підприємств, глобальний характер зовнішніх чинників впливу обумовлюють актуальність передбачення та своєчасного впровадження якісних змін на підприємствах. Тобто нагальною проблемою для сучасного підприємства є не хаотичне або пасивне реагування на зовнішні збурення, а послідовне і цілеспрямоване впровадження комплексу змін, оскільки мобільність і адекватність подібних дій визначають ефективність діяльності підприємства та його інші ринкові результати. В таких умовах значимість проблеми розвитку підприємства фокусується не просто на визначенні сучасних економічних тенденцій і прогнозуванні майбутніх, але на виявленні закономірностей розвитку підприємства.

Розвиток підприємства в економічній науці не є предметом цілісного дослідження, тому варто вирізнити наступні ракурси дослідження різноманітних аспектів розвитку підприємства:

- в межах стратегічного управління підприємством (А. Чандлер [660], І. Ансофф [639], М. Портер [734], Д. Тис, Дж. Пізано, А. Шуен [754], В.С. Катькало [254-255] та ін.), коли розвиток розглядається як результат впровадження цілеспрямованих послідовних змін на підприємстві з метою ефективної адаптації до зовнішнього середовища;
- в межах теорії криз і антикризового управління підприємством, коли процес розвитку розглядається у протиріччі з процесом функціонування

підприємства, що обумовлює настання криз (В.І. Арнольд [42], А.П. Градов, Б.І. Кузіна [520], А.С. Бажутін [50], І.І. Топій [536] та ін.);

- в межах еволюційної концепції підприємства (Р. Нельсон і С. Уінтер [371], Дж. Сільверберг [488]), коли розвиток підприємства досліджується у нерозривному зв'язку підприємства з іншими представниками популяції, обумовлюється реакцією на вплив внутрішніх і зовнішніх сигналів та проявляється в «рутинах пошуку»;

- в межах теорій організаційних змін, організаційного розвитку й життєвого циклу організацій (Л. Грейнер [689], І. Адізес [12; 633], Ф. Глазл, Б. Лівехуд [126] та ін.), коли шляхом дослідження індивідуального розвитку підприємств обґрунтовуються загальні закономірності розвитку соціальних організацій: стадії розвитку, чинники та прояви.

Узагальнюючи погляди економістів на розвиток підприємства, можна сформулювати загальний ракурс розгляду цього процесу в економічних джерелах: розвиток – процес змін на підприємстві, що супроводжується зміною кількісних і якісних параметрів задля підвищення ефективності функціонування/опору зовнішньому середовищу та/або створення нових можливостей (Раєвнева О.В. [446, с. 108], Шубравська О.В. [610, с. 37], Пономаренко В.С., Тридід О.М., Кизим М.О. [427, с. 62] та ін.). Одночасно з тим, що існує більш-менш узагальнена точка зору на поняття «розвиток підприємства», наявна низка істотних розбіжностей в теорії розвитку підприємства:

- існують терміни «розвиток підприємства» та «еволюція підприємства», які можуть розглядатися як тотожні або різні (О.Л. Гапоненко, А.П. Панкрухін [117, с.11] та ін.); аналогічна ситуація склалася з термінами «організаційний розвиток» і «розвиток організації/підприємства» (Дж. Порас, П. Робертсон [732], Д.А. Бабаніна [48], І.С. Чемезов [591], Е.В. Алябіна [22]);

- окремо досліджуються та вважаються якісно відмінними один від одного такі види розвитку підприємства як соціально-економічний розвиток (І.В. Тюха [543], Т.Б. Надтока, О.В. Амельницька [366], М.Є. Рогоза, А.І. Сененко [458] та ін.), стійкий розвиток (Е.Н. Кучерова, А. Ільїн [301],

О.Н. Григор'єва [136] А.Б. Вишнякова [110] та ін.), стратегічний розвиток (Ю.Калініченко [211], І.Г. Сокиринська, О.В. Хохлова [506], І. Бойчук, В. Васильчук [81] та ін.), інноваційний розвиток (І.В. Булава [529], О.Г. Кураленко [298], С.М. Ілляшенко [208] та ін.), виділення яких порушує вимоги до формування типологій;

- виділяються такі різновиди розвитку підприємства як екстенсивний і інтенсивний, зовнішній і внутрішній, еволюційний і революційний, регресивний і прогресивний (О.Н. Сімченко, А.В. Дакус [491], Ю.С. Погорєлов [419], О.В. Раєвнева [446] та ін.), що створюють певні протиріччя у взаємозв'язках між:

- процесами зростання (кількісні параметри) та розвитку (якісні параметри), що загальноприйнято розглядаються як різні поняття;
- фазами процесу розвитку «еволюція» та «революція», що пов'язано з питанням об'єктивності наявності криз при розвитку підприємства;
- поняттями «розвиток», «прогрес» і «регрес», оскільки поняття «розвиток» за одними джерелами розглядається як синонім поняття «удосконалення», тобто пов'язаний з прогресом, а за іншими джерелами розвиток включає і прогрес, і регрес;
- між зовнішнім і внутрішнім середовищем, що пов'язано з питанням закритості/відкритості об'єктів реальності і неможливості ізолюваного розвитку;

- відокремлено досліджуються розвиток підприємства та економічний розвиток національного господарства та світового суспільства (У. Ростоу [737], А. Льюїс [710], Й. Шумпетер [613]), хоча згідно ієрархічного порядку побудови об'єктів реальності розвиток об'єкта та розвиток його елементів знаходяться у нерозривному зв'язку.

Визначення спільного та розбіжностей у поглядах різних авторів на зміст розвитку підприємства не є об'єктивною підставою для формування певної наукової позиції. Тому незважаючи на досить широкий спектр досліджень в напрямі розвитку підприємства існує об'єктивна потреба в систематизації

накопичень знань в області теорії розвитку підприємства (див. рис.2.1).

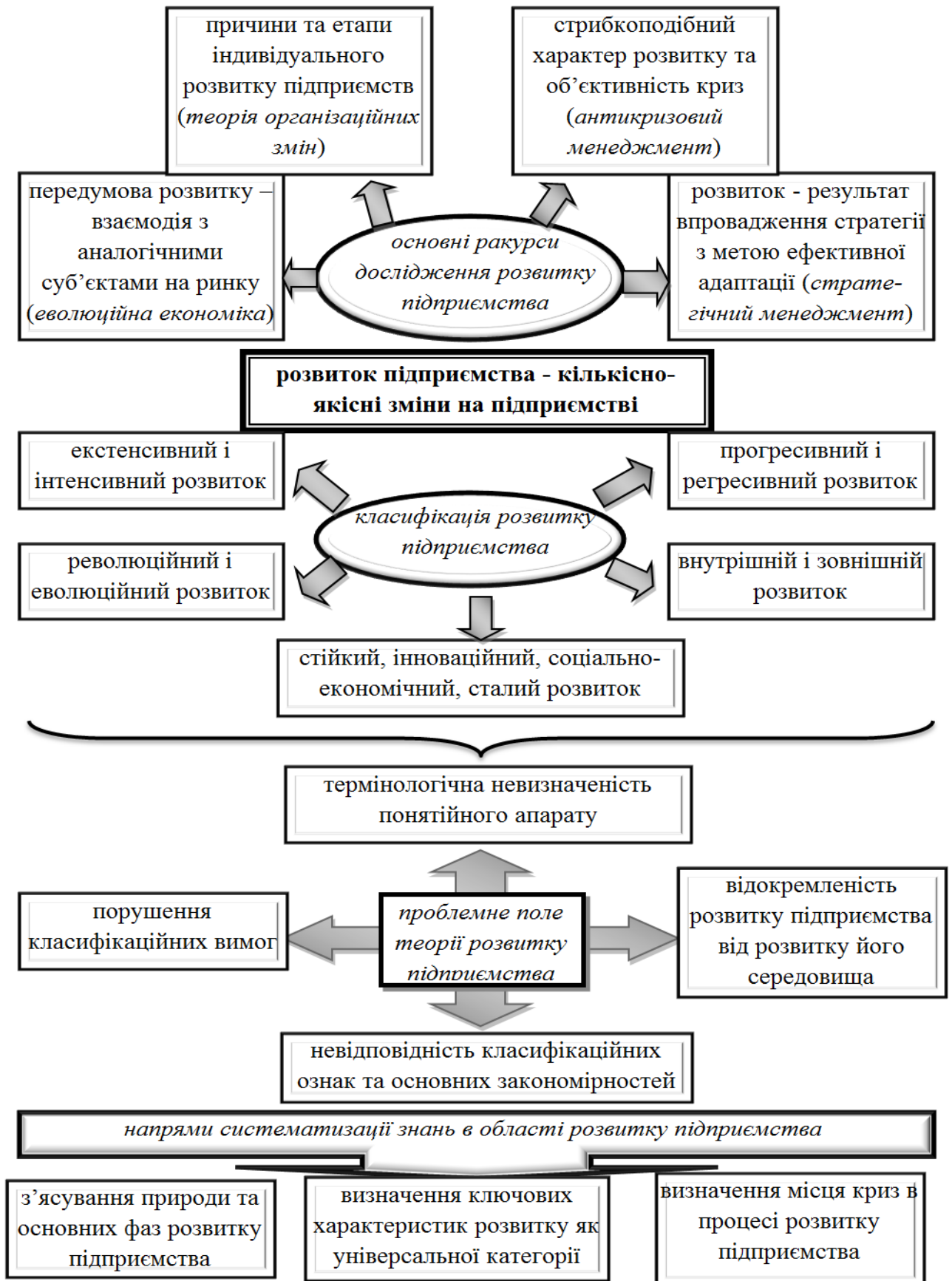

Рис.2.1. Сучасний стан і напрями систематизації знань в теорії розвитку підприємства

Досягнення поставленої мети передбачає:

- дослідження природи та основних фаз розвитку підприємства за допомогою аналізу моделей розвитку підприємства;
- визначення ключових характеристик розвитку як універсальної категорії, що мають скласти фундамент теорії розвитку підприємства;
- визначення місця криз в процесі розвитку підприємства, оскільки з розв'язанням цього питання пов'язане обґрунтування траєкторії та етапності процесу розвитку;
- з'ясування змісту умов і чинників розвитку підприємств.

2.1.1. Природа та фази розвитку підприємства

Розуміння природи процесів розвитку підприємства потребує дослідження внутрішніх сутнісних властивостей цього процесу. На сьогодні існує декілька точок зору на природу розвитку підприємств, серед яких варто відмітити наступні:

- розвиток підприємства – це природний процес якісних змін, похідних від віку підприємства [747; 753];
- розвиток підприємства – це селекційний відбір у популяції [202; 365; 371; 376; 692];
- розвиток підприємства визначається нововведеннями та є результатом активно-пасивної адаптації підприємства до зовнішнього середовища [30; 648; 662; 769];
- розвиток підприємства як ситуативна (ймовірнісна, хаотична) трансформація [131; 713].

Обґрунтований аналіз поглядів на природу розвитку підприємства потребує більш детального відображення характеру процесу розвитку підприємства, а саме: чинників, внутрішніх параметрів, траєкторії, основних етапів. Ці сутнісні характеристики процесу розвитку підприємства комплексно відображаються в моделях і механізмах розвитку підприємства.

Серед актуальних на сьогодні в економічній науці моделей розвитку підприємства можна відмітити моделі Лівехуда-Глазла, Л. Грейнера, І. Адісеса, К. Грейвза, Міллера-Фрізена. Наведемо та порівняємо їх сутнісні характеристики.

Фундаментальним принципом, що лежить в основі моделі Глазла-Лівехуда [126], є принцип органічного розвитку, який стверджує, що людина та підприємство розвиваються за одними і тими ж законами, що мають біологічне підґрунтя [275] (рис.2.2).

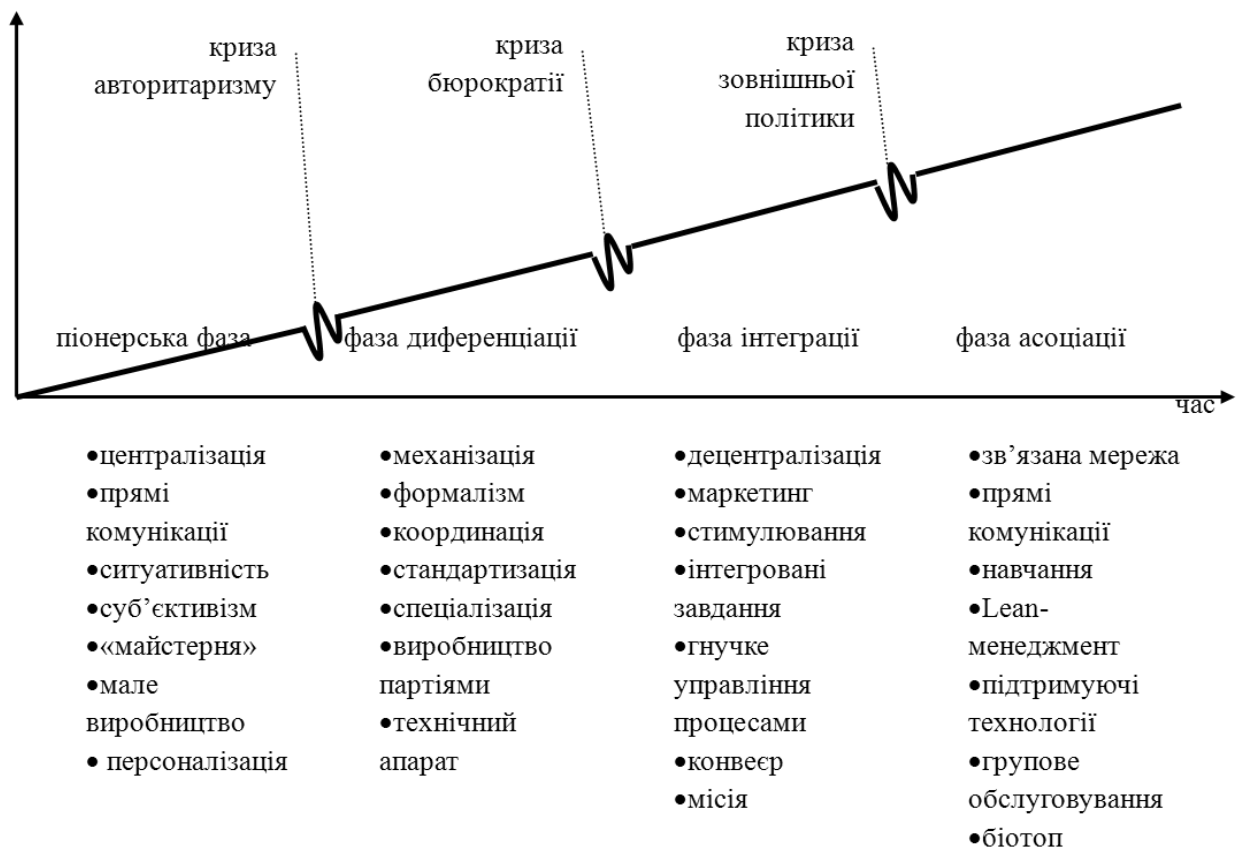

Рис.2.2. Характеристика моделі розвитку підприємства Глазла-Лівехуда [126]

Підприємство в цій моделі включає три підсистеми: техніко-інструментальну, соціальну та культурну, які характеризуються ідентичністю підприємства, політикою, структурою, персоналом, функціями, організацією та фізичними засобами. Розвиток підприємства відбувається через чотири основні фази: піонерську, диференціації, інтеграції та асоціації, змінювання яких є наслідком подолання відповідних криз кожної попередньої фази. Криза

як протистояння прогресивних і регресивних сил є обов'язковою умовою розвитку підприємства. Зображення моделі розвитку в координатній площині ускладнюється уточненням координат, оскільки в кожній фазі розвитку актуалізуються різні підсистеми підприємства й змінюється характер їхніх ключових характеристик. Досить детальний опис фаз розвитку дозволяє ідентифікувати реальні підприємства. Однак модель має незакінчений характер, що не дозволяє визначити мету розвитку підприємства. Також не передбачаються фази руйнування підприємства.

Модель Л. Грейнера [689] базується на п'яти компонентах (рис.2.3): вік підприємства, розмір підприємства (обсяги продаж, чисельність персоналу), стадії розвитку (поступового зростання), стадії революції (стрибкоподібні швидкі зміни), темп зростання промисловості.

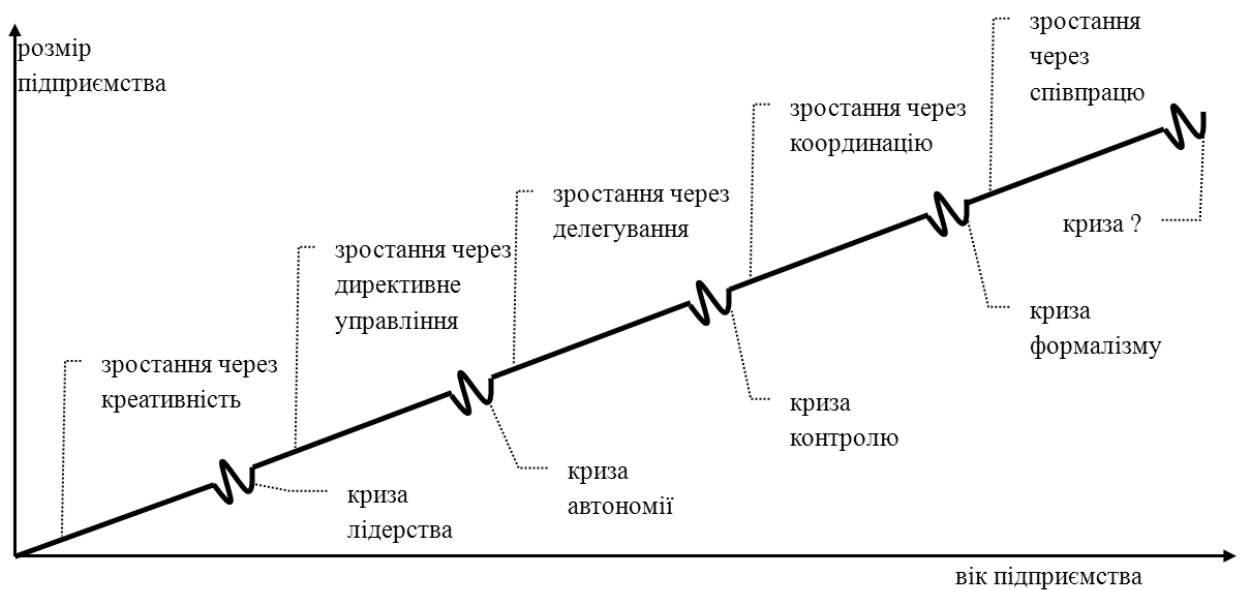

Рис.2.3. Принципова схема розвитку підприємства в моделі Грейнера [689]

Критична задача управління підприємством на кожному етапі розвитку – сформувати набір організаційних методів, адекватних ситуації. Швидкість змін обумовлюється темпами зростання галузі промисловості, до якої відноситься підприємство. В моделі виділяється п'ять стадій, причому кожна стадія – це ефект попередньої стадії і причина наступної.

Як видно з рис.2.3, розвиток підприємства в моделі Грейнера має

нескінченний характер і обумовлений внутрішніми проблемами підприємства, що виникають внаслідок збільшення його розмірів.

Модель розвитку підприємства І. Адізеса [12; 633] також, як і модель Глазла-Лівехуда, реалізує принцип органічного розвитку, але акцентує увагу на інших аспектах, а саме, передбачає два принципово різні процеси життєдіяльності підприємства – зростання і старіння, які протікають у десять етапів (рис.2.4).

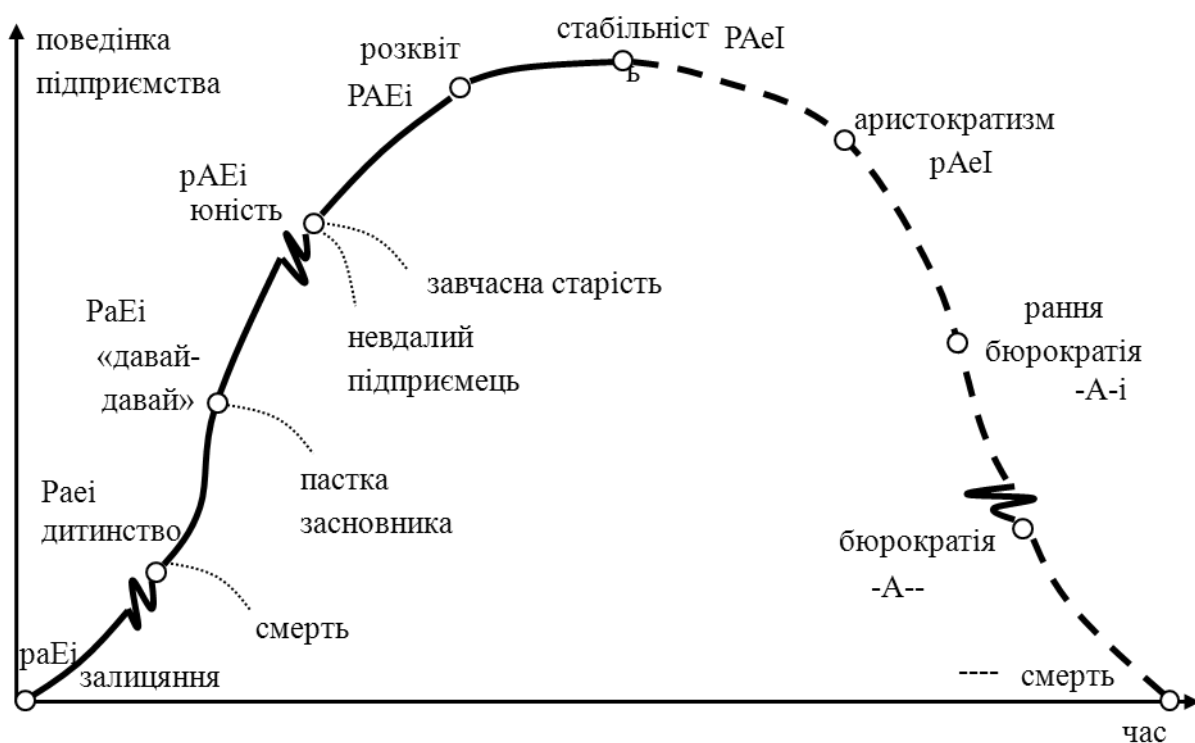

Рис.2.4. Схема життєвого циклу підприємства за І.Адізесом [12; 633]

Однак старіння є не обов'язковим після настання фази «Стабільність», а залежить від поведінки підприємства (однак модель не описує ключові аспекти такої поведінки). На шляху життєвого циклу підприємство зустрічається з труднощами внаслідок неадекватності управління станом підприємства, що проявляються в «організаційних хворобах», а можуть приймати характер «організаційної патології», коли самостійно вирішити проблеми підприємство не здатне. І. Адізесом виділяється два ключових внутрішніх параметра, важливих для життєдіяльності підприємства – гнучкість і контрольованість. Задачі підприємства на кожній фазі свого життєвого циклу відображаються

через чотири функції:

- у короткостроковій перспективі: задоволення потреб (умовна позначка – Р), що забезпечує функціональність і продуктивність підприємства, та адміністрування (умовна позначка – А), спрямоване на систематизацію та ефективність;
- у довгостроковій перспективі: підприємництво (умовна позначка – Е), що забезпечує продуктивність і проактивність, та інтеграція (умовна позначка – І), спрямована на цілісність і ефективність.

Перевагою моделі І. Адізеса є достатньо деталізований процес життєдіяльності підприємства та варіативність розвитку (хвороби та патології). Однак розвиток підприємства відбувається у відриві від параметрів зовнішнього середовища та галузевих характеристик.

Модель Д. Міллера і П. Фрізена [719] вирізняється не особливим підходом до виділення стадій розвитку підприємства, а підходом до визначення показників, за якими оцінюється розвиток підприємства: основним кількісним показником розвитку є показник обсягу продажів, а також пропонуються певні не кількісні ознаки (табл.2.1).

Однак, окрім зауважень, висловлених іншими науковцями до моделі Міллера-Фрізена [175], що полягають у варіативності рівня продажів у різних галузях та невизначеності тривалості кожної стадії розвитку, окрім першої стадії, через варіативність і теоретичну необґрунтованість критеріїв ідентифікації кожної стадії розвитку модель Міллера-Фрізена можна визнати некоректною. Однак в цьому сенсі необхідно звернути увагу на пропозиції з удосконалення бази показників інших науковців, які в цілому поділяють такий 5-стадій підхід до розвитку підприємства. Наприклад, Гусєва Н.В. [144] наводить перелік з чотирьох показників: чистий прибуток, частка ринку, середньооблікова чисельність персоналу, коефіцієнт завантаження устаткування. На нашу думку, подібні підходи також не вирішують проблему ідентифікації стадій розвитку підприємства, оскільки не містять якісних показників, що могли б свідчити про ускладнення підприємства. Натомість

привертає увагу підхід Міллера-Фрізена до пояснення форми здійснення переходу з однієї стадії на іншу підприємством – квантовий скачок, коли відбувається одночасне змінювання множини організаційних компонентів (хоча авторами не заперечується і поступовий розвиток).

Таблиця 2.1

Критерії визначення стадії розвитку підприємства (сформовано за даними [719])

Стадія	Критерії
Народження	тривалість існування підприємства менше 10 років; неформальна структура управління; одноосібне прийняття управлінських рішень власником
Зростання	зростання продажів більше 15%; збільшення персоналу; функціональна організаційна структура управління; формалізація стратегії
Зрілість	зростання рівня продажів не більше 15%; підвищення рівня бюрократизації
Спад	зниження попиту на продукцію; зменшення кількості нових видів продуктів; зниження рентабельності діяльності
Відродження	зростання рівня продажів понад 15%; диверсифікація виробництва; дивізіональна структура управління; складні схеми контролю й управління

Підхід К. Грейвза (спіральна модель розвитку або спіральна динаміка), розвинутий надалі Д. Беком, К. Кованом, К. Уілбером і Н. Тодорович, базується на розвитку цінностей підприємства, що є відображенням мотивації працівників. Згідно цього підходу [63; 688] цінності підприємства можна охарактеризувати залежно від прояву правил, норм і принципів внутрішньої взаємодії на підприємстві (табл.2.2).

Спіральна модель розвитку підприємства – це багаторівнева модель, в

якій кожен рівень не заперечує попередній, а включає його, відображаючи зростання складності підприємства, та має нескінченний характер. Розвиток підприємства відбувається по подвійній спіралі: зовнішня спіраль – це історичні особливості середовища підприємства, в якому воно функціонує, а внутрішня – це індивідуальні особливості підприємства, «колективний інтелект», що визначають специфіку адаптації.

Таблиця 2.2

Характеристика етапів розвитку підприємства в моделі К. Грейвза (складено автором на основі [63; 688])

Рівень розвитку	Загальна характеристика	Характер мислення	Головна задача
бежевий	взаємодія з превалюванням особистісних інтересів	інстинктивне	індивідуальне виживання
фіолетовий	групові інтереси підпорядковують особистісні	анімістичне	колективне виживання
червоний	авторитарність влади, контроль та експлуатація працівників	егоцентричне	продуктивність (екстенсивний аспект)
синій	упорядкованість, формалізація виробничих процесів і бюрократизм	абсолютистське	стабільність
помаранчевий	раціоналізація виробничих процесів і стратегічне планування	конкурентне	результативність (інтенсивний аспект)
зелений	соціально-орієнтовані виробничі процеси, відкритість і навчання	релятивістське	розвиток
жовтий	гнучка, мобільна організація	системне	інтеграція
бірюзовий	єдиний динамічний організм	холістичне	синергія

Безсумнівною перевагою моделі К. Грейвза є контекст розгляду розвитку підприємств як соціальних організацій, однак для чіткої та обґрунтованої

ідентифікації стану підприємства необхідна структуризація «мемів» (способів сприйняття дійсності) на якісні складові, що відображають діяльність підприємства.

Здійснюючи підсумкове порівняння моделей за допомоги табл.2.3 та враховуючи результати аналізу моделей розвитку підприємства інших авторів [590; 605], ми прийшли до наступних висновків:

1. Усі моделі розвитку можна поділити на два типи: одні моделі розглядають лише позитивні якісні зрушення у складі та структурі підприємства (модель Л. Грейнера, К. Грейвза), інші моделі (моделі життєвого циклу) включають два процеси – зростання/розвиток як позитивні якісні зміни та старіння як негативні якісні зміни (І. Адізеса, Міллера-Фрізена). На нашу думку, в основі таких позицій лежать різні погляди на наступні положення:
  - старіння та смерть – результат крайньої невідповідності підприємства умовам середовища (патологія) або природний процес;
  - індивідуальний розвиток підприємства (онтогенез) – це рекапітуляція історичного популяційного розвитку (філогенезу), або філогенез є послідовністю онтогенезів.
2. Усі моделі розвитку підприємства пропонують різну кількість основних фаз в життєдіяльності підприємства. Це пов'язано не лише з різною деталізацією процесу, але й з різною аргументацією причин, параметрів і чинників розвитку.
3. В моделях по-різному уявляється траєкторія розвитку підприємства та характер переходу з однієї стадії на іншу, що пов'язано з невизначеністю місця криз в процесі розвитку підприємства.
4. Моделі розвитку підприємства не пропонують обґрунтованого критеріального базису для ідентифікації стадій розвитку, який би дозволяв послідовно оцінити якісне змінювання підприємства в ході його розвитку та порівнювати ці зміни.
5. Деякими науковцями пропонується окремий підхід до моделювання

розвитку малих і середніх підприємств (наприклад, [175]), що, на нашу думку, є необґрунтованим, оскільки застосування такого підходу передбачає, що малі й середні підприємства складають окремий підвид підприємств, що не можуть в своєму розвитку стати великими підприємствами.

Таблиця 2.3

Порівняння моделей розвитку підприємства (складено автором)

	Модель Б. Лівехуда	Модель К. Грейнера	Модель І. Адізеса	Модель Міллера- Фрізена	Модель К. Грейвза
причина	-	невідповідність менеджменту внутрішнім проблемам	невідповідність менеджменту зовнішнім умовам	невідповідність організації підприємства зовнішнім умовам	незадоволення внаслідок зовнішнього впливу
характер розвитку	поступове зростання та кризи	поступове зростання та стрибкоподібні переходи	поступове зростання та кризи, старіння та смерть	поступове зростання та кризи, старіння та смерть	поступові зміни та кризи
траєкторія	4-фазовий нелінійний розвиток	нескінченний нелінійний розвиток	крива життєвого циклу	крива життєвого циклу	нескінченна спіраль
координати	вік (другий чинник не визначений)	вік і розмір підприємства	поведінка та вік підприємства	час, розмір підприємства	індивідуальне-колективне, зовнішнє-внутрішнє
параметри розвитку	підсистеми менеджменту	методи управління	гнучкість, контрольованість	рівень продажів, ознаки ведення діяльності	«мем» або спосіб сприйняття світу

Таким чином, сучасні моделі розвитку підприємства, зважаючи на

індуктивний спосіб їх формування, не дозволяють обґрунтовано ідентифікувати стан підприємства та спрогнозувати необхідні зміни в діяльності підприємства. Як видно з проведеного аналізу, сучасні моделі розвитку підприємства демонструють фази протікання процесу розвитку, однак не дають відповідь «чому?» та «яким чином?» відбуваються ці зміни на підприємстві.

Для того щоб надати комплексне уявлення про розвиток підприємств в сучасній науці, також необхідно окремо зупинитися на механізмах розвитку підприємств, оскільки на відміну від розглянутих моделей розвитку підприємства, що демонструють основні етапи розвитку, механізм розвитку підприємства покликаний відобразити рушійні сили процесу розвитку [266; 273]. Зважаючи на те, що чітких ознак механізму в економіці не існує, розглянемо, як ідентифікується механізм розвитку підприємства науковцями, включаючи поняття «механізм сталого розвитку» і «механізм інноваційного розвитку» та концентруючи увагу на універсальності ознак розвитку підприємства незалежно від типу розвитку. В результаті аналізу можна виділити такі основні варіації тлумачення механізму розвитку підприємства:

- активний елемент системи управління у вигляді методів, технологій і функцій управління [266];
- спеціалізований вузол механізму управління та набори елементів у блоках господарського механізму у вигляді критеріїв, ресурсів і процедур прийняття рішень [47];
- сукупність взаємозв'язаних важелів [158];
- стан підприємства [273];
- система взаємопов'язаних внутрішніх структурних підрозділів підприємства [527];
- спеціалізована підсистема підприємства [552].

Загалом, визначення механізму розвитку підприємства можна поділити на дві групи: одні автори описують механізм розвитку підприємства як пристрій – сукупність взаємопов'язаних елементів, що призводять до отримання результату (наприклад, П.П. Табурчак, М.А. Микитась [527]), інші автори – як

набір допоміжних засобів (ресурси, методи тощо), необхідних для розвитку підприємства (наприклад, Д.С. Клименко [266], Н.В. Афанасьєв [47]).

Окрім розбіжностей відносно суті механізму розвитку важливо відзначити, що існує досить вільне трактування цільової функції, на досягнення якої спрямований механізм розвитку. Наприклад, в якості кінцевої мети авторами пропонується:

- досягнення максимальної результативності та ефективності діяльності, що призводить до істотних кількісних та якісних змін на всіх ланках управління підприємством, збільшення ступеня використання наявного потенціалу і зростання якості системи управління [266];
- проектування нових механізмів функціонування та управління із заданими властивостями [47];
- забезпечення здійснення інноваційної діяльності, її стимулювання та регулювання [158];
- підтримування параметрів підприємства в певному діапазоні [273];
- забезпечення життєздатності підприємства і зростання економічної ефективності [527];
- забезпечення пошуку, впровадження та оцінки ефективності інновацій на підприємстві [552].

Подібні формулювання спрямованості розвитку підприємства, по-перше, дають дуже широке та розпливчате пояснення розвитку (як у визначенні Д.С. Клименка [266], коли одночасно досягаються: максимальна результативність, ефективність, істотні кількісні та якісні зміни на усіх ланках управління, збільшення використання потенціалу та підвищення якості системи управління), по-друге, базуються на ситуативному підході, визначаючи в якості цілі досягнення результатів в ході розв'язання актуальних проблем для сучасних підприємств.

Таким чином, наявна потреба в уточненні поняття механізму розвитку підприємства шляхом приведення у відповідність формулювання до основних вимог, що висуваються до визначень, а саме, поняття «механізм розвитку

підприємства» має відобразити, по-перше сутність механізму, по-друге, сутність розвитку, по-третє, конкретизацію способу протікання указаних змін для підприємства.

Враховуючи результати аналізу основних моделей протікання розвитку підприємства, можна резюмувати, що суттєві зауваження до наявних моделей розвитку підприємств та моделей механізму розвитку підприємств спричиняють потребу в їх удосконаленні шляхом концептуального обґрунтування. Крім того, для забезпечення повноти опису розвитку підприємства необхідне обґрунтування відповідних вимог до моделювання розвитку та інструментарію його дослідження та обґрунтування місця криз у розвитку підприємства, а для обґрунтованості сутнісного наповнення поняття «розвиток підприємства» існує потреба у визначенні й перенесенні на розвиток підприємства універсальних закономірностей процесу розвитку.

2.1.2. Ключові характеристики розвитку як універсальної категорії

На сьогодні еволюційні процеси будь-якої природи – теорія всезагального розвитку/універсальний еволюціоналізм – розглядаються багатьма вченими в якості можливої універсальної картини світу [88; 184; 305; 554]. Однак сучасна наука не дає чіткої відповіді на питання про природу, рушійні сили та механізм розвитку об'єктів реальності. Тому обґрунтоване дослідження природи та ключових характеристик розвитку може здійснюватися лише за умови чіткого визначення фундаментальних понять і категорій, на основі яких будується процес розвитку. Така постановка проблеми потребує розгляду у взаємозв'язку таких універсальних категорій як «змінювання/рух», «прогрес», «регрес», «зростання», «розвиток», «адаптація» і «еволюція». З цією метою виділимо основні властивості процесів, що відображаються вищевказаними категоріями.

Узагальнюючою категорією із зазначених можна вважати категорію «змінювання/рух», під якою розуміється процес переходу з одного стану в

інший, якісні та кількісні перетворення [566, с.124-125]. З часів Древньої Греції причиною змін вважається взаємодія [103; 146]. У фізиці механізм змін/руху розкривається за допомогою трьох характеристик: інерція, сила та енергія. Формулювання узагальненої абстрактної мети будь-яких змін, яке залишається актуальним до нині, було надано Аристотелем [39]: «благо – ціль усякого виникнення й руху». Тож, процес змінювання може бути зображений як на рис.2.5. Зі змісту поняття «змінювання» варто відмітити наступні важливі ознаки: по-перше, змінювання обов'язково передбачає вплив негативного чинника на об'єкт реальності, який викликає стан незадоволення; по-друге, змінювання є результатом взаємодії об'єктів; по-третє, змінювання може бути ініційованим самим об'єктом або бути наслідком впливу іншого об'єкта.

Рис.2.5. Процес змінювання

Категорії «прогрес» і «регрес» є протилежними й мають усталений зміст. Під прогресом розуміється процес удосконалення, перехід від простого до складного, від нижчого до вищого – ускладнення [440, с.282-284; 499, с.159]. Відповідно регрес – це зворотний рух/зміни по відношенню до прогресу, перехід від складного до більш простого – спрощення або деградація. Характеризуючи прогрес і регрес варто наголосити на двох речах: по-перше, регресивний рух – це не ідентична прогресу траєкторія, лише у протилежному напрямі, а специфічні фази поступової деградації; по-друге, прогрес і регрес – це не абсолютні, а відносні характеристики, тобто, наприклад, під прогресом ми розуміємо переважання позитивних якісних змін над негативними якісними змінами. В якості критерію прогресу можна застосовувати критерій,

запропонований К. фон Бером, що зберігає актуальність донині: диференціація частин цілого та їхня спеціалізація [580, с.20].

Категорії «зростання» та «спад» співвідносяться між собою аналогічно до попередніх категорій. Зростання – відносна характеристика змін, що засвідчує перевищення появи нових однорідних елементів в об’єкті над їх руйнуванням [447; 466]. Спад – відносна характеристика змін, що засвідчує перевищення процесів руйнування над процесами створення в об’єкті.

Прогрес і регрес, зростання та спад можна вважати елементарними різновидами змін, оскільки вони виступають структурними складовими розвитку, еволюції та адаптації. Результати порівняння сутнісних характеристик цих різновидів змін наведені нами в табл.2.4.

Таблиця 2.4

Порівняння різновидів змін (узагальнено автором)

Зростання	Зниження	Прогрес	Регрес
однорідність (кількісні зміни)		диференціація (якісні зміни)	
поява>руйнування	поява< руйнування	ускладнення> спрощення	ускладнення< спрощення

В результаті можна визначити взаємозв’язок між поняттями «зростання» і «спад» та «прогрес» і «регрес» (рис.2.6).

Також, враховуючи закон переходу кількості в якість, можна стверджувати, що зростання та спад є складовими прогресу та регресу.

Характеристику *розвитку* доцільно розпочати з визначення, що дуже часто наводиться в науковій і навчальній літературі й досить повно характеризує цей процес: «розвиток, як би повторювання ступенів, що вже пройдені, але інакше повторювання, на більш високій базі («заперечення-заперечення»), розвиток ... по спіралі, а не по прямій лінії; – розвиток стрибкоподібний, катастрофічний, революційний; – «перерви поступовості»; перетворення кількості в якість; – внутрішні імпульси до розвитку, що є наслідком протиріччя, зіткнення різних сил і тенденцій...; – взаємозалежність і

щільний, нерозривний зв'язок усіх сторін кожного явища..., зв'язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес руху» [314, с.55].

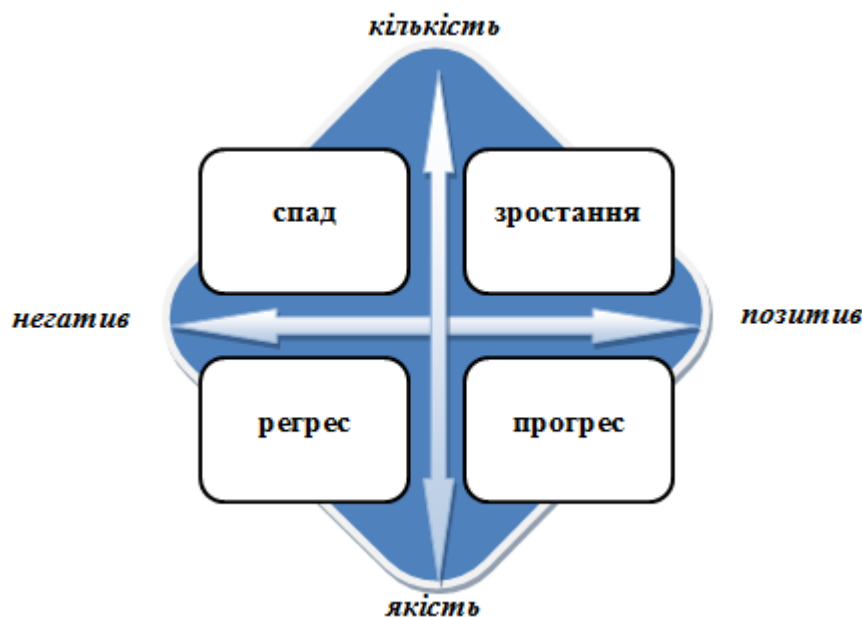

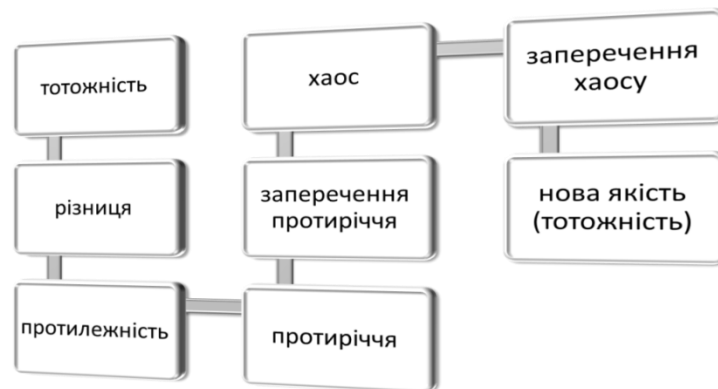
Рис.2.6. Співвідношення понять «спад», «зростання», «прогрес» і «регрес»
(розроблено автором)

Однак, не зважаючи на множинність досліджень в області розвитку, на нашу думку, ключовим невирішеним аспектом в концепції розвитку залишається визначення місця регресу в процесі розвитку, а саме, регрес – це результат тривалого накопичення негативних змін, що супроводжує розвиток, або закономірний процес як реалізація певної програми. Актуалізація цього питання обумовлюється тим, що відповідь на нього визначає траєкторію процесу розвитку, фази та основні механізми, тобто торкається природи цього процесу. Тому для уточнення сучасного змістовного наповнення категорії «розвиток», враховуючи варіації та розбіжності у поглядах науковців, наведемо основні характеристики розвитку:

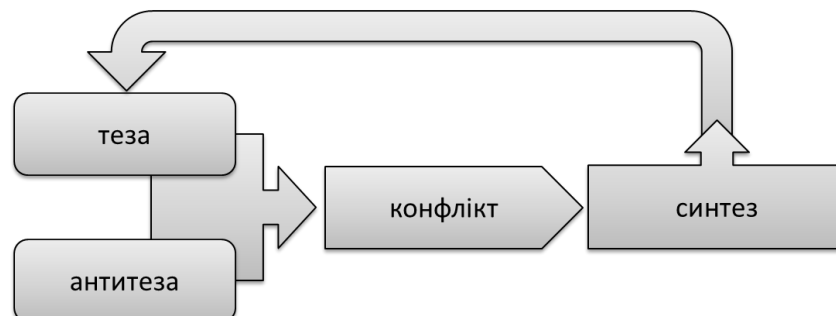
- ціль – ефективність [300; 479; 645; 715]; покращення адаптивності [648];
- спосіб – боротьба та компліментарність відносин; асиміляція та акомодация (за Ж. Піаже [153]);
- результат – якісні зміни [103; 314; 436]; поява нових, але не унікальних з точки зору Буття властивостей об'єктів [82];

- характер результату – прогрес і регрес [84; 103; 195; 314], лише прогрес [294; 336; 345; 522; 531], дискретний рух від одного кругообігу до іншого шляхом зміни траєкторії кругообігу [613];
- одиниця розвитку – переважно індивід або особина;
- властивості процесу – незворотність, спрямованість (закономірність), нелінійність, спадковість, [103; 195; 314]
- механізм процесу розвитку (рис.2.7):
  - реалізація трьох законів: «перехід кількості в якість», «заперечення заперечення», «боротьба та єдність протилежностей» [487] (див. рис.2.8а);
  - еволюція (розгортання та дисипація) та інволюція (згорання та концентрація) [41].

а) цикл розвитку як розгортання протиріччя та його заперечення (розроблено на основі [487])

б) цикл розвитку за Гегелем [121]

Рис. 2.7. Діалектична модель розвитку

Узагальнюючи різні підходи до розуміння *адаптації* (П.К. Анохін [29], Н.В. Зяблицька [190], Е. Лекавічус [311], Л.А. Растріган [452, с.11], Г.Н. Самара [476, с. 84–85], М.І. Сологуб [508, с.3], М.А. Шабанова [597, с. 82], В.П. Казначеев [210, с.10, 16-17] та ін.) можна виділити такі основні характеристики цього процесу:

- *ціль адаптації* – набуття стійкості до певного чинника зовнішнього середовища як можливість існування в раніше несумісних умовах [342], що проявляється у вигляді: набуття нових можливостей, інтеграції із зовнішнім середовищем [476], досягнення рівноваги із зовнішнім середовищем [574];
- *спосіб адаптації* – пристосування параметрів об'єкта до параметрів середовища його функціонування [190; 311; 412; 452];
- *результат адаптації* – адаптаційний поведінковий патерн (функціональна система за П.К. Анохіним [29], функціональна система конкретного поведінкового акту за С.Є. Павловим [412]);
- *напрямок* – прогрес, регрес, збереження поточного стану [210];
- *одиниця еволюції* – індивід або група;
- *види адаптації*: активна та пасивна [412; 452];
- *властивості адаптації* – безперервність, цілеспрямованість;
- *структура процесу адаптації*:
  - два послідовні процеси: термінова (пристосування, що не викликає сутнісних змін в об'єкті) та довгострокова адаптація (структурні зміни в об'єкті внаслідок накопичення ефектів термінової адаптації) [342],
  - одноразові реакції та повторювальні послідовні реакції [29].

Розбіжності у трактуванні *еволюції* виникають, насамперед, через неоднозначний зміст цього поняття, зафіксований у різноманітних словниках, коли поняття «еволюція» може вживатися і як синонім розвитку, і трактуватися як незворотні історичне змінювання [567, с.785; 617]. Тому головною проблемою у дослідженні еволюції є визначення взаємозв'язку між поняттями

«розвиток» і «еволюція»: це – тотожні поняття, або «еволюція» є більш широким поняттям, ніж «розвиток», або навпаки, та інші варіації. В цьому контексті варто навести в якості прикладу наступне визначення еволюції: це процес використання внутрішньої енергії для власного розвитку [197]. Враховуючи вище зазначене, структуруємо дані по теорії еволюції, використовуючи джерела з різних наукових напрямів:

- ціль еволюції – реагування «на зовнішні збурення таким чином, щоб зберігати нормальну життєздатність, включаючи успішне розмноження» [606, с.79]; підвищення коефіцієнту корисної дії [197]; холізм [267]; адаптивність при збереженні ідентичності [181];
- спосіб – процеси конвергенції і дивергенції [70, с.280], поступові незворотні зміни [683; 707], нерівномірні незворотні зміни [451; 678; 761], адаптивні перетворення [579], закономірний розвиток (номогенез) [70]; саморегуляція [608];
- результат еволюції – поява унікальних, принципово нових властивостей об'єктів з точки зору Буття в цілому [82]; адаптивність об'єкта [484, с.9]; ускладнення (або градація) і збільшення різноманіття ([580]; Ж.Б. Ламарк [484]);
- спрямованість – прогресивність змін чи єдність прогресу та регресу [197];
- одиниця еволюції – переважно популяція або вид [423; 484, с.10; 608];
- властивості – незворотність, прогресивність, спрямованість [580];
- структура еволюційного процесу (рис.2.8):
  - «інадаптація-еадаптація-стазис» (стазис може протікати повільно, доки змінювання середовища не спровокує зміни [451]);
  - «варіація-відбір-збереження» [137, с.63; 181; 484].

Отже, в результаті уточнення змісту категорій «змінювання», «зростання», «адаптація», «розвиток» і «еволюція» та узагальнення й структуризації інформації про відповідні процеси, що ними описуються, можна сформулювати такі висновки.

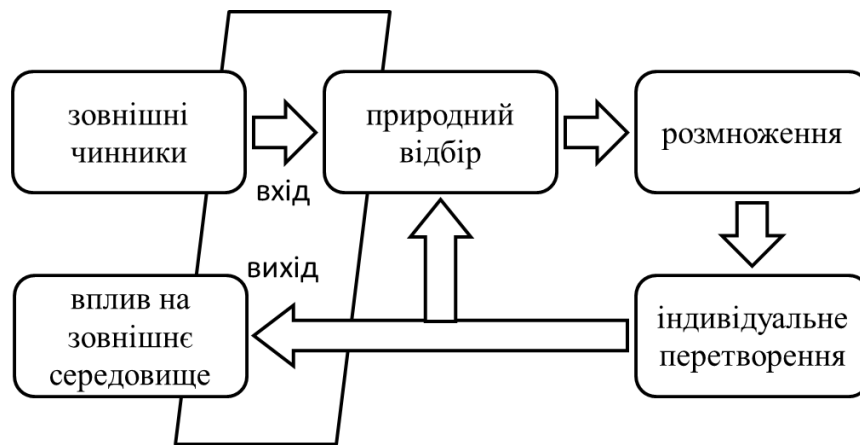

Рис.2.8. Природа еволюції [484, с.16]

Змінювання – узагальнюючий акт, що лежить в основі усіх розглянутих процесів, оскільки усі процеси (зростання, спад, прогрес, регрес, розвиток, еволюція, адаптація) відображають зміни різноманітного характеру в об’єктах. Однак за рівнем складності ці процеси можна розділити на три категорії (за зростанням складності): перша – зростання та спад; друга – прогрес і регрес; третя – розвиток, еволюція та адаптація. Процеси адаптації, розвитку і еволюції можна відобразити у вигляді послідовності змін певного характеру, однак сучасний стан дослідження цих процесів у різних наукових дисциплінах не дозволяє їх чітко розмежувати та з’ясувати між ними взаємозв’язок. Тобто, існують суттєві збіги у авторів при визначенні мети, результату, основних способів і т.д. адаптації, розвитку та еволюції. При цьому структурний аналіз дозволив виявити такі важливі аспекти, на яких ми акцентуємо увагу:

- поняття «розвиток» стосується змін, що відбуваються усередині об’єкта протягом періоду його існування;
- поняття «адаптація» стосується змін, пов’язаних із взаємодією об’єкта із зовнішнім середовищем;
- поняття «еволюція» переважно вживається по відношенню до процесів розвитку в межах популяції, натомість поняття «розвиток» – по відношенню до особини.

Виокремлення цієї специфіки вживання термінів на фоні наявності суттєвих спільних аспектів дозволяє нам констатувати, що ці терміни описують

один і той же процес, але з різних сторін. А саме: індивідуальний розвиток як набуття нових властивостей об'єктом є наслідком адаптації об'єкта до середовища існування, що відбувається шляхом безпосередньої взаємодії із іншими спорідненими об'єктами, що складають популяцію, в результаті якої розповсюджуються та закріплюються набуті властивості, що складає суть еволюції (рис.2.9).

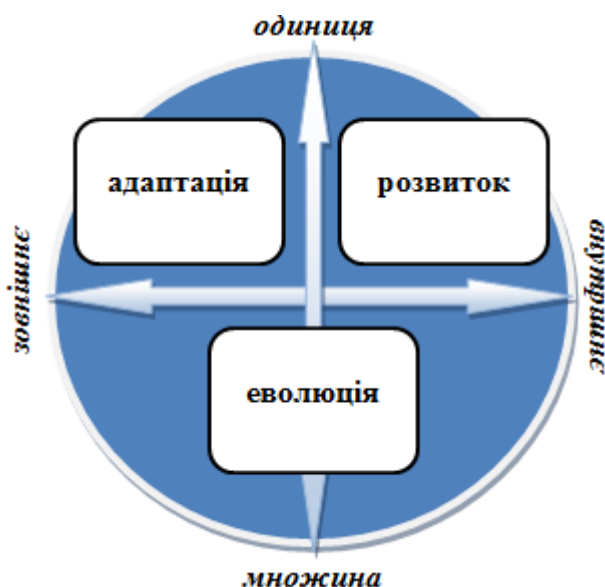

Рис.2.9. Розмежування понять «розвиток», «еволюція» і «адаптація» (розроблено автором)

Порівняння ключових характеристик усіх розглянутих понять, що складають фундамент термінології теорії розвитку наведемо в табл.2.5.

Таким чином, ми можемо запропонувати наступні формулювання понять «розвиток», «еволюція» і «адаптація»:

- **розвиток** або **індивідуальний розвиток** – процес кількісно-якісних змін негативно-позитивного характеру у певному утворенні протягом періоду його існування;
- **еволюція** або **історичний розвиток** – інтегральний розвиток сукупності споріднених утворень, що одночасно виступає передумовою та наслідком індивідуального розвитку утворень;
- **адаптація** – процес пристосування утворення до умов зовнішнього

середовища, що супроводжується набуттям ним нових властивостей.

Визначення узагальнених категорій дає можливість конкретизувати поняття розвиток для рівня підприємства: **розвиток підприємства** – процес кількісно-якісних змін негативно-позитивного характеру на підприємстві протягом періоду його існування.

Таблиця 2.5

Ключові характеристики основних понять теорії розвитку: порівняльний аспект
(розроблено автором)

	Позитив/ негатив	Якість/ кількість	Індивідуальне/ колективне	Внутрішнє/ зовнішнє
Змінювання	позитив/ негатив	якість/ кількість	індивідуальне	–
Зростання	позитив	кількість	індивідуальне	–
Спад	негатив	кількість	індивідуальне	–
Прогрес	позитив	якість	індивідуальне	–
Регрес	негатив	якість	індивідуальне	–
Розвиток	позитив/ негатив	якість/ кількість	індивідуальне	внутрішнє
Адаптація	позитив/ негатив	якість/ кількість	індивідуальне	зовнішнє
Еволюція	позитив	якість/ кількість	колективне	внутрішнє/ зовнішнє

Однак проведене нами упорядкування термінологічного апарату не знімає інші протиріччя, що стосуються закономірностей протікання процесів розвитку, еволюції та адаптації, причину виникнення яких (мається на увазі – протиріч) ми вбачаємо у невирішеності відповідних загально філософських проблем (табл.2.6), оскільки матеріали проведеного нами аналізу характеристик розвитку на основі комплексного дослідження уявлень про розвиток в різних наукових дисциплінах свідчить, що відокремлений підхід до виявлення закономірностей розвитку в межах якоїсь однієї наукової дисципліни неможливий. Інтегроване несуперечливе бачення закономірностей розвитку

може бути сформоване, з нашої точки зору, на основі методології універсалізму, побудованої на основі систематизації та обґрунтування філософських дилем.

Таблиця 2.6

Філософське підґрунтя проблем в теорії розвитку (розроблено автором)

Філософська проблема	Універсальна теорія розвитку	Теорія розвитку підприємства
зовнішнє/ внутрішнє	значимість ендегенних і екзогенних чинників розвитку;	характер і вага впливу зовнішнього середовища на розвиток підприємства, специфіка впливу галузевих і інших чинників; визначення внутрішніх чинників розвитку;
зворотність/ незворотність	визначення місця накопичення негативних якісних змін в процесі розвитку; траєкторія розвитку	старіння підприємств; траєкторія розвитку
порядок/хаос	співвідношення онтогенезу і філогенезу; генотипу та фенотипу	співвідношення індивідуального розвитку підприємства та історичного розвитку;
кількість/якість	ідентифікація зворотних і незворотних змін; визначення точки переходу кількісних змін у якісні	ідентифікація зворотних і незворотних змін; об'єктивність криз у розвитку підприємств
форма/зміст	фрактальність і специфіка розвитку різних об'єктів; співвідношення форми (конкретне й завершене) зі змістом (універсальне й необмежене)	співвідношення специфіки та універсальності в розвитку та побудові економічних об'єктів

Отже, результати структурного аналізу основних категорій універсальної теорії розвитку («змінювання», «спад/зростання», «прогрес/регрес»,

«розвиток», «адаптація» і «еволюція») дозволив нам уточнити термінологічний апарат і обґрунтувати взаємозв'язок між ключовими поняттями теорії розвитку, на підставі чого нами було уточнено поняття «розвиток підприємства». Однак виявлений нами зв'язок між наявними дискусійними моментами в теорії розвитку підприємства, універсальній теорії розвитку та відповідними філософськими проблемами обумовлює подальше удосконалення теорії розвитку підприємства в контексті універсальної методології дослідження шляхом вирішення дилем «кількість-якість», «внутрішнє-зовнішнє», «нескінченність-завершеність» та ін.

2.1.3. Об'єктивність і детермінованість криз у розвитку підприємств

Розвиток підприємства не є плавним поступовим процесом, а містить перехідні періоди, що супроводжуються різноманітними проблемами в діяльності підприємства та спонукають підприємство до впровадження змін. Загальноприйнято переламні точки такого перехідного періоду називаються кризами. Зважаючи на невизначеність діяльності підприємства в ході криз, що проявляється у встановленні в результаті проходження кризи нового якісного стану, що може бути як кращим, так і гіршим у порівнянні з попереднім, проблема криз у розвитку підприємства є дуже актуальною.

Ключовими аспектами дослідження перехідних періодів і кризових явищ в діяльності підприємства є сутність, причини і чинники настання криз, структура перехідного періоду, види перехідних періодів і криз, шляхи виведення підприємств із кризи та прогнозування кризових ситуацій. Однак, не зважаючи на множинність досліджень в зазначеній області й достатній рівень узагальнення матеріалу, про що свідчить оформлення наукових розробок у вигляді дисципліни «антикризове управління підприємством», основні положення теорії криз мають дискусійний характер. В контексті нашого дослідження актуальним питанням є визначення міри об'єктивності й детермінованості криз в процесі розвитку підприємства. Розв'язання зазначеної

проблеми потребує уточнення суті перехідних етапів і криз в діяльності підприємства, визначення механізму їх розгортання, обґрунтування місця та ролі криз в процесі розвитку підприємства.

Уточнення сутності криз пов'язано з визначенням відповідного поняття – логічної операції, що полягає в обмеженні певного змісту, що, враховуючи наявні вимоги [489], передбачає визначення причин або наслідків, якісних характеристик, на основі яких через родову відмінність визначається зміст.

Контекст поняття «криза» формується такими поняттями як «розвиток» і «перехідний період».

На відміну від поняття «розвиток», незважаючи на загальноживаність виразу «перехідний період» і наявність міждисциплінарної програми «транзитологія», поняття «перехідний період» не обґрунтоване. В цілому, загальною тенденцією в характеризованні перехідного періоду є його визначення [46; 135; 295; 312; 556; 593; 604 та ін.] як періоду заміни структури, форм, стратегії, тобто якісних параметрів функціонування, для якого характерною є нерівновага.

Однак змінювання підприємства або іншого об'єкту реальності – процес перманентний, відповідно неможливо чітко розмежувати період існування в одному стані, період переходу та період існування в наступному стані. Зважаючи на це, необхідно виявити інше підґрунтя для визначення перехідного періоду. На нашу думку, таке підґрунтя лежить у специфіці процесу впровадження змін, а саме:

по-перше, впровадження змін – це процес нерівномірний;

по-друге, підставою для впровадження кардинальних (якісних) змін є наявність проблем, оскільки спонукою впровадження змін є значне перевищення втрат від поточної практики над витратами на впровадження змін;

по-третє, зміни можуть бути ініційовані як самим підприємством, так і виникати внаслідок зовнішнього впливу.

Отже, *перехідний період* в діяльності підприємства – це період

інтенсивних якісних змін на підприємстві, що можуть бути ініційовані як підприємством, так і середовищем, який супроводжується значною внутрішньою невизначеністю.

Визначення кризи в науковій практиці прив'язується до семантичного значення, зафіксованого у словниках: криза – різка зміна звичайного стану речей; злам; загострення становища; гостра нестача чогось [495, с.343]. Однак відносно причин кризи та якісних характеристик у науковців існують різні думки (табл.2.7).

Таблиця 2.7

Порівняння наукових поглядів на кризи в діяльності підприємства (сформовано автором)

Автор визначення	Причини кризи	Прояв кризи (узагальнено)	Ключові характеристики кризи
Федорищева О.В. [561]	Порушення рівноваги підприємством, фінансово-економічні протиріччя на підприємстві	Послаблення конкурентної позиції, ризик банкрутства, фінансова нестійкість	Циклічність Об'єктивність Детермінованість
Гроув Е. [138]	Змінювання співвідношення сил усередині підприємства	Змінювання способів ведення бізнесу та моделі конкуренції	Керованість
Коротков Е.М. [282]	Загострення протиріч	Втрата стійкості	-
Водополова Н.В., Масалітіна Н.Н. [113]	Порушення узгодженості між параметрами середовища й підприємства	Втрата стійкості	-
Бажутін А.С. [50]	Загострення протиріч на підприємстві	Порушення рівноваги та загроза існуванню	Закономірність/ випадковість; об'єктивність/ суб'єктивність

Автор визначення	Причини кризи	Прояв кризи (узагальнено)	Ключові характеристики кризи
Басс А.Я. [61]	Інвестиційна помилка	Значне зниження результативності	Детермінованість Повторюваність
Жадько А.О. [171]	Протиріччя між функціонуванням і розвитком підприємства	Загроза банкрутства	Об'єктивність

Як видно з семантики поняття «криза», між цим поняттям та поняттям «перехідний період» існує зв'язок підлеглості: до виникнення кризи спостерігається нестабільність в діяльності підприємства і відбувається порушення рівноваги – розпочинається перехідний період, а криза виступає переламною, критичною точкою цього періоду, при проходженні якої в діяльності підприємства спостерігається стабілізація або підйом, а в разі не проходження – підприємство ліквідується. Можлива ситуація, коли перехідний період протікає досить плавно й не викликає критичного погіршення діяльності підприємства, тоді криза має невиражений характер. Однак настання кризи відбувається більш або менш стрімко, але в межах перехідного періоду. Натомість, виходячи з розуміння різними науковцями [46; 135; 295; 312; 556; 593; 604 та ін.] причин, наслідків і якісних характеристик кризових явищ, поняття «криза» й «перехідний період» виступають синонімами. Для того щоб обґрунтувати взаємозв'язок означених понять, порівняємо етапність протікання кризи і перехідного періоду.

Принципову логіку розгортання кризи можна продемонструвати за допомогою рис.2.10 і рис.1 Додатку Б.

На підставі аналізу наукових джерел, присвячених питанню перехідного періоду [46; 135; 295; 312; 556; 593; 604 та ін.], узагальнюючи концепції різних

авторів, стадії перехідного періоду можна відобразити як на рис.2.11.

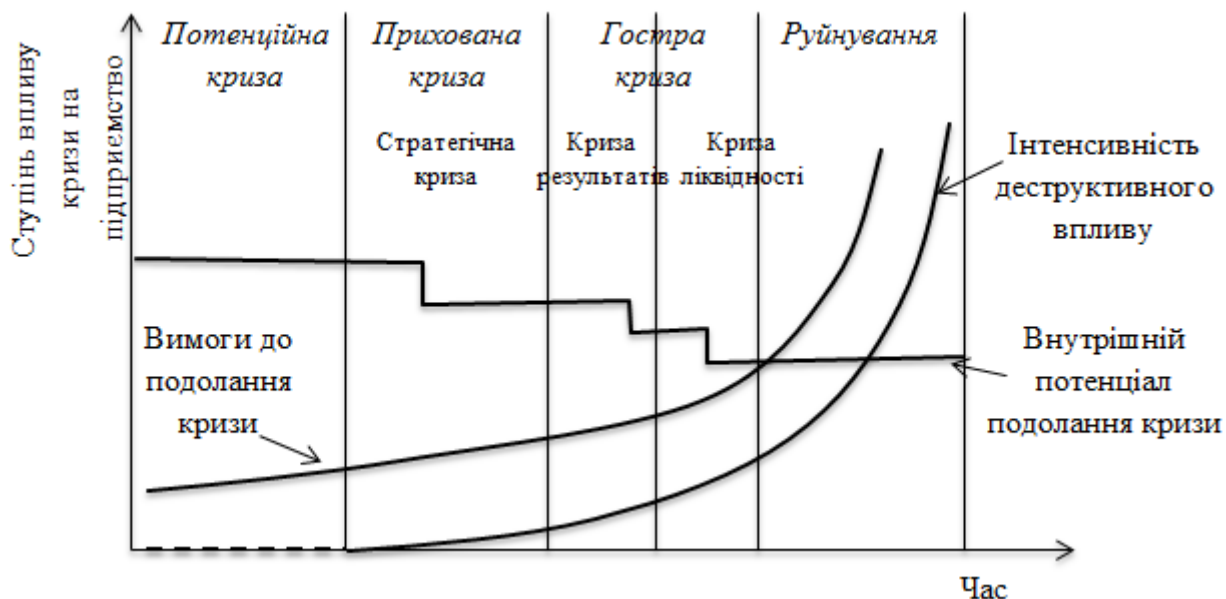

Рис.2.10. Стадії протікання кризи за Крістеком і Мюллером [172; 193; 387]

Порівнюючи етапність протікання кризи та перехідного періоду, що пропонується в наукових джерелах, та враховуючи логічне співвідношення відповідних понять і їх семантику, можна засвідчити наявне в наукових джерелах неправомірне ототожнення кризи й перехідного періоду, оскільки криза є складовою частиною перехідного періоду. Таке бачення місця кризи в перехідному періоді знаходить відголосок з визначенням функції кризи – випробування підприємства на міцність, що супроводжується руйнуванням застарілих елементів, передача у спадок ефективних елементів і формування нових елементів [628, с.288] та поняттям біфуркації.

Інтегруючи результати дослідження концепції криз і попередніх висновків відносно концепції розвитку, можна сформулювати загальне бачення місця криз і перехідних етапів у розвитку підприємства (рис.2.12) і визначити зміст поняття «криза», а саме, під **кризою** в нашому дослідженні розуміється *переламний момент перехідного періоду в діяльності підприємства; крайня точка узгодженості параметрів внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, що виражається у виникненні внутрішніх протиріч через непридатність наявних і несформованість нових поведінкових патернів.*

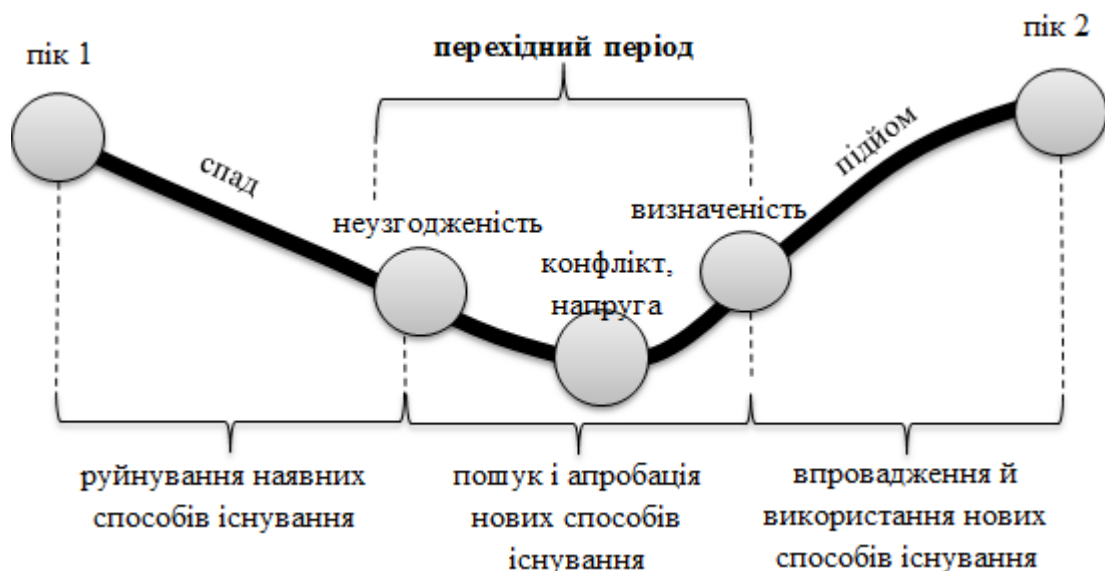

Рис.2.11. Стадії перехідного періоду (узагальнено автором)

Отже, як продемонстровано на рис.2.12, внаслідок невідповідності способу існування підприємства зовнішнім умовам в діяльності підприємства виникає перехідний період, що супроводжується внутрішньою невизначеністю, пошуком причин погіршення становища, що поступово внаслідок супротиву руйнуванню попередньо засвоєного патерну поведінки провокує внутрішні протиріччя – виникнення кризи, що є поштовхом до впровадження змін, фіксування ефективних змін й формування нового поведінкового патерну, який містить у собі нові можливості для підприємства. Реалізація цих можливостей відбувається протягом одного етапу розвитку до виникнення наступної значної неузгодженості підприємства та середовища, оскільки середовище – це множина ринкових суб'єктів, що проводять власну автономну політику.

Підсумовуючи результати дослідження кризи, можна стверджувати, що криза є об'єктивним детермінованим явищем в процесі розвитку підприємства, що супроводжує перехід підприємства з одного якісного етапу розвитку до наступного. Подібна точка зору співвідноситься з поглядами таких авторів як Яковець Ю.В. [628], Байнєв В.Ф. [52], Осіпов М.Ю. [394], Тренєнков Е.М. [538] та ін., на відміну, наприклад, від Кейнса Дж. [256], Фостера Р. [569], які вважають кризу підсумком життєвого циклу підприємства. Важливою характеристикою кризи є її повторювальність внаслідок коливань у розвитку,

однак твердження про її циклічність є поки що теоретично необґрунтованим, оскільки циклічність передбачає повторюваність через приблизно однакові проміжки часу (цикл – сукупність явищ, процесів, що складають кругообіг протягом відомого проміжку часу [386]). Виходячи із загального бачення місця кризи у розвитку підприємства, криза має об’єктивне підґрунтя, що не виключає одночасно суб’єктивність виникнення криз.

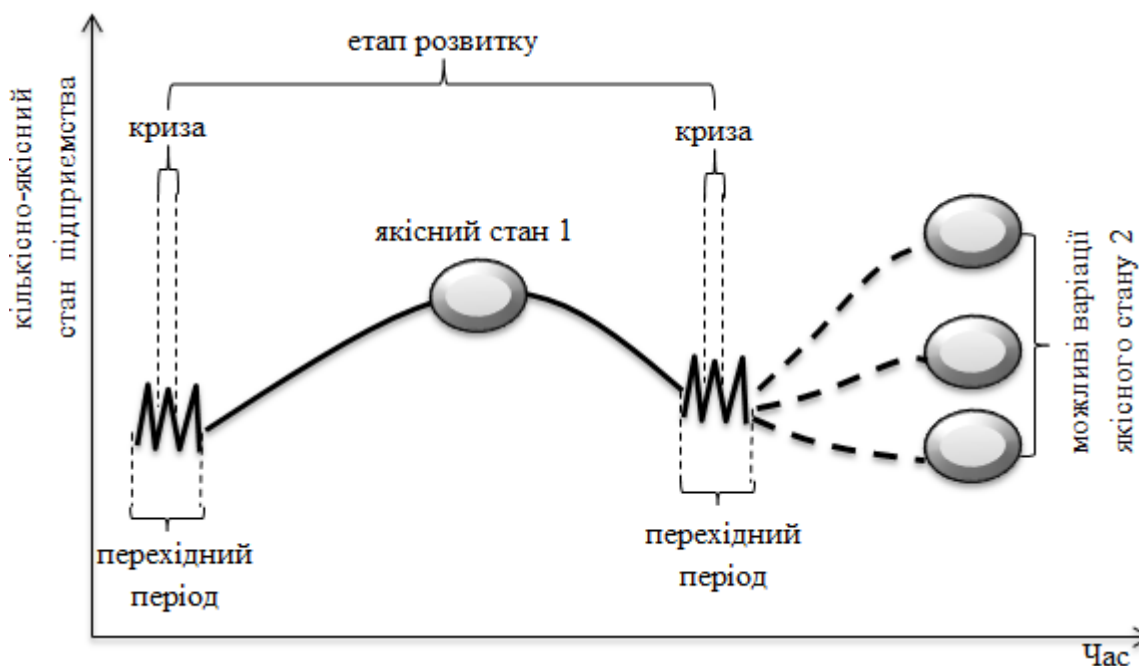

Рис.2.12. Місце і роль криз та перехідних етапів у розвитку підприємства
(розроблено автором)

Таким чином, дослідження сутності та місця криз в процесі розвитку підприємства продемонструвало певне ототожнення поняття «криза» і «перехідний період» на фоні низки розбіжностей дослідників відносно причин і ключових характеристик. Враховуючи загальний принцип побудови процесу розвитку підприємства, розглянутий нами в §2.1.1, та роль протиріч в процесах змінювання і розвитку, що були проаналізовані в універсальному контексті в §2.1.2, нами були розмежовані поняття «криза» і «перехідний період» та визначено їх роль у формуванні поетапного протікання процесу розвитку підприємства.

2.1.4. Умови та чинники розвитку підприємства

Розвиток підприємства як одного із суб'єктів ринку, відбувається шляхом здійснення автономної господарчої діяльності на фоні взаємодії з іншими суб'єктами. Такий контекст формування розвитку підприємства обумовлює важливість визначення змісту й виду чинників впливу та оцінювання умов розвитку підприємства.

Враховуючи одночасну автономність та інтегрованість підприємства при здійсненні своєї діяльності, загальноприйнято усі чинники впливу на розвиток підприємства поділяються на дві категорії: внутрішні та зовнішні чинники (на основі визначення межі підприємства та виділення внутрішнього та зовнішнього середовища, що відображається у поняттях «внутрішній розвиток» і «зовнішній розвиток» [419; 446; 491] і відповідних стратегіях розвитку) та чинники попиту та пропозиції.

На сьогодні наявний достатньо широкий спектр досліджень в області чинників внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, реалізований у низці моделей оцінювання впливу цих чинників (PEST-аналіз та його варіації, моделі впливу стейкхолдерів, «5 конкурентних сил Портера», модель «7-S», модель «7Ss» Д'Авені, SWOT-аналіз та ін.). Однак теоретичні розробки містять при цьому різний перелік чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, що на фоні відсутності концептуальної аргументації призводить на практиці до ситуативного вибору моделі на основі певних суб'єктивно-об'єктивних міркувань дослідника. У зв'язку з цим, на нашу думку, актуальним є уточнення складу внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства в контексті формування концептуальної моделі оцінювання розвитку підприємства як економічного об'єкта. Крім того, необхідно поєднання двох наявних підходів (внутрішні-зовнішні чинники та попиту-пропозиції) до аналізу середовища підприємства.

Зовнішні чинники через подвійний контекст їх впливу на розвиток підприємства розглядаються як зовнішні чинники прямого (мікросередовища)

та непрямого (макросередовища) впливу.

Для аналізу й оцінювання чинників макросередовища сучасна економічна теорія пропонує низку моделей, що з різною повнотою охоплюють відповідні зміни у поточному середовищі функціонування та розвитку підприємств: наприклад, модель PEST включає розгляд політичних, економічних, соціальних і технологічних чинників; модернізація моделі PEST модель PESTLE додатково розглядає правові та екологічні чинники; наступна модель STEEPLE розширює склад чинників, включаючи етнічні чинники; сучасний різновид – модель STEPLNECEG містить 10 чинників – економічні, політичні, соціальні, технологічні, культурні, етнічні, екологічні, природні, правові, географічні [130; 259; 382].

Коротко охарактеризуємо загальний перелік чинників макросередовища, що сьогодні вважаються актуальними в діяльності підприємства:

- політичні – напрями і способи реалізації державного управління, політична стабільність;
- соціальні – структура населення за віком, освітою, місцем проживання (сільське та міське населення), сімейними відносинами та ін., демографічна ситуація;
- економічні – рівень життя та економічної активності;
- технологічні – розвиток науки та технологій, інноваційна активність, захист інтелектуальної власності;
- правові – законодавство, що регулює діяльність підприємств;
- екологічні – стан навколишнього середовища та норми діяльності підприємств, пов'язані з екологією;
- етнічні – специфіка менталітету різних етносів;
- культурні – цінності та суспільні норми в ракурсі їх впливу на формування споживчих переваг;
- природні – ринок природних ресурсів і інфраструктура з точки зору забезпечення діяльності підприємств;
- географічні – топографія місцевості, клімат, що впливає на розміщення

виробництва.

Як видно з характеристики макросередовища, в результаті зростання складності суспільних відносин розвиток підходів до визначення зовнішніх чинників розвитку підприємства відбувався шляхом емпіричного дослідження умов функціонування підприємств з виділенням ключових проблем й узагальнення тенденцій. В результаті існує певний збіг між різними видами чинників: природні, екологічні, соціальні та географічні чинники стосуються розміщення та забезпечення ресурсами підприємства; політичні, правові та екологічні чинники описують з різних сторін вплив законодавства та способів організації цього процесу на діяльність підприємства; етнічні та культурні чинники пов'язані із суспільним нормами, традиціями та етикою.

Враховуючи моделі впливу стейкхолдерів, модель Портера, кластерну модель бізнесу та ін. підходи до визначення зовнішніх чинників прямого впливу або мікросередовища підприємства, можна узагальнити склад категорій організацій та установ, що визначають мікрооточення підприємства: конкуренти, споживачі, постачальники, бізнес-партнери, громадські організації, ЗМІ (засоби масової інформації), органи влади, освітні заклади, наукові організації. При порівнянні змісту чинників макросередовища підприємства та мікросередовища виникає дисонанс, оскільки макросередовище проявляється як загальні умови діяльності підприємств, а мікросередовище як дії різних ринкових суб'єктів. На нашу думку, при описуванні умов розвитку підприємств варто розрізняти поняття «середовище» та «чинник» [500, с. 137; 502, с.326], а саме: чинник – це джерело впливу або те, що діє; умова – обставина, достатня для здійснення чогось; середовище – це загальні умови, агрегований прояв дії чинників певного виду.

Зважаючи на зазначені зауваження, вважаємо за доцільне уточнити наявний підхід до визначення зовнішнього середовища підприємства. Насамперед, для класифікації складових макросередовища підприємства пропонуємо застосувати модель сфер суспільної діяльності, обґрунтовану нами в §1.2, яка охоплює усі суспільні сфери, що вважаються актуальними для

діяльності підприємства й розглядаються в сучасних моделях макросередовища підприємства, але систематизує їх за категоріями з уникненням подвійності. В результаті охарактеризуємо макросередовище підприємства за допомогою табл.2.8. До суб'єктів мікросередовища підприємства належать ті суб'єкти із загального числа суб'єктів відповідної складової макросередовища, що здійснюють прямий вплив на конкретне підприємство. При цьому ринкові суб'єкти мікросередовища по відношенню до підприємства можуть виступати в наступних ролях: конкурент, постачальник, споживач.

Чинники внутрішнього середовища підприємства були нами непрямо проаналізовані в контексті визначення елементів підприємства (див. §1.3.1), тому пропонуємо застосувати для характеризувannya внутрішнього середовища ресурсно-функціональний принцип з моделі внутрішнього середовища підприємства (див. рис.1.11).

Тобто ми виділяємо п'ять чинників внутрішнього середовища (або виробничих чинників): праця (наймані працівники), капітал (капіталісти), земля (землевласники), знання (патентовласники) та підприємницькі здібності (топ-менеджери) в розрізі їх застосування за функціональними сферами підприємства.

До того ж, оскільки спостерігається відповідність між функціями підприємства та складовими макросередовища підприємства, що, з нашої точки зору, пояснюється принципом Ешбі, ми можемо попередньо припустити наступне компонування основних функціональних областей підприємства, яке охоплює наявні емпіричні дані з дослідження підприємств:

- економіка (функція «виробництво») – діяльність підприємства, пов'язана з виготовленням споживчого продукту;
- маркетинг (функція «збут») – діяльність підприємства, пов'язана з формуванням комплексу заходів із задоволення потреб споживачів;
- логістика (функція «постачання») – діяльність підприємства, пов'язана зі здійсненням постачально-збутових операцій, інфраструктурним забезпеченням;

Характеристика макросередовища підприємства (розроблено автором)

Складова макросередовища	Зміст впливу	Чинники впливу
економічне середовище	ресурсна база та стан матеріального забезпечення суспільства	постачальники природних ресурсів, підприємства-виробники споживчих продуктів, включаючи продукцію бізнес-призначення
маркетингове середовище	умови просування продукції підприємств й сприяння її доступності для споживачів, рівень обслуговування	сервісно-торгівельні компанії, маркетингові організації та ремонтні компанії
інфраструктурне середовище	доступність і зручність засобів розміщення та комунікаційних каналів для забезпечення діяльності підприємств	логістичні компанії, будівельні організації, компанії-перевізники та установи зв'язку
фінансове середовище	умови здійснення валютного і товарно-грошового обміну, розрахункових та інвестиційно-ощадних операцій	банківські установи, інвестиційні фонди та компанії, страхові компанії, фінансові посередники

Продовження табл.2.8

Складова макросередовища	Зміст впливу	Чинники впливу
політичне середовище	ступінь законодавчого та силового тиску, урівноваженість законодавчого поля	органи місцевої влади, силові структури, профспілки, тобто організації, що мають право і можливість здійснювати управлінський (правовий або силовий) вплив
культурне середовище	кількість і жорсткість формальних/неформальних норм регулювання та контролю	контрольно-ревізійні установи, громадські організації та спілки, культурні заклади, медіа-компанії
наукове середовище	напрями, новизна та швидкість продукування науково-технологічних розробок (фундаментальних і прикладних)	науково-дослідні установи, організації зі здійснення технологічних розробок, консалтингові фірми, мистецькі організації
соціальне середовище	підготовка/перепідготовка достатньої чисельності відповідного фаху працівників, умови відтворення робочої сили	освітні заклади, що здійснюють підготовку фахівців і забезпечують підвищення їх кваліфікації; оздоровчі організації, включаючи медичні заклади, санаторії, спортивні заклади, підприємства сфери відпочинку, домогосподарства як джерело відтворення людини

- фінанси (функція «забезпечення») – діяльність підприємства, пов'язана з фінансово-інвестиційними операціями;
- політика (функція «адміністрування») – діяльність підприємства, що пов'язана з розподілом й узгодженням прав і обов'язків між працівниками і підрозділами;
- культура (функція «регулювання») – діяльність підприємства, що пов'язана з регламентацією і нормуванням діяльності підприємства та контролем за дотриманням встановлених норм і обмежень;
- наука (функція «стратегування») – діяльність підприємства, пов'язана з дослідженнями умов його розвитку та визначенням стратегічних орієнтирів і напрямів;
- освіта (функція «проектування») – діяльність підприємства, пов'язана з підбором ресурсів і формуванням компетенцій – навчанням і професійною адаптацією персоналу, у межах завдання створення потенціалу підприємства та його актуалізації.

В результаті модель чинників внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства може бути зображена як на рис.2.13.

Кожен чинник зовнішнього середовища може виступати в якості споживача на ринку або постачальника та відповідно відноситися до чинників попиту або пропозиції. Чинники пропозиції разом з внутрішніми чинниками через якісно-кількісні можливості поставок визначають витрати та виробничі потужності конкретного підприємства, натомість чинники попиту через купівельну спроможність і специфіку потреб індивідів і підприємств визначають доходи, якість та обсяги діяльності конкретного підприємства. Наявність конкурентів спонукає підприємство до раціоналізації діяльності, забезпечення ефективності, що визначає рівень отриманого прибутку. В разі відсутності конкуренції чинник ефективності втрачає актуальність й можливе функціонування підприємства на умовах беззбитковості або при забезпеченні нормального прибутку.

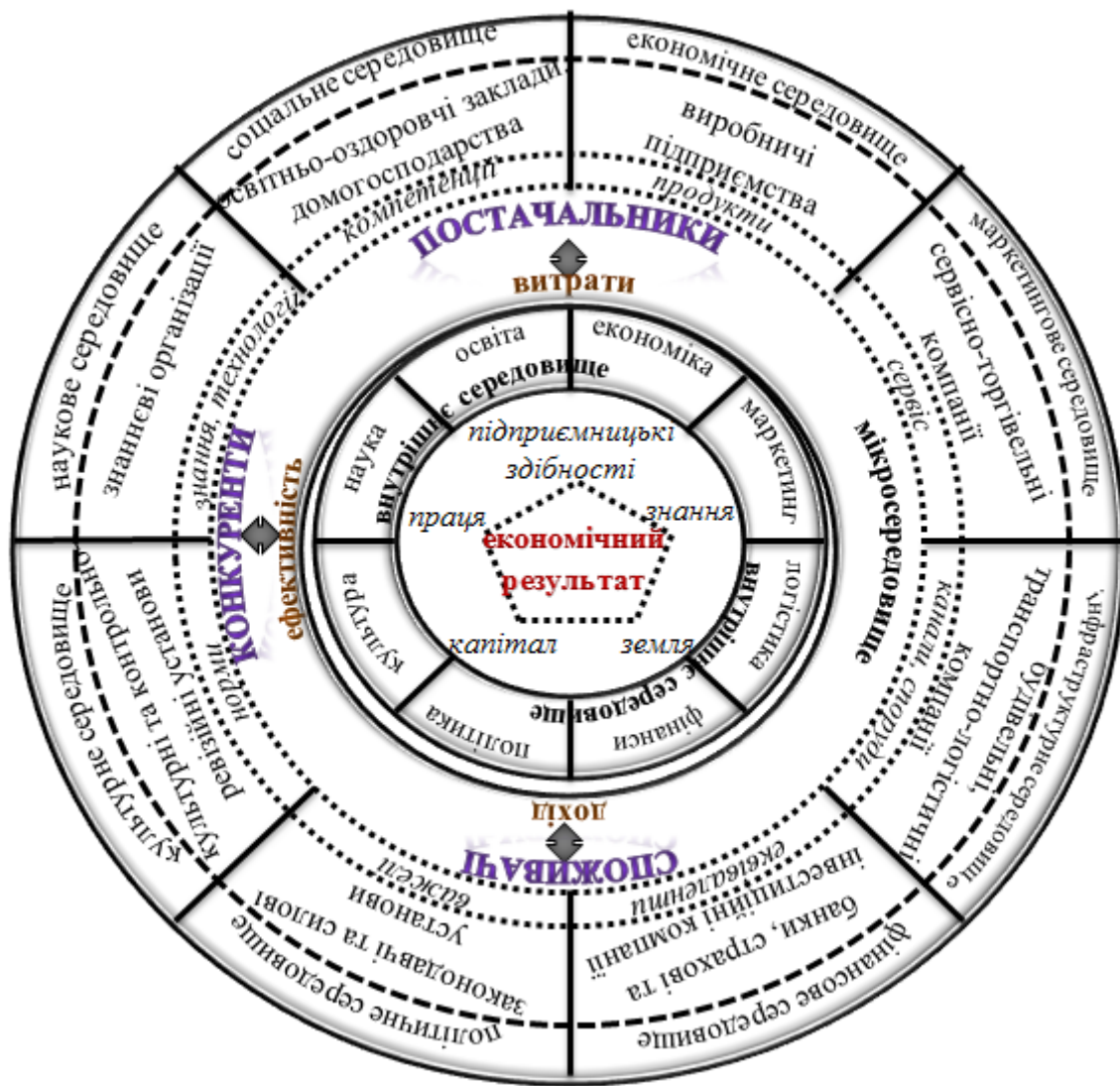

Рис.2.13. Модель зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства
(розроблено автором)

Таким чином, в результаті аналізу умов і чинників розвитку підприємств нами було уточнено склад зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку підприємств, з'ясовано їх зв'язок з чинниками попиту та пропозиції та запропонована модель внутрішнього та зовнішнього середовища, яка надалі може бути використана для емпіричного аналізу сучасних умов розвитку підприємств. Подальше застосування моделі потребує параметричного вираження впливу чинників внутрішнього та зовнішнього середовища на розвиток підприємства з подальшою її практичною апробацією.

2.2. Змістовно-формальні вимоги до інструментарію дослідження розвитку підприємства

Дослідження розвитку підприємства потребує застосування не лише загальнонаукового, але й спеціального економічного інструментарію внаслідок специфічності підприємства як об'єкта реальності.

Інструментарій сучасної теорії розвитку підприємства складається з широкого спектру різноманітних методів, підходів, за допомогою яких пропонується досліджувати розвиток підприємства. Серед загальних інструментів дослідження розвитку можна виділити кореляційно-регресійний метод, кластерний метод, факторний метод, сценарний метод, метод дисперсії та ін. В економічних джерелах також пропонується низка спеціальних інструментів діагностування розвитку підприємств, оцінювання, прогнозування (матрична модель А.Д. Літтл [96], модель життєвого циклу І. Адізес [12; 633], динаміка доходності підприємства Н.Р. Яворської і С.В. Шишковського [625], комплексна модель Р.В. Фецура і В.Ю. Самуляка [562] та ін.) і т.д.

Однак, зважаючи органічний зв'язок між концепцією дослідження та інструментарієм, що застосовується, існує необхідність в аналізі наявних інструментів з метою виявлення їх відповідності, по-перше, обґрунтованому визначенню поняття «розвиток підприємства» (див. §2.1.3), по-друге, уявленню про підприємство, сформульованому нами в розділі 1, по-третє, вимогам універсальності наукового дослідження, розглянутими нами в §1.3. В результаті проблемне поле аналізу інструментарію дослідження розвитку підприємства, сформоване на підставі наведених вимог, можна зобразити за допомогою рис.2.14.

Враховуючи те, що інструменти дослідження розвитку підприємства можуть бути призначені для діагностики, оцінювання, планування, прогнозування розвитку підприємства і т.д., виникає питання адекватності

порівняння інструментів такого різного призначення. З нашої точки зору, залежно від складності дослідження застосування того або іншого інструментарію базується на певному уявленні про підприємство та його діяльність (див. §1.3.1), на підставі якого формується алгоритм його функціонування та розвитку, який виступає в якості моделі дослідження. Тому визначення такої параметричної моделі розвитку підприємства дозволяє порівнювати та аналізувати різноманітні методи та підходи до дослідження розвитку підприємства. Отже, розв'язання поставленого завдання може бути здійснено у два етапи:

Рис.2.14. Передумови та напрями аналізу інструментарію дослідження розвитку підприємства

по-перше, необхідно проаналізувати окремі параметри або параметричні моделі розвитку підприємства, що лежать в основі інструментарію дослідження

розвитку підприємства, на відповідність висунутим вимогам;

по-друге, потрібно дослідити й обґрунтувати засади моделювання розвитку підприємства, на підставі яких надалі буде здійснюватися наша робота.

2.2.1. Параметри дослідження розвитку підприємства

На підставі аналізу актуальних методологічних розробок в теорії розвитку підприємства сформуємо репрезентативну вибірку інструментів дослідження розвитку підприємств та визначимо основні параметри або параметричні моделі, на підставі яких досліджується розвиток:

- відносне положення на ринку та етап життєвого циклу, на підставі яких будується матриця з 20-квадрантів й пропонуються відповідні стратегії поведінки (модель ADL-LC [96], рис.2.15);

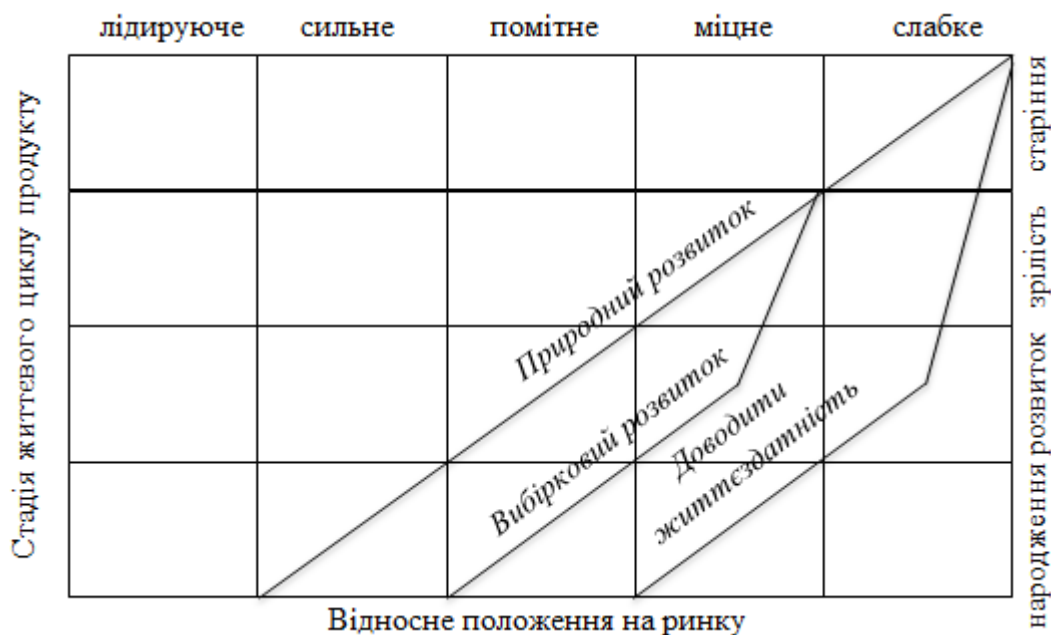

Рис.2.15. Матриця ADL-LC визначення розвитку та вибору стратегії [96]

- показник відношення темпу змінювання прибутку до темпів змінювання обсягів продаж і темпів змінювання собівартості, на підставі якого визначаються стадії життєвого циклу підприємства та визначаються

рекомендації: на стадії зародження – управління структурою активів, на стадії зростання – удосконалення використання ресурсів і інвестування, на стадії спаду – зміцнення фінансової діяльності [299];

- динаміка доходу підприємства, яка дає підстави для фіксування проблем у розвитку підприємства [625];

- середній темп приросту валового доходу та рівень потенціалу, на підставі яких визначаються 12 рівнів розвитку підприємства, що дає можливість підприємству визначити своє місце на ринку [478];

- функції рівня виробничого ($U_{прп}$) та комерційного ($U_{крп}$) розвитку/зростання на основі нормативної річної валової доходопродуктивності підприємства ($Д_{пн}$) [453], на підставі яких обґрунтовується висновок про спад або зростання:

$$Д_{пн} = M \times Ч_{ср} \times R_{св} \times Ф_{св} \times K_{ирвсв} \times (1 - K_{рсв}) \times K_{эсв} \times Д_{нч}, \quad (2.1)$$

$$U_{прп} = \frac{O_{лф}}{Д_{пн}}, \quad (2.2)$$

$$U_{крп} = \frac{O_{рф}}{Д_{пн}}, \quad (2.3)$$

де M – кількість найменувань структурних робочих місць основного виробництва;

$Ч_{ср}$ – середнє число однакових структурних робочих місць;

$R_{св}$ – середньозважене число персональних робочих місць на одному структурному робочому місці;

$Ф_{св}$ – середньозважений річний фонд робочого часу одного структурного місця в умовах двохзмінної роботи;

$K_{ирвсв}$ – середньозважене нормативне значення коефіцієнта ефективності використання робочого часу кожного структурного робочого місця;

$K_{рсв}$ – середньозважене нормативне значення коефіцієнта резервування виробничої потужності;

$K_{эсв}$ – середньозважене нормативне значення коефіцієнта обліку масштабу

виробництва;

$D_{нч}$ – питома нормативна доходопродуктивність роботи підприємства в розрахунку на одну нормо-годину роботи основних працівників;

$O_{пф}$ – річний обсяг виробництва продукції;

$O_{рф}$ – річний обсяг реалізації продукції.

- результуючий показник розвитку, що передбачає вимірювання потенціалу, якісних і кількісних змін на підприємстві [420], на основі значення якого можна порівнювати рівень розвитку промислових підприємств (рис.2.16);

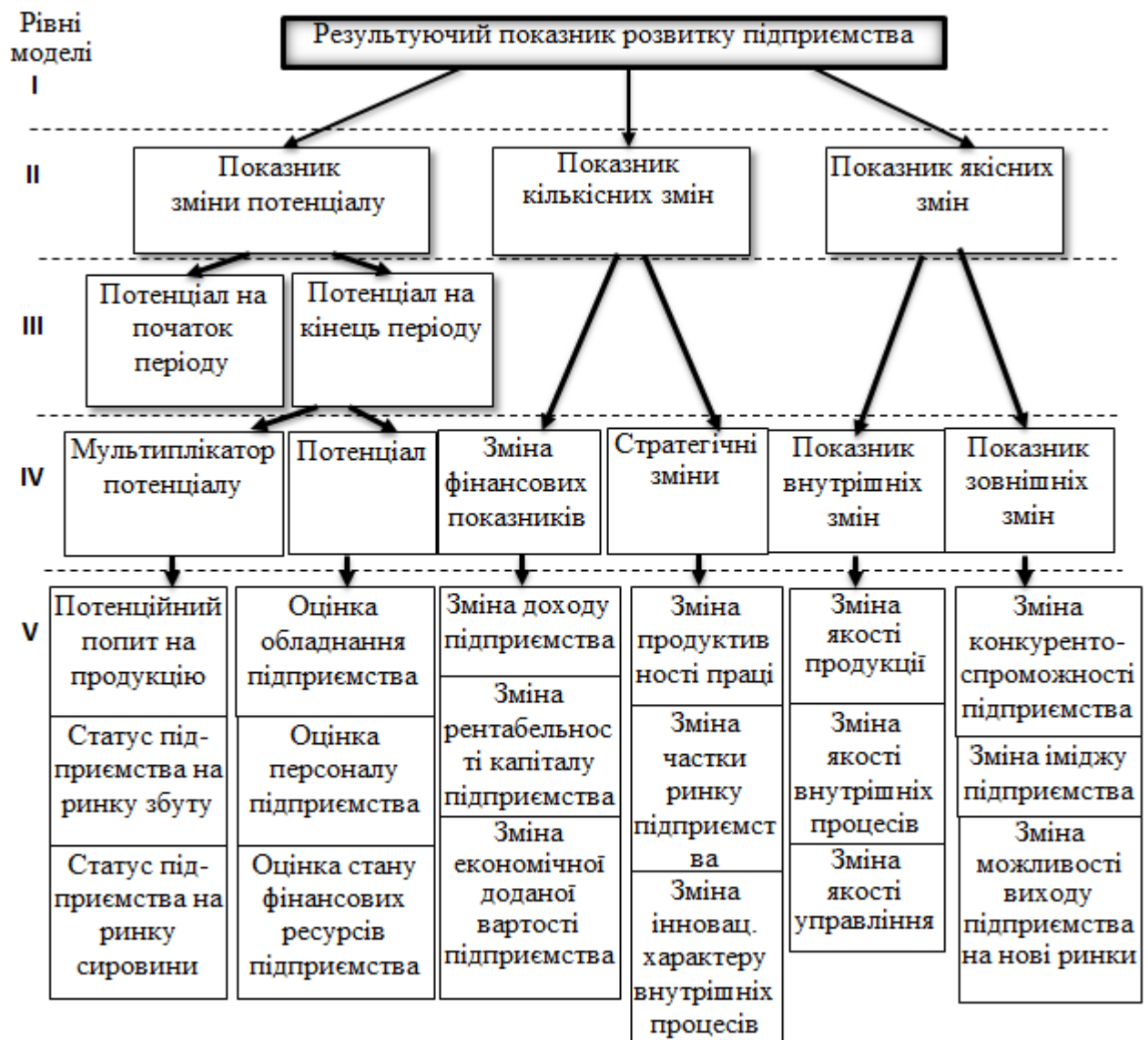

Рис.2.16. Схема оцінювання розвитку [420, с.20]

- чотири напрями діяльності: перший – задоволення потреб, що забезпечує функціональність і продуктивність підприємства; другий – адміністрування,

спрямоване на систематизацію та ефективність; третій – підприємництво як відображення продуктивності й проактивності; четвертий – інтеграція, цілісність і ефективність (рис.2.4 [12; 633]). На підставі оцінювання атрибутивних характеристик визначається стадія життєвого циклу, проблеми та напрями удосконалення;

- агрегована оцінка трьох груп показників (рис.2.17), за якими можна вимірювати та порівнювати розвиток підприємств однієї галузі [562];

Рис.2.17. Оцінювання розвитку за Р.В.Фещуром і В.Ю. Самуляком [562]

- інтегральний показник, що розраховується на основі чотирьох груп показників, що можуть мати різну вагу/значимість (рис.2.18). Отримана оцінка за 5-ти бальною шкалою дозволяє оцінити розвиток підприємства у порівнянні з попереднім етапом функціонування та у порівнянні з розвитком інших аналогічних підприємств [563];

- агрегований показник зростання, у склад якого входить низка показників з певним значенням ваги/значимості: частка ринку, обсяг реалізації, потік

вільних грошових коштів, прибуток, коефіцієнти інвестування та дивідендних виплат [194]. На основі значення агрегованого показника визначається стадія життєвого циклу.

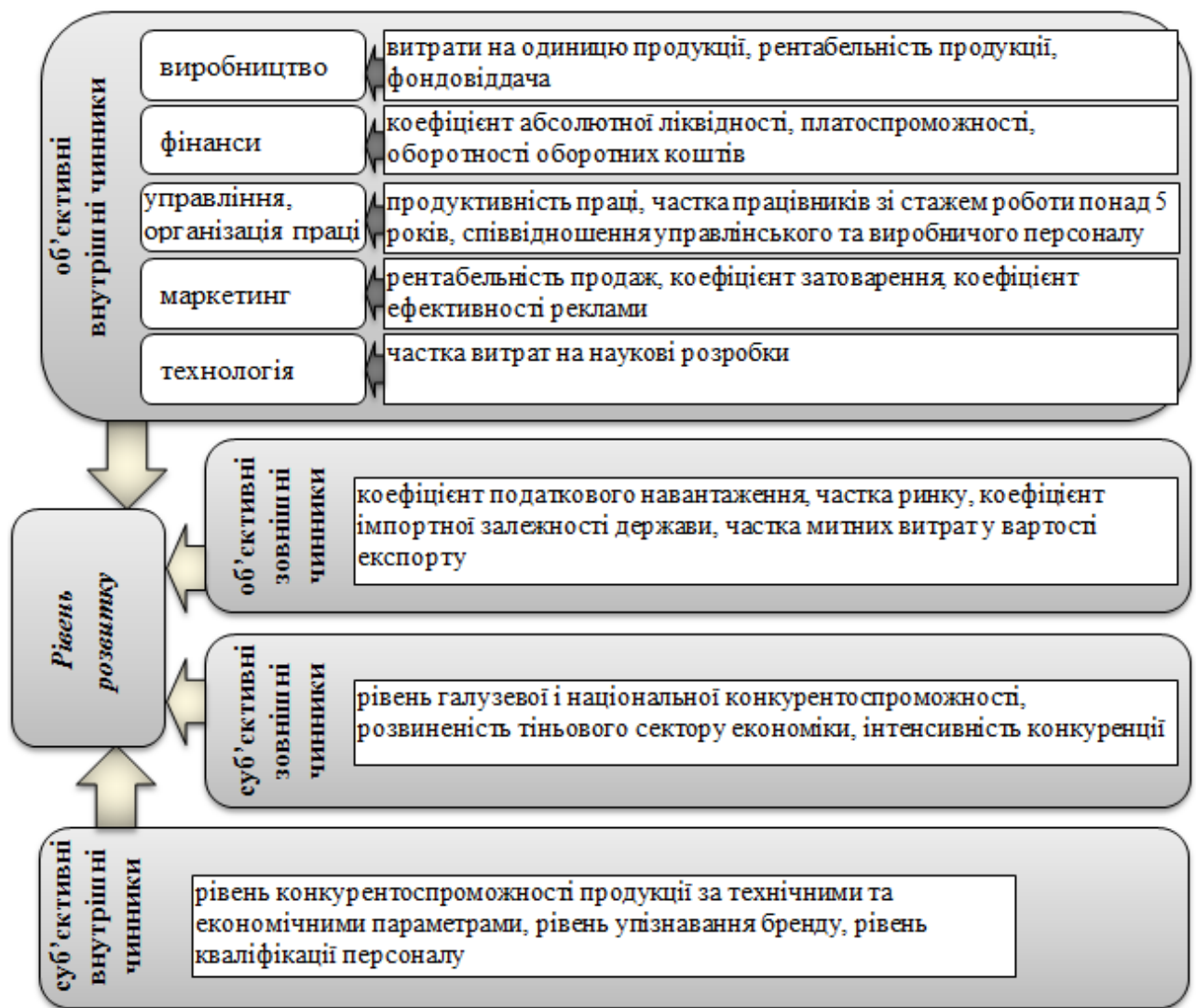

Рис.2.18.Суб'єктивно-об'єктивний комплексний показник розвитку [563]

Аналізуючи принцип формування показників розвитку підприємства, можна зробити наступні висновки:

- в наявному інструментарії не враховується необхідна умова відповідності рівня розвитку підприємства та його середовища;
- не визначається мотивація підприємства, що лежить в основі цілеутворення, тобто не враховується різноманітність поведінки та стратегії, в результаті чого, окрім моделі І. Адісеса [12; 633] основним типом ринкової поведінки є конкурентна боротьба;

- наявні протиріччя у формуванні результуючого параметра (наприклад, Погорелов Ю.С. [420] паралельно враховує зміни у потенціалі та кількісно-якісні зміни на підприємстві, не указуючи, яким чином зміни у потенціалі виокремлюються із загальних змін, Филипенко Д.С. [563] припускає дублювання (окремо враховуються показники рентабельності продукції і середніх витрат за наявності показника конкурентоспроможність продукції) і не пояснює критерії розмежування суб'єктивних і об'єктивних чинників);

- використовуються окремі показники (наприклад, модель Н.Р. Яворської та С.В. Шишковського [625]), що не дозволяють відобразити спосіб функціонування підприємства та не дають змогу оцінити ступінь проблем на підприємстві, відповідність стратегії діяльності тощо;

- показники переважно мають кількісний характер (моделі Н.Р.Яворської та С.В. Шишковського [625], Р.В. Фещура й В.Ю. Самуляка [562], Л.Д. Ревуцко [453], І.В. Івашковської та Д.О. Янгель [194]) і не відображають якісні характеристики й не охоплюють усі аспекти діяльності підприємства, що визначають його розвиток;

- не розрізняються поняття «чинники розвитку» і «параметри розвитку».

В цілому адекватність указанного інструментарію методологічним умовам нашого дослідження проілюструємо за допомогою табл.2.9.

З табл.2.9 видно, що за методологічними компонентами наявні інструменти дослідження розвитку підприємства не відповідають умовам нашої роботи, оскільки підприємство в межах нашого дослідження виступає цілісним багатофункціональним інтегрованим у глобальну економічну мережу (кругообіг економічних благ) утворенням, що функціонує на принципах самоорганізації та саморегулювання та має складну стратегічну поведінку. При цьому найбільшу цінність для нашої роботи має модель І. Адізеса, яка розглядає підприємство комплексно (як багатофункціональний об'єкт) та враховує якісні параметри його розвитку, однак відсутнє її логічне обґрунтування за критерієм повноти та не простежується відповідність параметрів розвитку та параметрів внутрішнього середовища підприємства.

Таблиця 2.9

Характеристика методологічних компонентів інструментарію дослідження розвитку підприємства

Автор інструменту	показник	критерій	функція	ракурс	принцип	норматив	орієнтація	результат
Яворська [624]	кількісний простий	конкретний	споживання	виробниче підприємство	методологічний монізм	жорсткі норми	інертність	методика, атрибутивна концепція
модель ADL-LC [96]	комбінований	стратегічний	відносна конкуренція	інститут	розгалужений ієрархізм	диверсифікація	прогресивність	матриця, інституціональна концепція
Самуляк В.Ю., Лебідь Т.В. [478]	комплексний	функціональний	конкуренція	промислового об'єкта	дуалізм	вузький діапазон	реактивність	алгоритм, функціональна концепція
Ревуцький Л.Д. [453]	лінійний	функціональний	конкуренція	торгово-виробничий об'єкт	обмежений монізм	обмежене значення	пасивність	методика, атрибутивна концепція
Куранов М.В. [299]	кількісний простий	формальний	конкуренція	торгово-виробничий об'єкт	обмежений монізм	обмежене значення	пасивність	формальна концепція, формуляр

Продовження табл.2.9

Автор інструменту	показник	критерій	функція	ракурс	принцип	норматив	орієнтація	результат
І.В. Івашковська, Д.О.Янгель [194]	комплексний	функціональ ний	конкуренція	промислови й об'єкт	діалектичний дуалізм	вузький діапазон	реактивність	алгоритм, функціональна концепція
І.Адізес [12; 633]	якісний інтегральний	стратегічний	партнерство	інститут	плюралізм	комбінування	прогресивність	адаптаційна концепція, стратегія
Погорелов Ю.С. [420]	зведений або комплексний	предметний	зв'язана конкуренція	промислови й об'єкт	діалектичний дуалізм	вузький діапазон	преактивність	аксіологічна концепція, стандарт
Фещур Р.В., Самуляк В.Ю. [562]	адитивний	формальний	конкуренція	торгово- виробничий об'єкт	обмежений монізм	вузький діапазон	пасивність	формальна концепція
Филипенко Д.С. [563]	комплексний	функціональ ний	конкуренція	промислови й об'єкт	дуалізм	вузький діапазон	реактивність	функціональна концепція

Отже, аналіз наявного інструментарію з дослідження розвитку підприємства продемонстрував необхідність його удосконалення у відповідності до поле-об'єктної (матеріально-ідеальної) концепції підприємства та акцентуації уваги на якісних параметрах розвитку. Загалом, враховуючи наведені вимоги до інструментарію дослідження розвитку підприємства, принцип формування показника розвитку підприємства має відповідати синтетичному критерію (функціональна кореляція). Тому виникає необхідність в дослідженні двох концепцій і відповідних показників, що з різних сторін відображають багатогранність підприємства та які часто використовуються в якості базових для дослідження розвитку підприємства сучасними дослідниками – потенціал та конкурентоспроможність підприємства.

2.2.2. Потенціал підприємства як орієнтир розвитку

Концепції «потенціал підприємства» та «розвиток підприємства» часто вживаються в одному контексті: розвиток проявляється у появі нових можливостей й переваг у підприємства, які відносяться до потенціалу підприємства. Це створює передумови для використання показника потенціалу підприємства в якості оціночного показника розвитку підприємства. Однак зазначення зв'язку між розвитком і потенціалом підприємства науковцями не супроводжується обґрунтуванням міри відповідності між цими концепціями, без чого неможливо визначити ступінь повноти й адекватність характеризування розвитку підприємства через показник потенціалу.

Оскільки в науковій практиці наявні розбіжності відносно суті потенціалу підприємства, а саме, можна виділити три напрями визначення потенціалу – або сукупність ресурсів [27; 38; 263-264], або навички і компетенції [99], або інтегрована сукупність елементів/складових підприємства [167; 173], потрібних підприємству для досягнення абстрактно заявленої або конкретизованої мети діяльності, то необхідно проаналізувати зміст поняття «потенціал

підприємства». При цьому, насамперед, варто звернути на наступні дискусійні моменти, оскільки вони впливають на сутнісне наповнення поняття потенціалу підприємства та його вимірювання:

- наявність близьких за змістом або тотожних понять «потенціал підприємства», «підприємницький потенціал» [560], «економічний потенціал» [38; 173; 296], «конкурентний потенціал» [15; 258] «стратегічний» [99; 439], ринковий [473] тощо;
- існування одночасно низки різних концепцій виникнення/формування потенціалу [35];
- відсутність принципової різниці між оцінюванням потенціалу та комплексним оцінюванням діяльності підприємства (як у [99; 173]) / конкурентоспроможності підприємства (як у [512]) / вартості активів підприємства (як у [263]).

Отже, принципову схему реалізації поставленого завдання можна зобразити за допомогою рис.2.19.

Оскільки поняття «потенціал» – універсальне, то специфіка використання цього поняття в економіці не може заперечувати його універсального контексту. У довідковій літературі поняття потенціал – багатозначне: по-перше, це – джерело, засіб, ресурс, запас, що можуть бути використані для досягнення певної мети; по-друге, це – можливості, здібності, сила, міць певного об'єкта в якійсь області [498, с.402].

Перший тлумачний аспект поняття «потенціал» за суттю зводиться до умов сучасного вживання поняття «ресурс»: «запаси / засоби / можливості, що можна використати в разі потреби» [499, с.515].

Враховуючи результати аналізу ресурсної концепції у §1.3.1, визначимо можливість характеризування потенціалу підприємства крізь призму такого підходу.

Вживаючи поняття «економічні ресурси» в контексті елементів підприємства можна стверджувати, що якість і кількість задіяних на підприємстві ресурсів визначають результативність його діяльності, загальні

можливості підприємства залежать від складності підприємства в цілому як економічного об'єкта. На підтримку нашої позиції можна навести наступне висловлювання [253, с.54]: «Фірма може отримувати ренту не тому, що володіє кращими ресурсами, а скоріше за все внаслідок наявності у неї відмітних здатностей, що дозволяють краще ці ресурси використовувати».

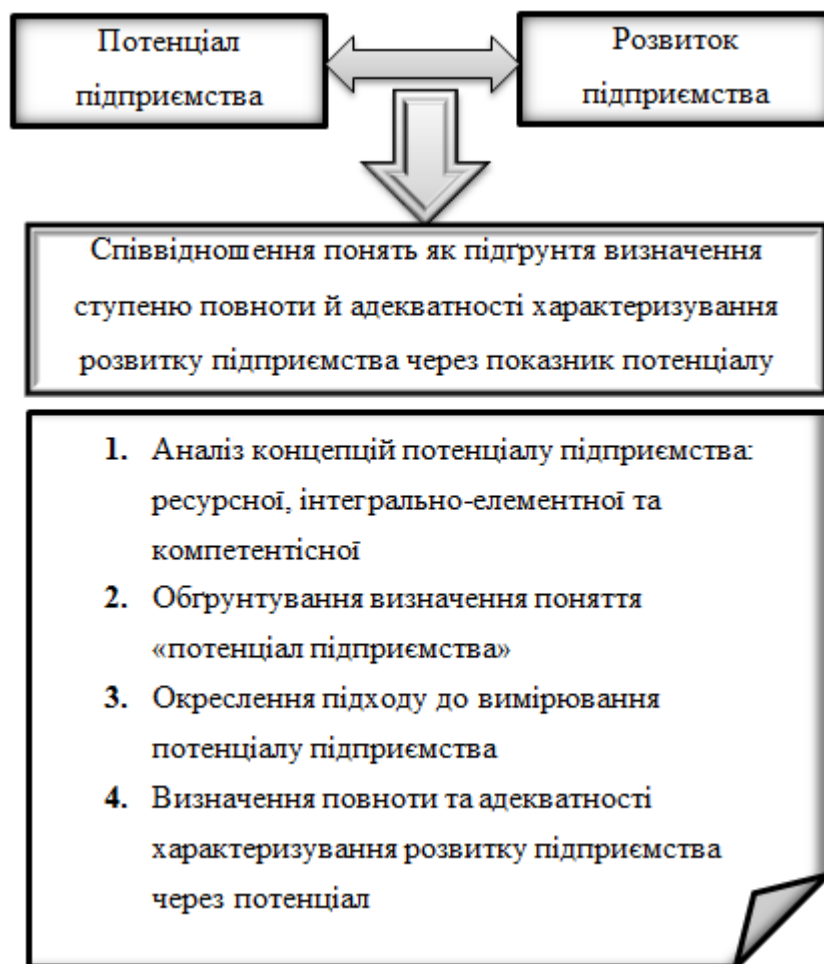

Рис.2.19. Принципова схема дослідження потенціалу підприємства та його ролі у розвитку підприємства

Отже, ресурсна концепція виникнення потенціалу підприємства не вичерпує сутність поняття «потенціал».

Другий тлумачний аспект поняття «потенціал» стосується, насамперед, визначення джерела походження здібностей, можливостей будь-якого об'єкта. Аналіз взаємозв'язаних понять «якість», «властивість», «здібність» і «можливість» (на основі [568]) дозволив сформулювати наступний логічний

зв'язок між ними.

Основою ідентифікації будь-якого об'єкта виступає якість об'єкта як сукупність відмітних ознак, які дозволяють виявляти та розрізняти об'єкт з поміж інших та ідентифікувати. Якість – комплексна інтегральна ознака, яка складається з властивостей як певних аспектів прояву якості. Кількісно-якісний прояв властивостей, необхідних об'єкту для виконання певних дій, називається здібністю. Саме в площині формування цих здібностей постає задача визначення змісту поняття «потенціал», тобто, з нашої точки зору компетентісна концепція потенціалу дозволяє відобразити зміст цього поняття. При цьому повнота розкриття змісту поняття «потенціал», з нашої точки зору, може бути забезпечена через окреслення філософської проблеми взаємозв'язку здатності/потенції та дійсності.

Під потенцією у філософії розуміється можливий стан об'єкту як вираження його здатності, а під дійсністю – наявний (фактичний) стан, тобто реалізована потенція. Погляди філософів на взаємозв'язок між цими категоріями пов'язані з їх позицією відносно детермінованості буття – проблема визнання міри свободи об'єкта управління від суб'єкта управління. Можна виділити три таких принципові позиції з відповідним розглядом співвідношення «потенція-дійсність»:

- 1) повна детермінованість буття, коли випадковість розглядається як прояв незнання об'єкта (нерозуміння) – потенція і дійсність співпадають (результат завжди відповідає задуму);
- 2) часткова детермінованість – дійсність як частково прогнозована реалізація однієї з можливостей/потенцій;
- 3) повна свобода – дійсність як реалізація на власний вибір однієї з можливостей/потенцій.

Враховуючи відсутність ізолюваності функціонування об'єктів буття, що означає їх взаємозалежність, вважаємо взаємодію об'єктів реальності обмежувальним чинником, а певну їх автономність – джерелом невизначеності, тим самим притримуючись позиції відносної детермінованості.

Відносна детермінованість буття обумовлює наступний зміст взаємного переходу «потенція-дійсність»:

- наявність свободи обумовлює те, що існує варіація можливостей, при втіленні однієї з яких (випадковість змін), інші можливості можуть зберігатися або перетворюватися у неможливість;
- детермінованість означає, що розкид варіативності можливостей обмежений призначенням об'єкту реальності (зумовленість змін як необхідність).

Однак подібна постановка питання щодо співвідношення «потенція-дійсність», лише частково розкриває проблематику, оскільки залишається не роз'ясненим кількісно-якісний аспект змін: можна виділити декілька різних за суттю можливостей об'єкта, але при цьому існує не лише ймовірність реалізації однієї можливості серед інших, але ймовірність повноти реалізації якоїсь з можливостей.

Вирішення цієї дилеми нами пропонується за допомогою визначення поняття «потенціал», в якому ми намагаємося поєднати два ключових значення «сила» (міць) і «здібність»: *потенціал об'єкта – це параметр об'єкта, що відображає його максимальну спроможність/здатність до певних дій, обумовлену його призначенням і принциповою побудовою.* Фактично, потенціал – це максимальний обсяг робіт певної якості, що може бути виконаний об'єктом за умови актуалізації прихованих можливостей, оскільки призначення об'єкта визначається його роллю у середовищі функціонування. Повна реалізація потенціалу відповідає максимально можливим результатам функціонування об'єкта, які означають максимально сприятливі умови існування, що можуть бути досягнуті за таких обставин. Забезпечення кращих умов можливе при змінюванні потенціалу внаслідок структурних змін об'єкта, які засвідчують змінювання його якості.

Розглядаючи підприємство як суспільно-економічний об'єкт, елемент суспільного господарства, в контексті розв'язання нашого завдання необхідно виділити дві його функції: задоволення суспільних потреб шляхом виробництва

певної продукції і забезпечення доходами населення (джерелом їх існування) шляхом створення робочих місць. Відповідно **потенціал підприємства** – це *максимальна спроможність підприємства у створенні доданої вартості виробництва певного продукту та реалізації потреб його працівників шляхом створення відповідних матеріально-моральних умов праці, обумовлена його якісно-кількісними параметрами побудови.*

На рис.2.20 зображена принципова схема реалізації потенціалу підприємством.

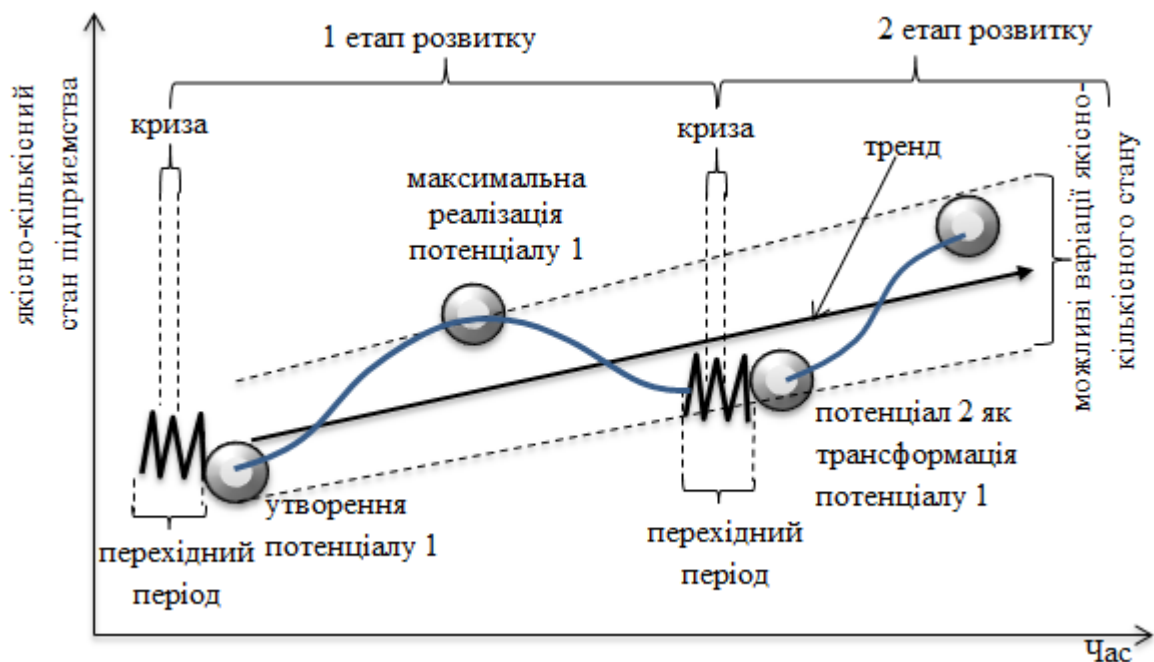

Рис.2.20. Принципова схема реалізації потенціалу підприємством в процесі розвитку (розроблено автором)

Кожен етап розвитку підприємства пов'язаний з реалізацією певного потенціалу підприємства, що утворюється в результаті якісних перетворень на підприємстві й встановленні нових способів функціонування внаслідок подолання внутрішніх і зовнішніх протиріч, що були причиною виникнення кризи. Множинність, різноманітність ринкових агентів за умови автономності їх роботи призводить до неузгодженості параметрів функціонування підприємства й зовнішнього середовища, що спричиняє настання перехідного періоду та кризи, що виступає поштовхом для наступних перетворень й

формування нових можливостей – нового потенціалу. Вектор дій, тренд, виступає проявом детермінованості та закономірності, а міра варіативності залежить від конкретного співвідношення свободи та детермінованості у функціонуванні об'єкта (його ступеня свободи) й проявляється у можливому розкиді параметрів якісного-кількісного стану підприємства.

Отже, функціонування підприємства, як і будь-якого іншого об'єкту, – це процес матеріалізації потенціалу, тобто реалізація певних можливостей, які впливають із призначення підприємства та структурної побудови. При цьому будь-які дії, спрямовані на змінювання властивостей підприємства в майбутньому, стосуються змінювання його можливостей – потенціалу.

Запропонований нами погляд на потенціал підприємства засвідчує необхідність оцінювання розвитку підприємства шляхом визначення міри реалізації його потенціалу. Однак наявні підходи до визначення потенціалу не відповідають ключовим положенням обґрунтованої нами концепції. Тому обґрунтування такого підходу є нашим завданням в ході формування поле-об'єктної теорії розвитку підприємства.

2.2.3. Роль концепції конкурентоспроможності при дослідженні розвитку підприємства

Конкуренція на ринку та її вплив на результативність діяльності підприємства обумовлює наявність явного взаємозв'язку розвитку підприємства з його здатністю брати участь у конкурентній боротьбі, що визначається показником «конкурентоспроможність».

Однак, враховуючи попередні висновки нашого дослідження про взаємозв'язок концепцій розвитку підприємства та потенціалу, постає необхідність у з'ясуванні питання, в якій мірі показник конкурентоспроможності доповнює визначення рівня розвитку через оцінювання потенціалу підприємства або забезпечує альтернативність визначення.

Беручи до уваги використання при оцінюванні розвитку підприємства дослідниками низки показників конкурентоспроможності та озвучений нами у розділі 1 універсальний напрям нашого дослідження, аналіз конкурентоспроможності буде мати узагальнений характер.

Незважаючи на широкий спектр досліджень (І. Ансофф [30], О. Градов [133], М. Портер [431], Р. Акофф і Ф. Емерлі [14], О.О. Богданов [79] та ін.) концепція конкурентоспроможності розкрита фрагментарно. Крім того, у сучасних теоріях відсутнє цілісне бачення процесів, що лежать в основі забезпечення конкурентоспроможності. Насамперед, варто відмітити низку проблемних питань, пов'язаних з визначенням сутності поняття «конкурентоспроможність», що спричиняє неоднозначність і варіативність критеріїв оцінювання, а також громіздкість і невпорядкованість бази показників вимірювання конкурентоспроможності. У цьому контексті виникає необхідність дослідження змісту поняття «конкурентоспроможність» через обґрунтування передумов прояву конкурентної поведінки суспільно-економічними об'єктами крізь призму універсалізму та реалізувати дослідження концепції конкурентоспроможності за алгоритмом, зображеним на рис.2.21.

Аналіз наявних визначень конкурентоспроможності [49; 97; 108; 109; 125; 133; 180; 186; 303; 559-560 та ін.] дозволив виокремити такі спільні риси:

- досягнення конкурентоспроможності вимагає від об'єктів такого характеру діяльності, який в умовах конкуренції на ринку має забезпечувати як мінімум виживання та супроводжується створенням низки переваг відносно конкурентів;
- виділяється декілька рівнів конкурентоспроможності, а саме: конкурентоспроможність товару/послуги, підприємства, міста, галузі, регіону, країни.

Однак, на нашу думку, існує низка аспектів, які до сих пір не знайшли свого відображення у науковій дискусії:

1. Авторами визначається принципово різний зміст категорії

конкурентоспроможність залежно від рівня суспільно-економічного об'єкта. У випадках, коли розглядається конкурентоспроможність країни, регіону, міста, мова йде про створення сприятливих умов для діяльності елементів, що входять у склад об'єкта. Водночас, при розгляді конкурентоспроможності підприємства/організації розуміється відносно самостійна поведінка об'єкта, що забезпечує досягнення переваг у конкурентній боротьбі. Так, згідно методики вимірювання конкурентоспроможності економіки Всесвітнього економічного форуму це поняття трактується як сукупність інституцій, норм і факторів, що визначають рівень продуктивності економіки [186].

Рис.2.21. Алгоритм дослідження поняття «конкурентоспроможність»

Натомість конкурентоспроможність підприємства – можливість ефективної підприємницької діяльності та її практичної прибуткової реалізації в умовах конкурентного ринку [97] або здатність успішно оперувати на конкретному ринку в певний період часу шляхом випуску та

реалізації конкурентоспроможних товарів і послуг [431]. Як видно з наведених визначень, навіть при спільній позиції авторів відносно сутності конкурентоспроможності підприємства як здатності самостійно конкурувати, щодо прояву та оцінювання конкурентоспроможності відмічаються розбіжності: одна частина авторів ці здатності вимірює через показники ефективності діяльності, інша – через випуск продукту з відповідними споживчими параметрами. У першому випадку спостерігається тотожність оцінювання ефективності діяльності підприємства та його конкурентоспроможності. У другому випадку виникає питання достатності порівняльної оцінки споживчих властивостей продукту для формування висновку про конкурентоспроможність підприємства та зведення конкурентних переваг організації до характеристик і властивостей товару (марки) [303]. З нашої точки зору, диференціація продукту – одна із складових конкурентоспроможності підприємства. Тому в мікроекономічних моделях поведінки конкурентів швидкість реагування та вартість виступають чинниками, які визначають розподіл ринку за умови гомогенної пропозиції [108].

Отже, за різноманітністю наявних визначень конкурентоспроможності має спостерігатись єдина концептуальна ідея, адже прояв може мати специфічний характер, а сутність залишається незмінною. Зважаючи на те, що сутнісні характеристики поняття «конкурентоспроможність» пов'язані з конкуренцією, постає необхідність розгляду змісту конкурентних відносин.

2. Деякі автори, наприклад [109; 559], визначають конкурентоспроможність як характеристику об'єкта (здатність об'єкту витримувати конкуренцію у порівнянні з аналогічними об'єктами на ринку [559]), інші автори – як характеристику суб'єкта (володіння властивостями, що створюють переваги для суб'єкта економічного змагання [123]). Крім того, усталене використання поняття «конкурентоспроможність продукту» викликає запитання через відсутність у продуктів самостійної цілеспрямованості та незалежності від продуцента. Вирішення цих протиріч, на нашу думку,

можливе через визначення суб'єкта, об'єкта й засобу конкуренції. Нагадаємо, що суб'єкт – активна сторона діяльності; об'єкт – сторона, на яку спрямована активність суб'єкта (див. §1.1.1), а засіб – інструмент, за допомогою якого здійснюється вплив (рис.2.22). Відповідно продукт, що пропонується підприємством на ринку, є результатом його діяльності та втіленням властивостей підприємства – матеріальне втілення конкурентоспроможності підприємства.

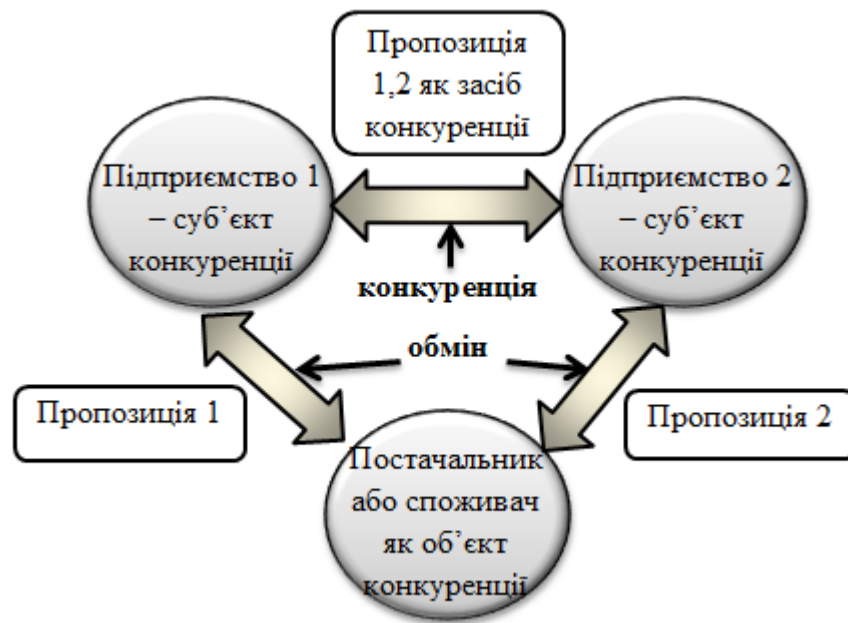

Рис.2.22. Суб'єкт, об'єкт і засіб конкуренції (розроблено автором)

3. Загальноприйнята практика виділення рівнів конкурентоспроможності суспільно-економічних суб'єктів – «конкурентоспроможність країни/галузі/ регіону/міста» – базується на визначенні конкурентоспроможності як міри привабливості для розміщення різних видів діяльності на певній території. Ми згодні, що економічна функція територіальних утворень на відміну від підприємств/організацій полягає не у виробництві економічних благ, а у сприянні їх створенню з метою підвищення сукупного добробуту на певній географічній місцевості. Однак територіальні утворення мають об'єктивно різні умови розміщення виробництва через географічне розташування, тому з економічної точки зору не можуть вважатися абсолютно взаємозамінними. Крім того, призначення таких утворень

насамперед має соціально-політичний характер: територіальне утворення – більш складна система, до якої входять підприємства/організації як одні зі складових, тому її властивості не зводяться до властивостей окремих елементів, а виступають результатом синергії. Тому для з'ясування умов виникнення конкуренції як між територіальними утвореннями, так і підприємствами, необхідно визначити чинники сприяння конкуренції та характеристики суб'єктів, які мають передумови для участі в конкурентній боротьбі.

4. Перелік чинників конкурентоспроможності підприємства, що пропонується авторами, має суттєво різний склад. По-перше, різна роль відводиться певним групам чинників. Наприклад, в [125] зазначається, що здатність здобувати конкурентні переваги – це лише наслідок внутрішніх чинників підприємства, натомість в [133] – це результат дії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. По-друге, часто чинники виступають складовими інших рівнозначних їм у переліку чинників, сприяючи «подвійному рахунку» при визначенні сукупного впливу. Наприклад, Багрова І.В. [49] включає у перелік чинників конкурентоспроможності функціональні сфери діяльності підприємства і складові його потенціалу. Однак потенціал підприємства – це можливості, які обумовлюються складом елементів і способом їх організації, а в свою чергу елементний склад – це соціальні й технічні елементи, що групуються за функціональними сферами. Закревська Л.М. [180] визначає чинники конкурентоспроможності через функціональні сфери, зовнішню політику та порівняльну конкурентну оцінку продукції. При цьому не враховується, що зовнішня політика – результат взаємодії низки функціональних сфер діяльності підприємства, а споживчі властивості продукції – сукупний результат діяльності підприємства.

На нашу думку, наявне різноманіття переліку чинників конкурентоспроможності підприємства виникає внаслідок, по-перше, різних поглядів авторів на механізм досягнення конкурентоспроможності та визначення середовища функціонування, по-друге, відсутності принципу виокремлення чинників прямого впливу з множини наявних.

5. Окремо виділяється певним колом авторів поняття «конкурентоспроможність потенціалу» підприємства: комплексна порівняльна характеристика, яка відображає рівень переважання сукупності показників оцінки можливостей підприємства, що визначають його успіх на певному ринку за певний проміжок часу стосовно сукупності аналогічних показників підприємств-конкурентів [560]. Однак відповідні методики вимірювання конкурентоспроможності потенціалу базуються на реальних результатах діяльності підприємств, а не на потенційних, як це має бути за змістом цього терміну. Крім того, оцінювання «конкурентоспроможності потенціалу», на наш погляд, недоцільне, оскільки, виходячи зі змісту понять «конкурентоспроможність» і «потенціал», це буде оцінювання «здатності до здатності».

Узагальнюючи дискусійні аспекти застосування терміну «конкурентоспроможність» відносно суспільно-економічних об'єктів, можна стверджувати, що протиріччя у сутнісному наповненні цього поняття пов'язані з визначенням причин і змісту конкуренції. Наведемо наші роздуми відносно умов виникнення конкуренції абстрактно, без прив'язування до будь-якого різновиду об'єктів.

Мінімальний розмір об'єкта реальності передбачає такі кількісно-якісні співвідношення елементів системи та організацію їх взаємодії, які виступають достатніми для виконання функцій, однак вилучення хоча б одного елемента призводить до її неіздатності [401]. Такий стан об'єкта реальності забезпечує його виживання та дозволяє здійснювати функціонування з мінімальними витратами, однак характеризується високим ризиком: оскільки елементи мають гетерогенний характер і кооперуються за технологічним ланцюгом (продукт діяльності одного елемента (виробник) – це ресурс для існування іншого (споживач)). При цьому отримання ресурсу може реалізовуватися як обмін (двосторонній взаємовигідний процес) і як привласнення (односторонній процес). Тому можна виділити наступні чинники зниження ризиків функціонування шляхом сприяння адитивності поєднання елементів

(виникнення однорідних елементів):

- створення різнорідних запасів (як ресурсів, так і елементів) як засіб захисту від зовнішніх коливань;
- зростання об'єкта реальності як засіб формування більш сприятливих умов власного функціонування. Якщо об'єкт централізований, тоді відбувається пропорційне та синхронне збільшення різних видів елементів, однак якщо децентралізований – відбувається процес самоорганізації.

Гомогенність елементів означає наявність у них принципово однакової побудови, яка і обумовлює схожість потреб і джерел їх задоволення. Для елементів, що знаходяться по різні сторони зв'язку «виробник – споживач», це означає виникнення варіативності джерел задоволення потреби. Однак наявності гомогенних елементів недостатньо для виникнення між ними конкуренції, оскільки вищевказаний зв'язок може бути жорстко детермінованим – «конкретний виробник – конкретний споживач». З нашої точки зору, децентралізація управління, на фоні якої відбувається змінювання розміру об'єкта, сприяє диспропорційності між розмірами різних видів елементів через неузгоджену, нерівномірну реакцію елементів на зміни. Конкуренція усередині групи елементів, яка стикається з дефіцитом ресурсів, сприяє усуненню диспропорційності. Отже, загальна тенденція підйому в розвитку об'єкта проявляється як перемежовування фаз збільшення наявних елементів і появи нових з фазами усунення диспропорційності через витіснення елементами один одного (внаслідок меншої ефективності). Загальна тенденція спаду в розвитку об'єкта включає перемежовування фаз зменшення діяльності елементів з фазами усунення диспропорційності через витіснення деяких елементів з ніші функціонування. Тому гомогенні елементи застосовують на практиці не лише конкурентні відносини поміж собою, але й кооперативні. Принцип дії конкуренції та кооперації зображений на рис.2.23.

Таким чином, об'єкт задає загальні умови функціонування для елементів, що входять у його склад, а індивідуальна поведінка елементів обумовлює результативність їх діяльності. Тому визначення основних аспектів

застосування поняття «конкурентоспроможність» формує наступний ракурс дослідження: підприємство як економічний об'єкт та одночасно як елемент суспільно-економічного середовища. Економічна специфіка застосування терміну «конкурентоспроможність» пов'язана зі способом залучення ресурсу – обмін.

Рис.2.23. Принцип дії конкуренції та кооперації (розроблено автором)

Враховуючи наші висновки відносно аналізу поняття «конкурентоспроможність» та обґрунтований нами механізм конкуренції, підсумуємо ключові риси конкурентоспроможності, а саме, конкурентоспроможність:

- 1) відображає змагальний характер відносин і стосується лише діяльності суспільно-економічних об'єктів споріднених видів або одного виду (відіграють аналогічну функцію у середовищі), які характеризуються

самостійністю у прийнятті рішень;

- 2) характеризує порівняльну ефективність здійснення ринкового обміну суспільно-економічними об'єктами, що передбачає ситуаційність визначення партнера, умов обміну та взаємовигідність;
- 3) актуалізується в умовах обмеженості ресурсів, що є наслідком неузгодженості прийняття управлінських рішень між групами суспільно-економічних об'єктів – послідовними ланками ланцюга створення суспільного продукту;
- 4) відображає стан суб'єкта відносин – суспільно-економічного об'єкта, а оцінюється через конкурентоспроможність продукту його діяльності – як матеріальне втілення конкурентоспроможності;
- 5) є більш вузьким поняттям по відношенню до поняття «потенціал», яке загалом відображає здатності підприємства.

Таким чином, можна сформулювати наступні визначення:

- **конкуренція** – взаємовідносини між підприємствами зі спорідненими потребами, що виникають в процесі здійснення ними ринкового обміну в умовах обмеженості ресурсів;
- **засіб конкуренції** – продукт обміну як уречевлений зміст конкурентних відносин;
- **конкурентоспроможність підприємства** – спроможність підприємства до домінування на ринку порівняно з конкурентами в умовах обмеженості ресурсів;
- **конкурентна ефективність продукту (конкурентоспроможність продукту)** – порівняльна по відношенню до конкурентів характеристика якісно-кількісних властивостей продукту діяльності підприємства як результату втілення його конкурентних компетенцій.

Отже, за результатами дослідження концепції конкурентоспроможності можна зробити висновок про обмежений характер застосування відповідного показника для характеризувannya розвитку підприємства, оскільки протягом розвитку передбачається змінювання способу взаємодії підприємства на ринку,

що на сучасному етапі проявляється в актуалізації коопераційних відносин. Враховуючи те, що предметом нашого дослідження є загальний процес розвитку підприємства, а не лише конкурентний аспект, в межах нашої роботи більш актуальним є оцінювання потенціалу підприємства як загального показника здатностей підприємства. Водночас обґрунтований нами алгоритм конкуренції надалі буде використаний для визначення закономірностей розвитку підприємства шляхом його включення у механізм розвитку.

2.2.4. Технологічні вимоги до моделювання розвитку підприємства

Результатом дослідження розвитку підприємства має бути комплекс знань про цей процес, що включає не лише визначення сутності, основних характеристик, чинників і фаз розвитку, а також формалізацію і подання знань у вигляді моделі, що дозволить інтегрувати окремі аспекти знань у цілісне уявлення – створити прототип та проводити надалі реальні чи уявні експерименти. Зважаючи на те, що розвиток підприємства за своєю суттю є процесом, який відображає настання певних якісних змін на підприємстві, то для моделювання розвитку необхідний розгляд базових вимог до описання й моделювання процесів.

В економіці відсутні узагальнені вимоги до моделювання економічних процесів. Однак існує низка стандартів описування бізнес-процесів (ORACLE, BAAN, ARIS, Vetec та ін.), методи проектування мережеских графіків, які застосовуються на практиці для визначення узгодженості та забезпеченості бізнес-процесів та їх оптимізації. В сучасній практиці економічного моделювання виділяються наскрізні й локальні процеси, основні, допоміжні й процеси обслуговування, управлінські процеси і т.д., для яких пропонуються специфічні прийоми їх описування. Однак наявні напрацювання не систематизовані в комплексний підхід, який дозволив би застосувати їх при моделюванні будь-яких економічних процесів. Вирішення цього завдання потребує узагальнення принципових способів моделювання процесів з

урахуванням сутності поняття «процес».

Насамперед, можна виділити чотири способи описування процесів: знаковий (за допомогою мовних і математичних засобів) і образний (за допомогою графічних засобів); якісний (на основі змінювання якісних параметрів процесу) й кількісний (на основі змінювання кількісних параметрів процесу). Неможливо віддати перевагу певному методу, оскільки кожен з них має певні переваги та недоліки і є взаємодоповнювальним. Тому найчастіше на практиці використовуються усі або декілька способів одночасно. Однак незалежно від вибору способу описування при моделюванні процесу варто враховувати специфіку процесу як динамічного відображення об'єкта. Тому визначимо місце динамічного опису серед основних способів відображення об'єкта (табл.2.10).

Таблиця 2.10

Способи описування об'єкта

Об'єкт	Статика (явище/форма)	Динаміка (процес/зміст)
Якість	ноумен	прогрес/регрес
Кількість	феномен	зростання/спад

При дослідженні об'єкта із середовища виокремлюється об'єкт як явище – сукупність ознак, що свідчать про наявність окремого цілісного фрагменту реальності (ознаки об'єкта розглянуті в §1.1). При цьому насамперед сприймається видимий образ об'єкта – феномен як сукупність формальних ознак, на підставі яких можна скласти враження про об'єкт. Надалі пізнається сутність об'єкта – ноумен – такі змістовні характеристики, що розкривають призначення об'єкта (ключові атрибути). В реальності явище сприймається як комплекс формально-змістовних ознак й містить у собі наслідки взаємодії об'єкта з середовищем, оскільки саме через таку взаємодію і проявляється сутність об'єкта. Варто зазначити, що подібна інтерпретація поняття «явище» не передбачає протиставлення змістовних і формальних ознак об'єкта, як пропонується деякими науковцями (наприклад, [373, с.11-12]).

Під процесом [83, с.971; 364, с.195; 619, с.734] загальноприйнято розуміється певна спрямована послідовність подій. Тому універсальна категорія «процес» щільно пов'язана з такими категоріями як «час» і «простір», оскільки процес є способом існування об'єкта в часі та просторі.

Отже, *динамічний опис об'єкта* використовується, коли необхідно відобразити *взаємопов'язаність і послідовність дій, що відтворюють спосіб існування об'єкта як цілісності – процес* (відповідь на запитання «як існує?»), на відміну від статичного опису об'єкта, який дозволяє відобразити *явище чи стан об'єкта – елементний склад об'єкта у взаємозв'язку, що забезпечує існування об'єкта як цілісності* (як відповідь на запитання «що існує?»).

Враховуючи відносність простору і часу, коли змінювання об'єкта має переважно кількісний характер – змінюються переважно формальні характеристики, відносини між елементами об'єкта мають просторово-часовий характер (перевага просторових характеристик – зворотність, паралельність), а цей процес називається зростанням/спадом. Натомість, коли відбувається змінювання об'єкта переважно якісного характеру, то відносини між елементами об'єкта мають часо-просторовий характер (перевага часових характеристик – незворотність, послідовність), що називається прогресом/регресом.

Структурною одиницею явища виступає елемент. Структурною одиницею процесу виступає подія як фіксація завершення певного змінювання об'єкта, що відображається станом об'єкта. Відповідно з наведених визначень процес має відображати послідовність робіт (див. рис.2.24) або послідовність фаз (як ключові події – рис.2.25).

Відображення процесу у вигляді послідовності фаз дає комплексне уявлення, оскільки фаза є інтегральним відносно завершеним станом об'єкта на певний момент часу. Тому за такого способу зображення процесу кожній фазі (етапу) процесу має відповідати певний стан об'єкта, що відповідно є комплексним статико-динамічним описом об'єкта.

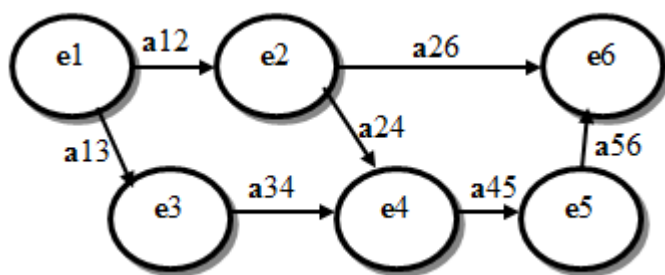

Рис.2.24. Модель процесу як послідовності робіт/подій (e – подія; a – дія)

Саме на такому «фазовому» принципі моделювання процесу мають базуватися моделі розвитку підприємства, оскільки розвиток пов'язаний зі складними відносно-завершеними кількісно-якісними змінюваннями об'єкта. Однак моделі розвитку підприємства, розглянуті нами в §2.1.2, цілісно не відображають змінювання якісного стану підприємства на кожній фазі розвитку.

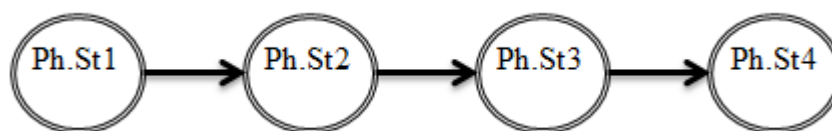

Рис.2.25. Модель процесу як послідовності фаз (Ph.St – фазовий стан об'єкта)

Способи опису процесу як на рис.2.24 і на рис.2.25 зображують процес як потік. Однак варто враховувати, що окрім потоку можна виділити такі способи протікання процесу, як цикл – різновид потоку, неодноразово повторювальний процес, – та кругообіг – процес, що протікає як замкнений цикл.

Окрім розглянутих способів описування процесу можна виділити інший погляд на процес, коли функціонування об'єкта розглядається як певна послідовно-паралельна взаємодія елементів (частин) об'єкта. В такому разі процес є зв'язаною у певному порядку (за принципом «виробник-споживач») сукупністю елементів (рис.2.26). На нашу думку, саме такий спосіб описування процесу відповідає графічному відображенню механізму.

Розглянемо тлумачення механізму в науці. Зміст поняття «механізм» за словником визначається як [495]: пристрій, що передає або перетворює рух;

внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище.

Вживання поняття «механізм» у науці пояснюється його походженням (грец. μηχανή *mechané* – машина), тому, насамперед, під механізмом розумілася сукупність тіл, що здійснюють рух, які рухливо пов'язані й стикаються поміж собою, призначені для передачі та перетворення руху [308; 348]. Надалі поняття «механізм» стало вживатися для позначення не лише певного типу об'єкта, а в цілому для позначення порядку протікання змін в результаті взаємодії певних елементів. Як зазначається Г.П. Щедровицьким [615, с. 401-436], будь-який механізм відтворює процес змінювання об'єкта та, в свою чергу, дію механізму можна продемонструвати у вигляді процесу.

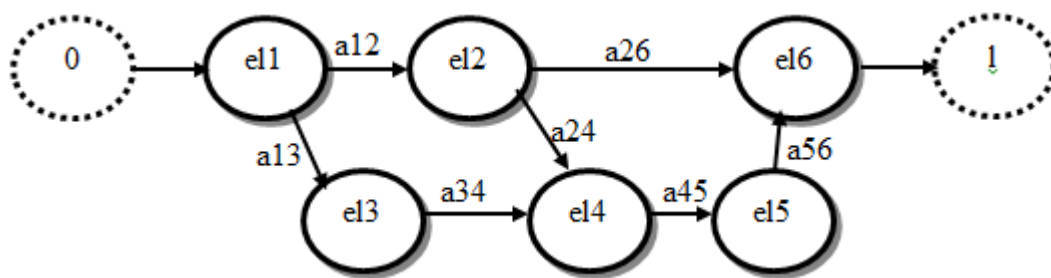

Рис.2.26. Графічне відображення процесу як функціональної взаємодії елементів

(а – дія; е1 – елемент; 0,1 – вхід і вихід відповідно)

Як видно з прикладів вживання поняття «механізм» в економіці (див. §2.1.2), між поняттями «процес» і «механізм» не виявлений чіткий взаємозв'язок. Однак виходячи з суті поняття «механізм», можна зробити висновок, що механізм відображає спонукальні сили, що призводять до отримання певного результату, тобто при моделюванні механізму ми акцентуємо увагу на наявності чинників будь-якого процесу.

Таким чином, ми можемо узагальнити ракурс вживання поняття «механізм» в нашій роботі: *механізм* – це сукупність взаємопов'язаних елементів об'єкта і відповідних функціональних взаємодій між ними, побудованих за ланцюгом «виробник-споживач», що забезпечують

перетворення матеріалів (входів) у результат (виходи) – рис.2.26. Вважаємо за потрібне наголосити на різниці між поняттями «механізм» і «структура»: структура демонструє управлінські відносини між елементами об'єкта, міру підлеглості та концентрацію гомогенних елементів.

Враховуючи зміст понять «розвиток підприємства» і «механізм», ми можемо обґрунтувати визначення поняття «механізм розвитку підприємства»: ***механізм розвитку підприємства – сукупність складових (виконавців, підрозділів або функціональних областей залежно від міри деталізації) підприємства та відповідних функціональних взаємодій між ними, побудованих за ланцюгом «виробник-споживач», в результаті здійснення яких відбувається розвиток підприємства.***

Механізми розвитку підприємства у вигляді набору методів, функцій, принципів, інструментів і елементів більше відповідають поняттю «методика» [495, с.692], оскільки методика виконання процесу – послідовність певних прийомів у взаємозв'язку з допоміжними засобами та умовами, в результаті здійснення якої відбувається перетворення вхідних даних у певний результат. Методика має конкретне значення та акцентує увагу на практично-технологічному аспекті реалізації процесу.

Таким чином, можна виділити два підходи до відображення розвитку підприємства – це моделювання розвитку та моделювання механізму розвитку, що взаємодоповнюють один одного, використання яких в сукупності дозволяє цілісно описати основні закономірності цього процесу. Розрізнення і взаємозв'язок понять «модель розвитку» і «модель механізму розвитку» дозволить в подальшому уникнути дублювання та неточностей та адекватно відображати концептуальні засади теорії розвитку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження сучасного стану теорії розвитку підприємства було реалізовано шляхом аналізу ключових аспектів розвитку, інструментарію його дослідження та способів репрезентації розвитку підприємства з метою формування основних положень та напрямів удосконалення теорії розвитку підприємства в контексті методологічних засад, обґрунтованих у розділі 1. Зокрема, необхідно відмітити наступні результати:

1. На основі узагальнення поглядів науковців на розвиток підприємства було визначено ключові розбіжності та прогалини в теорії розвитку, для розв'язання яких обґрунтовано необхідність у поглибленому дослідженні природи та фаз розвитку підприємства, засад теорії розвитку з позиції універсалізму, ролі криз в процесі розвитку підприємства та умов і чинників розвитку підприємства [228].

2. Досліджено природу розвитку підприємства [228] шляхом аналізу моделей розвитку й життєвого циклу підприємства та механізмів розвитку, в результаті чого було виявлено неспроможність сучасних напрацювань обґрунтовано ідентифікувати стан підприємства та прогнозувати необхідні зміни в діяльності підприємства, що є наслідком індуктивного способу їх формування: пропонується різна кількість фаз у розвитку підприємства, не дається однозначна відповідь на об'єктивність процесу старіння підприємств, застосовується кількісний принцип оцінювання розвитку, не узгоджуються поняття «механізм» і «процес».

3. Результати структурного аналізу основних категорій універсальної теорії розвитку («змінювання», «спад/зростання», «прогрес/регрес», «розвиток», «адаптація» і «еволюція») дозволили уточнити термінологічний апарат і обґрунтувати взаємозв'язок між ключовими поняттями теорії розвитку [228; 239], зокрема було уточнено поняття «розвиток підприємства» як процесу

кількісно-якісних змін негативно-позитивного характеру на підприємстві протягом періоду його існування. Виявлений зв'язок між наявними дискусійними моментами в теорії розвитку підприємства, універсальній теорії розвитку та відповідними філософськими проблемами дозволив сформулювати напрям удосконалення теорії розвитку підприємства на основі дослідження філософських дилем «кількість-якість», «внутрішнє-зовнішнє», «нескінченність-завершеність» в контексті формування поле-об'єктної (ідеально-матеріальної) теорії розвитку підприємства.

4. З'ясування сутності та місця криз в процесі розвитку підприємства продемонструвало певне ототожнення поняття «криза» і «перехідний період» на фоні низки розбіжностей дослідників відносно причин їх виникнення і ключових характеристик. Враховуючи значення протиріч в процесах змінювання і розвитку, шляхом розмежування змістовного наповнення понять «криза» і «перехідний період» було уточнено сутність криз та визначено їхню об'єктивну роль у розвитку підприємства, що дозволило обґрунтувати поетапність протікання розвитку підприємства [239]. В результаті під кризою нами розуміється переламний момент перехідного періоду в діяльності підприємства; крайня точка неузгодженості параметрів внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, що виражається у виникненні внутрішніх протиріч через непридатність наявних і не сформованість нових поведінкових патернів.

5. В результаті аналізу умов і чинників розвитку підприємств з урахуванням запропонованих моделей суспільних сфер і внутрішнього середовища підприємства було уточнено склад зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку підприємств, з'ясовано їх зв'язок з чинниками попиту та пропозиції, що втілюється у комплексну модель чинників внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, яка дозволяє оцінити відповідність характеру внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, що виступає ключовою умовою розвитку [233].

6. Аналіз наявного інструментарію з дослідження розвитку

підприємства виявив необхідність його удосконалення шляхом забезпечення ідентифікації якісних змін в діяльності підприємства згідно з кожним етапом розвитку та акцентування уваги на комплексних показниках для ідентифікації та оцінювання розвитку підприємства, що обумовило розгляд концепцій «потенціал підприємства» і «конкурентоспроможність підприємства».

7. З'ясування зв'язку між концепціями розвитку підприємства та потенціалом показало, що розвиток підприємства можна відобразити як процес матеріалізації потенціалу, реалізації певних можливостей, які впливають із призначення підприємства та структурної побудови, а потенціал підприємства необхідно трактувати, як максимальну спроможність підприємства у створенні доданої вартості виробництва певного продукту та реалізації потреб його працівників шляхом створення відповідних матеріально-моральних умов праці, обумовлену його якісно-кількісними параметрами побудови [216; 226-227; 230; 240; 407]. Запропоноване визначення потенціалу підприємства сполучається з універсальним поняттям «потенціал» та розумінням потенціалу в інших науках, однак потребує удосконалення наявних розробок в оцінюванні потенціалу підприємства.

8. В ході дослідження концепції конкурентоспроможності [403] було виявлено низку проблемних питань, пов'язаних з визначенням сутності поняття «конкурентоспроможність», що проявляється у неоднозначності і варіативності критеріїв оцінювання, а також громіздкості і невпорядкованості бази показників вимірювання конкурентоспроможності. Зазначені зауваження були усунуті шляхом уточнення змісту поняття «конкурентоспроможність підприємства», а також обґрунтування механізму конкуренції. Трактуючи конкурентоспроможність підприємства, як спроможності до домінування на ринку порівняно з конкурентами в умовах обмеженості ресурсів, дозволяє віднести його до різновидів потенціалу підприємства та зробити висновок про обмеженість застосування відповідного показника.

9. Дослідження вимог до моделювання розвитку підприємства продемонструвало відсутність узагальнених положень, що регламентують

принципи репрезентації розвитку як процесу. Зважаючи на це, на основі виявлення специфіки статико-динамічного та кількісно-якісного опису об'єкта було виділено два підходи до відображення розвитку підприємства – це моделювання процесу розвитку та моделювання механізму розвитку, що взаємодоповнюють один одного, використання яких в сукупності дозволяє цілісно описати основні закономірності розвитку. В межах формування вимог до моделювання розвитку підприємства було уточнено поняття «механізм розвитку підприємства», що дозволить уникнути дублювання та неточностей та адекватно відображати концептуальні засади теорії розвитку [223]. Акцентуючи увагу на рушійних силах розвитку, нами пропонується наступне визначення механізму розвитку підприємства: сукупність складових (виконавців, підрозділів або функціональних областей залежно від міри деталізації) підприємства та відповідних функціональних взаємодій між ними, побудованих за ланцюгом «виробник-споживач», в результаті здійснення яких відбувається розвиток підприємства.

Висновки з дослідження сучасного стану теорії розвитку підприємства обумовлюють необхідність проведення емпіричного аналізу умов розвитку сучасних підприємств з урахуванням визначення відповідності параметрів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства та шляхом вимірювання кількісно-якісних змін для ідентифікації розвитку підприємства.

Таким чином, в результаті дослідження сучасного стану теорії розвитку підприємства були окреслені передумови формування цілісної теорії розвитку підприємства на засадах універсалізму шляхом обґрунтування поле-об'єктної теорії суспільно-економічного розвитку та розвитку підприємств у світлі реалізації принципу єдності зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства в контексті універсального розвитку об'єктів буття з перенесенням універсальних закономірностей на економічну дійсність та природу підприємства.

РОЗДІЛ 3. ЧИННИКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АВІАПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

3.1. Зміст і прояви економічної трансформації

Розвиток підприємства визначається його активно-пасивною адаптацією до зовнішнього середовища, яке поряд з внутрішніми чинниками створює можливості та бар'єри в його діяльності. Бурхливі та інтенсивні зміни в економіці, характерні для кінця ХХ – початку ХХІ ст., укрупнено можна охарактеризувати наступним чином:

- зростання ролі інформації та знань у розвитку різноманітних економічних об'єктів, що виражається в інформаційній спрямованості технології виробництва;
- впровадження інтерактивної моделі комунікацій, яка передбачає рівнозначність учасників комунікації, діалогову взаємодію, суб'єкт-суб'єктні відносини, багатосторонність і симетричність;
- змінювання характеру відносин між ринковими агентами з конкурентного на партнерський;
- актуалізація культурних цінностей і символізму в умовах міжкультурної взаємодії;
- поглиблення диференціації та диверсифікації діяльності й виникнення якісно неоднорідних економічних об'єктів;
- перехід від передбачення й прогнозування змін економічними суб'єктами до їх ініціації, коли зростає значимість мотивації та стимулювання та інтерпретація подій стає важливішою за саму подію;
- переплетіння та взаємний вплив економічних, культурних, політичних та

ін. суспільних сфер і глобальний масштаб суспільно-економічних процесів;

- застосування органічних організаційних структур управління з горизонтальними зв'язками та механізмом колаборації;
- тісна співпраця бізнесу та науки з метою активного постачання на ринок інновацій [155; 199; 247; 285; 539; 585].

Зазначені зміни, ініційовані в економіці розвинутих країн, спровокували процеси радикальних перетворень економіки постсоціалістичних країн та ін. країн, що розвиваються, реструктуризацію підприємств і відобразилися у понятті «трансформація», яке вживається в економіці у значенні процесів кардинального перетворення способу функціонування економічних об'єктів різного рівня.

Різноманітність змін провокує різне тлумачення змісту трансформаційних процесів в економіці науковцями, які акцентують увагу на тому або іншому аспекті змін і по-різному пояснюють їхню спрямованість. Так, трансформація може розглядатися як:

- перетворення системи того або іншого масштабу, глибини, спрямованості, яке викликане внутрішніми або зовнішніми чинниками або їхньою комбінацією [627];
- складний процес трансграничних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами і ринками, що проявляється в розширенні потоків товарів, технологій і фінансових засобів, зростанні і посиленні впливу міжнародних інститутів громадянського суспільства, глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, значному розширенні трансграничних комунікацій та інформаційних обмінів [481];
- процес змінювання структури економіки й створення нових форм розвитку [537];
- процеси переродження, якісних змін з порушенням стійкості; одночасно об'єктивний процес (той, що відбувається за об'єктивними законами) і суб'єктивний (ініційований суб'єктами з метою його прискорення та

надання спрямованості) [518];

- безперервний процес видозмін, серед яких розрізняють разові, дискретні та систематичні [513];
- складний, безперервний, цілеспрямований, суб'єктивно-об'єктивний та нерівномірний процес, в межах якого відбувається змінювання господарських суб'єктів, характеру їх взаємодії, господарських зв'язків і відносин, галузевих пропорцій [213].

Наведені розбіжності дають підстави нам констатувати невизначеність поняття «трансформація», оскільки за наявного трактування неможливо визначити різницю та охарактеризувати співвідношення понять «трансформація», «розвиток» і «еволюція». Однак за описом проявів економічної трансформації можна говорити про розгляд цих процесів в науці з двох позицій:

- трансформація – процес перетворення, що викликається кризами, є частиною елементарного циклу впровадження змін («підйом-пік-спад-криза») й відповідно періодично спостерігається в економіці;
- трансформація – певне кардинальне перетворення економічних об'єктів згідно поточного етапу суспільно-економічного розвитку.

В нашій роботі, враховуючи етимологію слова «трансформація» (з лат. «trans» – через, «formatio» – утворення виду), економічна трансформація розглядається згідно другої позиції. Тому в межах емпіричного дослідження закономірностей розвитку підприємства та визначення поточних зовнішніх умов їх функціонування розгляд трансформаційних процесів передбачає (рис.3.1):

- узагальнення, систематизацію змін, характерних для періоду 1990-х–2010-х рр., й визначення ключових перетворень, що відображають процеси економічної трансформації й зовнішні умови розвитку підприємств;
- окреслення структурних змін в економіці та визначення специфіки аналізу зовнішнього середовища сучасних підприємств.

3.1.1. Специфіка змін в трансформаційній економіці

Чинники зовнішнього середовища, що впливають на діяльність підприємства, є наслідком активності множини суспільних суб'єктів і результатом прояву природного середовища, весь час видозмінюються, збільшуючи або зменшуючи ступінь свого впливу. При цьому важливо виявити специфіку змін в поточний період суспільного розвитку з метою окреслення умов функціонування сучасних підприємств.

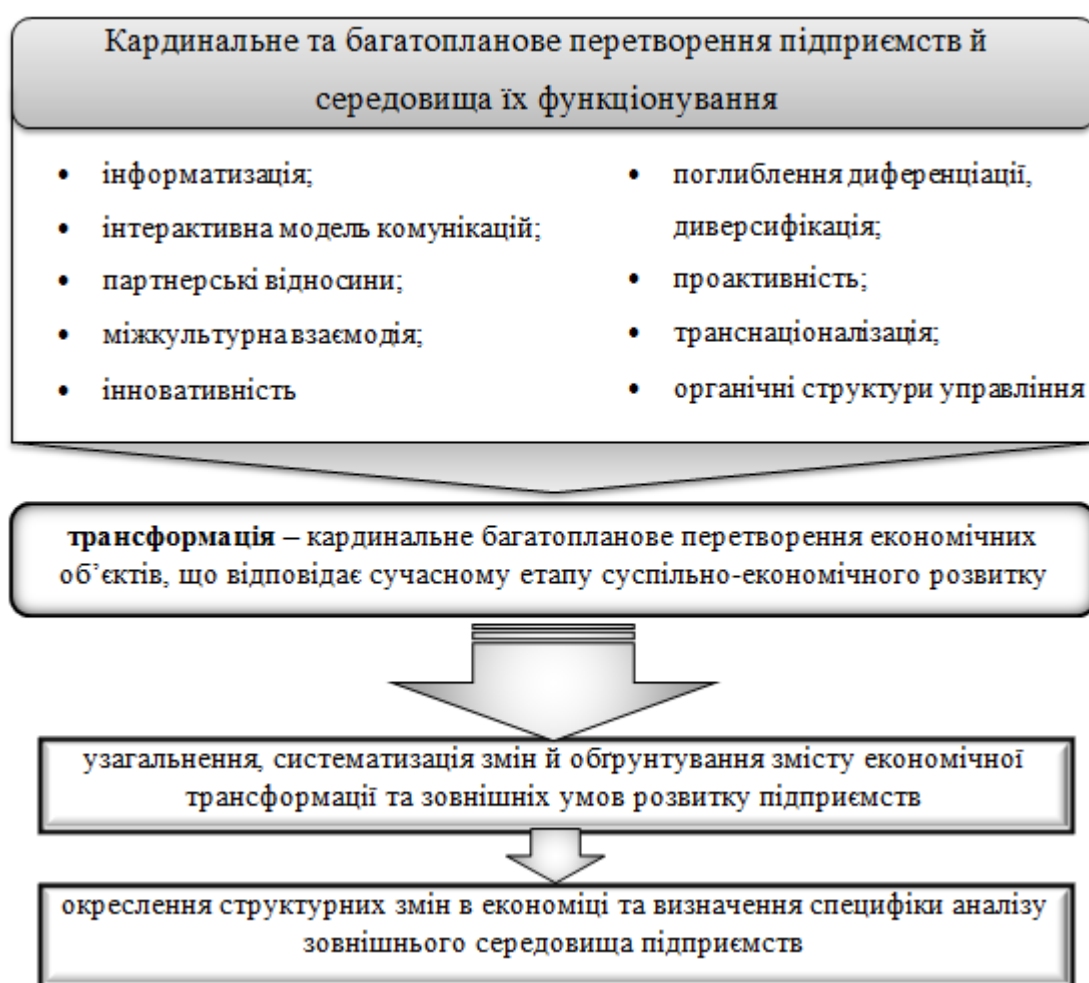

Рис.3.1. Завдання аналізу трансформаційних процесів в економіці

Процеси трансформації економічної дійсності, як правило, аналізуються згідно формаційного або цивілізаційного підходів. В сучасних економічних дослідженнях домінуючою стала теорія постіндустріального суспільства, основні

положення якої відображені в роботах К. Кларка [663], Ж. Фурастьє [573] та ін., яка поділяє основні принципи формаційного підходу. В межах цього напрямку сформована низка економічних концепцій, що базуються на відповідних суспільних концепціях, в яких акцентується увага на окремих ознаках сучасного суспільного буття. Серед цих концепцій найпоширенішими можна вважати: «інформаційну економіку» (М. Порат [732], Масуда [717]), «технетронну економіку» (З. Бзежинські [657]), «економіку знань» (П. Дракер [156], Т. Сакайя [475]), «інноваційну економіку» [199; 416], «мережеву економіку» [248; 539], «нову економіку» [9; 155]. Зазначені економічні явища розглядаються як характерні риси сучасного етапу розвитку економіки, суспільних відносин, які виступають поточними проявами глобалізації суспільних процесів як фундаментальної світової тенденції. Основні риси та наслідки глобалізації досить широко охоплені в роботах [285; 384].

Сучасні інтеграційні процеси у світовому господарстві мають характер синергії, що призводить до переплетення та взаємного впливу соціальних, економічних, культурних, політичних чинників, ускладнюючи ідентифікацію джерела змін і можливості прогнозування. Наявні наукові концепції, що описують стан економічної сучасності, не охоплюють усього спектру характерних рис, акцентуючи увагу лише на окремих аспектах. Відповідно постає необхідність у створенні цілісної багатогранної картини економічної дійсності, на основі якої можна адекватно досліджувати трансформаційні процеси економічних об'єктів.

В науковій літературі відсутній структурований опис зазначених економічних концепцій, а також критерії структурування інформації при формуванні відповідних економічних фреймів. Тому знаходження взаємозв'язку між концепціями буде здійснюватися нами за допомогою горизонтальної та вертикальної структуризації економічних явищ, які вони відображають. Вирішення цієї задачі потребує виділення основних рис кожного явища із зазначенням рушійної сили, яка ці риси обумовлює.

В табл.3.1 надана структурована характеристика концепцій економічної дійсності, окрім концепції нової економіки, оскільки вживання поняття «нова

економіка» для визначення певних характерних змін економічної сучасності нами вважається недоцільним через відсутність відображення у назві контексту змін, на яких акцентується увага при розгляді економічних проявів – практично кожне десятиліття засвідчує відмітні зміни (новітнє) у функціонуванні економіки.

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика концепцій економічної дійсності (складено автором)

Найменування фрейму	Рушійна сила змін	Ідентифікатори: макрорівень	Ідентифікатори: мікрорівень
<i>Інформаційна економіка</i> [372; 717; 732]	Інформація	Превалювання в технологічному секторі – інформаційно-комунікаційних технологій	Здійснення підприємницьких операцій з використанням глобальної інформаційної мережі, комунікаційних технологій
<i>Економіка знань</i> [156; 475]	Знання	Зростання ролі освіти в суспільстві	Зростання обсягів інвестицій в людський капітал
<i>Інноваційна економіка</i> [199; 416; 485]	Інновації як похідна від знань і інформаційних технологій	Розвиток в структурі економіки наукомістких, високотехнологічних виробництв	Підвищення рівня витрат на дослідні роботи та навчання персоналу в діяльності підприємств
<i>Технетронна економіка</i> [657]	Технології (особливо – електроніка)	Розвиненість електронного сектору промисловості	Широке застосування комунікаційних технологій в діяльності організацій
<i>Мережева економіка</i> [248; 539]	Інформаційні технології	Розвиток сфери інформаційних технологій	Використання Інтернету з формуванням різних форм електронного бізнесу та гнучких адаптивних організаційних структур управління бізнесом

Крім того, поняття «нова економіка» часто вживається як синонім поняття «мережева економіка» чи як характеристика сучасної економічної дійсності у вигляді набору окремих характерних рис, що не демонструють цілеспрямованість і кореляцію відповідних змін у суспільстві та в економіці [9; 155; 485].

Як видно з табл.3.1, неможливо чітко визначити межі розглянутих концепцій, оскільки між ними спостерігається тісний зв'язок. Відповідно одні й ті самі економічні явища можна одночасно досліджувати з позицій різних концепцій. Тому проаналізуємо ключові поняття, що виступають базисом розглянутих концепцій – рушійною силою змін: «інформація», «знання», «технологія» і «інновація».

Спорідненість понять «інформація» і «знання» призводить до плутанини в їх використанні, а абстрактність явищ, що описують відповідні поняття, обумовлює наявність варіації дефініцій, які все ж таки чітко не розмежовують їх [92]. Задля уникнення місткого аналізу варіацій наявних дефініцій пропонуємо трактувати поняття інформації та знань через вираження логічного співвідношення між ними: усі дані про буття можна поділи на дві частини – ті, що відображають змістовну, й ті, що відображають поточну характеристику буття. Відповідно пропонуємо такі визначення:

- **інформація** – дані (відомості) про явища, процеси буття як результат фіксації людиною проявів буття;
- **знання** – сутнісна абстрактна інформація про явища, процеси буття як результат обробки інформації мисленням людини.

Враховуючи етимологію слова «технологія» (*technē* – майстерність, уміння + *-logia* – слово, наука) та його зв'язок з поняттями «спосіб», «метод» і «прийом» (див. §1.3), можна стверджувати, що технологія – комплексне поняття, оскільки під *технологією* розуміється *взаємопов'язана низка дій і відповідних способів та умов їх здійснення, призначених для досягнення певної кінцевої мети* [501, с.106].

Поняття «інновація» в економіці використовується в якості характеристики продукту як результату людської діяльності (оскільки розрізняють інновації в

політиці, підприємстві, науці, культурі тощо), що має нові властивості (повна або часткова відсутність аналогів) або характеристики такої людської діяльності, що спричиняє появу нового продукту [13].

Враховуючи таку різну спрямованість визначень інновації, варто зауважити на наступних моментах:

1. Якщо під інноваціями розуміється процес, спрямований на модифікацію продукту діяльності, в такому випадку мова йде про інше поняття – «розвиток»: оновлення способу функціонування свідчить про зміну властивостей суб'єкту функціонування, що спричиняє відповідні зміни у продукті його діяльності.
2. Якщо під інновацією розуміти конкретні зміни в людській діяльності, що спричиняють появу продукту з новими властивостями, то ці зміни можна ідентифікувати як інновації не в момент їх запровадження, а лише при отриманні необхідного результату – нового продукту. Крім того, тоді відповідним чином треба позначити зміни, спрямовані на підвищення ефективності діяльності підприємства, на підвищення конкурентоспроможності тощо.

Тому враховуючи те, що актуальними є не просто зміни, а лише ті зміни, наслідком яких є випуск продукту з новими властивостями, в межах цього дослідження ми вживаємо поняття *«інновація»* для позначення *уречевленого змісту процесу розвитку об'єкту дійсності – продукту його діяльності, що має нові відмітні властивості у порівнянні з наявними продуктами на ринку.*

Отже, враховуючи зміст понять «інформація», «знання», «технологія» та «інновація», можна вважати джерелом змін в економічному середовищі лише інформацію, знання і технологію, а інновація виступає результатом змін. Крім того, беручи до уваги логічний взаємозв'язок між поняттями «інформація», «знання» і «технологія» можна зробити висновок, що концепції «інформаційної економіки», «економіки знань», «інноваційної економіки», «технетронної економіки», «мережевої економіки» частково з різною повнотою відображають одні й ті ж зміни, що відбуваються у сучасній економічній реальності.

Оскільки відмічені тенденції характеризуються різним періодом їх зародження (наприклад, інформатизація, початком якої можна вважати 1960-і рр.) та актуалізації, потрібний критерій виокремлення й визначення періоду трансформаційних змін в економіці. На нашу думку, таким критерієм є тип взаємодії, що відіграє ключову роль у розвитку підприємств на поточному етапі суспільно-економічного розвитку, поширенні інтеграції та глобалізації. Аргументом на користь такого погляду є факт можливості розвитку будь-чого лише через обмін та взаємодію, що призводить до появи нових якостей. Тому необхідно визначити актуальний тип співпраці в економіці за період з 1990 р. по поточний час, в результаті якої шляхом внутрішнього розвитку або застосування будь-якої форми інтеграції транснаціональні корпорації (як сучасна форма існування підприємств) набули нової якості. Початок 1990-х рр. обраний нами за точку відліку через декілька причин, а саме, у 1990-х рр.:

- актуалізується проблема трансформацій в економіці та суспільстві в наукових дослідженнях;
- відбуваються кардинальні суспільно-економічні зміни в економіці пострадянських країн, що стали поштовхом до створення нової моделі відносин у світі з відповідними економічними перетвореннями (утворення міждержавних економічних зон);
- сягає транснаціонального масштабу широта розповсюдження тенденцій і криз; утворюються ТНК.

В результаті аналізу інформаційних джерел з дослідження тенденцій у світовій економіці [212; 354; 393] в якості ключової взаємодії, що дала поштовх суспільно-економічного розвитку кінця ХХ-початку ХХІ ст., нами була визнана співпраця бізнесу з науковими установами, результатом якої стала інноваційна спрямованість бізнесу. Продуктом наукової діяльності є знання, практичне використання яких є основою діяльності підприємств. Однак за умови відокремленого функціонування бізнесу та науки існувала проблема трансферу технологій, оскільки ринкові механізми трансферу знань пов'язані з високими трансакційними витратами, пов'язаними з патентуванням [739]. Враховуючи роль

науки у суспільстві [66; 286], інтеграція бізнесу та науки в межах бізнес-мереж сприяла утворенню внутрішнього орієнтиру діяльності бізнес-мереж, коли наука відіграє функцію ініціації й спрямування діяльності (мотивації), тим самим сприяючи самоактивації бізнесу й набуттю гнучкості, здатності трансформуватися.

Зазначені прояви забезпечуються наявністю у світовому господарстві декількох функціональних центрів, що мають вагомий управлінський вплив та проводять власну, але координовану політику (поліархія). До таких управлінських центрів ми відносимо наднаціональні інститути (МВФ, Світовий банк, ЄБРР, Європарламент, НБР (у проекті) та ін.) та транснаціональні корпорації. Політика, що реалізується цими центрами, проявляється у багатовекторності розвитку суспільства та економіки. Масштабність соціально-економічних процесів і нерівномірність (час на розповсюдження тенденції зростає внаслідок кількості суб'єктів, залучених в процес; різна функціональна роль суб'єктів у світовому господарстві) обумовлюють інформаційну перенасиченість, невизначеність суспільного буття.

Також характерною рисою трансформаційного періоду можна вважати самоактивацію економічних суб'єктів: від намагання реагувати з випередженням на зміни у середовищі функціонування економічні суб'єкти залежно від вагомості свого впливу у світовій економіці приміряють на себе роль активного ініціатора змін, що є наслідком інтеграції бізнес-утворень й науки. Пасивне використання інформації трансформується в активне й приймає декілька форм: не лише збір інформації, а й розповсюдження інформації про себе, створення міфів і дезінформація. Віртуалізація стає характерною рисою суспільних явищ.

У суспільстві спостерігається усвідомлення ролі інтелектуального чинника розвитку: можливість удосконалення діяльності організацій криється насамперед у здібностях людей, які до неї входять. На соціальному рівні масштабність інтеграційних процесів обумовлює тісну взаємодію індивідів, що належать різним культурам. Тому ідеологія як інструмент інтеграції, що передбачає принципову єдність поглядів індивідів на дійсність, змінилася більш універсальним інструментом – культурою – сукупністю моральних цінностей.

Наявне різноманіття у поведінці людей, на нашу думку, обумовлюється специфікою організації їх публічного та особистого життя, тому соціальна стратифікація базується на стилі життя індивідів. Індивідуалізація та полікультурність обумовлюють сприйняття картини сучасного соціуму як мозаїки. В економіці це проявляється у поліваріантній сегментації ринкового простору. Визнання ірраціональності поведінки людей стимулює застосування, окрім раціонально-економічних засобів, технологій маніпулювання поведінкою людини. Країни, різноманітні організації, індивіди активно формують свій образ.

Кооперація організацій будь-якого рівня ієрархії, індивідів на сучасному етапі здійснюється не лише за принципом взаємовигідного обміну, але й на основі благодійності, спонсорства. Аналіз утворення наддержавних союзів, економічних організацій [105; 251; 766-767] свідчить про активне застосування диверсифікації як засобу збільшення гнучкості та зниження ризику. Міжнародна спеціалізація країн та відповідно зворотний бік цього процесу – міжнародна інтеграція – базуються на стратегічно-коопераційних умовах здійснення господарської діяльності: кооперація як взаємовигідна й обов'язкова співпраця, що проявляється у формуванні сукупної корисності на принципах жорсткої доповнюваності, приймає характер стратегічної взаємодії на основі створення сукупних можливостей.

Отже, виокремивши ключові риси трансформації можна сформулювати її визначення: **економічна трансформація** – це процес диверсифікації економічної діяльності, ініційований розвитком мотиваційного механізму економічних об'єктів, що забезпечує їх самоактивацію.

До основних соціально-економічних протиріч, що виникають на тлі описаних проявів трансформації, ми відносимо:

- ускладнення ідентифікації об'єктів і процесів через міфологізацію і віртуалізацію суспільного життя, що проявляється у виникненні так званих «мільних бульбашок» – зовнішніх образів, що не мають відповідного внутрішнього змісту, створюються на певний час (короткостроковий) для різного роду махінацій та маніпуляцій і «лопаються»;

- комерціалізація ціннісно-морального аспекту буття як наслідок формування культури за допомоги електронних засобів масової інформації, спрямованих на максимізацію прибутку [541];
- протиріччя різних стратегій, що одночасно реалізуються декількома управлінськими центрами, що дістало популярну назву багатовекторної політики, які провокують дисбаланс використання ресурсів;
- «роздмухування» (– в сенсі значного необґрунтованого зростання) загальної вартості організацій внаслідок ринкового механізму формування ціни;
- утворення значного розриву між об'єктивною та суб'єктивною споживчою цінністю благ.

Таким чином, в результаті дослідження основних економічних концепцій, що описують трансформаційні явища в сучасній економіці, нами були визначені ключові тенденції й протиріччя у світовій економіці та відповідно в діяльності економічних суб'єктів. Виявлені та систематизовані нами зміни у економіці та суспільстві протягом 1990-2010-х рр. подані у вигляді цілісної картини та надають повне враження про зовнішні умови функціонування сучасних підприємств. Ці зміни створюють загальний фон й формують умови функціонування та розвитку підприємств незалежно від їх належності до галузі, територіального розміщення та ін. характеристик.

3.1.2. Вплив трансформаційних змін на структуру економіки

Транснаціональний масштаб діяльності бізнес-мереж і щільність зв'язків між суспільними сферами діяльності сприяли тому, що на початок ХХІ ст. утворюється модель світової економіки у вигляді багатовимірного суспільно-економічного простору, своєрідного сполучення регіональних, національних та транснаціональних ринків, що відображається у змінюванні структури економіки – питомої ваги та значимості того або іншого сектору національної економіки. Такі структурні зміни в економіці створюють різні умови функціонування та розвитку для підприємств різних галузей в різних національних економіках, а також

визначають пріоритетність державної підтримки. У зв'язку з цим актуальним є визначення загальних тенденцій у змінюванні структури національних економік під впливом трансформаційних змін.

З нашої точки зору, можна виділити п'ять основних підходів до структурування економіки:

- двосекторальна структура економіки: аграрний сектор і промисловість (У. Льюїс [710]);
- трисекторальна структура економіки: сектор добутку природних ресурсів (первинний), промисловість (вторинний), сфера послуг (третинний) (К. Кларк [663]);
- п'ятисекторальна структура економіки: 1 – сектор видобутку природних ресурсів; 2 – промисловість; 3 – індивідуальні послуги, транспорт, комунікації, будівництво, комунальне господарство; 4 – ділові послуги (торгівля, фінанси, страхування тощо); 5 – охорона здоров'я, наука, освіта, управління [65]);
- двокомпонентна структура економіки: галузі, що виступають поштовхом економічного зростання, та інші галузі економіки («технологічне ядро» С.Ю. Глазьева [127], кластери інновацій Г. Менша [343]);
- конкурентна структура економіки: варіації моделей ринку, що ідентифікуються за такими критеріями, як кількість та тип фірм на ринку та їх поведінка (чиста конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, монополія).

Підходи, що базуються на конкурентній моделі ринку (наприклад, Є.А. Єрохіна [168]), на нашу думку, не дають повної та об'єктивної характеристики зрушень, що відбуваються в структурі економіки, оскільки охоплюють лише чинники визначення конкурентної структури ринку, в результаті чого процес функціонування економіки на макрорівні виглядає як послідовна зміна стадій «аналіз-синтез». Однак чергування підйому з подальшим спадом економічної активності можна побачити протягом кожного циклу

Н.Д. Кондратьєва.

При секторальній структуризації (окрім двосекторальної моделі, що не охоплює усі структурні економічні зрушення), якщо не враховувати індивідуальні акценти на таких критеріях переходу на наступний етап розвитку, як норма накопичення капіталу (У. Ростоу [737]), рівень підприємницької активності та види стратегій (Д. Рей [735]) тощо, погляди різних дослідників збігаються в тому, що поетапність й трансформація секторальної структури економіки принципово відбувається в три етапи:

- 1) доіндустріальний етап: основний сектор економіки – видобуток природних ресурсів;
- 2) індустріальний етап: основний сектор економіки – промисловість;
- 3) постіндустріальний етап: основний сектор економіки – сфера послуг.

Змінювання секторальної структури економіки в ході такого поетапного розвитку обґрунтували Ж. Фурастьє [573] і С. Кузнець [708]. На доіндустріальному етапі в первинному секторі зайнято до 80% економічно активного населення, у вторинному та третинному – по 10%. В період індустріалізації зайнятість у первинному секторі скорочується до 50%, значно зростає частка вторинного сектора при незначному збільшенні третинного. Оптимальна структура суспільства на постіндустріальному етапі буде досягнута тоді, коли у третинному секторі економіки буде зайнято 85% економічно активного населення, у вторинному – 10%, а у первинному – 5%. На думку авторів, головним чинником структурних секторальних зрушень в економіці виступає різниця у темпах зростання продуктивності праці між секторами.

Отже, секторальний підхід дозволяє укрупнено описати економічні зміни. Однак деякі науковці висувають певні заперечення до такого тлумачення розвитку економіки, відносячи його до статистично невірної інтерпретації. Так, в [140] наводяться дані, що 2/3 сукупного кінцевого споживання домогосподарств США складають товари (відповідно на послуги припадає 1/3), а інженерів та адміністративно-технічний персонал добувної та обробної промисловості при обліку відносять до сфери послуг.

В теорії С.Ю. Глазьева етапи розвитку економіки ідентифікуються через визначення «технологічного ядра» економіки – ключових галузей, технологічні зрушення в яких стають поштовхом для відповідних перетворень у всій економіці. Підхід С.Ю. Глазьева та подібні інші підходи (інноваційні цикли Шумпетера [741], Г. Менша, Дж. ван Дейна [149], технологічні уклади С.Ю. Глазьева), що фіксують чи пояснюють періодичність змін в економіці, виступають логічним продовженням теорії циклічного розвитку економіки Н.Д. Кондратьєва [274], розглядають НТП в якості рушійного чинника економічних зрушень, тому їх можна віднести до напрямку «технологічний детермінізм». Хоча технологічні відкриття можуть розглядатися авторами паралельно з розвитком відповідних галузей економіки, суспільними подіями, такий погляд на розвиток економіки нам видається вузьким, оскільки не охоплює різноманіття чинників, що визначають функціонування економіки. До того ж основним методом обґрунтування періодичності функціонування економіки переважно виступає індуктивний метод досліджень з усіма його обмеженнями.

Вважаємо, що серед наявних підходів, секторальна модель економіки дозволяє більш повно розкрити результат економічних зрушень, однак потребує уточнення. Незважаючи на певні відмінності в поетапності розвитку економіки за розглянутими секторальними підходами, принципово зміст змін в сучасній економіці виражається через змінювання секторальної структури економіки на користь зайнятості населення у сфері послуг з відповідним зростанням значущості ролі «інтелектуальної технології, що базується на інформації» [65, с.224] в діяльності економічних суб'єктів, що супроводжується транснаціоналізацією соціально-економічних процесів. Базис постіндустріальної економіки складають науково місткі галузі промисловості, стратифікація здійснюється на основі різниці у здібностях і вміннях, основним економічним ресурсом виступає людський капітал, визначальними інститутами є університети, дослідні організації тощо.

Дійсно, можна засвідчити зростання ролі інформації протягом ХХ ст. у суспільному житті в цілому та економіці зокрема. На нашу думку, асиметрія та

неповнота розповсюдження інформації, як характерна риса суспільного життя, вже на початку століття спонукає формування відповідного напрямку як теоретичних досліджень, так і втілення їх у прикладні розробки – інформаційно-комунікаційні технології – з відповідним впливом на діяльність будь-яких організацій та на суспільне життя. Однак нам видається сумнівним можливість розгляду постіндустріальної структури національної економіки в якості універсальної моделі економіки будь-якої країни, що як раз спостерігається в науковому просторі. З нашої точки зору, достовірність інтерпретації наявних даних про структуру країн з розвинутою економікою вимагає врахування світової тенденції глобального розміщення виробничих сил, що приводить до розмивання меж національних ринків. В результаті у світовій економіці спостерігається концентрація організацій сфери послуг в одних національних економіках, а виробництва – в інших.

Окрім зазначених зауважень в якості секторальної структури економіки ми вважаємо за доцільне використовувати модель економіки, обґрунтовану нами у §1.1.2 (рис.1.3), оскільки вона пояснює роль кожного сектора у функціонуванні суспільства на основі холістичного принципу.

Враховуючи сучасну класифікацію видів економічної зайнятості, прийняту в Україні [347], пропонуємо розподіл видів зайнятості за 16 секторами (рис.3.2):

- сільське господарство і добувна промисловість: секція А (сільське, лісове та рибне господарство), секція В (добувна промисловість і розроблення кар'єрів);
- переробна промисловість: секція С (переробна промисловість);
- торгівля: секція G (оптова та роздрібна торгівля) за винятком класу 45.2; фінансове посередництво: секція L (операції з нерухомим майном);
- обслуговування: секції I (тимчасове розміщення й організація харчування), клас 45.2 (ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів) секції G; розділ 95 (ремонт комп'ютерів, побутових виробів і предметів особистого вжитку) секції S, розділ 96 (надання інших індивідуальних послуг) секції S, секція N (діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування), розділ 63 (надання інформаційних послуг) секції J;

- будівництво: секція F(будівництво);

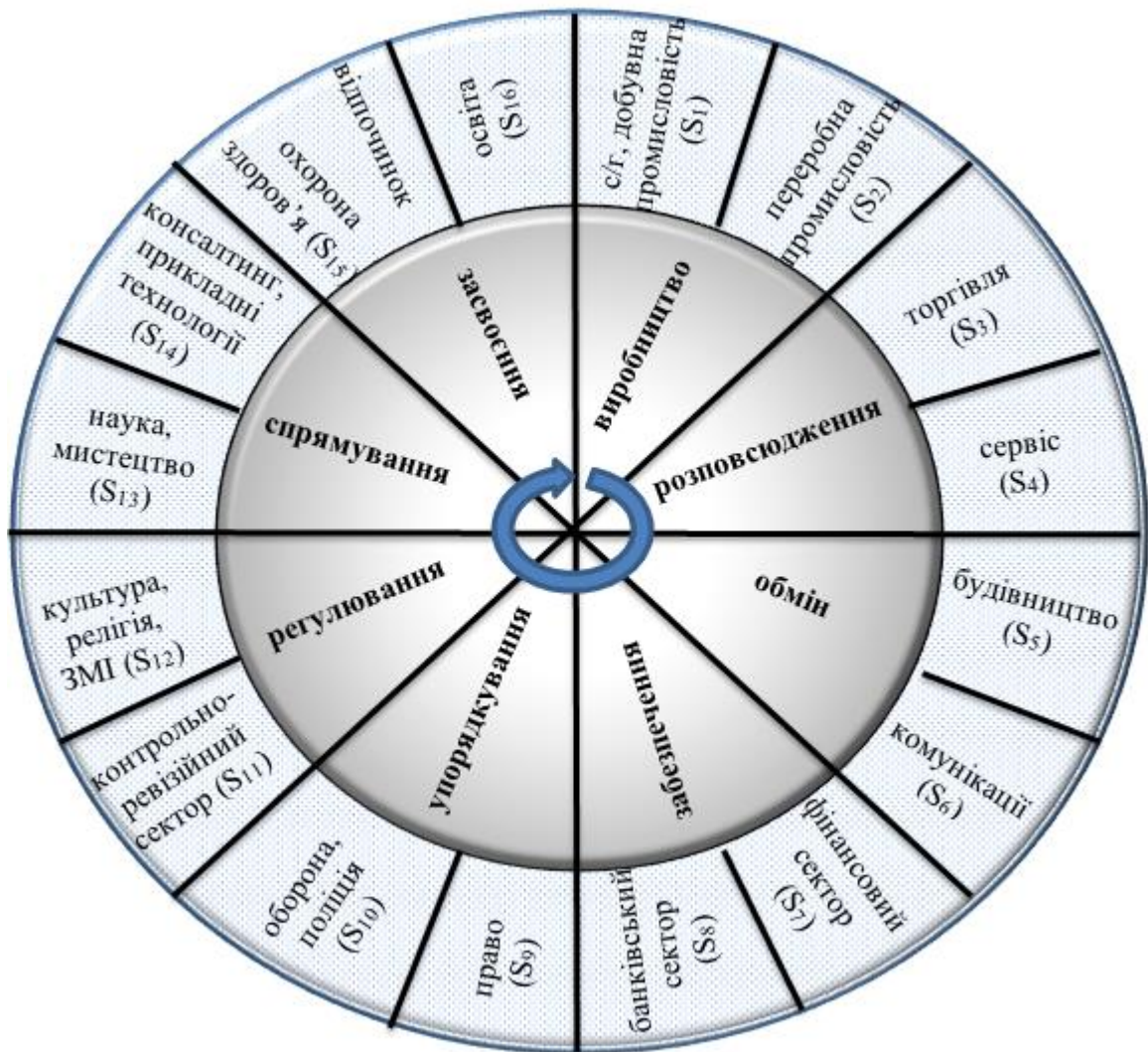

Рис.3.2. 16-секторальна структура економіки

- комунікації: секція D (постачання електроенергії, газу, пари та кондиційного повітря), секція E (водопостачання, каналізація, поводження з відходами), секція H (транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність), розділ 61 (телекомунікації (електрозв'язок)) секції J;
- банківський сектор (діяльність із забезпечення емісії та обміну грошових коштів, заощадження та кредитування): група 64.1 (грошове посередництво) секції K;
- фінансовий сектор (діяльність фондів, холдингів, страхових компаній): секція K за винятком групи 64.1;
- оборона: клас 84.22 (діяльність у сфері оборони) секції O;

- державне та місцеве управління: секція О (державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування) за винятком класів 84.22, 84.23, 84.25, 84.3;
- охорона порядку (контрольно-регулювальна діяльність): клас 82.23 секції О (діяльність у сфері охорони громадського порядку та безпеки), клас 84.25 секції О (діяльність пожежних служб), розділ 94 (діяльність громадських організацій) секції S за винятком класу 94.91; клас 84.3 секції О (діяльність у сфері обов'язкового соціального страхування);
- культура, релігія, ЗМІ: 90.01 (театральна та концертна діяльність) секції R, клас 91 (функціонування бібліотек, архівів та інших закладів культури) секції R, розділ 58 (видавнича діяльність) секції J, розділ 59 (виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів) секції J, розділ 60 (діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення) секції J, клас 94.91 (діяльність релігійних організацій) секції S;
- наука, мистецтво: розділ 72 (наукові дослідження та розробки) секції M, клас 90.03 (індивідуальна мистецька діяльність) секції R;
- консалтинг: розділ 62 секція J (комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність), секція M (професійна, наукова та технічна діяльність) за виключенням розділу 72;
- охорона здоров'я та організація відпочинку: секція Q (охорона здоров'я та надання соціальної допомоги), секція R (мистецтво, спорт, розваги та відпочинок) за винятком класів 90.01, 90.03, 91;
- освіта: секція P (освіта).

Оскільки можливості розподілу видів зайнятості за секторами згідно нашої моделі обумовлюються статистичним розподілом, що застосовується на практиці, то в деякій мірі відбувається порушення нашої концепції, що, однак, не змінює її сутності. Так, у секції О (державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування) неможливо виокремити діяльність фіскальної служби України та діяльність контрольно-ревізійних установ. Крім того, нами було вилучено із розрахунків секцію Т, зокрема клас 97 (діяльність домашніх господарств як роботодавців для домашньої прислуги) через порушення змісту поняття

«зайнятість», яке не передбачає наявності такого виду роботи як «роботодавець» та клас 98 (діяльність домашніх господарств як виробників товарів і послуг для власного споживання) через неможливість врахування такої роботи, секцію U (діяльність екстериторіальних організацій і органів) через віднесення цієї зайнятості до транснаціонального управління, що передбачає інший масштаб діяльності.

Відображення значимості кожного сектора ми пропонуємо здійснювати на основі визначення доданої вартості, створеної за видами зайнятості відповідно до кожного сектора.

Враховуючи поточний характер міжнародних інтеграційних процесів, який можна визначити як перехід від набуття певних специфічних рис національними економіками до створення транснаціональних економіко-політичних мереж з функціональною означеністю національних економік, застосування 16-секторальної моделі на практиці дозволяє за умови деталізації кожного сектора відобразити, по-перше, специфіку економічної структури країни, по-друге, її роль в транснаціональній мережі, до якої вона входить, що буде відображатися у більшій розвиненості того або іншого сектора економіки згідно з політико-економічною роллю країни. Відповідно об'єктивне здійснення аналізу національних економік можливе лише при розгляді їх як частин відповідної економіко-політичної мережі, до яких вони входять, тобто глобалізація, що проявляється у поглибленні спеціалізації країн на фоні інтеграції, вимагає застосування при 16-секторальному аналізі економіки країни принципу відкритої економіки.

На сьогодні відбувається формування другої транснаціональної мережі: на тлі зони Ямайської валютної системи розпочинаються процеси створення Нового банку розвитку та Пулу умовних валютних резервів BRIKS. Однак визначення і обґрунтування меж транснаціональних мереж – задача окремого дослідження, тому наперед можна лише зазначити, що подібна політика реалізується шляхом утворення постійних тісних зовнішньоекономічних зв'язків між певними країнами, що приводить до їх взаємозалежності не лише в економічній, але й інших сферах життя.

Отже, методику аналізу національної економіки за 16-секторальною моделлю можна зобразити за допомогою рис.3.3. Запропоноване структурування економіки дозволить визначити значимість кожного сектору у національному господарстві, міру диспропорційності розвитку економіки та ракурс розгляду економічних процесів у світлі глобалізації.

Рис.3.3. Методика аналізу структури національної економіки за 16-секторальною моделлю (розроблено автором)

Таким чином, дослідження впливу трансформаційних перетворень на структуру економіки дозволило виявити нам декілька важливих змін, що значно впливають на розвиток підприємств: по-перше, актуалізується нематеріальна економічна діяльність та відбувається інтеграція відповідних установ з бізнес-мережами, по-друге, зовнішня політика країн, що проявляється у створенні транснаціональних економіко-політичних мереж, значно впливає на напрями

інтеграції підприємств через створення зони сприятливих умов і впровадження змін у законодавстві відносно митних умов, правил сертифікації, організації бізнесу и т.д. Подібні явища обумовлюють економічну специфіку країн, що виражається у зростанні значимості та розвитку певних секторів економіки. В межах нашого дослідження застосування запропонованої нами секторальної моделі економіки та принципу відкритості економіки для аналізу зовнішніх умов функціонування підприємств дозволить виявити та пояснити особливості зовнішніх чинників, що сприяють або стримують розвиток підприємств того або іншого сектору економіки.

3.2. Глобальні тенденції розвитку підприємств авіабудування

Трансформація економіки супроводжується переходом від транснаціональної інтеграції до інтеграції трансконтинентальної, що проявляється для світового ринку авіабудування у виникненні передумов для зникнення таких понять, як «американська/європейська/російська авіаційна промисловість»: потужності авіаіндустрії Східної Європи використовуються у виробництві американської авіатехніки; китайський авіабудівник AVIC співробітничав з європейським концерном Airbus і американською корпорацією General Electric і т.д. Будь-яка спроба замкнутися в межах національного масштабу сьогодні не має перспектив. Це обумовлює першочергову значимість впливу чинників загальносвітового масштабу на розвиток окремої компанії. Тому сучасний світовий ринок цивільного авіабудування, з одного боку, відображає основні глобальні економічні тренди сьогодення, однак з іншого – має власну специфіку розвитку.

Тенденції розвитку світового авіабудування паралельно висвітлюються в

дослідженнях авіабудівних корпорацій, що мають власні дослідницькі центри, і в дослідженнях, що проводяться науковцями в межах їх діяльності в наукових закладах. Серед основних досліджень, що складають основу стратегій авіабудівних корпорацій, можна виділити «Global Market Forecast» [685] від Airbus, «Current Market Outlook 2012-2031» [667] від Boeing, «Market Forecast» [716] від Bombardier, Worldwide Market Forecast 2014-2033 [768] від Japan Aircraft Development Corporation та деякі інші. Міжнародна організація цивільної авіації (ICAO) також регулярно публікує результати власних досліджень (наприклад, «Airplane Outlook» [638]). Частково базуючись на подібних прогнозах висвітлюються перспективи авіабудування в наукових дослідженнях Дж. Венсвіна і А. Велса [765], А.С. Соколова [507], М.В. Бойкової, С.Д. Гаврилова і Н.А. Гавриличєва [80], А.А. Хатипова і Т.Т. Халілова [578], Т. Боетша, Т. Вігера і А. Вітмера [654], Ю. Приходько [437] та ін. авторів.

Насамперед, в наявних дослідженнях відзначається трансформація ринкової структури авіабудування й відповідно аналізуються стратегії провідних ринкових агентів. Однак при цьому виділяються окремі риси, що характеризують зміни в авіабудуванні, а наявні прогнози розвитку ринку авіабудування будуються переважно на основі прогнозування попиту на авіатехніку й дослідження чинників, що на нього впливають, та не враховують загальний напрям суспільно-економічного розвитку в цілому. Тобто можна говорити про відсутність комплексного підходу при аналізі сучасного стану та змін в галузі, що суттєво знижує надійність і повноту прогнозів. Зважаючи на це, виникає потреба у систематизації окремих проявів і формування цілісного погляду на зміни на світовому ринку авіабудування. При цьому формування цілісного погляду на зміни на світовому ринку авіабудування, з нашої точки зору, передбачає (рис.3.4):

по-перше, аналіз структури світового ринку авіабудування, визначення критеріїв сегментування і основних ринкових агентів, узагальнення основних тенденцій;

по-друге, аналіз зовнішніх чинників, що впливають на розвиток

авіабудування в розрізі кількісно-якісних параметрів;

Рис.3.4. Завдання дослідження змін на світовому ринку авіабудування

по-третє, аналіз поведінки ринкових суб'єктів, визначення способів організації бізнесу, що притаманні лідерам ринку.

3.2.1. Сегменти та структура ринку авіабудування

Сучасна структура ринку авіабудування має матричний характер: одночасно відбувається розподіл, з одного боку, на два сектори – виробництво кінцевої продукції та обслуговування споживача (запчастини, комплектуючі, послуги), з іншого боку, кожен із зазначених секторів поділяється на сектори продукції громадського та військового призначення (рис.3.5).

На ринку військового авіабудування можна виділити декілька компаній:

Boeing – приблизно 22% у світовому військовому авіабудуванні у 2011 р., Lockheed Martin – 21%, Northrop Grumman – 11% (сукупна частка компаній США у світовому військовому авіабудуванні становить 54%), Eurofighter – близько 11%, EADS – 10%, Dassault – 4% (сукупна частка компаній Європейського Союзу у світовому військовому авіабудуванні становить 25%), частка компаній Росії – 20,6% [4486]. При цьому спостерігається створення спільного англосакського трансатлантичного оборонного ринку з потужною дифузією військово-промислових комплексів країн, а на теренах Європейського Союзу – формування єдиного оборонного ринку в межах країн, що до нього входять [444].

Рис.3.5. Структура авіапромисловості

Серед специфічних тенденцій розвитку ринку військової авіатехніки можна відзначити наступне:

- у країнах, що розвиваються, замість купівлі нової військової авіатехніки відбувається підвищення попиту на модернізацію наявного озброєння з наданням відповідного експлуатаційного супроводження;
- економічно розвинуті країни позбавляються від технічно застарілої авіатехніки, стимулюючи її продаж передачею прав на ліцензійне виробництво, допомогою у налагодженні сервісної інфраструктури тощо;
- формування попиту на військову авіатехніку залежить від політико-

економічного клімату на планеті та стратегічних взаємовідносин між країнами [192].

Найбільшою перешкодою аналізу ринку військового авіабудування є політична заангажованість, що проявляється у засекреченості або відсутності достовірної інформації про характеристики новітньої техніки та укладені договори. Враховуючи указані чинники, співвідношення ринку цивільної та військової авіатехніки (загальна частка військового авіабудування становить близько 40% від продукції світової авіапромисловості, а у фінальній продукції – близько 20% [272, с.25-27]), а також тенденцію запозичення технологій цивільного й військового авіабудування, ми концентруємо увагу на дослідженні ринку цивільного авіабудування у світі.

В той же час у цивільному авіабудуванні випуск фінальної продукції розподіляється між літаками та гелікоптерами як 88-90%/12-10% на користь літаків [635]. Тому аналіз тенденцій на ринку авіабудування ми зосередимо на прикладі ринку цивільного авіабудування та проведемо його за етапами, зображеними на рис.3.6.

Для того щоб охарактеризувати світовий ринок цивільного авіабудування, враховуючи значну диференціацію авіаційної техніки, необхідно розглянути критерії його сегментування.

Найчастіше ринок цивільного авіабудування залежно від типу фюзеляжу та дальності польоту поділяється на наступні сегменти: ринок середньо і далеко-магістральних широкофюзеляжних літаків, ринок середньо- і далекомагістральних вузькофюзеляжних літаків, ринок регіональних та ринок місцевих літаків (Додаток Б).

Такий тип сегментації ринку є достатньо умовним і може в різних дослідженнях видозмінюватися – додатково виділяються дрібніші сегменти або застосовується більш укрупнений поділ.

Також для сегментації авіаринку застосовуються три критерії: тип силової установки літака (турбогвинтові, реактивні), цільове призначення літака (пасажирські, транспортні) та пасажиро- або вантажомісткість. Тому з

метою формування більш цілісної картини ринку авіабудування у подальшому для аналізу ринку нами будуть використовуватися змішана сегментація, подана у додатку Г.

Рис.3.6. Алгоритм визначення основних тенденцій на ринку цивільних літаків

Розвиток сегментів ринку цивільної авіатехніки пов'язаний з дальністю перевезень, тому охарактеризуємо розподіл світового пасажиропотоку за типом літаків і дальністю польотів (див.рис.3.7). Основні пасажирські перевезення припадають на вузькофюзеляжні літаки, які працюють на маршрутах від 500 до 4500 км, досягаючи на лініях від 1000 до 3500 км показника ASK (Available Seat Kilometers – пасажиромісце-кілометр) у розмірі від 300 до 750 млн пасажиромісць-кілометрів. Турбогвинтові літаки в основному працюють на лініях до 1500 км, така ж протяжність є основною і для регіональних літаків – на лініях до 1500 км пасажиропотік складає більше 100 млн пасажиромісць-кілометр. Пасажирські перевезення на лініях від 4000 км і більше здійснюються

в основному широкофюзеляжними літаками. Необхідно зазначити, що на маршрути до 4500 км припадає близько 65% пасажирських перевезень.

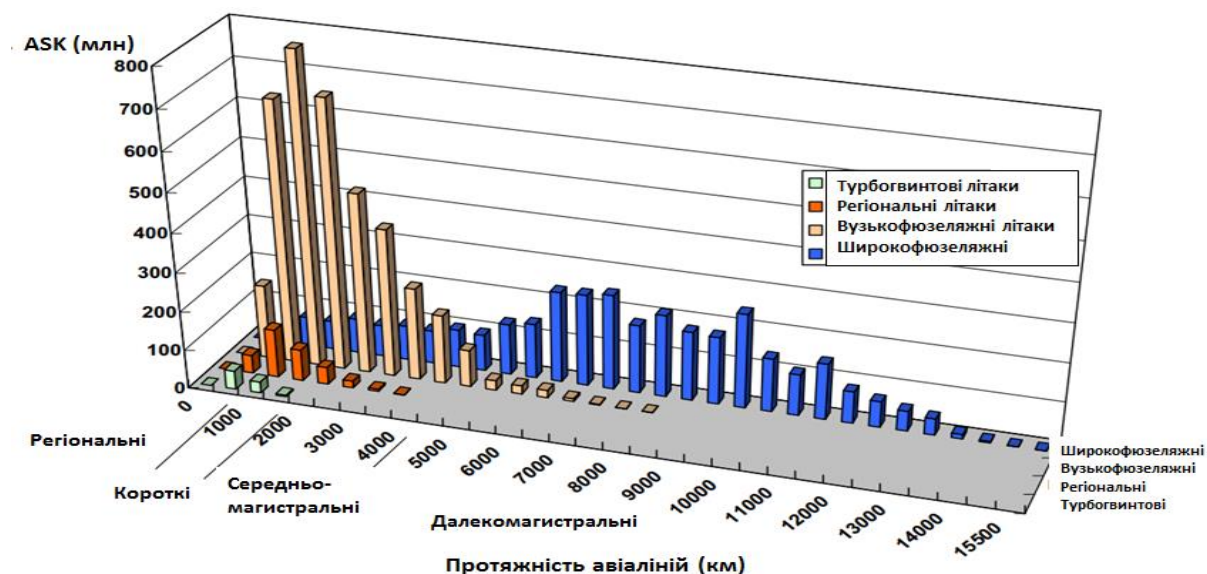

Рис.3.7. Розподіл пасажиропотоку за типом літаків та дальністю авіаліній (побудовано за даними [667; 685; 768])

В розрізі пасажиромісткості при дальності перевезень до 1000 км найбільш розповсюдженими є авіалайнери місткістю 120-169 місць, від 1001 до 2000 км – 120-169 і 170-229 місць, від 2001 до 4500 км – 120-169, 170-229, 230-309 і 310-399 місць, понад 4500 км – 230-309, 310-399, 400-499 і 500-800 місць (рис.3.8).

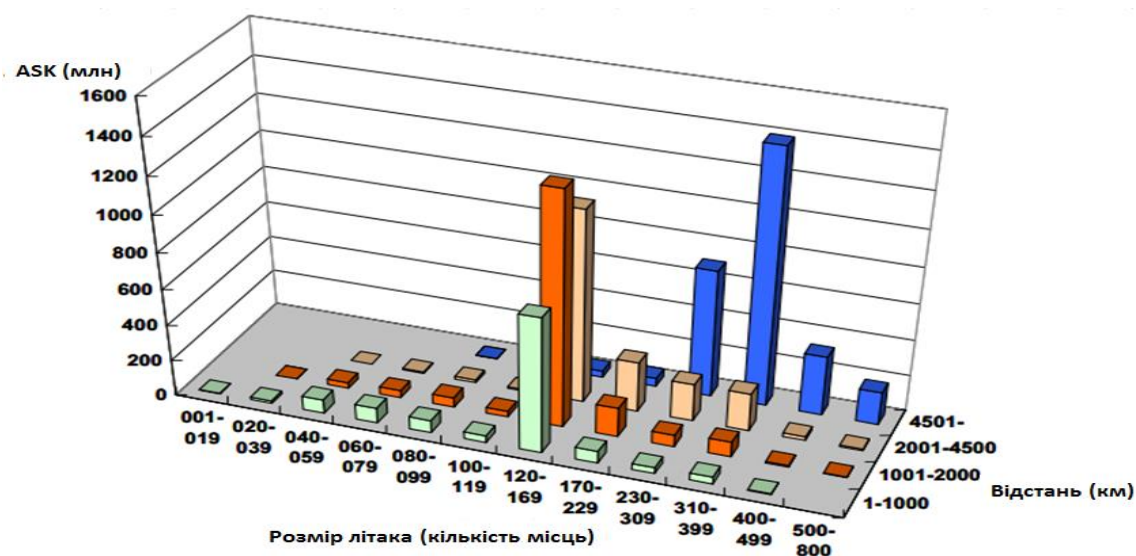

Рис.3.8. Розподіл пасажиропотоку за кількістю місць літаків та дальністю авіаліній (побудовано за даними [667; 685; 768])

Структуру парку реактивних пасажирських літаків у 2013 році представлено на рис.3.9-10, з яких видно, що найбільшу питому вагу у складі літаків складають зі значним переважанням літаки місткістю 120-169 місць (51,22%), на другому місці – літаки місткістю 60-99 місць (19,39%).

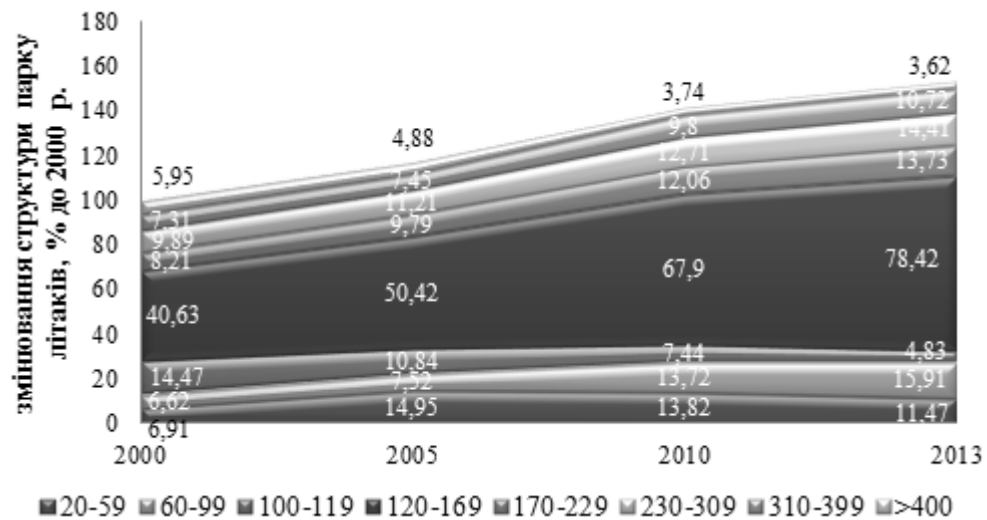

Рис.3.9. Динаміка структури парку реактивних пасажирських літаків у світі за 2000-2013 рр. (побудовано за даними [667; 685; 768])

Аналіз динаміки парку турбогвинтових пасажирських літаків у світі за 2000-2013 рр. (рис.3.11) демонструє загальне скорочення експлуатації турбогвинтових пасажирських літаків, яке в найбільшій мірі торкається сегменту літаків місткістю 15-39 місць (майже на 30% у 2013 р. по відношенню до 2000 р.) й трохи компенсується зростанням сегменту літаків місткістю понад 60 місць (майже на 12% у 2013 р. по відношенню до 2000 р.).

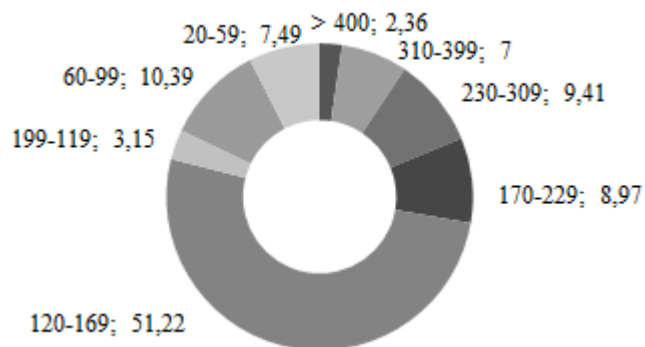

Рис.3.10. Структура парку реактивних пасажирських літаків за пасажиромісткістю у світі у 2013 р. (побудовано за даними [667; 685; 768])

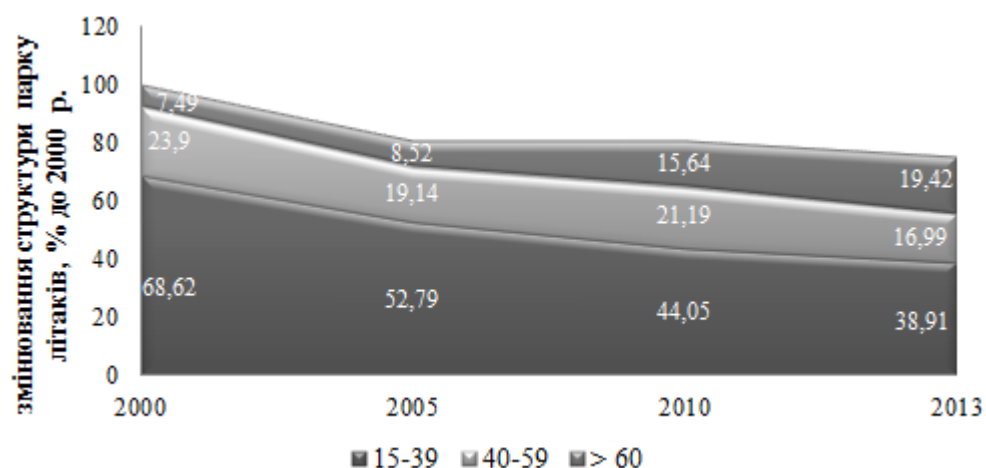

Рис.3.11. Динаміка структури парку турбогвинтових пасажирських літаків у світі за 2000-2013 рр. (побудовано за даними [667; 685; 768])

Це пояснюється появою у другій половині 1990-х-початку 2000 рр. реактивних літаків місткістю менше 50 місць, які є більш економічними у порівнянні з відповідними турбогвинтовими літаками. В результаті структура ринку турбогвинтових пасажирських літаків у 2013 р. (див. рис.3.12) складається з трьох сегментів: літаки місткістю 15-39 місць – 51,66% (68,62% у 2000 р.), 40-59 місць – 22,56% (23,9 у 2000 р.), понад 60 місць – 25,79% (7,49% у 2000 р.).

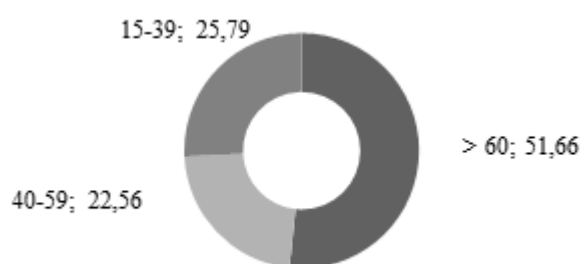

Рис.3.12. Структура парку турбогвинтових пасажирських літаків за пасажиромісткістю у світі у 2013 р. (побудовано за даними [667; 685; 768])

Проаналізуємо розповсюдження типів авіалайнерів в регіональному розрізі (рис.3.13 і рис.3.14).

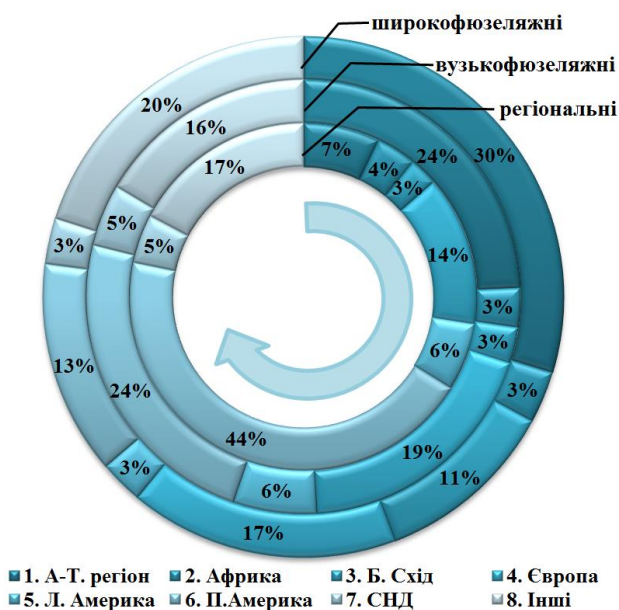

Рис.3.13. Розподіл пасажирських реактивних літаків за регіонами світу у 2013 р.
(побудовано за даними [667; 685; 768])

Як видно з рис.3.13 і даних додатку Д, регіональні реактивні літаки найбільш розповсюджені в Північній Америці (53,62% від загальної кількості регіональних реактивних літаків) та Європі (16,91%). Вузькофюзеляжні реактивні літаки користуються найбільшим попитом в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (29,11% від загальної кількості вузькофюзеляжних реактивних літаків), Північній Америці (28,3%), Європі (22,8%). Широкофюзеляжні реактивні літаки найбільше застосовуються для перевезень в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (37,18% від загальної кількості широкофюзеляжних реактивних літаків), Європі (20,99%), Північній Америці (16,66%).

Турбогвинтові пасажирські літаки (дані рис.3.14 і додатку Е) в цілому найбільше експлуатуються в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (25,44% від загальної кількості турбогвинтових літаків). При цьому на ринку місцевих перевезень лідирують Північна Америка (30,68% від загальної кількості турбогвинтових літаків місткістю 15-39 місць) та Азіатсько-Тихоокеанський регіон (22,61%), на регіональному ринку в сегменті літаків місткістю 40-59 місць Азіатсько-Тихоокеанський регіон (23,92% від загальної кількості

турбогвинтових літаків місткістю 40-59 місць) і країни СНД (22,15%) , в сегменті літаків місткістю понад 60 місць – Азіатсько-Тихоокеанський регіон (32,45% від загальної кількості турбогвинтових літаків місткістю понад 60 місць), Європа (26,8%) і Північна Америка (16,61%). Для пояснення такого розповсюдження реактивних і турбогвинтових пасажирських літаків необхідний аналіз економічної та іншої специфіки регіонів світу.

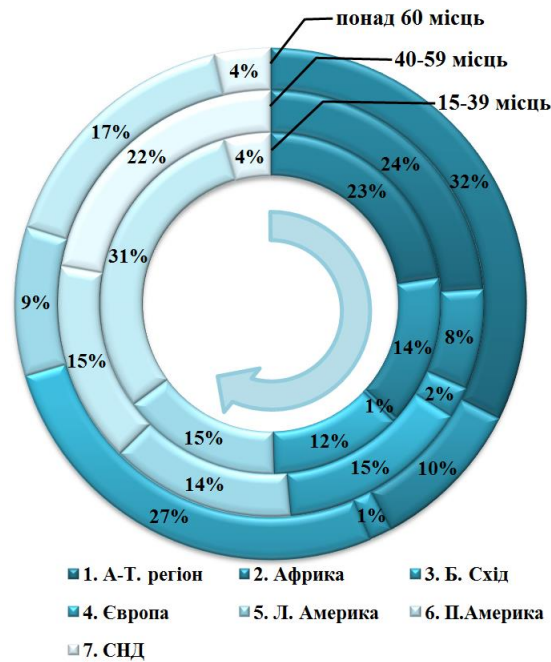

Рис.3.14. Розподіл пасажирських турбогвинтових літаків за регіонами світу станом на кінець 2013 р. (побудовано за даними [667; 685; 768])

Проаналізуємо тенденції розвитку ринку реактивних вантажних літаків (рис.3.15).

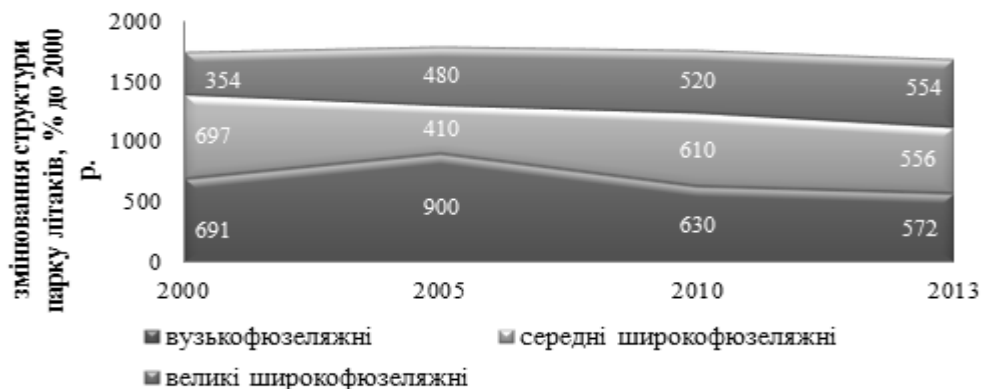

Рис.3.15. Динаміка експлуатації реактивних вантажних літаків у світі за 2003-2013 роки (побудовано за даними [667; 685; 768])

За період з 2000 по 2013 роки загальна кількість реактивних вантажних літаків зменшилася на 4,5% й змінилася структура цього ринку. Так, у 2000 р. 39,67% загальної кількості становили вузькофюзеляжні вантажні літаки і 40,01% середні широкофюзеляжні вантажні літаки. Після різкого збільшення використання вузькофюзеляжних вантажних літаків у 2005 р. до 50,28% загальної кількості на 2013 р. установилася пропорційна структура ринку (приблизно по 33% кожен сегмент).

Окрім економічних чинників, що визначають використання вантажних літаків, необхідно враховувати наявну практику конвертації пасажирських літаків у вантажні. Так, близько 50% діючих на сьогодні у світі вантажних літаків були свого часу перероблені на вантажні [768]. Конвертація пасажирських літаків розпочинається після 10 років їх експлуатації, оскільки пік використання пасажирських літаків має 15 років. Після переобладнання до моменту утилізації вантажні літаки, що пройшли конвертацію, функціонують близько 25 років. З 2003 р. спостерігається тенденція скорочення практики конвертації (рис.3.16).

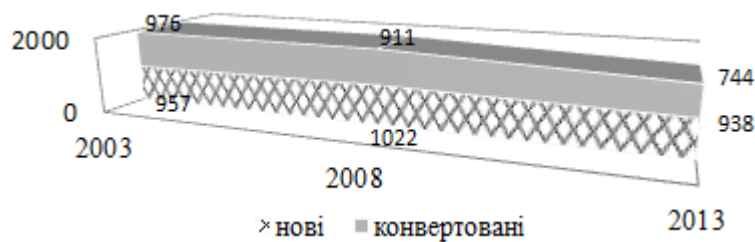

Рис.3.16. Динаміка експлуатації нових і конвертованих вантажних літаків у 2003-2013 роках (побудовано за даними [768])

В регіональному розрізі аналіз експлуатації вантажних літаків у 2012 р. (рис.3.17) показує, що найбільша частка використання вантажних літаків припадає на три регіони: Азіатсько-Тихоокеанський регіон (29%), Європу (26%) та Північну Америку (25%).

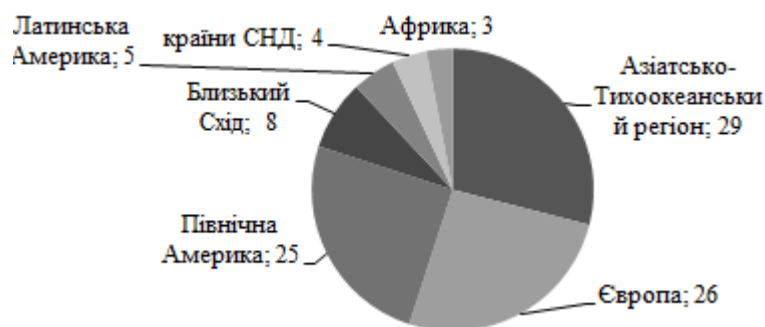

Рис.3.17. Розподіл вантажних літаків за регіонами світу у 2012 р. (побудовано за даними [685])

Порівняємо в регіональному розрізі рух вантажних та пасажирських перевезень. Як видно з рис.3.18, експлуатація вантажних і пасажирських літаків за регіонами світу має подібний розподіл, що дозволяє нам припустити вплив одних і тих же чинників на ці ринки.

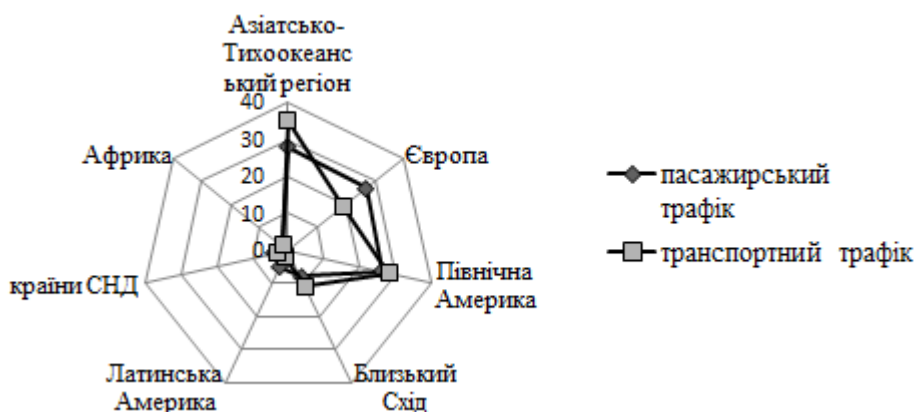

Рис.3.18. Вантажні та пасажирські перевезення у регіональному розрізі (побудовано за даними [768])

Підсумуємо аналіз розвитку сегментів ринку літакобудування (кінцевої продукції) одночасним окресленням розподілу сегментів за компаніями-виробниками та типом літаків (рис.3.19).

На сьогоднішній момент на ринку магістральних авіалайнерів (25,2% від світового ринку авіабудування) конкурують два конгломерати Boeing (США) і Airbus S.A.S. (Євросоюз), сукупна ринкова частка яких сягає понад 90%; на ринку регіональних літаків – Bombardier (Канада) і Embraer (Бразилія) з

сукупною ринковою часткою приблизно 78% [532]. Виробництво країн СНД, включаючи Україну, досягає близько 2% літаків цивільного призначення [80].

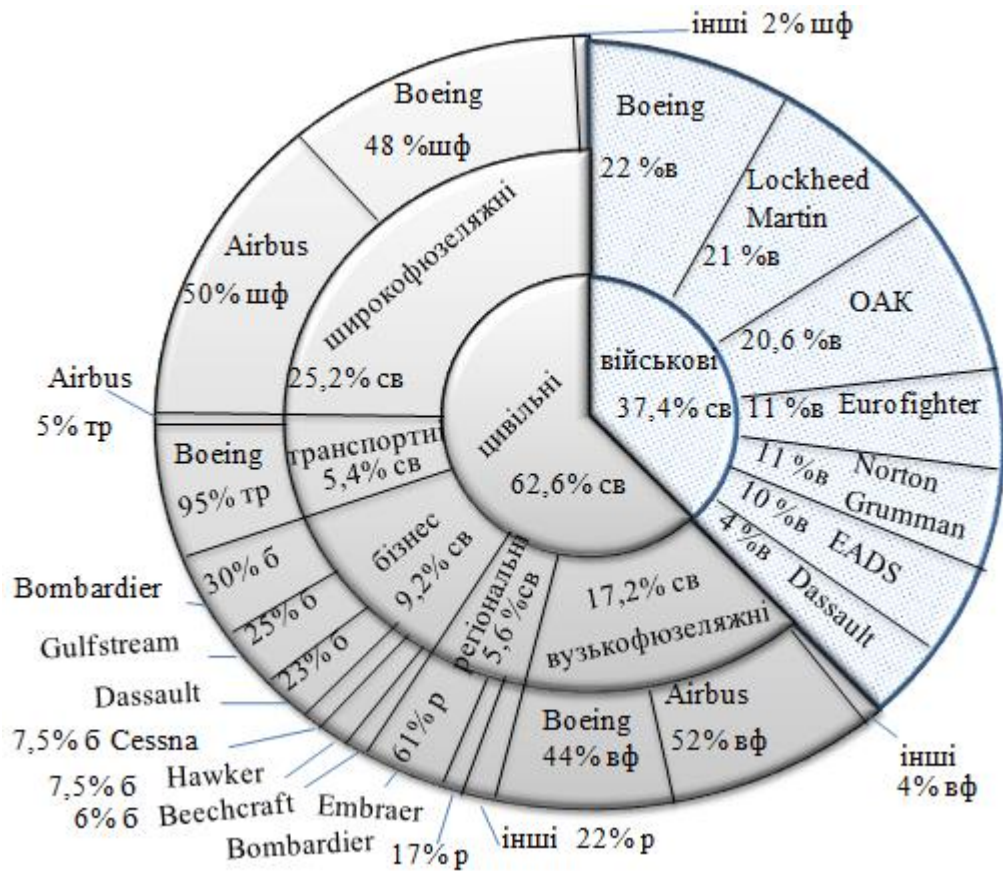

Рис.3.19. Комплексна характеристика ринку авіабудування (кінцева продукція 2010-2011р. за даними [532; 667; 685; 716; 768])

Таким чином, сучасний світовий парк цивільних авіалайнерів складається з реактивних і турбогвинтових літаків, що має широкую сегментацію. Кожен тип літака через технічні та економічні характеристики має власну ринкову нішу й певну зону конкуренції (дальність польоту до 1000 км; пасажиромісткість 60-99 місць). В цілому найбільш розповсюдженими на 2013 р. є реактивні літаки. Турбогвинтові літаки поступово виводяться з експлуатації через старіння й не замінюються у відповідній кількості новими, однак неможливо говорити про занепад цього сегменту ринку. За результатами аналізу експлуатації літаків у регіональному розрізі неможливо однозначно визначити переважання того або іншого типу літака, тому пояснення загальної динаміки та розподілу перевезень за регіонами світу потребує вивчення чинників впливу на розвиток ринку

авіабудування. Водночас варто відмітити нерівномірний розвиток авіабудування за регіонами.

3.2.2. Зовнішні чинники впливу на розвиток авіабудування

До зовнішніх чинників, що визначають розвиток цивільного авіабудування та враховуються при формуванні довгострокових прогнозів провідними авіабудівними підприємствами [667; 685; 716; 768], можна віднести: політичну стабільність, законодавчі норми, розвиток інфраструктури, добробут населення, демографічну ситуацію, ціни на паливо та умови надання інших транспортних послуг. Зазначені чинники не вичерпують усього спектру наявних чинників впливу на авіабудівний ринок, однак здійснюють найбільш визначальний вплив. Крім того, оскільки попит на літаки формується підприємствами-авіаперевізниками, однак є похідним від попиту населення та підприємств на їх послуги, відправною точкою прогнозів розвитку цивільного авіабудування є прогнози розвитку ринку авіаперевезень.

Охарактеризуємо зовнішні чинники та їх вплив на розвиток авіаперевезень і авіабудування (рис.3.20) згідно концепції зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, запропонованій нами у §2.1.4, за наступними кроками:

1. Характеристика характеру впливу та стану складових зовнішнього середовища авіапідприємств.
2. Визначення базових трендів, основних можливостей і проблем згідно з кожною складовою зовнішнього середовища.
3. Визначення кількісно-якісних вимог до діяльності сучасних авіапідприємств.

Економічне середовище віддзеркалює виробничі умови створення літаків (вартість і якість) і надання послуг з авіаперевезень, в результаті чого формується вартість авіаквитка. Тобто чинники економічного середовища впливають на вартісно-технологічні параметри діяльності авіабудівних підприємств.

На сьогодні серед виробничих витрат ціни на паливо відносяться до одних з визначальних характеристик, за якими здійснюється вибір компаніями-

перевізниками типу літаків.

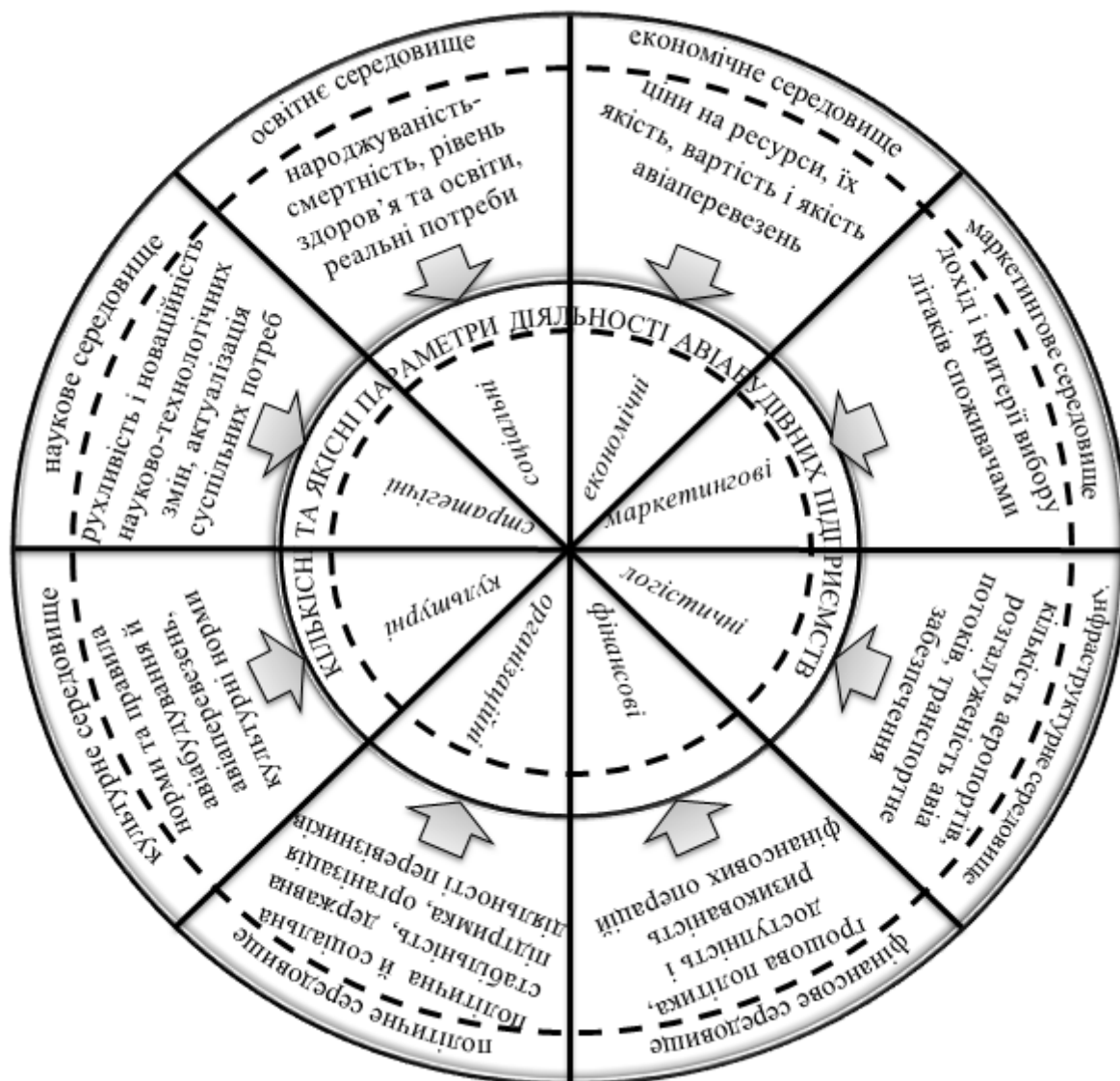

Рис.3.20. Принциповий вплив зовнішніх чинників на розвиток авіабудування (розроблено автором)

Враховуючи частку витрат на паливо та масла в операційних витратах авіаперевезень (рис.3.21), починаючи з 2003 р. внаслідок зростання цін на реактивне паливо та авіаційний бензин, ціни на паливо стали суттєво впливати на ринок авіаперевезень. За даними російських дослідників, на відміну від американських авіакомпаній, для яких частка цих витрат становить 20-30%, для російських й українських авіакомпаній вона сягає майже 50% [429].

Для демонстрації зв'язку між авіаперевезеннями та цінами на паливо за допомогою рис.3.22 зображено вплив зростання цін на паливо на падіння попиту на турбогвинтові літаки.

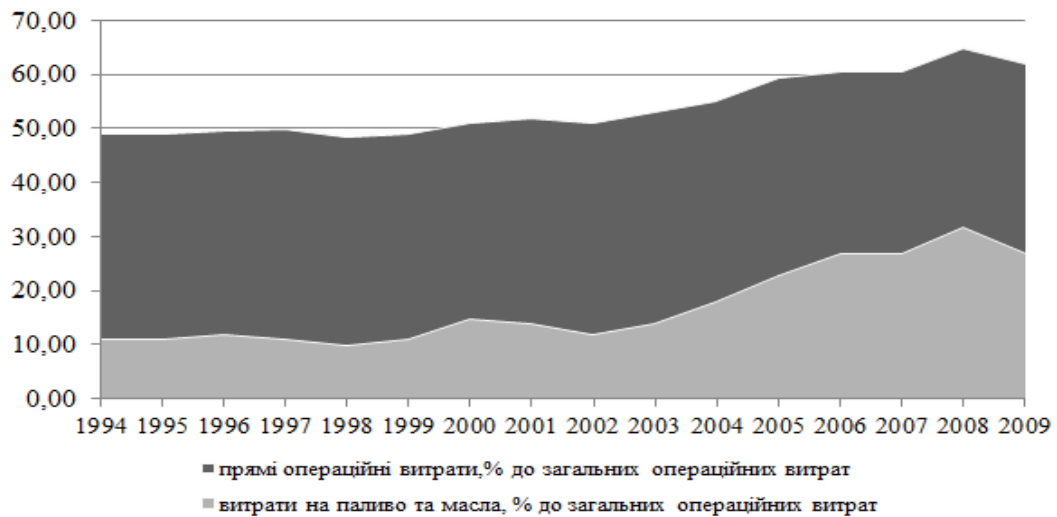

Рис.3.21. Частка витрат на паливо й масла в операційних витратах (побудовано за даними [638])

Серед економічних чинників також варто відмітити технологічну складність продукції авіабудування, коли постачають матеріали, установки, обладнання, механізми тощо від десятка до декілька сотень постачальників, що визначає високу фондомісткість виробництва.

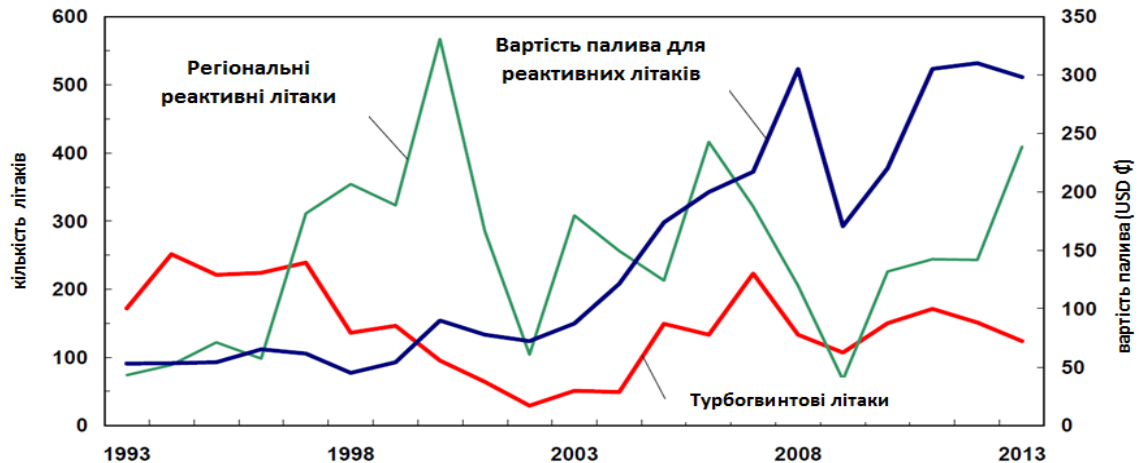

Рис.3.22. Вплив цін на паливо на попит на реактивні регіональні та турбогвинтові літаки (за даними [768])

Маркетингове середовище відображає вплив купівельної спроможності та інших критеріїв споживчого вибору споживачів продукції авіабудування – авіаперевізників і споживачів послуг авіаперевезень – індивідів і підприємств, з урахуванням яких визначається літак і авіаперевезення як маркетинговий комплекс.

Добробут населення, який визначається доходом населення, виявляє свій вплив через збільшення ділових і туристичних перевезень. Статистичним підтвердженням впливу добробуту населення на авіаперевезення є виявлена пряма залежність у світовому масштабі між динамікою ВВП і чисельністю авіаперевезень: коефіцієнт кореляції Пірсона між динамікою ВВП і кількістю перевезень пасажирів за період 1991- 2011 рр. складає 0,83 [289]. За статистичними даними зафіксовано, що зростання авіаперевезень перевищує зростання ВВП на 1-2% [578]. Враховуючи те, що авіаційні перевезення відносяться до товарів розкоші, то достатній попит на послуги повітряного транспорту в межах національного господарства виникає при досягненні доходів населення певної величини. За статистичними даними [289] помітний рівень транспортної рухливості починається при досягненні ВВП на душу населення \$15000 (рис.3.23).

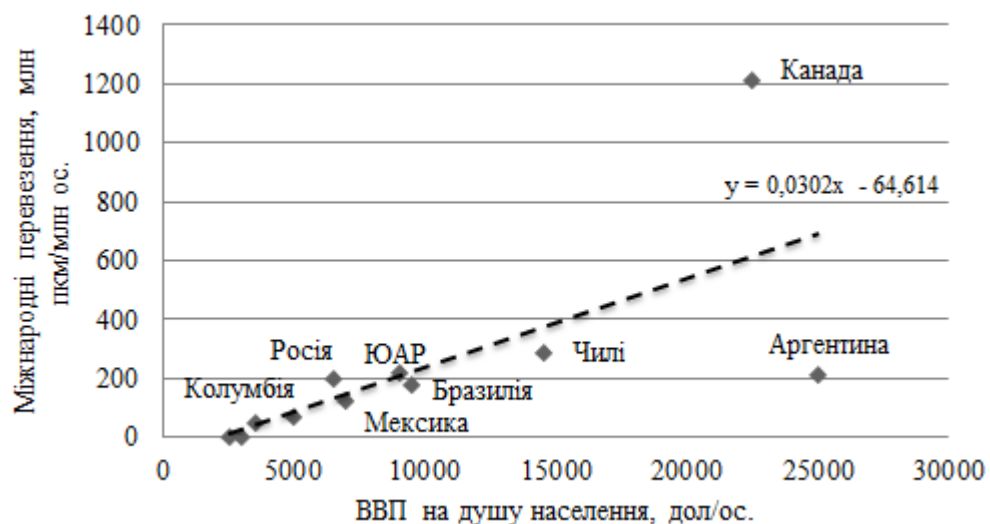

Рис.3.23.Взаємозв'язок між авіаперевезеннями та доходом на душу населення (побудовано за даними [289])

Залежність між доходом ВВП на душу населення та авіаційною рухливістю населення продемонстрована на рис.3.24 (значення ВВП на душу населення наведені згідно даних МВФ, показника авіаційної рухливості населення – згідно даних консалтингової агенції Метрополь [465]).

Масштаб торгівельних мереж та їхні рекламні та сервісні можливості у просуванні літаків і послуг з авіаперевезень на різних сегментах ринку обумовлює доступність і привабливість цих благ для різних споживачів, тим

самим стимулюючи зростання кількості авіап перевезень і літаків. Тобто зовнішнє маркетингове середовище цивільного авіаринку формує вимоги до маркетингових параметрів діяльності авіапідприємств. На сьогодні відбувається узагальнення споживчих потреб на авіаринку в трансконтинентальних масштабах. Провідні авіабудівні підприємства просувають свої літаки на усіх регіонах світу, пропонуючи цілодобовий доступ до послуг технічної та клієнтської підтримки в Центрах обслуговування споживачів.

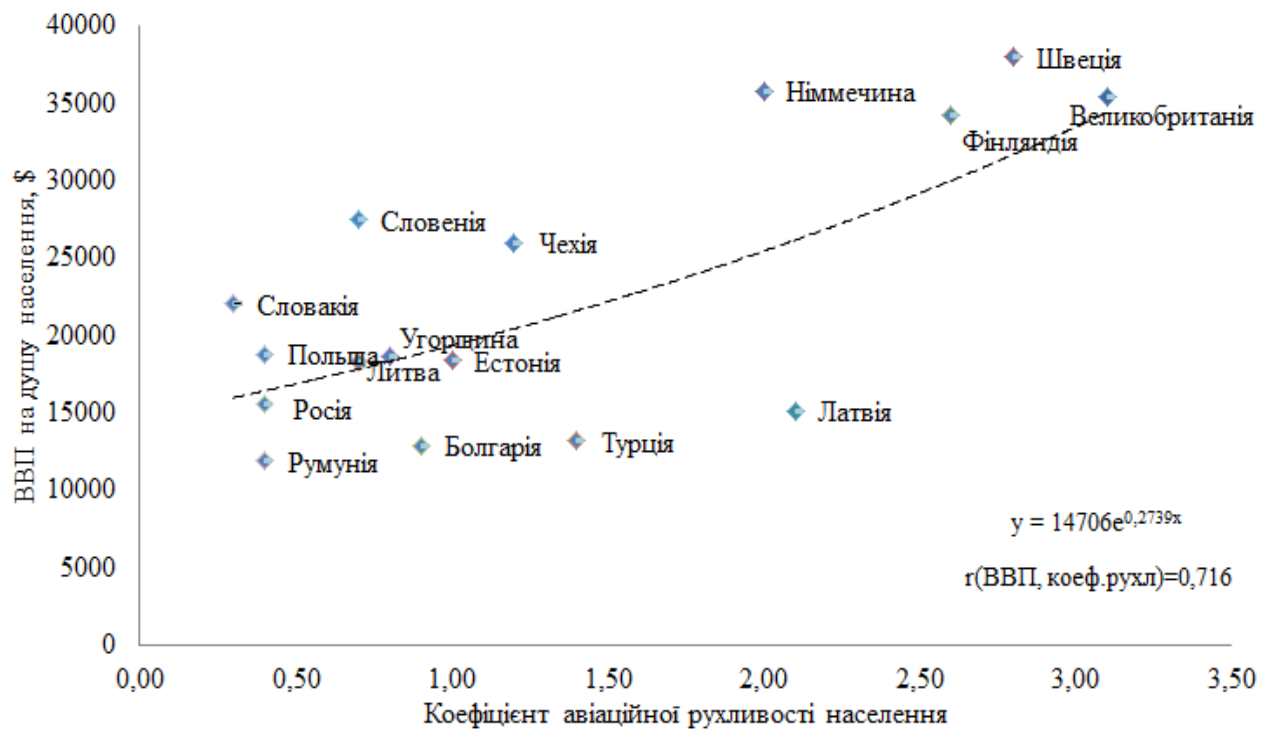

Рис.3.24. Залежність між добробутом населення та його авіаційною мобільністю (побудовано за даними [465; 638])

Інфраструктурне середовище авіаринку пов'язане із забезпеченням розміщення й сполучення різних суб'єктів авіаринку, інфраструктурне середовище впливає на ефективність логістичних операцій авіапідприємств. Сучасний розвиток різних видів комунікацій сприяє формуванню логістичних систем інтегрованого управління потоками ресурсів.

Вплив інфраструктурного середовища на авіап перевезення в першу чергу визначається через кількість наявних аеропортів, обумовлюючи доступність і зручність авіап перевезень. Оскільки кожен аеропорт має власну «зону тяжіння»

– певну територію, населення якої він у змозі ефективно обслуговувати, згідно пропускної здатності і розвиненості наземної транспортної інфраструктури, яка забезпечує доступність аеропорту, то існує пряма залежність між кількістю аеропортів і кількістю перевезень (рис.3.25). Застосування коефіцієнта парної кореляції дозволяє підтвердити сильний прямий взаємозв'язок між зазначеними показниками ($r_{xy}=0,943$).

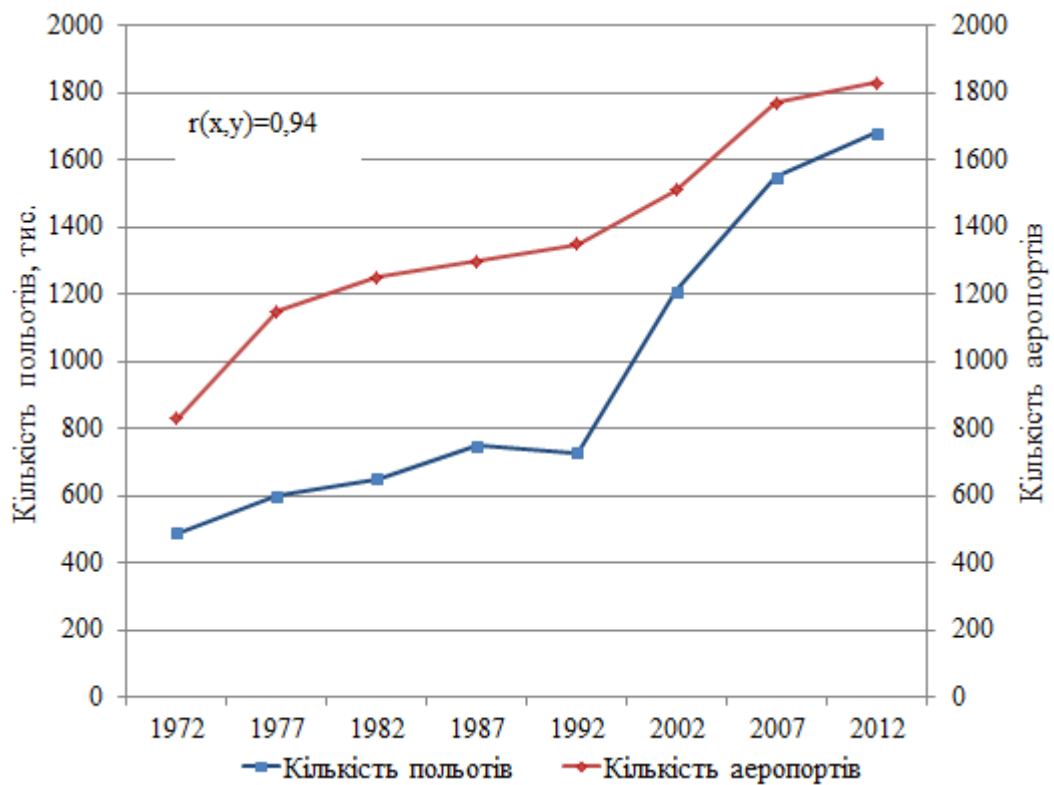

Рис.3.25. Залежність між змінюванням кількості аеропортів і кількості авіаперевезень за період 1972-2012 (побудовано за даними [685])

Масштаб авіапослуг визначає оптимальність побудови маршрутної мережі й відповідні витрати на перевезення. Сьогодні сформовано три глобальні мережі перевізників «Star Alliance», «Oneworld» і «SkyTeam», що включають 52 компанії та контролюють близько 60% світового об'єму пасажирських перевезень [768], охоплюючи маршрути в таких регіонах як Америка, Європа, Азія, Австралія і Океанія (рис.3.26). Загалом, незалежно від регіону обслуговування пасажирські авіаперевезення поділяються на VIP-рейси, чартери, мережеві маршрути, low-cost та ін.

Рис.3.26. Розподіл авіаперевезень між типами перевізників,%
(побудовано за даними [685])

Конкуренція з боку інших (окрім літаків) видів транспорту впливає на авіаперевезення через чинники витрат часу на поїздку та вартості поїздки. Тривалість поїздки на авіатранспорті за рахунок наявного контролю й огляду пасажирів і багажу більша, ніж на швидкісному потязі. Крім того, залізничні вокзали на відміну від аеропортів розташовуються у місті, що скорочує тривалість додаткового транспортування. Тому за проведеними дослідженнями у поїздках на відстань до декількох сотень кілометрів літак програє звичайному потягу і за вартістю, і за часом поїздки, а в поїздках на відстань до 3500 км – швидкісному потягу [584]. У вантажних перевезеннях існує конкуренція між літаками і океанським транспортом, оскільки океанські контейнерні перевезення більш тривалі, однак дешевші [768].

Фінансове середовище формує обмінні умови здійснення купівлі-продажу на авіаринку та інвестиційні й інтеграційні можливості авіабудівних підприємств і авіаперевізників. В цілому кредитно-грошова політика, впливаючи на рівень інфляції й рівень обмінного курсу, визначає фінансові можливості населення й підприємств у здійсненні авіаперельотів, визначаючи доступність авіаперевезень (середньодушовий дохід/середній тариф економ-класа), та фінансові можливості авіабудівних підприємств й компаній-перевізників у здійсненні своєї діяльності. Так, фінансова криза 2009 р. призвела до різкого зниження пасажирських і транспортних перевезень у

світовому масштабі (рис.3.27). Крім того, крах значної кількості світових фінансових інститутів (з 50 установ на початок 2008 р. на кінець 2009 р. залишилося 10 з урахуванням 3 нових) призвів до недофінансування авіаринку на 10-15%, навіть за умови застосування стабілізаційних інструментів [414]. В цілому різні фінансові умови функціонування авіапідприємств й інших ринкових суб'єктів у різних регіонах світу ускладнюють інтеграційні процеси, завдяки яким знижуються трансакційні витрати. Також, враховуючи значну вартість літаків й термін їх служби, суттєву роль у розвитку авіаринку відіграють кредитні та страхові умови купівлі та експлуатації літаків.

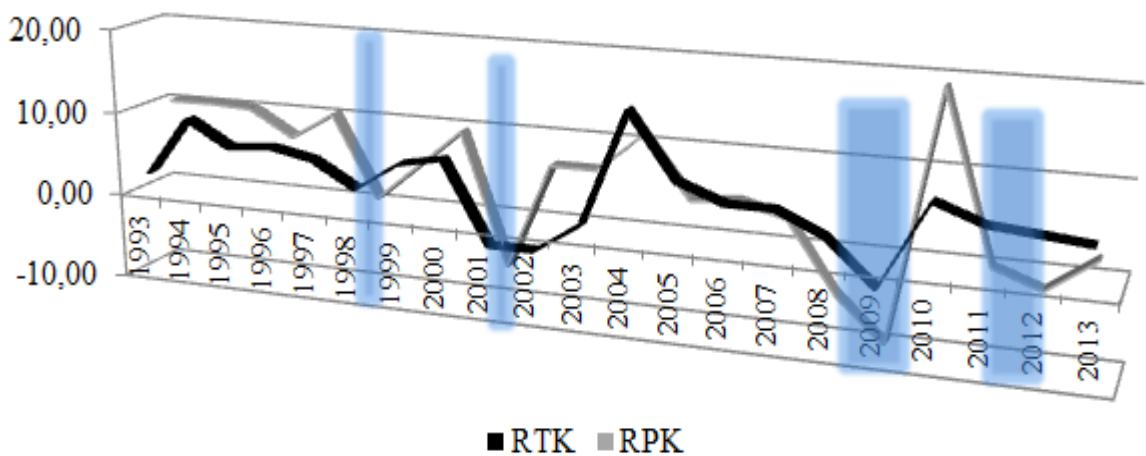

Рис.3.27. Вплив світового економічного розвитку на авіаперевезення (РПК – пасажирські авіаперевезення, РТК – вантажні авіаперевезення (побудовано за даними [768]))

Політичне середовище шляхом визначення прав і обов'язків ринкових суб'єктів та застосування правових і силових важелів визначає загальний порядок й економічну активність й стабільність у суспільстві, впливаючи на організаційні параметри діяльності авіапідприємств та в цілому визначаючи рівень авіаперевезень. Війна в Іраку й теракти 2001-2002 рр., епідемія атипової пневмонії 2003 р., події у Північній Африці та на Близькому Сході 2011-2013 рр. та інші подібні загрозливі явища відображаються у зниженні попиту на цивільні пасажирські й вантажні перевезення. За даними ІАТА, у 2003 р. внаслідок війни в Іраку та атипової пневмонії авіакомпанії втратили 6,5 млрд

дол., у травні 2003 пасажиропотік скоротився на 21% порівняно з відповідним періодом 2002 р., а у червні – на 11,8% [290].

Крім того, за допомогою фіскальної системи через податки та державне інвестування визначається значимість того або іншого економічного сектора у суспільстві й відповідна підтримка. Принципові напрями державної підтримки розвитку авіабудування у різних державах наведені в додатку Ж.

Вплив *культурного середовища* на авіаринок проявляється через суспільні традиції та норми споживання, правила й обмеження, що регулюють авіап перевезення та інші законодавчі норми. Зазначені регулятори визначають відношення у суспільстві до наслідків і поточних ефектів використання й літаків та формують нормативну базу та культурні параметри діяльності авіабудівних підприємств і компаній-перевізників. За даними InterVISTAS повна лібералізація повітряного простору («відкрите небо») між двома державами може сприяти приросту пасажироперевезень у 2-2,7 рази [289]. Враховуючи те, що частка міжнародних перевезень в загальному обсязі повітряних послуг становить 48% [392], то вплив регуляторного чинника є дуже суттєвим. Так, за даними ІСАО створення Єдиного європейського авіаційного ринку сприяло підвищенню темпів зростання авіап перевезень за період 1995-2004 рр. майже удвічі у порівнянні з темпами зростання за період 1990-1994 рр. [638]. Вплив політики лібералізації повітряного простору на авіап перевезення показано на рис.3.28.

Загалом усі законодавчі норми в авіаційній промисловості пов'язані з критеріями безпеки й надійності. Однак кількість і жорсткість наявних регуляторів авіаринку може гальмувати його розвиток. Наприклад, опитування компаній-перевізників відносно наявності адміністративних бар'єрів входу на ринок авіапасажирських перевезень показало, що 97% респондентів відзначили в якості суттєвого бар'єру високі витрати оперування внаслідок неофіційних виплат чиновникам за можливість оперування та за надання слотів (часу вильоту-прильоту) та ін. на ринках СНД [324].

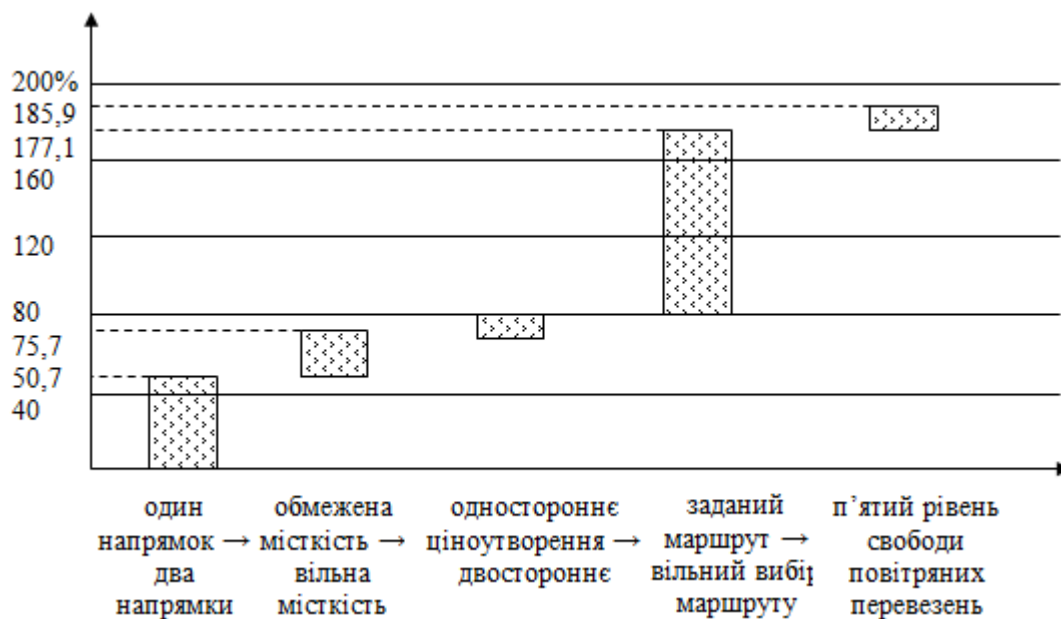

Рис.3.28. Вплив лібералізації повітряного простору на авіаперевезення (побудовано за даними [638])

Наукове середовище відіграє значну роль у розвитку авіабудування й авіаперевезень, визначаючи напрями науково-технічних розробок і інтенсивність впровадження інновацій: авіабудування відноситься до середньо-високотехнологічних галузей із часткою витрат на НДР у виторгу 2-5%. Швидкість і новаційність науково-технологічних змін у суспільстві формують вимоги до стратегічних параметрів діяльності авіапідприємств і відображається у активності появи нових моделей літаків на ринку (наприклад, поповнення й оновлення модельної лінійки Boeing: Boeing-727 – 1963 р., Boeing-737 – 1967р., Boeing-747 – 1969р., Boeing-757 – 1982р., Boeing-767 – 1981р., Boeing-777 – 1994р., Boeing-787-Dreamliner – 2011р.). На сьогодні новації в області цивільного авіабудування спрямовані на підвищення вимог безпеки, зниження експлуатаційних витрат, дотримання екологічних нормативів й підвищення комфортабельності салону. Перспективні розробки базуються на застосуванні технологій «подвійного призначення» (взаємне запозичення технологій громадським і військовим авіабудуванням), нанотехнологій. В цивільному авіабудуванні відбулося зміщення акцентів: екологічні вимоги поступаються лише вимогам з безпеки польотів, займаючи друге місце в переліку вимог.

Актуальними напрямами досліджень є створення технологій використання альтернативних видів палива. Загалом можна відзначити, що НТП в авіабудуванні спрямований не лише на усунення наявних проблем в цій галузі, а має випереджальний характер. Оскільки інновації в авіабудуванні торкаються різних наукових галузей, то інноваційність авіабудівного підприємства є інтегральним результатом інноваційності економіки, яка визначається за сьома критеріями: інтенсивність дослідницьких і конструкторських робіт, рівень розвитку високих технологій, кількість дослідників, рівень продуктивності праці, рівень освіти, ефективність промисловості та патентна активність. За даними 2013 р. агенції Bloomberg, на першому місці – США, другому – Південна Корея, третьому – Німеччина [454]. В цілому наукове середовище, що відіграє пізнавальну роль у суспільстві, спонукає розвиток суспільства.

Соціальне середовище відображає потенціал і рівень розвитку суспільства, що проявляється в наявності певної чисельності населення, характеристиці його працездатності (фізичні та інтелектуальні можливості) та актуальності відповідних потреб. Трудові можливості індивіда формуються внаслідок тенденцій народжуваності-смертності, медичного обслуговування, рівня освіти, тобто можливостей відновлення сил й розвитку. Демографічний чинник головним чином проявляє вплив через показник чисельності населення, хоча додатково виділяється рівень урбанізації. За даними прогнозу ООН населення планети до 2050 рік збільшиться на 2,5 млрд осіб і складатиме 9,1 млрд осіб. Експерти ООН вважають, що це буде відбуватися переважно за рахунок зростання населення в найбідніших державах [390]. Тому загальне зростання населення на фоні зростання середнього класу є стимулюючим чинником розвитку авіаперевезень. Також зростає середній показник освіченості у світі, що проявляється у актуалізації нематеріальних потреб – відповідно зростає значимість репутаційного та іміджевого чинника в діяльності авіапідприємств, зростає кількість авіаперевезень туристичного характеру. Відбувається поступова інтелектуалізація праці, зниження рутинної і шкідливої праці. Однак при цьому спостерігається дисбаланс у підготовці фахівців освітньою сферою та

потребами підприємства.

Отже, вплив розглянутих чинників на ринок авіаперевезень є складним: наявний взаємний вплив чинників, довгі ланцюги впливу, непрямий вплив. Загалом синергетичний результат впливу проявляється у змінюванні кількісного показника «доцільність/доступність авіаперевезень» (рис.3.29), що виражається в оцінюванні й прогнозуванні об'ємів вантажних і пасажирських перевезень за регіонами за певні календарні періоди, на підставі чого формується попит перевізників на літаки.

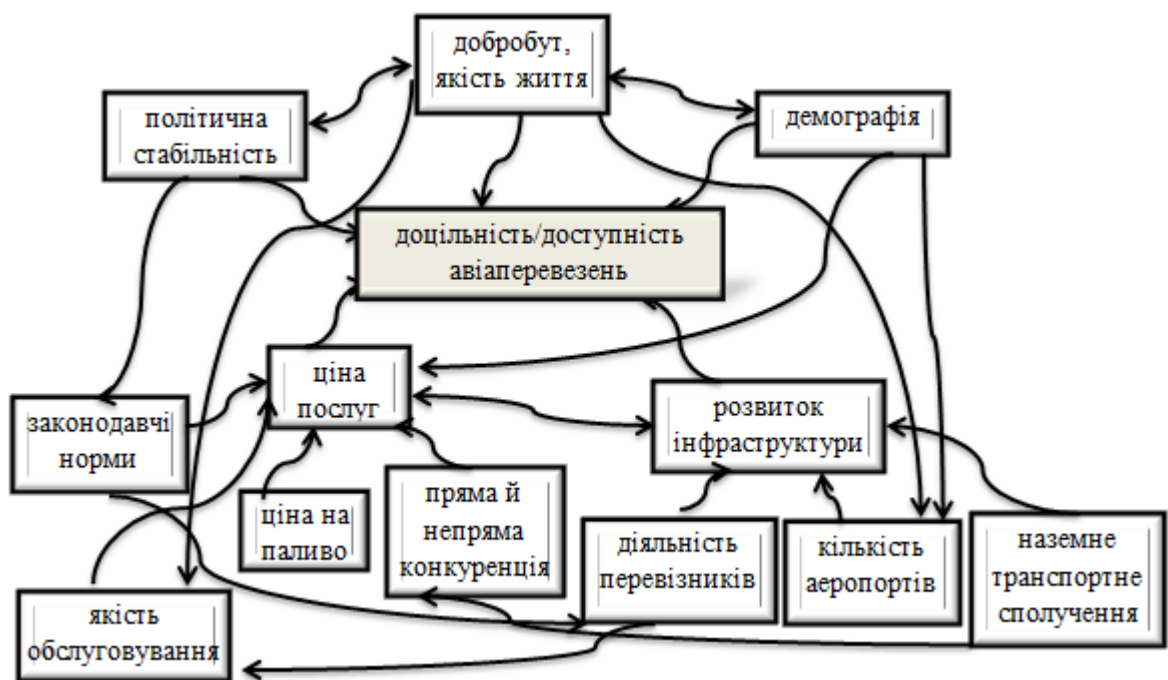

Рис.3.29. Взаємозв'язок чинників впливу на авіаперевезення
(розроблено автором)

Однак, на нашу думку, основним чинником розвитку авіабудування з боку попиту є розвиток світової економіки та специфіка розвитку регіонів світу, що є наслідком економічної трансформації та проявляється у змінюванні способів господарювання економічних суб'єктів й відповідних зрушеннях в структурі національних економік. Показник ВВП на душу населення відображає загальне зростання економіки країни або регіону, враховує баланс зростання доходів і чисельності населення й містить наслідки політичної стабільності/нестабільності, однак не враховує нерівномірність розподілу багатства в країнах, а показник рівня якості життя – віддзеркалює рівень потреб населення й відповідні вимоги до

продукції, що ним споживається. Тому головним індикатором позитивних змін з боку попиту на авіалайнери можна вважати показник загального рівня ВВП.

Крім того, регіональна специфіка, що проявляється у розвитку туризму або промисловості в регіоні, визначає відповідний більший приріст пасажирських або транспортних перевезень, а в пасажирських перевезеннях - частку туристичних перевезень, пов'язаних з підвищенням ВВП на душу населення в інших регіонах, з яких приїжджають туристи. Тому показник зростання ВВП на душу населення має середню кореляцію з пасажирськими та вантажними авіап перевезеннями за регіонами (рис.3.30).

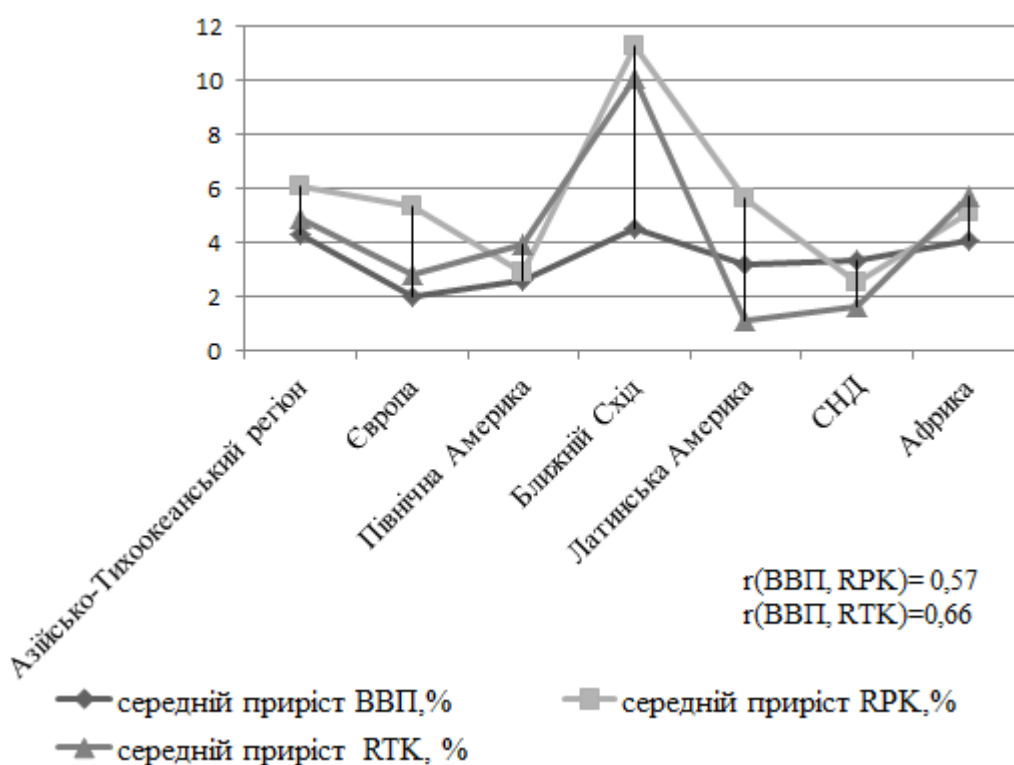

Рис.3.30. Вплив економічного розвитку регіонів світу на авіап перевезення (побудовано за даними [667; 685; 716; 768])

Узагальнимо результати аналізу впливу зовнішніх чинників, визначивши основні тренди та їх вплив на якісні параметри діяльності авіабудівних підприємств. Як видно з рис.3.31, діяльність сучасного авіабудівного підприємства має відповідати наступним вимогам:

- забезпечення якості виготовлення літаків і оптимізація виробничих витрат вимагає об'єднання різних постачальників комплектуючих і запчастин в

єдиний технологічний ланцюг із загальноприйнятою виробничою культурою;

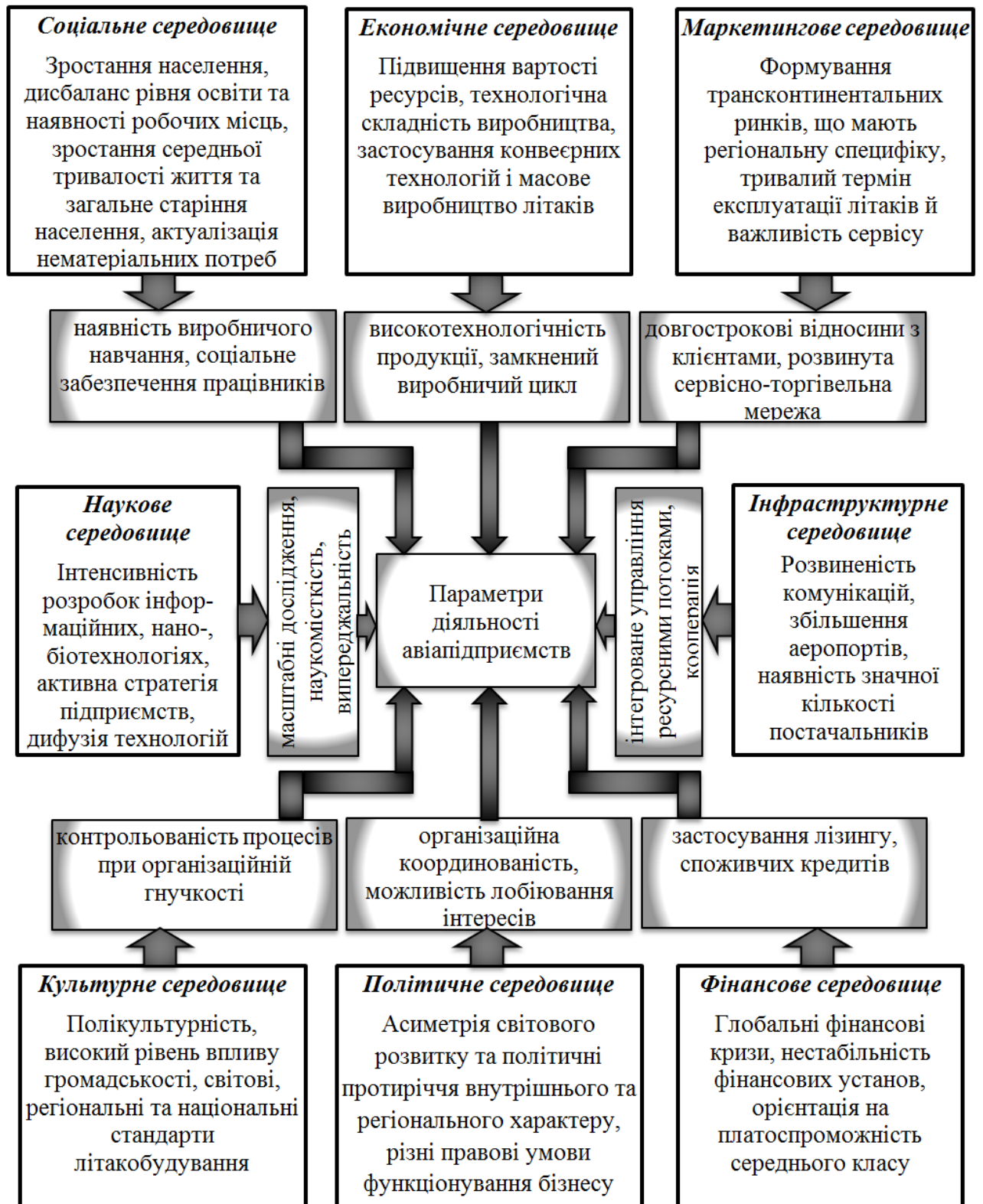

Рис.3.31. Якісні вимоги до авіабудівних підприємств з боку зовнішніх чинників (розроблено автором)

- поступове утворення глобального ринкового середовища потребує

від авіапідприємств узагальнення регіональної специфіки при проектуванні літаків та формуванні маркетингової політики; збільшення рівня добробуту та утворення «глобального середнього класу» висуває на перший план важливість сервісно-експлуатаційних характеристик літаків при прийнятті рішення про їх купівлю компаніями-авіаперевізниками;

- ефективна кооперація учасників ланцюга виготовлення та реалізації літака на ринку можлива лише на принципах інтегрованого управління ресурсними потоками за напрямками «надходження-збут» і «доходи-постачання»;

- фінансові кризи та ризикованість актуалізують застосування різних форм розподілу ризиків і наявності вільних фінансів для забезпечення кредитування та надання лізингу споживачам;

- нерівномірність розвитку і нестабільність політичних систем у світі потребують здійснення діяльності лише в межах великого бізнесу, що дозволяє лобювати інтереси і витримувати податковий тиск, однак у формі децентралізованих структур управління для забезпечення мобільності реагування;

- полікультурний простір з різноманітними нормами формує низку формальних і неформальних норм і обмежень, які вимагають застосування сертифікації продукції і виробничого процесу, запровадження системи корпоративних цінностей;

- активність науково-технологічних змін обумовлюють проведення на підприємстві масштабних фундаментальних і прикладних досліджень і реалізацію проактивної стратегії;

- впровадження змін в діяльність підприємств потребує наявності достатньої кількості висококваліфікованого персоналу, що можливо шляхом формування соціального пакету для працівників для якісного відтворення сил і забезпечення професійного навчання – для розвитку.

Таким чином, розглянуті чинники дають можливість узагальнено оцінити перспективи розвитку ринку авіабудування – можливості, якими

можуть скористатися виробники авіатехніки. Враховуючи визначальний вплив економічної активності на розвиток авіабудування та інтеграційний характер цього показника, можна прогнозувати подальшу перспективність для авіабудування таких регіонів світу, що на сьогодні мають низький рівень розвитку, що вимагатиме інвестування з боку виробників авіатехніки у економіку цих регіонів для формування попиту на власну продукцію. В умовах активної реалізації власних стратегій авіабудівними корпораціями, в яких не лише враховуються наявні й прогнозні потреби споживачів авіалайнерів, але й формуються нові, а також беручи до уваги кількісну спрямованість наявних досліджень ринку авіабудування й формування відповідних прогнозів, визначити подальшу трансформацію ринкової структури можна лише через дослідження способів господарювання авіабудівних підприємств, що визначають їх поведінку й результати діяльності та відображають спрямованість розвитку.

3.2.3. Характер внутрішнього середовища провідних підприємств авіабудування

Беручи до уваги принцип відповідності внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, ми пропонуємо здійснювати аналіз внутрішнього середовища авіапідприємств на основі концепції, що зображена на рис.3.32. Цією концепцією передбачається визначення специфіки кількісних і якісних параметрів діяльності за функціональними областями авіапідприємств та ефективності використання ресурсів підприємствами. Під якісними параметрами при цьому розуміється спосіб поведінки підприємства, на підставі якого можна оцінити рівень реалізації функцій підприємством. Вибір кількісних параметрів спрямований на стисле, сутнісне характеризування стану кожної функціональної області підприємства та визначався загальною доступністю даних, необхідних для розрахунку, та легкістю порівняння за допомогою них різних підприємств (відносні показники):

- функціональна сфера «економіка» – показники, що відображають складність і масовість технологічного процесу: частка матеріальних витрат в собівартості продукції ($\frac{\text{матеріальні витрати}}{\text{собівартість}}$), коефіцієнт доданої вартості ($K_{\text{дод.варт}} = \frac{\text{додана вартість}}{\text{матеріальні витрати}}$), частка незавершеного виробництва в оборотних активах ($\frac{\text{незавершене виробництво}}{\text{оборотні активи}}$); частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства ($\frac{\text{основні виробничі активи}}{\text{активи}}$);

- функціональна сфера «маркетинг» – показники, що характеризують створення прибутку підприємством: рентабельність активів ($K_{\text{рент-акт}} = \frac{\text{прибуток до оподаткування}}{\text{активи}}$), рентабельність продажів ($K_{\text{рент.прод}} = \frac{\text{валовий прибуток}}{\text{виторг}}$), частка дебіторської заборгованості в оборотних активах ($\frac{\text{дебіторська заборгованість}}{\text{оборотні активи}}$), частка маркетингових витрат у сукупних витратах ($\frac{\text{маркетингові витрати}}{\text{сукупні витрати}}$);

- функціональна сфера «логістика» – показники, що визначають ділову активність, товарно-матеріальний рух на підприємстві: оборотність товарно-матеріальних запасів ($K_{\text{об.мат-зап}} = \frac{\text{виторг}}{\text{матеріальні запаси}}$), оборотність активів ($K_{\text{об}} = \frac{\text{сукупний дохід}}{\text{активи}}$), коефіцієнт операційної доходності ($K_{\text{опер.дох}} = \frac{\text{сукупний дохід} - \text{позаопераційні витрати}}{\text{операційні витрати}}$), коефіцієнт завантаженості оборотних коштів ($K_{\text{зав.об.к}} = \frac{\text{оборотні кошти}}{\text{сукупний дохід}}$);

- функціональна сфера «фінанси» – показники, що віддзеркалюють рівень незалежності та фінансової забезпеченості підприємства: коефіцієнт забезпеченості власними коштами ($K_{\text{забез.вл.к}} = \frac{\text{власний капітал} - \text{необоротні активи}}{\text{оборотні активи}}$), коефіцієнт поточної ліквідності ($K_{\text{пот.лікв}} = \frac{\text{оборотні активи}}{\text{поточні пасиви}}$), частка фінансових витрат у сукупних витратах ($\frac{\text{фінансові витрати}}{\text{сукупні витрати}}$), коефіцієнт інвестиційної привабливості ($K_{\text{платоспр}} = \frac{\text{чистий прибуток}}{\text{валовий прибуток}}$);

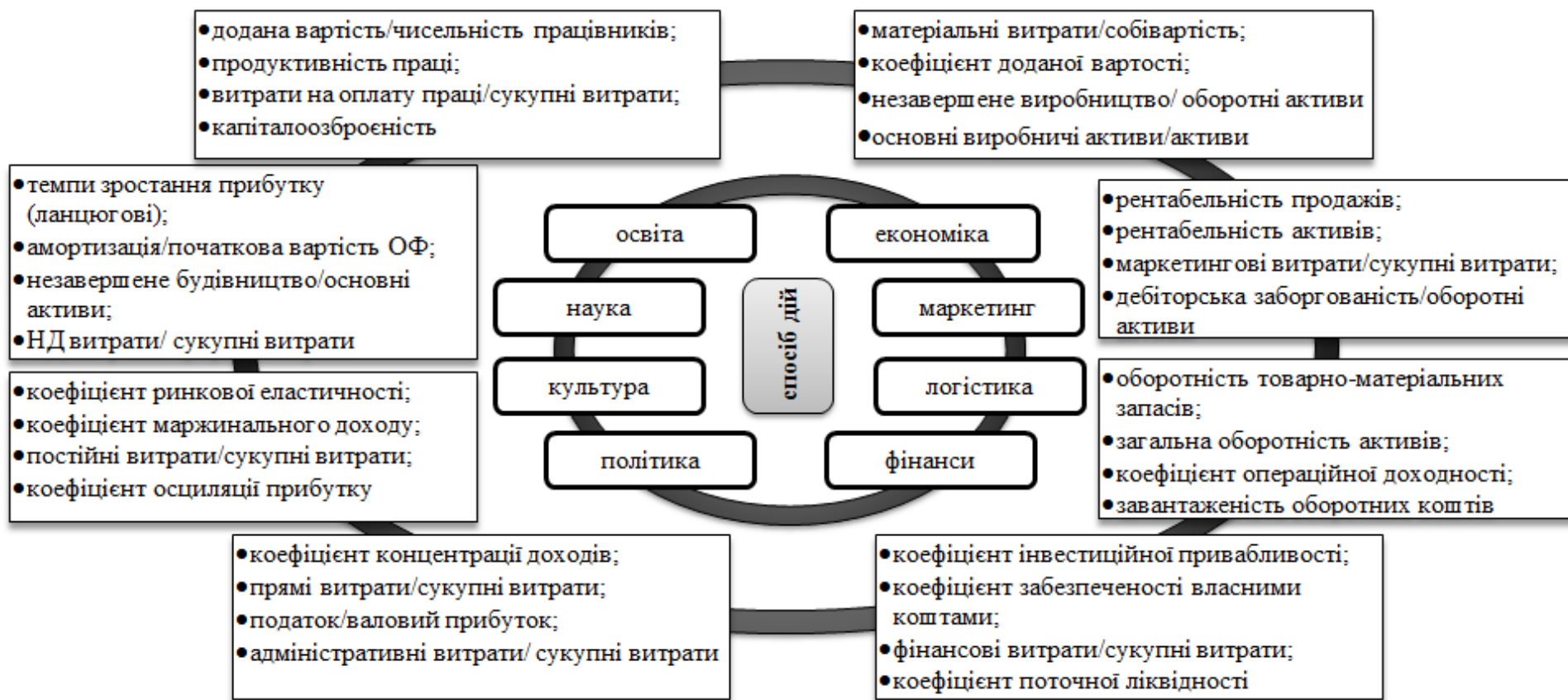

Рис.3.32. Концепція якісно-кількісного аналізу внутрішнього середовища підприємства
(розроблено автором)

- функціональна сфера «політика» – показники, що характеризують організацію діяльності на підприємстві, концентрацію і централізацію: коефіцієнт податкового навантаження ($K_{\text{розп.под}} = \frac{\text{податок}}{\text{валовий прибуток}}$), коефіцієнт концентрації доходу ($K_{\text{кон.дох}} = \frac{\text{сукупний дохід} - \text{непрямі витрати}}{\text{прямі витрати}}$), частка прямих витрат у сукупних витратах ($\frac{\text{прямі витрати}}{\text{сукупні витрати}}$), коефіцієнт адміністративного навантаження ($K_{\text{адм.наван}} = \frac{\text{адміністр.витрати}}{\text{сукупні витрати}}$);

- функціональна область «культура» – показники, що відображають контрольованість процесів на підприємстві, чутливість до ринкових змін: коефіцієнт ринкової еластичності ($K_{\text{еласт.акт}} = \frac{\Delta \text{сукупний дохід}}{\Delta \text{сукупні витрати}}$), коефіцієнт маржинального доходу ($K_{\text{марж.дох}} = \frac{\text{сукупний дохід} - \text{змінні витрати}}{\text{постійні витрати}}$), частка постійних витрат у сукупних витратах ($\frac{\text{постійні витрати}}{\text{сукупні витрати}}$), коефіцієнт осциляції активів (розраховується на основі даних за 2 суміжні роки $K_{\text{осц.акт}} = \frac{\text{активи}_1 - \text{активи}_0}{\text{активи}}$);

- функціональна область «наука» – показники, що характеризують активність стратегії підприємства, прогресивність змін: темпи зростання активів (ланцюговий метод $T = \frac{\text{активи}_{\text{поточ.пер}}}{\text{активи}_{\text{попер.пер}}}$), коефіцієнт зношеності основних фондів ($N_{\text{аморт}} = \frac{\text{амортизаційні відрахування}}{\text{початкова вартість ОФ}}$), частка незавершеного будівництва в основних активах ($\frac{\text{незавершене будівництво}}{\text{основні активи}}$), частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах ($\frac{\text{науково-дослідні витрати}}{\text{сукупні витрати}}$);

- функціональна область «освіта» – показники, що характеризують потенціал підприємства та його реалізацію: додана вартість створена 1 працюючим ($\frac{\text{додана вартість}}{\text{чисельність працівників}}$), продуктивність праці ($\text{Пр}_{\text{пр}} = \frac{\text{виторг}}{\text{чисельність працівників}}$), частка витрат на оплату праці в операційних витратах ($\frac{\text{витрати на оплату праці}}{\text{операційні витрати}}$), капіталоозброєність

$$(КОзбр = \frac{\text{активи}}{\text{чисельність працівників}}).$$

Методика аналізу внутрішнього середовища підприємств за вищенаведеною концепцією наведена на рис.3.33.

Зважаючи на наявний розподіл ринку між компаніями, дослідження способів організації авіабудівних підприємств буде проводитися на прикладі компаній Boeing, Airbus, Bombardier, Embraer, враховуючи тенденції розвитку ОАК і AVIC.

За результатами контент-аналізу інформаційних джерел, що характеризують стратегію лідерів світового авіабудування, ми відмітили, що провідні компанії реалізують не лише стратегію «дій на випередження», але й активно формують умови власного існування, тобто активна зовнішня політика підприємств приймає характер формування сприятливих умов свого існування – *самоактивації*.

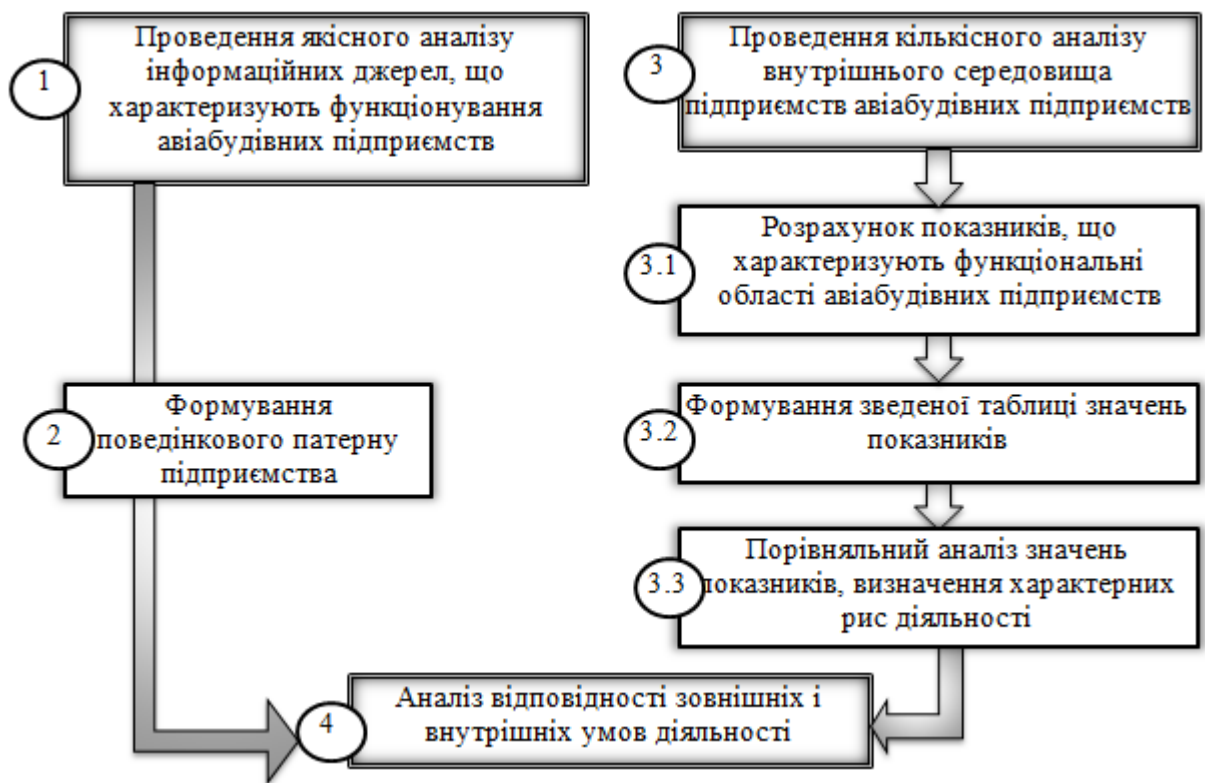

Рис.3.33. Методика аналізу внутрішнього середовища підприємств

(розроблено автором)

Так, на поточний момент часу портфелі замовлень компаній Boeing і

Airbus повністю сформовані на три роки вперед [525]. Кожна з компаній реалізує власну стратегію в сфері міжнародної цивільної авіації, що за суттю протилежна стратегії конкурента: Airbus прогнозує зростання попиту на великі за місткістю авіалайнери, а Boeing – на невеликі літаки, що здійснюють швидкісні перельоти між регіональними аеропортами [667; 685; 716; 768]. Такі стратегії базуються на різних поглядах цих компаній на майбутні тенденції формування попиту на авіаперевезення: Boeing вважає, що авіакомпанії, що займаються перевезеннями, будуть диверсифікувати маршрути, а Airbus – при збільшенні кількості пасажирів мережа перельотів залишиться незмінною. Відповідно актуальною тенденцією 1990-2000-х рр. в організації діяльності авіабудівних компаній є розподіл праці на стратегічну і оперативну. Стратегічні рішення – ірраціональні управлінські рішення, спрямовані на майбутнє, що спираються на інтуїцію, а оперативні – раціональні поточні управлінські рішення, що спираються на розрахунок.

Аналіз змінювання структури ринку авіабудування в розрізі компаній-виробників показав, що відбувається консолідація суб'єктів ринку й переважною формою реалізації стратегії розширення діяльності є *поглинання*. Наголошуємо на принциповому розмежуванні двох форм інтеграції – злиття та поглинання. Якщо злиття – це інтеграція двох чи більше підприємств без збереження незалежності, за якої, припускаючи об'єднання компанії А і В, чиста поточна вартість ($NPV(A+B)$) розглядається як комбінація активів компанії А і компанії В, то поглинання – це теж інтеграція двох чи більше підприємств без збереження незалежності, але за якої, припускаючи об'єднання компанії А і В, чиста поточна вартість компанії А ($NPV(A)$), що викупує компанію В, збільшується на величину активів компанії В.

У ХХ ст. дослідники виділяють декілька хвиль поглинань і злиття в економіці, однак кожна хвиля мала свою специфіку. Приблизно з 1990-х рр. поглинання визначалися тим, що до критеріїв оцінювання управлінських рішень додається показник доданої вартості, зростає зацікавленість управлінського складу у змінюванні ринкової вартості компанії, збільшується

частка інституціональних інвесторів [445, с. 33]. На ринку авіабудування зафіксовано превалювання диверсифікованих поглинань (додаток 3), що мотивуються двома чинниками: 1) позбавлення від надлишкових потужностей і дублювання у виробництві; 2) розширення діяльності. При цьому значна частина поглинань супроводжується (до 90-95% загальної кількості) значним зносом основних фондів у компанії, яку купують (норма амортизації близько 60% й більше) [507].

В результаті процесу консолідації капіталу кількість ринкових агентів на ринку світового авіабудування стає дуже обмеженою. Крім наведених фактів варто згадати об'єднання зусиль Boeing і Lockheed Martin у сфері ракетних технологій для виконання контрактів Пентагону, на цю мить поки що зірвані перемови про об'єднання EADS і BAE Systems, консолідацію авіаційного капіталу в Росії та Україні й т.д.

Лідери авіабудування організують свою діяльність на основі концепції «Lean-production», реалізація на практиці якої не зводиться лише до впровадження систем Kanban, 5S, Kaizen, а й передбачає змінювання відношення персоналу до своєї роботи. Однак не зважаючи на однакові інструменти менеджменту, що застосовуються в корпораціях, враховуючи їх чисельний склад й наднаціональний масштаб діяльності, можна говорити про наявність *індивідуальної виробничої культури*.

Варто відмітити зростання *значимості нематеріальних чинників* в авіабудуванні (репутація, бренд, корпоративна культура і т.д.). За дослідженнями [654], 5 основних параметрів визначають вибір сучасного покупця авіатехніки: якість продукту, ціна, бренд, сервіс і фінансові умови (наведені за пріоритетом). Як правило, вимоги до якісного бренду передбачають наявність у авіабудівної компанії тривалої репутації надійного постачальника продукту, стійкого фінансового положення, чіткої системи управління та сертифікованої виробничої системи. Так, компанія Airbus зіткнулася з проблемами при виведенні на ринок моделі А-350, оскільки перед цим постраждала її репутація, коли відбулася дворічна затримка з випуском

лайнера А-380, через що авіакомпанії-замовники цієї моделі не змогли вчасно оновити парк літаків. У 2010 р. генеральний директор EADS заявив про створення єдиного бренду при збереженні унікальності кожного бізнесу, що входить в консорціум, в межах ідеї корпоративної стратегії Vision 2020 [676].

Сучасний рівень післяпродажного обслуговування передбачає наявність відповідної розгалуженої інфраструктури, а фінансові умови – можливість надання авіатехніки в лізинг чи продаж у кредит. Вплив фінансової програми з кредитування споживачів літальної техніки на результати продажів компаній підтверджують дані реалізації фінансової програми Embraer, наведені в табл.3.2.

Таблиця 3.2

Ефективність фінансової програми Embraer (за даними [679])

програма фінансування	термін дії	кредитна ставка	термін кредиту	зростання продажів
PROEX	1991-1999	2-3,8%	15 р.	25 разів
PROEXII	1999-2001	3-5%	15 р.	55%
PROEXIII	2001-тепер.час	5-6%	10 р.	51%

В цілому стратегію провідних компаній можна охарактеризувати як стратегію лідерства, орієнтовану на новації, що має багатовекторний *диверсифікований характер*. В результаті злиття й поглинань Boeing – виробник цивільної і військової авіатехніки – працює в галузі протиракетної оборони й послуг, пов'язаних з пілотуванням космічних польотів і запуском космічних апаратів, здійснює допомогу в обслуговуванні парку літаків авіакомпаній. Компанії EADS належить 100% компанії Airbus S.A.S. (пасажирські, вантажні та військово-транспортні літаки), 100% компанії Eurocopter (гелікоптери), 100% EADS Astrium (супутники), 50% ATR (турбогвинтові літаки), 47% Dassault Aviation (винищувачі), 40% MBDA (ракети). Корпорація Bombardier Inc. – провідна компанія у виробництві транспорту, від цивільних літаків до рухливого складу й устаткування для рейкового транспорту. Сьогодні Embraer працює на двох секторах ринку –

пасажирської й ділової авіації. Компанія AVIC одночасно керує напрямки: військового та пасажирського літакобудування, гелікоптеробудування, автомобілебудування, виробництва двигунів (додаток І).

Характерною організаційною формою провідних компаній є конгломерат як комплекс об'єднаних підприємств, що зберігають при цьому власні відмітні риси та властивості (не розчиняються в загальному утворенні). Це багатофункціональні комплекси з жорсткою взаємодоповнюваністю, побудовані не лише за принципом взаємовигоди, але за наявності донорсько-акцепторних зв'язків. Діяльність конгломерату має наднаціональний характер з відповідним суттєвим політичним впливом у світі. Вже в кінці 1980-х для виробництва літаків Airbus були задіяні близько 1400 підприємств з 17 країн. У 2001 р. процес організаційного «згуртування» сприяв перетворенню спочатку «рихлого» конгломерату з фірм, що мали свої власні особливі інтереси й плани, у «моноліт» з єдиним керівництвом – консорціум під контролем компанії EADS. До створення й виробництва Boeing-777 залучений японський консорціум JADC, на частку якого припадає 20% робіт; значну частину бортового електронного обладнання розробляють і виробляють британські фірми; шасі випускають Goodrich і Messier-Bugatti; титан виробляється російськими компаніями і т.д. [159]. Корпорація AVIC співпрацює з Boeing, Airbus, GE, Rolls Royce, ДП «Антонов» й ін. компаніями та має представництва та дочірні компанії більш ніж як у 40 країнах світу, охоплює напрями авіабудування й фундаментально-прикладних досліджень, непрофільної діяльності, інвестування й фінансових послуг, ринкових досліджень.

Підприємства авіабудування застосовують *органічні структури управління*, що базуються на поліархії, насамперед, поліпроектну мережеву організаційну структуру управління з розвиненою мотиваційною системою. Як відмічають дослідники, реалізація інноваційної політики «в останні роки набула рис гнучкої мережевої структури, до якої входить низка центрів різної форми власності зі змішаним фінансуванням» [80, с. 11]. Починаючи з 1990-х рр. в авіабудуванні застосовується нова форма проектного управління –

партнерство з розподіленням ризику. З одного боку, авіабудівники скорочують витрати на дослідні роботи. З іншого боку, постачальники беруть участь у проекті, маючи матеріальну зацікавленість в успішності реалізації проекту. Наприклад, в межах співробітництва з виробництва літаків Airbus партнерські компанії створили об'єднання економічних інтересів Airbus Industry, на яке покладено узгоджене виконання комерційних функцій альянсу, а відповідальність за конструкторські роботи та виробництво залишалася за кожною компанією окремо. В проектах Boeing у 1995 р. брало участь 200 постачальників, які виконували окремі спеціалізовані роботи й відповідали лише за якість їх виконання. На 2005 р. в результаті їх реінтеграції сформувалося 40 партнерів, кожен з яких відповідає за цілий цикл завдань – від проектування до виробництва виробу [80]. При створенні літаків Boeing застосовується бригадна форма організації робіт: у багатофункціональні бригади входять фахівці технічного, виробничого, фінансового та ін. профілів.

Сучасні авіабудівні корпорації містять у своєму складі підрозділи, що регулюють його виробничу, фінансову, логістичну, маркетингову діяльність тощо. Однак найбільше *зростання значимості* можна відмітити щодо *науково-дослідної діяльності*, на яку зараз покладається комплексне завдання пошуку і розроблення нових ідей та доведення їх до стадії випробувань і виробництва у тісному співробітництві з іншими підрозділами. При цьому у витратах на НДР варто окремо виділити витрати на фундаментальні дослідження та витрати на прикладні дослідження, оскільки найчастіше фінансування фундаментальних досліджень покладається переважно на державу, а прикладних – переважно на компанію-виробника. В структурі витрат на НДР на фундаментальні дослідження припадає близько 20%. За статистикою, близько 90% витрат на прикладні дослідження у цивільному авіабудуванні (розроблення продукту) здійснюють Boeing і Airbus [187].

Результати кількісного аналізу внутрішнього середовища корпорацій Boeing, Airbus, Embraer і ОАК надані у вигляді зведеної табл.3.3.

Аналіз внутрішнього середовища провідних авіабудівних підприємств

Групи показників	Boeing	Airbus	Embraer	ОАК	Порівняльна гістограма
економіка (виробництво)					
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,076	0,062	0,480	0,974	
коеф. доданої вартості	14,626	18,043	1,705	1,140	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,540	0,356	0,106	0,000	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,110	0,170	0,197	0,001	
маркетинг (збут)					
рентабельність активів	0,067	0,021	0,059	0,002	
рентабельність продаж	0,154	0,141	0,227	0,052	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,106	0,154	0,101	0,756	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,000	0,021	0,080	0,003	
логістика (постачання)					
оборотність тов.-мат. запасів	2,019	2,365	2,726	7,494	
оборотність активів	0,938	0,643	0,617	0,084	
коеф. операційної доходності	1,078	1,035	1,108	1,045	
коеф. завантаженості оборотних коштів	0,749	0,785	0,922	5,991	
фінанси (фінансування)					
коеф. забезпеченості власними коштами	-0,194	-0,747	-0,129	0,390	
коеф. поточної ліквідності	1,264	0,969	1,994	11,847	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,005	0,009	0,017	0,173	
коеф. інвест. привабливості	0,343	0,176	0,244	1,108	
політика (адміністрування)					
коеф. податкового навантаження	0,123	0,060	0,181	0,000	
коеф. концентрації доходу	1,085	1,039	1,125	1,051	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,908	0,877	0,852	0,492	
коеф. адміністративного навантаження	0,049	0,029	0,037	0,062	
культура (регулювання)					
коеф. ринкової еластичності	1,071	0,961	0,915	3,262	
коеф. маржинального доходу	1,111	1,037	1,201	1,052	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,699	0,923	0,531	0,483	
коефіцієнт осциляції прибутку	0,024	0,057	-0,051	-0,121	
наука (стратегування)					
темпи зростання прибутку	1,025	1,059	0,950	0,886	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,628	0,553	0,337	0,428	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,144	0,174	0,000	2,021	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,038	0,054	0,013	0,000	
освіта (проекування)					
дод. вартість створена 1 працюючим	3868,699	3946,592	1636,780	32,549	
продуктивність праці	4133,203	4165,319	2596,659	61,107	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,212	0,023	0,061	0,059	
капіталоозброєність	4406,648	6477,187	4208,943	724,570	

За даними табл.3.3 можна визначити джерела лідерства на авіабудівному ринку (табл.3.4).

Таблиця 3.4

Порівняння джерел лідерства на ринку авіабудування

Boeing, Airbus	ВАТ «ОАК»
високий технологічний рівень продукту (додаткові характеристики продукту, вищий рівень сервісу), але більш тривалий виробничий цикл	нижчий технологічний рівень продукції, більш короткий виробничий продукт, зосередження на основних характеристиках продукту
орієнтація на середні та великі компанії-перевізники з відповідним рівнем доходу й забезпечення вищого у порівнянні з іншими авіабудівними підприємствами рівня рентабельності;	орієнтація на середні та невеликі компанії-перевізники, надання споживчого кредиту, але нижчий рівень рентабельності
забезпеченість запасами, але середній рівень оборотності	висока оборотність активів, але ризик перебоїв
доступ до відносно дешевих фінансових ресурсів, але висока залежність від зовнішніх фінансових джерел	відносно високі витрати залучення фінансових ресурсів, але забезпечення автономності
висока концентрація бізнесу, дивізіональна структура управління із значною самостійністю дивізіонів	середня концентрація бізнесу, матрична структура управління з сильним центром і внутрішньою кооперацією, податкові пільги
контрольованість діяльності підприємства із забезпеченням гнучкості, але ринковий механізм функціонування	висока чутливість до ринкових змін, але значна частка у випуску державного замовлення
вищі темпи зростання прибутку, але нижча інвестиційна активність, вищий рівень зношеності активів	нижчі темпи зростання прибутку, але вища інвестиційна активність, вищий рівень оновлення активів
акцент на реалізацію ефекту досвіду у вигляді орієнтації на показники продуктивності, капіталоозброєності	низькі показники продуктивності праці, капіталоозброєності та доданої вартості створеної 1 працівником

Як видно з даних табл.3.4, однозначно, ВАТ «ОАК» в першу чергу програє за блоком «проекування», пов'язаним з підготовкою та підбором

персоналу, їх підвищенням кваліфікації та професійною адаптацією. Однак в цілому компанії застосовують протилежні стратегії, націлені на різні ринкові сегменти. Тобто, безперечними лідерами ринку магістральних літаків є компанії Boeing і Airbus, вихід яких на ринок регіональних літаків можливий лише через утворення альянсів з наявними гравцями на цьому ринку.

Враховуючи активну стратегію ВАТ «ОАК» і AVIC на ринку регіональних літаків, передбачаємо в перспективі переструктурування ринку і консолідацію бізнесу. Загалом, зважаючи на стрімкі темпи впровадження інновацій, підвищення вимог до експлуатації літаків, можливість розширення меж авіаринку лише за рахунок включення сегментів з низькою купівельною спроможністю споживачів, поточним провідним чинником розвитку авіапідприємств вважаємо проактивну поведінку авіапідприємств, побудовану на тісній співпраці з науково-дослідними організаціями.

Резюмуючи результати аналізу сучасних тенденцій на світовому ринку цивільного авіабудування, можна сформулювати квадрант відповідності якісних вимог зовнішнього середовища до сучасних авіапідприємств і якісних внутрішніх характеристик лідерів авіабудівної галузі (рис.3.34).

Логічним продовженням наявної ринкової практики, на нашу думку, є виникнення наступних явищ на світовому авіаринку:

- в результаті поглинань і злиття основних конкурентів на ринках магістральних і регіональних літаків існуватимуть мережі з корпорацій, об'єднаних в єдиний замкнений контур з виробництвом на замовлення (дуополя);

- основним наземним видом авіатехніки стане цивільне авіабудування, а військове авіабудування буде все більше зближуватися з аерокосмічним напрямом;

- сформується альянс авіабудівних підприємств та перевізників;

- буде застосовуватися структура управління, що базується на паралельно-послідовних зв'язках і взаємозалежності різних напрямів з розподіленим управлінням, що найкраще відображається за допомоги дзеркальної матриці;

–актуалізується роль освіти, оскільки ефективне впровадження результатів наукових досліджень вимагає наявності певних компетенцій персоналу.

Рис.3.34.Відповідність зовнішніх вимог і внутрішніх якісних характеристик авіабудівних підприємств (розроблено автором)

Таким чином, сучасний ринок авіабудування підпорядковується глобальним тенденціям у світовій економіці – шляхом диверсифікації діяльності формуються транснаціональні корпорації, що активно реалізують стратегію формування попиту на свою продукцію, застосовуючи раціональні-ірраціональні важелі впливу, та значну увагу приділяють нематеріальним чинникам діяльності. Тому стратегія автономного розвитку підприємств приречена на невдачу, а перспективним напрямом стратегії розвитку є поглиблення спеціалізації на фоні застосування різних форм інтеграції. Специфіка авіабудування як наукомісткого, довгострокового виробництва

продукції з тривалим життєвим циклом, що розвивається одночасно у двох напрямках – цивільному та військовому зі взаємним запозиченням технологій, а також похідний характер формування попиту на авіатехніку, визначають особливу актуальність співпраці науки та бізнесу та державної підтримки розвитку.

3.3. Умови розвитку авіабудівних підприємств України

Авіабудування відноситься до стратегічних напрямів економічного розвитку України. Перспективність галузі обумовлюється, насамперед, наявністю замкненого технологічного циклу виробництва літаків й експлуатаційними характеристиками вітчизняних літаків, що дозволяють використовувати їх в нестандартних умовах. Важливість авіаційної промисловості для економіки країни полягає не лише у позитивному впливі на розвиток суміжних галузей економіки, але й у збереженні та створенні висококваліфікованих робочих місць. Однак як високотехнологічна галузь, світове авіабудування є дуже динамічним: зростання екологічних і експлуатаційних вимог, запозичення у громадському авіабудуванні технологій з військового авіабудування та навпаки. Крім того, світовий ринок авіабудування внаслідок глобалізації відчуває на собі соціальні, енергетичні, екологічні та ін. протиріччя. На тлі загальних ускладнень варто відмітити внутрішні проблеми українського авіабудування, пов'язані зі значним зносом основних фондів, дефіцитом оборотних коштів та ін. В таких умовах стає актуальним обґрунтування напрямів трансформації авіабудівної галузі України в контексті сучасних інтеграційних процесів у світовій економіці.

Проблема розвитку українського авіабудування в науковому просторі

розглядається в контексті підвищення конкурентоспроможності авіаційних підприємств [542], стимулювання інвестиційних процесів [490], сприяння створенню інновацій [320], пошуку шляхів реструктуризації [163] або аналізу загальних напрямів розвитку [359; 524]. При окресленні перспектив вітчизняного авіабудування автори переважно виходять з наявної тенденції розширення попиту на світовому ринку на літаки. Пропозиції щодо удосконалення розвитку галузі стосуються пошуку джерел інвестування [87] та підвищення ролі державного регулювання [359], удосконалення маркетингової складової менеджменту [524], змінювання організаційної форми авіапідприємств [163; 524], зниження впливу внутрішніх чинників гальмування розвитку шляхом удосконалення менеджменту [122; 163]. Однак, на нашу думку, розвиток авіабудівної галузі України не може бути досягнутим через окреме подолання внутрішніх протиріч, що передбачає автономний розвиток вітчизняної галузі, а лише в комплексі з коопераційними процесами, що відбуваються на світовому ринку авіабудування.

Визначення перспектив розвитку вітчизняного авіабудування передбачає визначення ключових тенденцій в його діяльності, основних проблем і переваг, що потребує оцінювання:

по-перше, умов розвитку вітчизняного авіабудування шляхом аналізу трансформаційних змін в економіці України та їх впливу на авіабудування з використанням теоретико-методичного підходу до оцінювання структури економіки,

по-друге, стану вітчизняних авіапідприємств та відповідності організації їх діяльності світовим вимогам за методикою, наданої на рис.3.33.

Алгоритм аналізу динаміки розвитку українського авіабудування надано на рис.3.35.

3.3.1. Вплив трансформаційних перетворень в економіці України на розвиток авіабудування

Трансформація економіки України, як і більшості постсоціалістичних країн Східної й Центральної Європи, здійснювалася з початку 1990-х рр. шляхом запозичення інститутів ринку та демократії із західних економік, не враховуючи принциповий момент визначення міри дієздатності запозичених інститутів в іншому середовищі.

Рис.3.35. Алгоритм аналізу тенденцій діяльності українського авіабудування

Після вступу в СОТ (2008 р.) черговий раз хвиля трансформаційних змін розпочалася з 2010 р. через прийняття Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [4], в якому зазначався напрям європейського вектору розвитку, оскільки потребувалися зміни у законодавстві, державній політиці, соціальних стандартах життя тощо, що наближали б Україну до європейських вимог, які є умовою приєднання до єдиного європейського економічного простору. Зазначені зміни торкаються умов здійснення економічної діяльності й

позначаються на структурі економіки України, створюючи певні передумови для розвитку авіабудування.

З метою характеризування зовнішніх умов розвитку українського авіабудування проаналізуємо наслідки трансформаційних змін, що реалізуються в економіці України, застосовуючи принцип економічної відкритості, оскільки, навіть за відсутності даних про ВВП, у 2010-2013 р. економіка України має наступні показники [516-518; 546-551]:

- імпорт становив 53% від ВВП у 2010 р. (55,3% у 2012 р.), що свідчить про економічну залежність країни; відношення експортно-імпортних операцій до ВВП становить 103,17% у 2010 р. (102,7% у 2012 р.), що говорить про нестабільність економічних процесів. Згідно платіжного балансу можна відзначити такі риси зовнішньоекономічних операцій [95]:

- дефіцит торговельного балансу; імпорт товарів здійснюється з країн СНД – 44% від загального обсягу імпорту у 2010 р. (40% - 2012 р.), Європи – 32,9% (30% - 2012 р.), ЄС – 31,4%; зростання імпорту насамперед обумовлено зростанням цін і обсягів енергоносіїв та продукції машинобудування; експорт товарів – у країни СНД – 36,4% від загального обсягу експорту (36,8% - 2012 р.), Європи – 26,9% (25,3% - 2012 р.), ЄС – 25,4%; більше 50% експорту забезпечується продукцією металургії та мінеральною продукцією;

- профіцит балансу послуг: переважає імпорт транспортних (21,1% від загального обсягу імпорту послуг), фінансових (19,9%) і ділових (15,7%) послуг, при чому найвагоміші імпортери – ЄС (54%), країни СНД (17,2%); в експорті переважають транспорті (67,1% від загального обсягу експорту) та ділові послуги (12,7%), найвагоміші партнери – країни СНД (48%), з них 44,2% – РФ), ЄС (26,8%). У 2012 р. профіцит балансу послуг скоротився через зростання подорожей українців за кордон і зниження об'єму транспортних послуг;

- профіцит рахунку операцій з капіталом і фінансових операцій, сформований за рахунок кредитів державним і реальним секторами економіки, значним надходженням прямих інвестицій; при цьому основні інвестиції в Україну надходять з Кіпру (22% загального обсягу прямих інвестицій), Німеччини (16%),

Нідерландів (11%), Росії (8%); основні напрями інвестування – це фінансовий сектор (33% (28% – 2012 р.)), металургія (21% (17% – 2012 р.)), нерухомість (9% (14% – 2012 р.)) і оптова торгівля (8% (7% – 2012 р.)); основні напрями інвестування з України – Кіпр (92,3%) і Росія (2,8%) у вигляді операцій з нерухомістю, оренди, ділових послуг (85,9%). Географічний розподіл спрямування інвестицій на Україну та за її межі зберігав зазначені тенденції у 2011-2012 рр.

Принципово за останні роки джерела та напрями впливань і витоків залишаються незмінними, тому наведені дані дозволяють охарактеризувати стан міжнародної економічної інтеграції України як різновекторний і неоднозначний: країни СНД та країни ЄС можна розглядати як окремі транснаціональні економіко-політичні мережі, а в зовнішньоторгівельній політиці України до 2014 рр. не спостерігається наявність певної однозначної стратегії формування відносин, яка б сприяла набуттю Україною іншого, окрім агента транзитних операцій, функціонального призначення в міжнародному розподілі праці. Аналіз пропорційності структури економіки проведемо за допомогою рис.3.36.

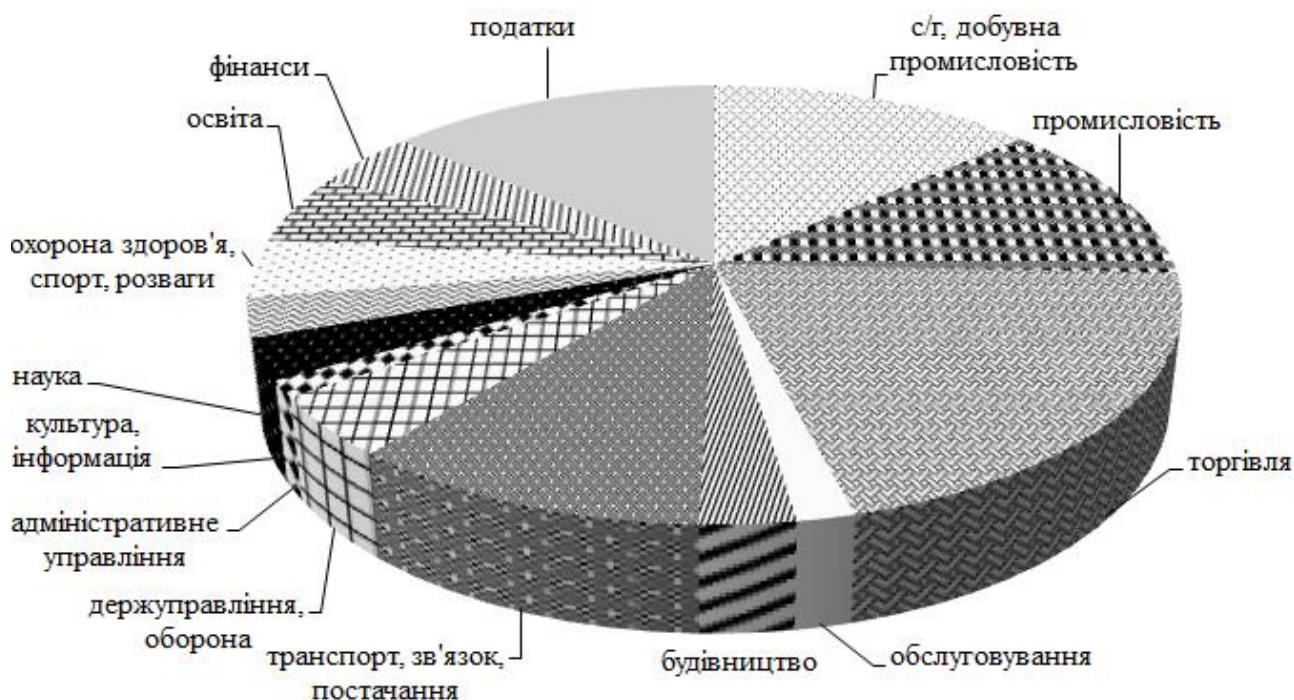

Рис.3.36.Секторальна структура економіки України у 2012 р.
(побудовано за даними [517; 548-551])

В результаті в економіці спостерігається розбалансованість секторальної

структури (рис.3.36, рис.3.37), втрата автономності, значна залежність функціонування від різних контрагентів при чітко визначеній спеціалізації лише в сфері транзитних операцій (що природно витікає з географічного розташування) і постачанні металургійних напівфабрикатів на експорт.

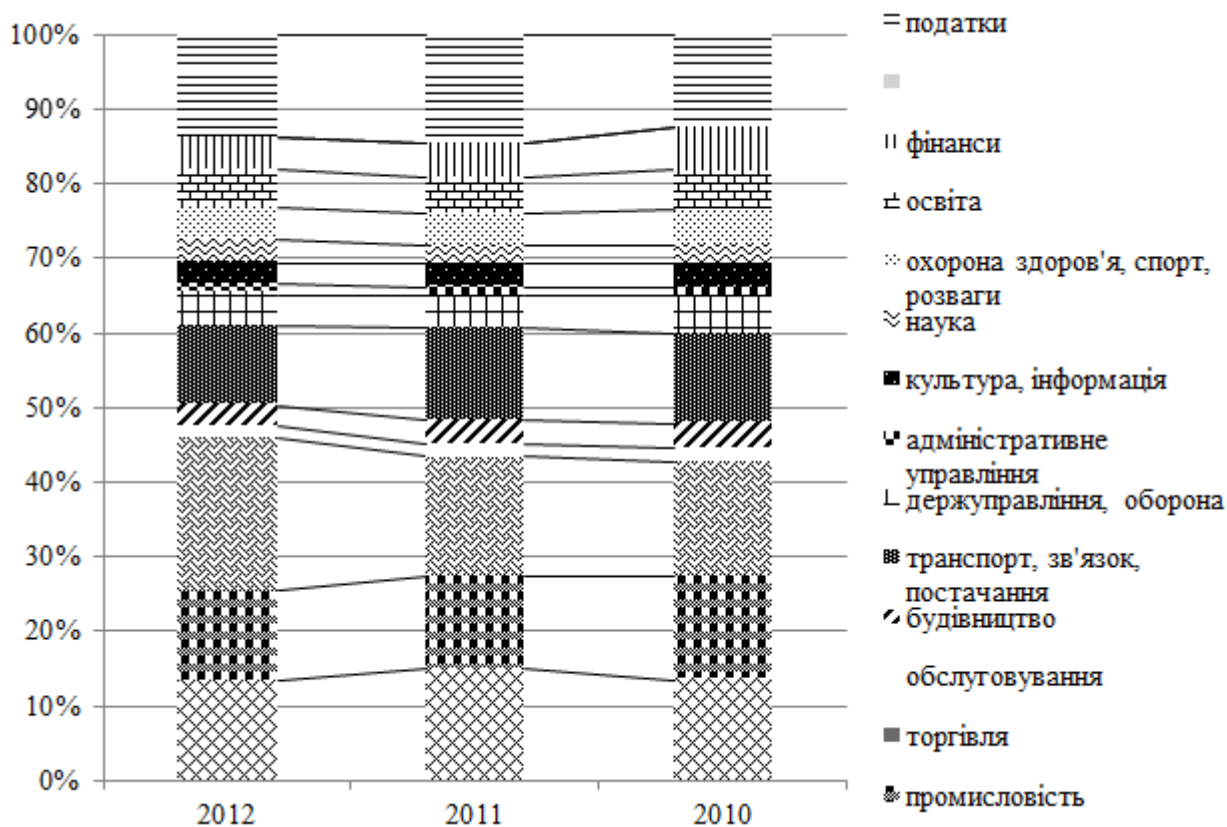

Рис.3. 37.Динаміка доданої вартості за секторами економіки (побудовано за даними [516; 517])

Значимість секторів економіки обумовлює відповідний рівень доходів: найбільший рівень заробітної плати спостерігається у фінансовому секторі, добувній промисловості (рис.3.38), найбільша частка доданої вартості на одного зайнятого припадає у фінансовому секторі, транспортному та у промисловості (рис.3.39).

Характеризуючи роль освіти та науки у національному господарстві, треба відзначити наступні факти:

- відтік працездатного населення за кордон: сукупна кількість емігрантів складає 14,4% від населення, з них 31% з повною чи незакінченою вищою освітою, 59% із закінченою середньою освітою [358], за період з 1996 р. по 2011 р.

емігрувала 1201 особа з науковим ступенем [516-517];

- високий рівень освіти не відображається на якісному складі ВВП України: індекс освіти в Україні у 2011 р. складає 0,858 на рівні з Австрією [693] (0,615 у 2013 р.), при цьому питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової у 2010 р. 3,8 % , у 2013 р. – 3,3% [368];

Рис.3.38. Середній рівень середньомісячної зарплати за секторами економіки., грн. (побудовано за даними [516-517; 546-551])

- зберігається високий рівень державного фінансування освіти та низький рівень фінансування наукової і науково-технічної діяльності (у 2012 р. на рівні 2004 р. з урахуванням інфляції [550-551]);
- не відбувається модернізація виробництва: у 2013 р. введено нових технологічних процесів 1576 (у порівнянні з 1996 р – 2138) [550-551].

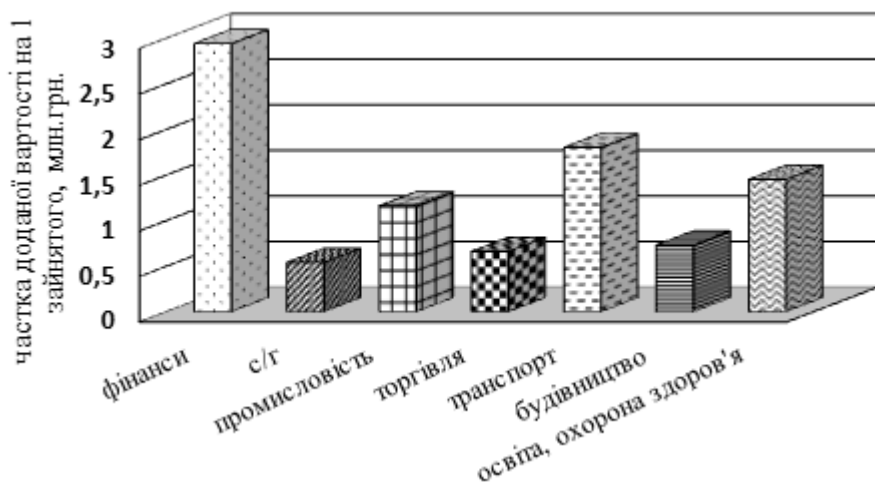

Рис.3.39. Частка доданої вартості на 1 зайнятого, млн грн. (побудовано за даними [516-517; 547-548; 550-551])

Для характеристики ефективності діяльності сектору управління можна використати порівняльні індекси оцінювання країн: індекс сприяння бізнесу – Україна зайняла у 2011р. – 145, у 2010 р. 147 місце, у 2013 – 152 (зі 183 місць) [677]; значення індексу економічної свободи у 2010 р. – 162, у 2011 р. – 164, у 2013 р. – 163 [694], глобальний індекс конкурентоспроможності у 2010-11 р. – Україна зайняла 89 місце з 139, у 2013 р. – 73 зі 144 [755].

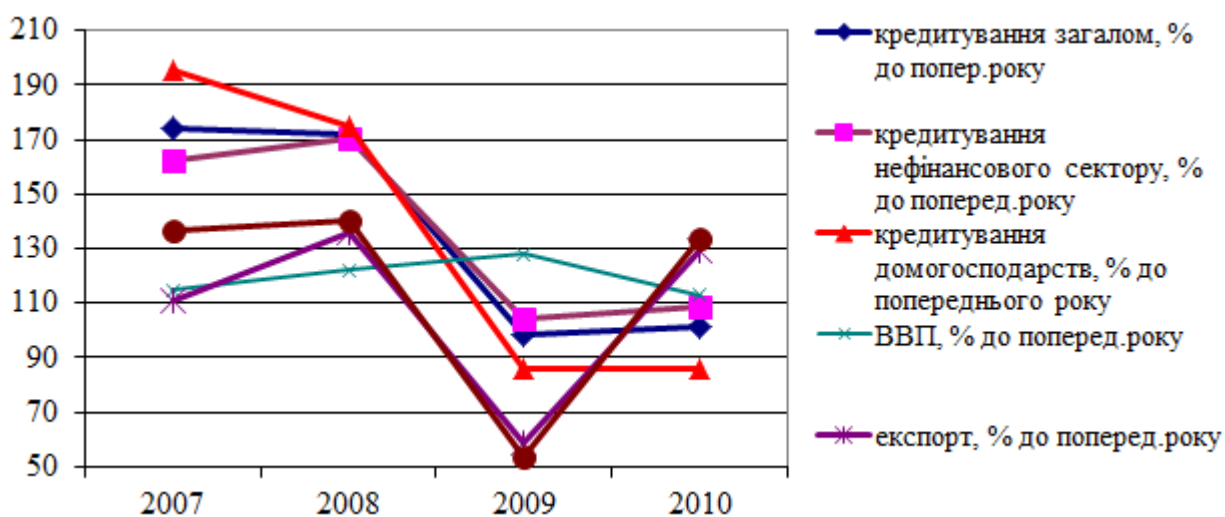

Рис.3.40. Зв'язок між кредитуванням та функціонуванням економіки (побудовано за даними [516-517; 546-551])

Фінансовий сектор України не забезпечує функціонування реального сектору економіки (рис.3.40). Аналогічна ситуація і зі страховим сектором. У 2010-2012 рр. доходи у страхуванні та відповідні страхові премії формувалися за рахунок автострахування (38% усіх чистих премій), страхування майна (12%), страхування від вогневих ризиків (9%), фінансових ризиків (6%) [515].

Визначимо ступінь диспропорційності розвитку економіки України за методикою, зображеною на рис.3.3. Так, значення коефіцієнту нерівномірності становить 0,417, коефіцієнт варіації ($r=0,786$), нерівномірність секторів продемонстрована на рис.3.41 за допомогою кривої Лоренца.

На підставі наведених даних можна говорити про формальність процесів підтримки та державного регулювання науки, освіти, охорони здоров'я та культури в Україні, що позначається на розвитку цих секторів економіки та на конкурентоспроможності інших галузей економіки й економіки в цілому, оскільки,

як було зазначено у §3.2, на сучасному етапі суспільно-економічного розвитку розвиток підприємств відбувається шляхом консолідації бізнесу. Тобто наведена структура економіки стимулює нерозвиненість науково-дослідної (інноваційної), кадрово-навчальної діяльності підприємств, превалювання великого бізнесу з можливістю лобювання інтересів через значний податково-адміністративний тиск, ускладнює здійснення високотехнологічного виробництва та є наслідком несамостійної державної політики.

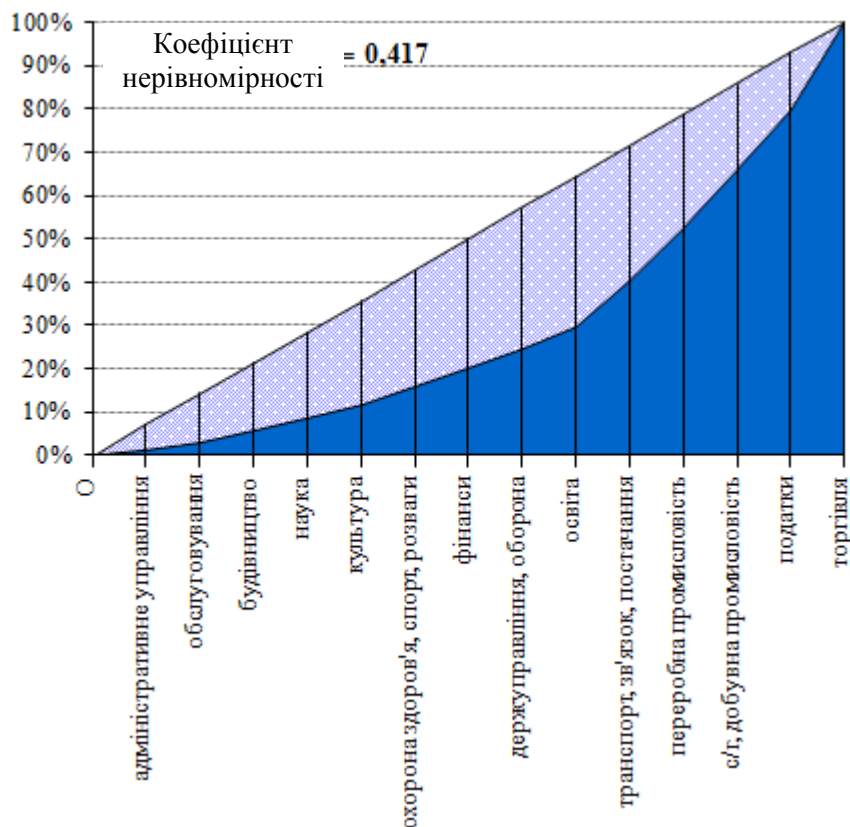

Рис.3.41.Визначення диспропорційності структури економіки України (побудовано автором за даними [517])

Значення показників функціонування економіки становлять: коефіцієнту доданої вартості – 0,435 (орієнтація на випуск низькоякісної продукції); дефлятор ВВП – 108,5% (занижене значення, оскільки не відповідає даним секторальної структури з переважанням в економіці сектору торгівлі, а не обслуговування); співвідношення експорту та імпорту – 0,858 (економіка відноситься до типу «реципієнт»); відношення зовнішнього боргу до ВВП – 0,36 з якого 0,283 – державний (економіка є платоспроможною); відношення державних видатків до

ВВП – 0,34 (свідчить про відносну некерованість економічними процесами); рівень ВВП на душу населення – 104-105 місце у світі та коефіцієнт Джині – 0,36 (значна нерівномірність доходів населення й нерозвинений малий бізнес); відношення валових інвестицій і споживчих витрат – 0,22 (споживчий характер економіки, незначні темпи зростання економіки); зайнятість населення – 0,956 (в кількісному вимірюванні економіка використовує на 95,6% свій потенціал, але за умови підвищення якості навчання розрив ВВП набагато більший (для орієнтування можна використовувати показник доданої вартості на 1 зайнятого в Україні та розвинутих країнах)).

Конкретизуємо державну політику, а також наслідки трансформаційних перетворень в економіці України для розвитку авіабудівної галузі. Насамперед, варто відзначити значне скорочення виробництва літаків в Україні порівняно з 1993 р. (рис.3.42), що, зважаючи на наукомісткий і капіталомісткий характер авіабудівного виробництва, підпадає під висновки результатів аналізу секторальної диспропорційності економіки України.

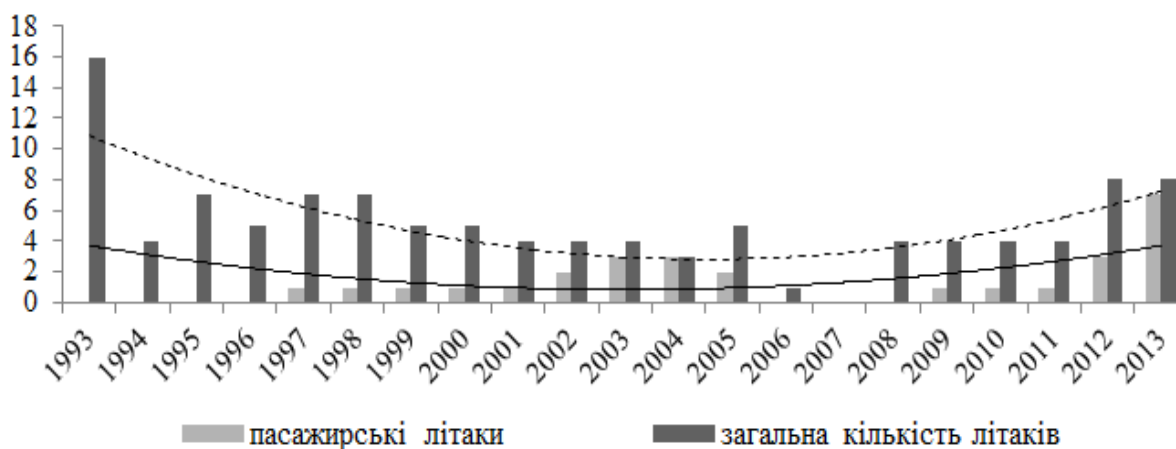

Рис.3.42. Динаміка випуску літаків в Україні
(побудовано за даними [596] та матеріалами звітності підприємств)

З метою характеризування державної підтримки й політики можна відмітити наступні заходи:

1. З III кварталу 2010 р. набув чинності Закон України №1814-VI від 20.01.2010 «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної підтримки літакобудівної промисловості в Україні», відповідно до якого до

01.01.2016 р. вводяться особливі умови сплати ввізного мита, земельного податку, податку на додану вартість, податок на прибуток підприємств для літакобудівних підприємств.

2. У жовтні 2010 р. була підписана угода між Україною та РФ про створення на паритетній основі спільного підприємства, яке покликано займатися просуванням, позиціонуванням і продажем літаків марки «Ан» й розробкою літаків Ан-70 і Ан-124.

3. З метою покращення умов продажу вітчизняних літаків та приведення їх до загальносвітових стандартів рішенням Міністерства інфраструктури України було реорганізовано ДП «Лізінгтехтранс» у підприємство «Антоновфінанс» й почало функціонувати з січня 2012 р. За умови відшкодування відсотків за кредитами лізингової компанії або виробнику українським підприємствам були б забезпечені умови продажу продукції, аналогічні до умов Embraer і Bombardier.

4. Згідно змін до Закону України про державні закупівлі № 9748 у I кварталі 2012 р. авіабудівні підприємства мають право без тендерів закуповувати комплектуючі, що внесені в конструкторські документи, що повинно було сприяти скороченню термінів поставок і своєчасному виконанню замовлень авіабудівними підприємствами.

5. Законопроектом № 10423 від 05.06.2012 р. передбачалося впровадження з 01.01.2013 по 01.01 2017 р. фінансової підтримки збуту авіатехніки за допомогою механізму здешевлення кредитів шляхом часткової компенсації кредитної ставки. Однак законопроект не був підписаний Президентом України.

6. У серпні 2013 р. був розглянутий у першому читанні законопроект №10134 «Про внесення змін до Податкового кодексу щодо підвищення конкурентоспроможності літаків вітчизняного виробництва», в якому передбачалося скасування пільг на ввезення іноземних літаків пасажиромісткістю від 50 до 100 місць з метою протекції вітчизняних виробників. Однак в подальшому розгляд цього законопроекту був призупинений.

7. У 2013 р. Міністерство економічного розвитку сумісно з ФДМУ, Національною академією наук, Державним концерном «Укроборонпром»

розробила Програму розвитку літакобудування-2020 (Розпорядження Кабінету Міністрів України №1656-р від 27.12.2008), в якій передбачалась корпоратизація й приватизація авіабудівних підприємств, створення інтегрованих структур управління авіабудуванням, проведення реструктуризації, модернізацію та розширення центрів технічного обслуговування та ремонту. Зокрема, в межах виконання цієї програми, а також Програми активізації економіки 2013-2014 (Постанова КМУ №187 від 27.02.2013) передбачалося створення Державної холдингової компанії «Антонов» у складі ДП «Антонов», ДП «Завод 410 цивільної авіації» і ДП «Харківське авіаційне виробниче підприємство» (ХДАВП). Також запланована була державна програма створення військово-транспортного літака Ан-70 та його закупівлі за оборонним замовленням; надання державної підтримки через надання гарантій щодо виконання боргових зобов'язань за запозиченнями. Однак ці проекти не були реалізовані.

З 1990-х рр. авіабудівні підприємства України втратили вільний доступ до розробок наукових установ, що визначали розвиток цієї сфери промисловості: Центральний аерогідродинамічний інститут (ЦАГІ), Центральний інститут авіаційного моторобудування, Всеросійський інститут авіаційних матеріалів, Науково-дослідний інститут авіаційного моторобудування, Всеросійський інститут авіаційних матеріалів, Науково-дослідний інститут авіаційного обладнання, Всеросійський інститут легких сплавів та ін. Вартість виконання науково-дослідних робіт на замовлення українськими авіабудівниками в російських наукових установах зростають щорічно. Наприклад, вартість експериментів в аеродинамічних трубах ЦАГІ за останні 10 років зросла у 8 разів. Також існує низка проблем, пов'язаних із секретністю, митними питаннями та ін. [260]. У науковій сфері України існує низка закладів, спроможних здійснювати дослідження для авіабудівної галузі: Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут механіки ім. С. П. Тимошенка, Інститут металофізики ім. Г. В. Курдюмова, Інститут проблем матеріалознавства ім. І. М. Францевича, Інститут проблем міцності ім. Г. С. Писаренка, Фізико-механічний інститут ім. Г. В. Карпенка, Інститут технічної

механіки НАН України та Інститут НКА України. Ініційована державою угода між НАН України і ДП «Антонов» відносно замовлення наукових досліджень в означених інститутах передбачає складання щорічних планів робіт ДП «Антонов» і запитів НАН України на бюджетне фінансування. В результаті подібних досліджень була зменшена маса літаків Ан-148-100 та Ан-158 завдяки розробці нової конструкції шасі, в якій уперше в світі відносний об'єм титанових сплавів досяг 80%. ДП «Антонов» разом з Інститутом хімії високомолекулярних сполук та УкрНДІ синтетичного волокна створили зразки надійної авіаційної броні для захисту екіпажу від терористичного нападу, вага яких порівняно з металевим бронюванням зменшена майже на 30%. Однак наукові дослідження фінансуються державою нерегулярно і не в повному обсязі: 16% від державного фінансування інноваційної сфери економіки у сумі 35537, 6 тис. грн було спрямовано на «створення нових поколінь техніки і технологій в авіа-, судно- та ракетно-космічній галузі, при цьому не фінансувалися програми з впровадження керуючих систем авіаційної, корабельної, ракетної та військової електроніки.

В освітній сфері України існують два вищі освітні заклади (Національний аерокосмічний університет імені Жуковського «Харківський авіаційний інститут» і Київський національний авіаційний університет), що здійснюють підготовку кадрів для авіабудування. Однак між університетом і підприємствами авіабудування не існує координації відносно бізнес-вимог і комплексом практичних навичок і теоретичних знань фахівців.

Підсумуємо вплив трансформаційних перетворень в економіці України на функціонування авіабудівних підприємств за допомогою рис.3.43.

З даних рис.3.43 видно, що головним зовнішнім чинником, що стримує розвиток авіабудування, є державне управління розвитком авіабудівної галузі (ключові підприємства мають державну форму власності), що відображається у контролі усіх фінансово-економічних аспектів діяльності авіабудівних підприємств, сприянні закритості підприємств за відсутності можливості забезпечення адекватного рівня фінансування, формальності більшості

введених заходів зі стимулювання розвитку авіабудування, відсутності політики заохочення кооперації підприємств.

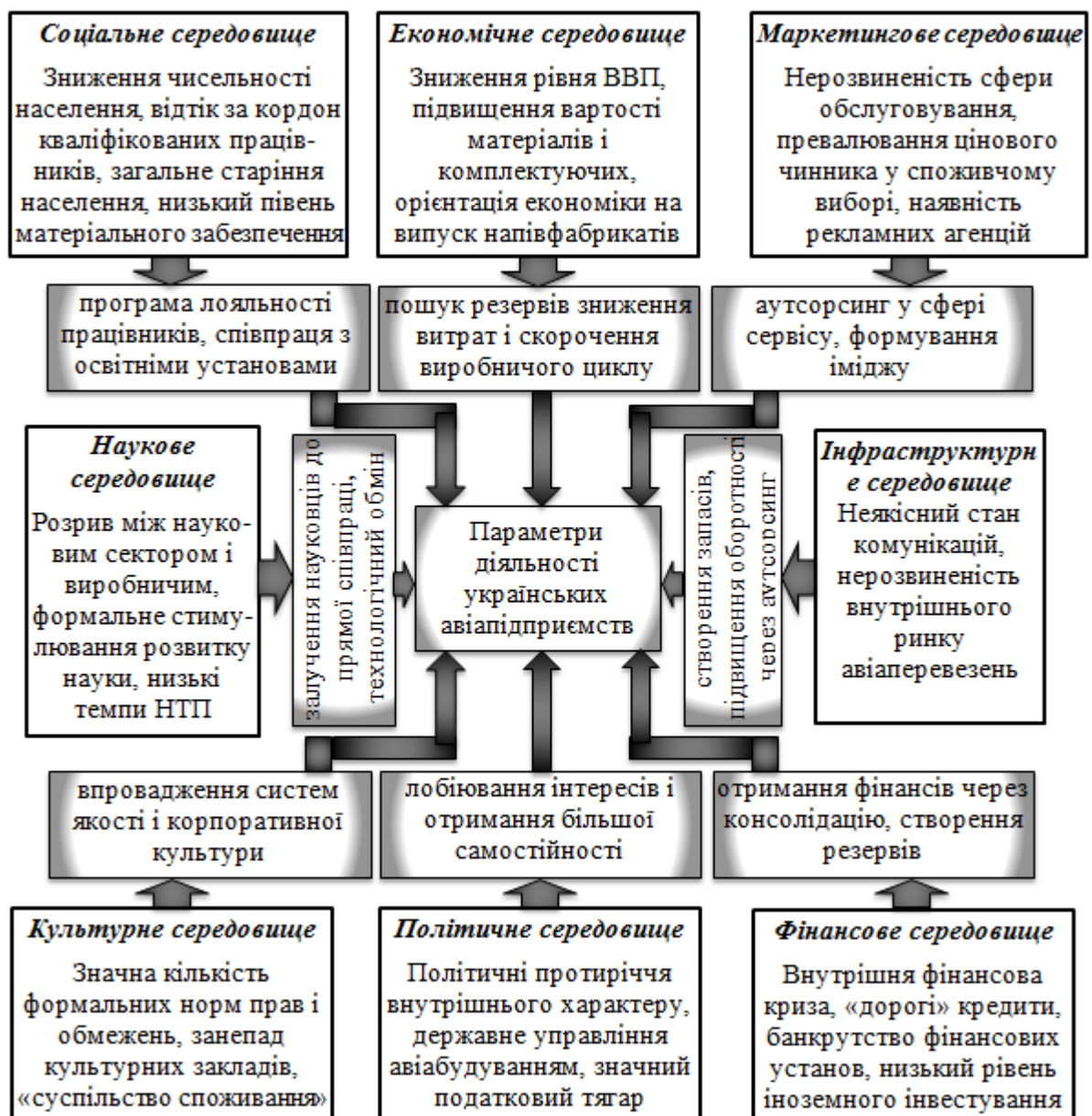

Рис.3.43. Специфіка зовнішніх умов розвитку українських авіабудівних підприємств (розроблено автором)

Отже, за даними проведеного дослідження можна підсумувати, що зовнішні умови розвитку українських підприємств характеризуються нерівномірністю, що ускладнює функціонування підприємств малого та середнього розміру, превалювання сектору торгівлі сприяє інфляційним

процесам, наявна інфраструктура використовується для транзитних операцій, фінансовий сектор не пропонує привабливих умов для залучення зовнішніх коштів підприємствами, а ринок цінних паперів – нерозвинутий, значимість сектору освіти та охорони здоров'я відображає низький рівень підготовки працівників, а нерозвинутий науковий сектор свідчить про необхідність трансферу знань і технологій. Державна підтримка авіабудування спрямована на формальне створення умов розвитку без сприяння кооперації підприємств за відсутності зовнішнього лобювання укладання контрактів на продукцію в умовах недостатнього фінансового забезпечення.

3.3.2. Динаміка параметрів внутрішнього середовища українських авіабудівних підприємств

Авіабудівна галузь економіки України на 2012 р. складається близько з 40 підприємств. З метою надання повного уявлення про стан і динаміку діяльності авіабудівної галузі проаналізуємо параметри внутрішнього середовища ключових авіапідприємств за розробленою нами концепцією, що наведена на рис.3.32. За результатами аналізу динаміки кількісних параметрів внутрішнього середовища ДП «Антонов», ПАТ «Дніпропетровський агрегатний завод», ДП «Харківське державне авіаційне виробниче підприємство» (ХДАВП), ПАТ «Вовчанський агрегатний завод», «Мотор-Січ», ПАТ «Радар», ПАТ «ФЕД», ПрАТ «Елемент» і ПАТ НТК «Електронприлад» можна сформулювати узагальнені висновки відносно їх діяльності:

- ДП «Антонов» спеціалізується на виробництві літаків. Загальна вартість активів у 2013 р. – 6382166 тис. грн. В діяльності ДП «Антонов» (табл.3.5) можна відмітити задовільні та досить стабільні показники фінансового стану та ділової активності. Однак скорочується частка основних виробничих фондів в структурі активів, знижуються коефіцієнти доданої вартості і рентабельності за одночасного зростання частки матеріальних витрат у собівартості, що свідчить при наявному одиничному виробництві літаків про

зниження величини прибутку, що відповідним чином відображається на коефіцієнті капіталізації. Дефіцит власних фінансових коштів за обмеженості залучення зовнішніх ресурсів позначається на розвитку стратегічних програм. Зниження коефіцієнту концентрації доходу пов'язане не з диверсифікацією діяльності, а відбувається внаслідок коливання обсягів основного виробництва, оскільки непрямі витрати останні 5 років неухильно зростають (наприклад, частка комерційних і адміністративних витрат у сукупних витратах). Загалом, характеризуючи організаційну політику підприємства, слід зазначити, що на балансі ДП «Антонов» з 2010 р. знаходиться ДП «Серійний завод «Антонов», а також в структуру підприємства входять авіакомпанія «Авіалінії Антонова» і ДП «Антонов-Агро», що демонструє застосування не зв'язаної диверсифікації при формуванні корпоративного портфелю. ДП «Антонов» входить до складу ДАК «Антонов». Частка постійних витрат у сукупних витратах підприємства знижується за рахунок прямих постійних витрат, а не цілеспрямованої відповідної політики підприємства. З кожним роком знижуються коефіцієнт доданої вартості в розрахунку на 1 працівника та продуктивність праці на фоні підвищення середнього рівня оплати праці. Отже, нерозвинута діяльність підприємства за функціями – стратегування та проектування; адміністративна діяльність провокує дисбаланс ресурсів;

- ДП «ХДАВП» (табл. К.1) спеціалізується на виробництві літаків. Загальна вартість активів у 2013 р. – 2335674 тис. грн. За результатами розрахунків ДП «ХДАВП» на межі банкрутства (у 2014р. – визнано банкрутом), спостерігається погіршення діяльності за усіма функціональними областями підприємства. В структурі активів ДП «ХДАВП» знаходяться 14 відокремлених підрозділів з правом відкриття рахунків (зокрема, окрім авіаційного заводу ХДАВП, Конотопський механічний завод ХДАВП, Завод з виготовлення товарів народного споживання «Сокольники-ХДАВП», філія «Барвінкове», ясла, оздоровчий комплекс та ін.). ДП «ХДАВП» входить до складу ДАК «Антонов»;

Характеристика внутрішнього середовища ДП «Антонов»
(розраховано за даними фінансової звітності)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Динаміка за 6 років
економіка (виробництво)							
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,601	0,619	0,687	0,595	0,585	0,622	
коєф. доданої вартості	2,517	3,584	2,849	2,830	1,183	0,942	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,475	0,411	0,484	0,404	0,403	0,428	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,395	0,317	0,278	0,266	0,269	0,268	
маркетинг (збут)							
рентабельність активів	0,052	0,071	0,044	0,055	0,026	0,014	
рентабельність продаж	0,186	0,316	0,243	0,236	0,162	0,131	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,075	0,056	0,078	0,064	0,045	0,041	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,006	0,008	0,013	0,029	0,059	0,035	
логістика (постачання)							
оборотність тов.-мат. запасів	1,232	1,407	1,027	1,419	1,411	1,390	
оборотність активів	0,533	0,742	0,726	0,862	0,521	0,537	
коєф. операційної доходності	1,112	1,111	1,067	1,068	1,054	1,027	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,769	0,679	0,780	0,673	1,120	1,087	
фінанси (фінансування)							
коєф. забезпеченості власними коштами	0,284	0,313	0,189	0,252	0,289	0,328	
коєф. поточної ліквідності	1,474	2,366	2,488	2,751	3,888	3,338	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,001	0,044	0,020	0,013	0,023	0,021	
коєф. інвест. привабливості	0,682	0,443	0,151	0,262	0,075	0,091	
політика (адміністрування)							
коєф. податкового навантаження	0,226	0,148	0,354	0,206	0,256	0,117	
коєф. концентрації доходу	1,208	1,273	1,162	1,144	1,064	1,031	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,524	0,390	0,403	0,469	0,824	0,851	
коєф. адміністративного навантаження	0,025	0,017	0,018	0,014	0,029	0,029	
культура (регулювання)							
коєф. ринкової еластичності	1,220	1,102	0,285	1,078	1,094	-0,312	
коєф. маржинального доходу	1,199	1,164	1,125	1,126	1,291	1,210	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,549	0,649	0,522	0,536	0,182	0,128	
коєфіцієнт осциляції прибутку	1,060	0,849	-0,277	0,300	-0,341	-0,198	
наука (стратегування)							
темпи зростання прибутку	3,257	2,475	0,757	1,352	0,709	0,820	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,414	0,497	0,573	0,610	0,618	0,649	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,033	0,046	0,067	0,075	0,059	0,069	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проектування)							
дод. вартість створена 1 працюючим	160,480	288,778	264,922	315,530	143,555	126,085	
продуктивність праці	224,250	369,351	357,897	427,011	264,931	260,002	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,106	0,088	0,151	0,138	0,251	0,257	
капіталоозброєність	420,411	497,673	492,951	495,227	508,222	484,158	

- ПАТ «Дніпропетровський агрегатний завод» (табл. К.2): спеціалізація на виробництві керівної гідравліки, паливних насосів для військової та цивільної авіації, електромашин та електродвигунів та ін. Загальна величина активів на 2013 р. – 499972 тис. грн. До найвагоміших проблем підприємства можна віднести зниження коефіцієнта доданої вартості, не зважаючи на зниження частки матеріальних витрат у собівартості та зниження показників рентабельності на фоні зростання маркетингових витрат; низьку керованість процесом формування виробничої програми та низьку інвестиційну активність. Демонструють тенденцію до погіршення показники оборотності та фінансові показники (знижується забезпеченість власними коштами та фінансові витрати). Зниження частки постійних витрат у сукупних витратах відбулося за рахунок розширення випуску продукції. В структурі ПАТ «Дніпропетровський агрегатний завод» знаходяться 4 філії, що діють як самостійні юридичні особи: оздоровчий комплекс ім. В.М.Комарова, торгово-посередницькі фірми «Ракета» і «Авіаагрегат», фірма з матеріально-технічного забезпечення й транспортного обслуговування «Авіакомплект». Стратегічна та соціальна діяльність підприємства нерозвинута;

- ПАТ «Вовчанський агрегатний завод» (табл. К.3) спеціалізується на розробці та виробництві агрегатів систем літальних апаратів й автотранспортних засобів та агрегатів управління газотурбінними двигунами та ін. Загальна вартість активів на 2013 р. – 360076 тис. грн. Підприємство має задовільний фінансовий стан (забезпеченість власними коштами та несуттєві фінансові витрати), але за останні роки знижується технологічний рівень виробництва та існує нестабільна завантаженість виробничих фондів. Знижується ділова активність підприємства (знижується оборотність і коефіцієнт операційного доходу). Значно зріс рівень маркетингових витрат, однак знижуються показники рентабельності. Підприємство орієнтоване на вирішення операційних проблем, а не на розвиток стратегічних напрямів. Незважаючи на зростання основних виробничих активів і капіталоозброєності (частково за рахунок зниження чисельності працівників), знижується

продуктивність праці та величина доданої вартості, створеної 1 працівником. В структурі підприємства відсутні відокремлені підрозділи та філії. Концентрація виробництва позначається на відповідній частці прямих витрат у сукупних витратах і адміністративному навантаженні;

- АТ «Мотор Січ» (табл. К.4) спеціалізується на виробництві та ремонті авіадвигунів, виробництві газотурбінних електростанцій та ін. Загальна вартість активів у 2013 р. – 13196110 тис. грн. На підприємстві спостерігається зростання виробничої активності: зростання коефіцієнта доданої вартості, обсягів виробництва та частки основних виробничих активів в структурі активів підприємства. Останні 2 роки знизилась рентабельність діяльності, знизилась частка маркетингових витрат у сукупних витратах. Також знизилися коефіцієнти оборотності та коефіцієнт операційної доходності. Підприємство забезпечено власними коштами і має низький рівень фінансових витрат. Структура активів АТ «Мотор Січ» сформована за рахунок активів Запорізького моторобудівного заводу, Запорізького машинобудівного заводу, Сніжнянського машинобудівного заводу, Волочиського машинобудівного заводу, авіакомпанії «Мотор січ», 11 відокремлених підрозділів з правом відкриття рахунків і 3 дочірніх підприємств. Збереження суттєвої концентрації діяльності позначається на рівні прямих витрат підприємства. Позитивною тенденцією є зростання активів підприємства, але останні два роки знизилась інвестиційна активність. Також підвищується коефіцієнт маржинального доходу та знижується частка постійних витрат у сукупних витратах. На підприємстві зростає частка доданої вартості, створеної 1 працівником, підвищується продуктивність праці (при зниженні чисельності) і капіталоозброєність праці;

- ПАТ «Київський завод «Радар» (табл. К.5) спеціалізується на виробництві радіолокаційного та радіоелектронного обладнання для літаків і вертольотів. Загальна вартість активів у 2013 р. – 217288 тис. грн. Підприємство у своєму складі містить наступні структурні підрозділи: інструментальна філія, філія №6 (механічне виробництво), торгівельний центр

«Радар», дитячий заклад санаторного типу, медико-санітарна частина, дочірнє підприємство «Гальванотехніка». Останні 5 років спостерігається коливання обсягів виробництва і рівня матеріальних витрат на підприємстві; відбувається зниження коефіцієнта доданої вартості та рівня незавершеного виробництва, але наявний низький рівень рентабельності. Зниження операційних витрат (за рахунок інших витрат) позначилося на підвищенні коефіцієнта операційної доходності та зниженні показників оборотності. Фінансовий стан підприємства характеризується забезпеченістю власними коштами, однак наявний низький рівень капіталізації. Концентрація виробництва та централізація управління приводить до високого адміністративного навантаження. З 2012 р. знизилися темпи зростання активів і інвестиційна активність підприємства. Незважаючи на скорочення чисельності працівників, підвищується рівень продуктивності праці, величина доданої вартості, створеної 1 працівником, і коефіцієнт капіталоозброєності;

- ПАТ «ФЕД» (табл. К.6) спеціалізується на розробці, виробництві, сервісному обслуговуванні та ремонті агрегатів авіаційного та загальномашинобудівного призначення. Загальна вартість активів у 2013 р. – 370907 тис. грн. ПАТ «ФЕД» не має структурних підрозділів, має значний рівень концентрації виробництва та централізації управління (показники 5 блоку додатку Х). Останні 5 років відбувається поступове зниження темпів зростання активів та інвестиційної активності. При цьому спостерігається незначне коливання соціальних показників (капіталоозброєність, продуктивність праці, хоча значно підвищилась чисельність персоналу). Останні два роки знижуються рівень матеріальних витрат виробництва та коефіцієнт доданої вартості, підвищується частка незавершеного виробництва. Для фінансування діяльності підприємства значно залучаються зовнішні ресурси. Скорочення операційної діяльності позначається на зниженні показників ділової активності. Після 2009 р. кожен рік відбувається зниження рентабельності. Високі значення показників продуктивності праці, доданої вартості, створеної 1 працівником та капіталоозброєності пояснюються

широким застосування наймання працівників за сумісництвом.

- ПрАТ «Елемент» (табл. К.7) спеціалізується на розробці та виробництві контрольно-вимірювальних приладів, електричного устаткування для двигунів і транспортних засобів та ін. Загальна величина активів у 2013 р. – 4111 тис. грн. Товариство дочірніх підприємств, філій, представництв та відокремлених підрозділів не має. Найвиразнішою рисою діяльності ПрАТ «Елемент» останні 5 років є суттєве коливання показників діяльності (рентабельності, оборотності, прибутковості, темпів зростання), що спричинене підвищеною чутливістю підприємства до ринкових змін, що відображається на завантаженості його потужностей. Підприємство забезпечено власними коштами, однак нерозвинений стратегічний аспект діяльності підприємства, збільшується зношеність фондів, скорочується частка основних активів у загальному складі активів. Не зважаючи на зростання чисельності працівників спостерігається зростання показників продуктивності праці, капіталоозброєності;

- ПАТ «НТК «Електронприлад» (табл. К.8) спеціалізується на випуску бортового авіаційного радіоелектронного обладнання, наземних систем обробки польотної інформації. Загальна величина активів у 2013 р. – 240412 тис. грн. До складу ПАТ «НТК «Електронприлад» входять відособлені підрозділи: конструкторське бюро «Екран», конструкторське бюро «Вимірювач», дослідно-експериментальний завод «Авіаприлад», експедиція «Саки» і база відпочинку «Комсомольська». Зростання частки основних фондів в активах у 2012 р., насамперед, пов'язано з переоцінкою фондів. Загалом у виробничій сфері спостерігається скорочення матеріальних витрат при постійності протягом 2010-2012 рр. коефіцієнта доданої вартості, нерівномірність завантаження потужностей. Знижуються значення показників рентабельності та оборотності та знизилась загальна величина оборотних коштів. Фінансова діяльність зорієнтована на використання власних фінансових ресурсів. Непрофільні види діяльності формують значну частину фінансових результатів підприємства. ПАТ «НТК «Електронприлад» сконцентрований на

оперативній діяльності. Слабким місцем є регуляторна діяльність, що провокує коливання усіх показників діяльності підприємства.

Розглянуті підприємства, хоча відносять до авіабудівної галузі, різняться за випуском кінцевого продукту, що унеможлиблює їх порівняння. Однак можна визначити характерні проблеми більшості діючих підприємств (табл.3.6). Насамперед, привертає увагу значне коливання виробничої програми через відсутність наперед сформованого портфелю замовлень, довгострокової виробничої стратегії, що підприємства намагаються усунути шляхом посилення адміністративного контролю та зростанням комерційних зусиль. Диверсифікація діяльності або незначна та пов'язана з основним бізнесом, або значна та непов'язана з основним бізнесом, при цьому види діяльності функціонують майже відокремлено. Стратегія підприємств має оперативний характер. Також варто відмітити формальність відношення до питань кваліфікаційного підбору персоналу та подальшого підвищення його кваліфікації, професійної адаптації.

Оскільки на сьогодні провідним вітчизняним підприємством авіабудівної галузі визнаний державний авіабудівний концерн «Антонов» (утворений постановою Кабінету Міністрів №1014 від 30.10.2008), до складу якого входять ДП «Антонов» і ДП «ХДАВП», то сконцентруємо більш детальну увагу на аналізі його діяльності.

На 2013 р. до складу ДАК «Антонов» входять підприємства, що приймають участь у збиранні літаків: ДП «Антонов», ДП «Завод №410 громадської авіації» і Харківське державне авіаційне виробниче підприємство (ХДАВП). Управління концерном здійснює Рада директорів підприємств, що входять у склад концерну, включаючи Генерального директора концерну та представника Кабінету Міністрів, на чолі з Головою Правління за призначенням Кабінету Міністрів. Створення концерну повинно було сприяти кооперації різних підприємств авіабудівної галузі та формуванню більш вигідних умов для продажу вітчизняних літаків.

Порівняльний аналіз показників внутрішнього середовища українських авіабудівних підприємств (побудовано за даними фінансової звітності)

Групи показників	ДП "Антонов"	ПАТ "Дніпропетровський агрегатний завод"	ПАТ "ФЕД"	ХДАВП	ПАТ "Мотор Січ"	ПАТ "Київський завод "Радар"	ПАТ "Бовчанський агрегатний завод"	ПАТ "НТК "Електронприлад"	ПрАТ "Елемент"	Порівняльна гістограма
економіка (виробництво)										
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,62	0,58	0,16	0,54	1,72	0,37	0,57	0,21	0,46	
коеф. доданої вартості	0,94	2,71	6,73	0,98	0,68	2,94	2,05	6,42	2,04	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,43	0,14	0,11	0,70	0,44	0,29	0,00	0,22	0,31	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,27	0,21	0,50	0,13	0,34	0,76	0,57	0,81	0,18	
маркетинг (збут)										
рентабельність активів	0,01	0,11	0,10	-0,14	0,16	0,00	0,08	0,02	0,47	
рентабельність продаж	0,13	0,50	0,18	0,01	0,42	0,15	0,38	0,10	0,29	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,04	0,29	0,23	0,11	0,07	0,03	0,10	0,14	0,10	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,04	0,02	0,01	0,05	0,04	0,05	0,06	0,00	0,00	
логістика (постачання)										
оборотність тов.-мат. запасів	1,39	3,26	3,55	0,30	1,56	0,45	3,06	3,62	3,29	
оборотність активів	0,54	0,66	1,07	0,14	1,09	0,13	0,45	0,48	2,18	
коеф. операційної доходності	1,03	1,21	1,10	0,33	1,17	1,02	1,22	1,04	1,27	
коеф. завантаженості оборотних коштів	1,09	0,64	0,42	3,78	0,58	1,87	0,57	0,38	0,38	
фінанси (фінансування)										
коеф. забезпеченості власними коштами	0,33	-0,99	-0,44	-1,24	0,52	0,68	0,57	0,18	0,53	
коеф. поточної ліквідності	3,34	2,89	0,75	1,33	3,22	3,34	8,41	1,23	2,43	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,02	0,06	0,01	0,28	0,003	0,034	0,005	0,000	0,000	
коеф. інвест. привабливості	0,09	0,22	0,34	-106,83	0,37	0,01	0,43	0,34	0,68	
політика (адміністрування)										
коеф. податкового навантаження	0,12	0,14	0,20	0,00	0,21	0,12	0,07	0,15	0,07	
коеф. концентрації доходу	1,03	1,35	1,12	-0,02	1,41	1,02	1,31	1,06	1,30	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,85	0,56	0,87	0,48	0,40	0,70	0,70	0,67	0,91	
коеф. адміністративного навантаження	0,03	0,23	0,06	0,08	0,05	0,10	0,12	0,03	0,08	
культура (регулювання)										
коеф. ринкової еластичності	-0,31	0,88	1,19	-9,33	0,85	1,01	1,08	0,92	2,64	
коеф. маржинального доходу	1,21	2,47	1,13	-0,05	5,98	1,05	2,18	1,09	2,62	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,13	0,13	0,77	0,47	0,03	0,30	0,19	0,41	0,17	
коефіцієнт осциляції прибутку	-0,20	0,04	-0,12	-1,04	0,10	0,12	-0,10	0,15	1,78	
наука (стратегування)										
темпи зростання прибутку	0,82	1,04	0,89	0,32	1,10	1,13	0,90	1,16	17,47	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,65	0,89	0,30	0,55	0,27	0,93	0,87	0,51	0,75	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,07	0,00	0,09	0,24	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
освіта (проекткування)										
дод. вартість створена 1 працюючим	126,09	91,45	4190,74	38,98	213,84	45,89	111,42	178,22	106,59	
продуктивність праці	260,00	125,23	4813,47	78,64	530,62	61,53	165,65	205,97	158,80	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,26	0,43	0,07	0,28	0,20	0,34	0,30	0,34	0,30	
капіталоозброєність	484,16	189,31	4514,66	558,37	487,79	477,15	368,18	427,58	72,85	

27 жовтня 2010 року була підписана угода про створення російсько-українського спільного підприємства ТОВ «ОАК – Антонов» між російською «Об'єднаною авіабудівною корпорацією» і українським Державним авіабудівним концерном «Антонов».

Модельний ряд літаків цивільного призначення ДАК «Антонов» складається з транспортного літака Ан-74, що має також військову модифікацію (Ан-74-Т-200А), регіонального турбогвинтового літака Ан-140, регіонального реактивного літака Ан-148 і його модифікації Ан-158 (збільшено кількість пасажирських місць). Також в перспективі можливий випуск Ан-178 (транспортна модифікація Ан-148) і модернізованого Ан-124 «Руслан». Здійснюється виробництво військового літака Ан-32.

Згідно даних AirCraft Analytical System кількість літаків марки «Ан», що використовуються у світі, зі 1128 од. у 2005 р. зменшилася до 900 од. у 2010 р. [504]. З даних додатку Л видно, що виведення нових літаків у світовий повітряний простір відбувається надто повільно. Тому можна говорити про витіснення українських авіабудівників зі світового ринку авіабудування.

Однак реорганізація діяльності авіабудівних підприємств (відмова від ДК «Авіація» й утворення ДАК «Антонов») суттєвого підвищення ефективності діяльності підприємств, що входять до ДАК «Антонов» за період 2009-2013 рр. не принесла (див. табл.3.5). Діяльність ДАК не забезпечила на належному рівні виконання спільних планів та координацію роботи підприємств, що входять до його складу. Насамперед, концерн не має колективного договору, що має врегульовувати виробничі, трудові та соціальні відносини між трудовим колективом та адміністрацією Концерну. Такою серед причин неефективності роботи ДАК є кадрова політика концерну, відповідно до якої за умови наявності в структурі Концерну відділів фінансів, реструктуризації, планування, бухгалтерії, управління проектами, адміністративно-господарчого, юридичного, координації післяпродажної підтримки, маркетингу та продажів у структурі чотирьох відділів працюють лише начальники відділів, у групі радників – радник Голови правління, у відділі планування – 0,5 штатні одиниці,

у адміністративно-господарчому відділі – 2 штатні одиниці.

Організація діяльності правління концерну також здійснювалася неналежно: замість щомісячних засідань правління згідно статуту ДАК «Антонов» (п.30 Статуту) за два роки (2011-2012 рр.) було проведено чотири засідання. На фоні результатів діяльності ДАК можна вважати неефективними витрати коштів на суму 131,6 тис. грн, спрямовані на виплату понаднормових добових витрат при закордонних відрядженнях працівників у розмірі 120 євро за добу (дані Держфінмоніторингу).

Порівняємо кількісні параметри внутрішнього середовища ДП «Антонов» з параметрами провідних авіабудівних підприємств – виробників літаків (рис. 3.44) за допомогою методу інтервалів. В результаті на рис.3.44 значення індикаторів відображають відхилення значень показників ДП «Антонов» по відношенню до мінімальних і максимальних галузевих значень відповідних показників.

Отже, згідно даних рис.3.44 найвизначніші риси функціонування ДП «Антонов»:

- одиничне виробництво продукту з основними технологічними характеристиками;
- орієнтація на споживача з низьким рівнем доходу, але обмежені можливості споживчого кредитування;
- дуже висока забезпеченість власними коштами, але низька інвестиційні привабливість (кредитоспроможність);
- висока концентрація діяльності, ієрархічна структура управління; висока вразливість від зовнішніх умов, низька контрольованість діяльності;
- споживчий характер стратегії; низька якість політики управління персоналом.

З метою якісного оцінювання ринкової поведінки ДП «Антонов» сформуємо квадрант відповідності вимог зовнішнього середовища та якісних характеристик поведінки підприємства (рис.3.45).

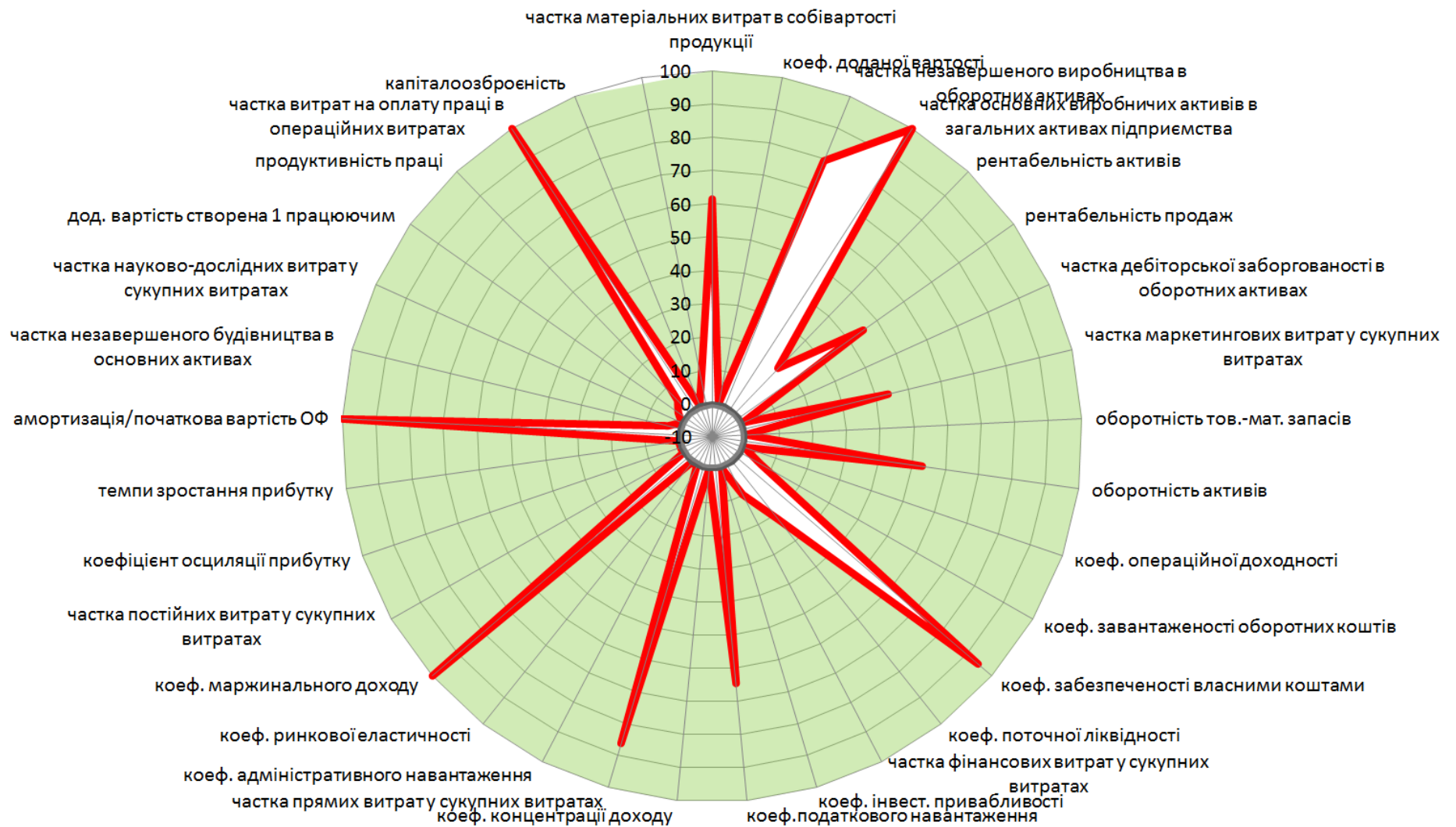

Рис.3.44. Порівняльне оцінювання кількісних параметрів внутрішнього середовища ДП «Антонов»

(побудовано за даними фінансової звітності)

За даними рис.3.45 можна засвідчити невідповідність якісних характеристик діяльності ДП «Антонов» вимогам глобального середовища.

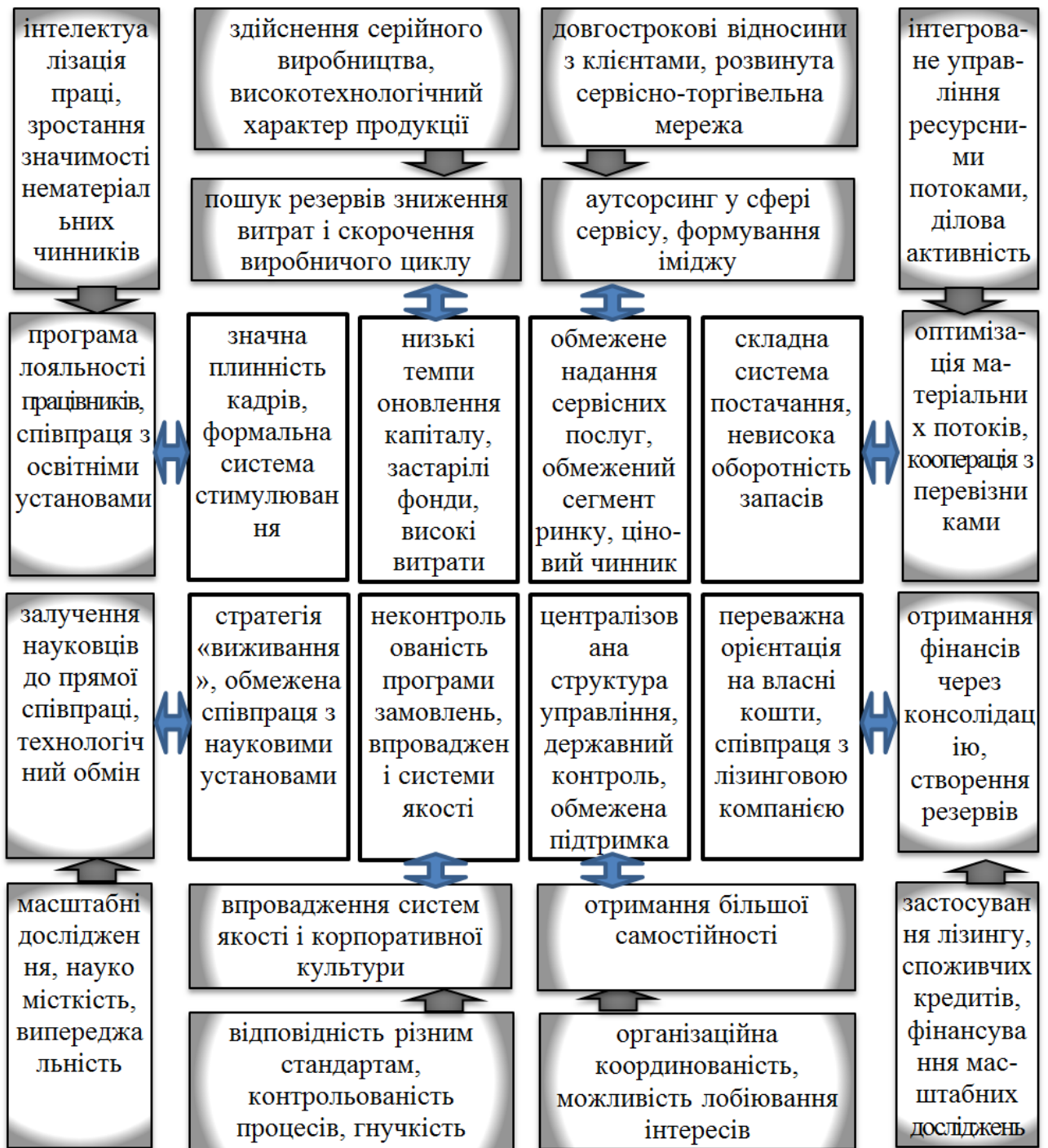

Рис.3.45. Аналіз відповідності зовнішнього та внутрішнього середовища ДП «АНТОНОВ» (розроблено автором)

Для того щоб уточнити перспективи розвитку ДП «Антонов», необхідно оцінити реалізацію організаційних компетенцій у вигляді продукту діяльності. Тому порівнюємо параметри літака Ан-148 з відповідними параметрами

аналогічних продуктів-конкурентів (рис.3.46).

При співставленні технічних характеристик Ан-148 з Embraer-170/175, Bombardier CRJ-700/705/900, ARJ21-700/900 і MRJ-70/90 спостерігається близькість значень показників максимальної комерційної ваги, швидкості та паливної економічності.

Найближчими конкурентами можна вважати бразильський Embraer-170/175) і японський MRJ-70/90), у яких паливна економічність на 15-20% нижче від значення Ан-148. За дальністю польотів Ан-148 переважає на 7-40% показники конкурентів через, в першу чергу, більшу місткість паливних баків [637]. За ціновим чинником переважає Ан-148, вартість якого нижче на 20-30% від ціни конкурентів.

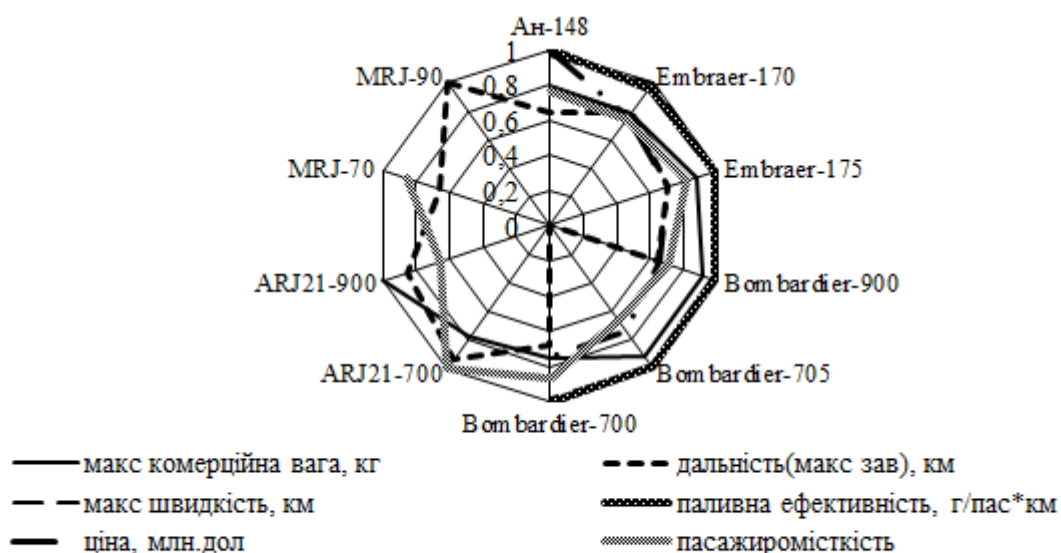

Рис.3.46. Порівняння параметрів літака Ан-148 з параметрами конкурентів (побудовано за даними [24; 637])

Вимоги до якісного бренду, як правило, передбачають наявність у авіабудівної компанії тривалої репутації надійного постачальника продукту, стійкого фінансового положення, ясної системи управління та сертифікованої виробничої системи. Бренд «Антонов», успадкований з СРСР, назвати зараз актуальним тяжко, оскільки він ґрунтується на минулих досягненнях. Крім того, наявна низка поточних проблем при виробництві Ан-148. Так, на

тристоронній нараді у червні 2011 р. однією з проблем, що піднімалися, було те, що через недоліки в наявній «схемі кооперації поставки агрегатів Ан-148 на лінії зборки ВАТ «ВАСО» і ДП «Антонов» приводять до зриву термінів поставок по договорами та збільшенню собівартості виробництва літака Ан-148» [100]. Конструкція Ан-14 отримала сертифікат МАК (Міждержавного авіаційного комітету), однак у липні 2012 р. МАК вимагав у стислі терміни ліквідації неполадок маршових рухових установок, загрожуючи в іншому разі заборону на вильоти літакам, що знаходяться в експлуатації [477].

Бізнес-планом з реалізації продуктової програми Ан-148 (російська сторона) від 2010 р. передбачається отримання 5% авансу від замовника, використання лізингу при продажу становить 68% портфелю замовлень, значення коефіцієнту рентабельності продажів 1,1%, рентабельності капіталу – 12,91%.

Враховуючи наведені дані та особливість конструкції Ан-148, що дозволяє злітати та приземлятися на ґрунтове покриття, перспективними регіонами для використання для Ан-148 можна вважати країни СНД, Африки, Азії та Крайню Північ. Уточнюючи перспективність географічного спрямування стратегії з просування Ан-148, проаналізуємо прогноз розширення попиту на літаки місткістю 60-100 місць в регіональному розрізі.

З даних додатків Д, Е і М видно, що розширення попиту на літаки в країнах Азійського регіону, в європейських країнах СНД та країнах Африки приблизно дорівнює розширенню попиту в країнах Америки та Європи. Крім того, варто враховувати перспективи, пов'язані з розвитком Єдиного Транспортного простору ЄвразЕС (Євразійського економічного співтовариства): на 2020 р. передбачається у порівнянні з 2005 р. збільшення об'єму взаємних перевезень вантажів у 1,87 разів, а об'ємів перевезень пасажирів – у 1,9 разів [279].

Найбільшою перепоною серед розглянутих чинників споживчого вибору для успішної реалізації проекту Ан-148 є наявність якісного бренду, оскільки його створення має довготривалий характер. Враховуючи дані про

портфель замовлень конкурентів (замовлення на три роки вперед) й інші вище згадані чинники, зайняття власної ніші на обраному сегменті ринку без застосування міжнародної інтеграції неможливе.

Отже, для авіабудівного концерну «Антонов» актуальною задачею стає пошук варіантів співпраці зі світовими виробниками авіатехніки та залучення до інтернаціональних проектів. Передумови такої трансформації для української авіаційної промисловості видно з прикладу Ан-148, комплектуючі для якого поставляють 14 країн (серед яких: США, Великобританія, Франція, Канада, Італія, а головним партнером є Росія). Однак консолідація бізнесу потребує взаємодоповнення партнерів за якісно-кількісними параметрами діяльності. Як показав аналіз умов і тенденцій розвитку українських авіабудівних підприємств, кількісні показники демонструють наявність або відсутність проблеми за певним функціональним напрямом і міру прояву, що є недостатнім для оцінювання рівня розвитку підприємства, оскільки якість визначається способом дій. Зважаючи на це, існує потреба у розробленні підходів до визначення розвитку підприємства та діагностування організаційних патологій, на основі якої можливо було б визначати рівень компетенцій підприємства та його можливості та обґрунтовано будувати стратегію.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Дослідження умов і тенденцій розвитку авіабудівних підприємств в умовах економічної трансформації, спрямоване на емпіричну перевірку теоретичних висновків і гіпотез відносно основних аспектів розвитку підприємства, висловлених у попередніх розділах роботи, здійснювалося за наступними напрямками: аналіз проявів та змісту економічної трансформації як сучасних умов функціонування та розвитку підприємств, аналіз глобальних тенденцій на ринку авіабудування та визначення специфіки умов розвитку авіабудівних підприємств України.

1. В результаті дослідження проявів трансформаційних процесів було визначено ключові тенденції й протиріччя у сучасній економіці та відповідно в діяльності економічних суб'єктів протягом 1990-2010-х рр., на підставі чого було уточнено змістовне наповнення й сутність поняття «економічна трансформація» як процесу диверсифікації економічної діяльності, ініційованого розвитком мотиваційного механізму економічних об'єктів, що забезпечує їх самоактивацію [219; 238; 242]. Запропоноване трактування дозволить розглядати сучасні економічні зміни не як періодичні зміни, пов'язані з подоланням криз, а як зміни, пов'язані із певним специфічним етапом у розвитку економіки.

2. Характеризування впливу трансформаційних перетворень на структуру економіки дозволило виявити декілька важливих змін, що значно впливають на розвиток підприємств [219; 238; 242]: по-перше, актуалізується нематеріальна економічна діяльність та відбувається інтеграція науково-освітніх установ з бізнес-мережами, по-друге, зовнішня політика країн, що проявляється у створенні транснаціональних економіко-політичних мереж, значно впливає на напрями інтеграції підприємств через створення зони сприятливих умов і впровадження змін у законодавстві відносно митних умов,

правил сертифікації, організації бізнесу и т.д. Подібні явища обумовлюють економічну специфіку країн, що виражається у зростанні значимості певних секторів економіки. Зважаючи на це, для проведення аналізу зовнішніх умов функціонування підприємств, який дозволить виявити та пояснити особливості зовнішніх чинників макросередовища, що сприяють або стримують розвиток підприємств того або іншого сектору економіки, запропоновано застосування 16-секторальної моделі економіки й розроблено відповідний методичний підхід до оцінювання диспропорційності секторальної структури економіки.

3. З метою дослідження глобальних тенденцій розвитку авіабудування проаналізовано сегменти розвитку цивільного авіабудування в розрізі типу літаків, регіонів експлуатації та підприємств-виробників, в результаті чого було виявлено низку напрямів розвитку: по-перше, відбувається значна диверсифікація реактивних і турбогвинтових авіалайнерів, коли кожен тип літака через технічні та економічні характеристики має власну ринкову нішу й лише вузьку зону конкуренції (дальність польоту до 1000 км; пасажиромісткість 60-99 місць); по-друге, структура ринку в сегментах, пов'язаних з більшою універсалізацією попиту, наближається до дуополії; по-третє, спостерігається поступове залучення низькорозвинутих регіонів у загальний повітряний простір [236].

4. Характеризування глобальних зовнішніх чинників розвитку авіабудування та напряму їх впливу на розвиток авіаперевезень і виробництво літаків було здійснено шляхом адаптації моделі внутрішніх і зовнішніх чинників підприємства, запропонованої у розділі 2, для ринку авіабудування у вигляді підходу до аналізу зовнішнього середовища. В результаті аналізу зовнішніх чинників виявлено наявний взаємний вплив зовнішніх чинників, довгі ланцюги впливу й непрямий вплив, коли синергетичний результат впливу проявляється у змінюванні показника «доцільність/доступність авіаперевезень». Дані аналізу дозволяють спрогнозувати інтеграцію підприємств-виробників літаків і прямих споживачів їх продукції компаній-авіаперевізників та глобальну інтеграцію виробників і споживачів. Крім того, в результаті аналізу визначено

характер впливу зовнішніх чинників на параметри авіабудівних підприємств [236].

5. Для з'ясування міри відповідності параметрів внутрішнього середовища авіабудівних підприємств зовнішнім умовам сформовано концепцію оцінювання якісно-кількісних параметрів внутрішнього середовища підприємств та розроблено відповідний методичний підхід, за яким було визначено 32 основних кількісних параметра для аналізу 8 функціональних областей діяльності підприємства та передбачається визначення характерних способів поведінки авіабудівних підприємств-лідерів ринку у кожній функціональній області на основі якісного аналізу. В результаті якісного аналізу сформовано поведінковий патерн сучасного ефективного авіабудівного підприємства, який продемонстрував принцип відповідності вимог зовнішнього та якості внутрішнього середовища підприємств як визначального чинника розвитку, оскільки саме порушення цієї вимоги обумовлює виникнення перехідного періоду та криз в діяльності підприємств. Натомість кількісний аналіз продемонстрував непридатність для самостійного оцінювання розвитку підприємств, проявляючи ефективність у розпізнанні проблем. Водночас комплексний якісно-кількісний аналіз внутрішнього середовища лідерів ринку авіабудування дозволив визначити їх ключову конкурентну перевагу, що впливає із консолідації бізнесу та гнучкої співпраці з різними ринковими агентами, поєднаними в єдину бізнес-мережу, що на поточний момент проявляється в актуалізації кооперації з науковими установами як базису проактивної стратегії [236, 241].

6. Дослідження умов розвитку українського авіабудування в розрізі впливу трансформаційних перетворень на умови розвитку авіабудівних підприємств на основі 16-секторальної моделі економіки виявило диспропорційність секторальної структури економіки та значну нерівномірність у створенні доданої вартості, що свідчить про відокремлений розвиток кожного сектору й низький рівень кооперації, що обумовлює більш низьку ефективність діяльності виробничих підприємств [33; 238].

Конкретизація специфіки впливу зовнішніх умов макросередовища на авіабудівні підприємства окрім зазначеного стримуючого чинника дозволила сформулювати комплекс зовнішніх вимог до параметрів внутрішнього середовища українських авіабудівних підприємств.

7. В ході аналізу параметрів внутрішнього середовища українських підприємств на основі попередньо зазначеного підходу до аналізу внутрішнього середовища було з'ясовано, що до основних проблем розвитку відносяться неконтрольованість формування програми замовлень, що компенсується інтенсифікацією маркетингових зусиль, наявність державної форми власності та відповідних обмежень, низька інвестиційна активність, формальна кадрова політика. Концентрація аналізу на діяльності ДП «Антонов» у вигляді здійснення конкурентного аналізу літака Ан-148 продемонструвала перспективність просування цієї моделі на ринку регіональних літаків. Крім того, з'ясовано, що основна відмінність у стратегії вітчизняних підприємств полягає в орієнтації на показники безпеки у порівнянні з провідними підприємствами, стратегія яких базується на прогресивності [33; 238].

Отримані емпіричні результати підтвердили попередньо сформульовані гіпотези відносно взаємної відповідності зовнішнього та внутрішнього середовища, ролі криз в діяльності підприємства, якісних вимог до вимірювання розвитку підприємства та поліфонічності суспільних процесів, що обумовлює взаємний вплив секторів економіки. Дослідження показало, що рівень інтеграції та глобалізації економіки обумовлює розгляд підприємства як універсального суспільно-економічного об'єкта, поведінка якого на ринку визначається поведінкою та когнітивними можливостями персоналу. Зважаючи на це, нами передбачається, що ключовою перевагою в майбутньому для провідних авіабудівних підприємств стане якість навчання та професійної адаптації працівників.

РОЗДІЛ 4. ПОЛЕ-ОБ'ЄКТНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Засади поле-об'єктної методології дослідження

Ядром формування універсальної методології дослідження підприємства є картина світу, що синтезує різні грані Буття у цілісний образ. Створення картини світу передбачає вирішення низки методологічних питань, що спричиняються зазначеним універсальним характером сприйняття реальності. Насамперед, вимога універсальності (згідно з тлумаченням поняття «універсальний») порушує проблему забезпечення об'єктивності та усеосяжності дослідження.

Проблема об'єктивності дослідження виникає внаслідок того, що будь-які уявлення є відображенням світогляду індивіда – мають суб'єктивно-індивідуальний характер: «розповідаючи про те, як влаштований світ, людина розповідає про себе» [316]. Узагальнюючи вимоги до об'єктивності дослідження [204], можна визначити, що суб'єктивність індивіда є похідною від його мотивації; вираження індивідуальних інтересів і прагнень (ми не розглядаємо навмисне викривлення інформації). Натомість, об'єктивність – це особиста індиферентність при отриманні та інтерпретації інформації. Однак в науці залишається невирішеним питання, яким чином може бути досягнута така об'єктивність: «Хіба дисципліна наукового розуму не починається з того, що не дозволяєш собі більше ніяких переконань? Так, мабуть, і є: залишається лише спитати, чи не має бути вже наявним переконання, щоб ця дисципліна могла взагалі розпочатися, а саме переконання настільки владне й безумовне,

що в жертву приносяться усі інші переконання?» [377, с.344].

На нашу думку, світогляд є невід'ємною частиною та базисом дослідження, тому вирішення методологічної проблеми забезпечення об'єктивності дослідження може бути досягнуто через абстрагування – інтерпретацію інформації з позиції третьої сторони – стороннього спостерігача.

Абстрагування та узагальнення дозволяють сформувавши об'єктивну, але односторонню картину реальності – описати лише певну грань реальності у вигляді взаємопов'язаних утворень в межах єдиного глобального процесу крізь призму одного мотиваційного ракурсу. Створення картини реальності як різноманітної цілісності передбачає несуперечливе поєднання різних світоглядів – способів поведінки, в результаті чого отримується взаємопов'язана паралельність існування різних граней реальності, що передбачає нелінійність мислення.

Таким чином, завдання формування універсальної картини реальності полягає у визначенні граней реальності та їх гармонізації у вигляді іманентно обумовленої цілісності, існування якої має характер паралельних взаємопов'язаних послідовностей.

Створення такої картини реальності передбачає звертання до фундаментальної філософської проблеми – співвідношення ідеального та матеріального. Розподіл Буття на світ речей і світ ідей, обґрунтування взаємозв'язку між ними є базисом для пояснення властивостей усього наявного (проблема корпускулярно-хвильових властивостей об'єктів, в економіці та суспільних науках – матеріальних та нематеріальних чинників) та виступає початковим етапом (рис.4.1) формування поле-об'єктної картини реальності, в якій за допомогою категорій «об'єкт» і «поле» пояснюється існування матеріального та ідеального.

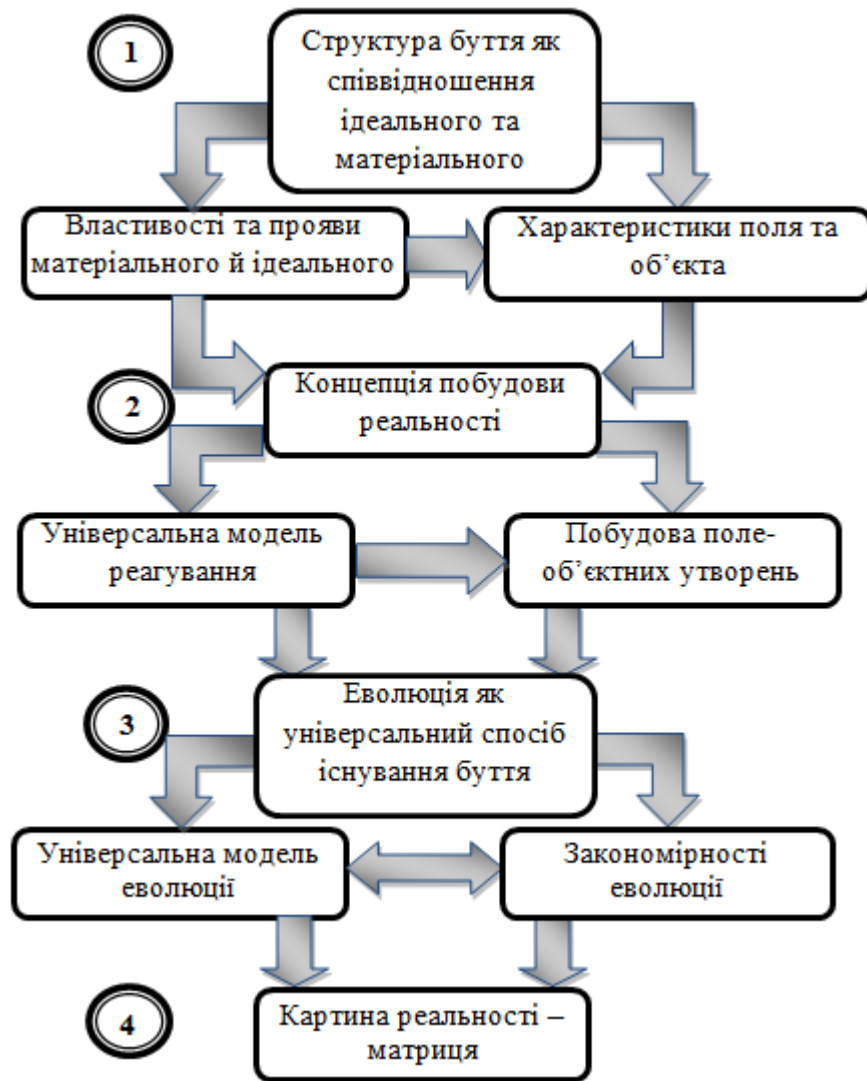

Рис.4.1. Алгоритм формування поле-об'єктної картини реальності

Визначення поле-об'єктних властивостей уможливилює винайдення єдиного принципу побудови усіх об'єктів реальності як їх характеризування в статиці. Обґрунтування принципів існування об'єктів реальності у вигляді закономірностей здійснення адаптації-розвитку дозволить сформувати цілісний погляд на еволюцію реальності шляхом індивідуального розвитку та адаптації поле-об'єктних утворень.

4.1.1. Філософське підґрунтя поле-об'єктної методології

Категорія «буття» – одна з центральних у філософії, навколо якої точиться багато суперечностей. Ключовим аспектом, через який розкривається сутність цієї категорії, є визначення базису буття через знаходження внутрішньої єдності усього існуючого різноманіття, що проявляється: у визнанні лише однієї субстанції в якості першоджерела – матерія або дух (ідеальне), у їх протиставленні, у взаємодії двох субстанцій або у наявності декількох першоджерел.

Завдання гармонізації основного протиріччя, що активно вирішувалося філософами Древньої Греції – взаємовідношення матеріального та ідеального – залишається актуальним на сьогодні, прийнявши у ХХ столітті вигляд компліментарності корпускулярно-хвильових властивостей реальності за умови несумісності одночасного їх прояву (принцип доповнюваності Бора). Однак за такої умови протиріччя між матеріальним і ідеальним усувається лише частково, оскільки реалізація принципу гармонії передбачає розгляд Буття як нерозривної єдності матеріального та ідеального – «єднання різноманітного та узгодження розбіжностей» (за Філолаєм [509, с.289]). Така постановка питання потребує погляду на матеріальне та ідеальне, як на співвідношення характеристик «внутрішнє-зовнішнє», «якість-кількість», «необхідність-випадковість» та ін., оскільки, по-перше, це загальні характеристики Буття, по-друге, ці характеристики по-суті є нерозривними протилежностями, тобто існує відносність їх прояву у нерозривності існування.

Розглянемо докладніше характеристики матеріального та ідеального (див. табл.4.1):

- «кількість-якість». Розмежування цих категорій [492], на нашу думку, пов'язано зі змістом таких понять як «буття» і «співіснування» [500] (в рос. – «бытие» і «событие» [147]). **Кількість** як співіснування характеризує одночасність (паралельність) існування, що обумовлює

такі властивості як багатовимірність і сумісність. **Якість** як вираження буття – така визначеність утворення, що відображає джерело його походження та корінну відмінність від будь-чого іншого: теперішнє, що містить у собі минуле та є передумовою майбутнього, що сполучається з такими властивостями як одновимірність і послідовність. Наше розуміння якості сполучається з поняттям «difference» в інтерпретації Ж. Дерріда – коли «кожний елемент, що розглядається як «наявний» й присутній на сцені теперішнього, співвідноситься з чимось іншим, ніж він; зберігає в собі відголосок, породжений звучанням минулого елемента, і в той же час руйнується вібрацією власного відношення до майбутнього елемента; цей слід в рівній мірі відноситься і до так званого майбутнього, і до так званого минулого, він створює так зване теперішнє і силу самого відношення до того, чим він сам є» [141].

- «*форма-сенс*». Зміст цих категорій нами розкривається через поняття «нескінченність» і «межа» [595]. **Сенс** – існування у вигляді нескінченного і безупинного переходу (між одним станом і іншим), коли не існує не початку, ні кінця, ні межі, що виражається у незавершеності та усеосяжності (універсальності). **Форма** – обмеженість і визначеність існування у вигляді оформленого стану, що спричиняє такі властивості як конкретність і завершеність.
- «*елемент-ціле*». Розмежування цих категорій лежить в основі механістичних і органонологічних поглядів у філософії, що проявляється в протиставленні східної та західної філософій та відповідних методологічних принципах – редуccionізм і холізм [269]. **Елемент** – спосіб існування у вигляді фрагменту, що в силу власної неповноцінності (ненасиченості) є залежним від цілого (зовнішнього середовища) – трансцендентність, порожнистість. **Ціле** – спосіб існування у вигляді повноцінності, оскільки повністю визначається внутрішніми чинниками (іманентність, суцільність);

- «*одиниця-множина*». **Множина** – існування у вигляді єдності, яку неможливо розділити в силу щільної взаємопов’язаності, що обумовлює такі властивості як безперервність і спільність (неділимість). **Одиниця** – існування у вигляді відокремленості, самоті, що визначає такі властивості як ділимість і дискретність.
- «*асиметрія-симетрія*». Симетричність-асиметричність побудови є відображенням визначеності відносно таких понять як «необхідність-можливість (необов’язковість)», «вище-нижче», «головне-другорядне», що містять у собі джерело нерівномірності. «Вільною (в сенсі «діяти за власним розсудом» – автор) називається така річ, що існує лише завдяки необхідності своєї власної природи й спонукається до дій лише сама собою. Необхідною або, інакше говорячи, вимушеною називається така, яка визначається чимось іншим у своєму існуванні та діях за відомим і визначеним способом» [514, с. 317]. **Асиметрія** – дисгармонійність існування, що проявляється у нерівноцінності, нерівномірності й невривноваженості, як наявність лише одного базису й заперечення іншого, що є вираженням антагонізму. **Симетрія** – гармонійність існування, що проявляється у рівноцінності, рівномірності й збалансованості – повній узгодженості;
- «*порядок-хаос*». **Порядок** – детермінованість (зумовленість) існування, коли існує однозначність, що не залежить ні від яких умов, тобто повністю відсутні відхилення. **Хаос** – ймовірнісний спосіб існування, коли неможливо передбачити жодні параметри існування через умовність їх настання;
- «*пасивність-активність*». Зазначені категорії розкриваються через характеристику процесу реагування, а саме, реакція – це дії у відповідь або на випередження. **Пасивність** – інертне безініціативне існування, завданням якого є прилаштування до несприятливих змін шляхом гальмування змін. **Активність** – ініціативне існування, коли здійснюється активний вплив на середовище шляхом продукування і

прискорення змін.

Таблиця 4.1

Прояви матеріального та ідеального (розроблено автором)

Властивості матеріального	Властивості ідеального
кількість: <ul style="list-style-type: none"> • одночасність (сумісність); • багатовимірність	якість: <ul style="list-style-type: none"> • послідовність (несумісність); • одновимірність (спрямованість)
форма: <ul style="list-style-type: none"> • завершеність; • конкретність	сенс: <ul style="list-style-type: none"> • нескінченність (незавершеність); • універсальність
елемент: <ul style="list-style-type: none"> • ненасиченість (дефіцит); • трансцедентність	ціле (повноцінність): <ul style="list-style-type: none"> • повноцінність (надлишок); • іманентність
одиниця: <ul style="list-style-type: none"> • ділимість (дискретність); • відокремленість	множина: <ul style="list-style-type: none"> • суцільність (безперервність); • спільність
асиметрія: <ul style="list-style-type: none"> • неврівноваженість; • антагонізм	симетрія: <ul style="list-style-type: none"> • урівноваженість; • узгодженість
порядок: <ul style="list-style-type: none"> • обмеженість; • детермінованість;	хаос: <ul style="list-style-type: none"> • необмеженість; • невизначеність;
пасивність: <ul style="list-style-type: none"> • інертність; • гальмування	активність: <ul style="list-style-type: none"> • ініціативність; • прискорення
дійсність: <ul style="list-style-type: none"> • відчутність (опосередкованість); • міцність, матеріальність	потенція: <ul style="list-style-type: none"> • невідчутність (безпосередність); • слабкість, ідеальність

- «дійсність-потенція». **Дійсність** – актуальність існування у вигляді уречевлення (має відчутні ознаки – властивість «матеріальність», «міцність») як результат втілення певного задуму. **Потенція** – існування у вигляді невідчутного задуму (здатності для здійснення

чогось – властивість «ідеальність») як образ дій.

В нашому дослідженні існування матеріального та ідеального розкривається за допомогою категорій «поле» і «об’єкт», що відображається в назві методології – поле-об’єктна картина світу. *Буття* – усеосяжне існування та співіснування Чогось – проявляється у вигляді взаємопов’язаного різноманіття утворень, що мають переважно властивості матеріального – об’єкти або переважно властивості ідеального – поля (табл.4.2).

Таблиця 4.2

Поле-об’єктні характеристики утворень (розроблено автором)

Характеристики об’єкта	Характеристики поля
причинна кількість	об’ємна якість
змістовна форма	оформлений сенс
іманентний елемент	трансцендентне ціле
неділима одиниця	дискретна єдність
урівноважена асиметрія	неврівноважена симетрія
гнучкий порядок	упорядкований хаос
активна пасивність	пасивна активність
потенційна річ	уречевлена потенція

Отже, об’єкт – це утворення, що має наступні характеристики:

- причинна кількість – багатовимірне утворення, що має спільну причину, призначення;
- змістовна форма – конкретна і завершена форма існування універсального та нескінченного сенсу, що передбачає функціонування у вигляді замкненості; («єдиний спосіб надати обмеженій кількості властивість нескінченного – це примусити її крутитися по замкненій кривій» – В.Р. Вільямс [157, с.565])
- іманентний елемент – суміщення внутрішнього із зовнішнім відбувається шляхом відображення зовнішнього впливу у внутрішній природі (перехід ззовні усередину);

- неділима одиниця – відокремлена суцільність, що має специфічні ознаки, що обумовлює таку властивість як автономність;
- урівноважена асиметрія – пропорційно урівноважена різнорідна композиція, що містить антагональне протиріччя;
- гнучкий порядок – суттєво обмежений ступінь свободи у вигляді існування вузького спектру/варіації можливостей, доступних для реалізації (обмежена варіативність);
- активна пасивність – збереження ідентичності у розвитку як вимушене (у відповідь), але активне прилаштування до змін і формування резистентності – реактивна протидія;
- потенційна річ – актуалізація речі в межах її потенціалу (перетворення потенціалу у дійсність), що означає наявність прихованих (нереалізованих) здатностей.

Натомість, поле – це утворення, що:

- об'ємна якість – область/поле (паралельні послідовності), що спричиняє зміни;
- оформлений сенс – нескінченний, універсальний сенс, що існує у вигляді низки завершеностей (часовий ряд);
- трансцендентне ціле – суміщення внутрішнього та зовнішнього відбувається шляхом перенесення внутрішньої природи на зовнішнє оточення (екстерналізація);
- дискретна єдність – утворення, що має фрактальну побудову й існує у вигляді інтегрованих принципово подібних одиниць;
- неврівноважена симетрія – незбалансована однорідна (величини одного порядку або рівноцінна) композиція, що містить агональне протиріччя;
- упорядкований хаос – множинність можливостей, доступних для реалізації, що визначаються початковими умовами (часткова прогнозованість);
- пасивна активність – проактивність як ініціація змін неагресивного

характеру;

- відчутна потенція – результат матеріальної діяльності у вигляді можливостей, здатностей, що мають відчутні прояви.

Отже, усе різноманіття існуючого можна відобразити як різне сполучення матеріальних і ідеальних характеристик. Згідно когнітивних можливостей людини польові утворення сприймаються як фон, а об'єктні утворення – як об'єкти. Тому запропоновані у §1.1 критерії виділення об'єктів співвідносяться з наведеними нами характеристиками об'єктних утворень.

4.1.2. Універсальна модель побудови поле-об'єктних утворень

Для відображення особливостей у побудові поле-об'єктних утворень та забезпечення порівнянності їхніх властивостей обґрунтуємо достатність і логічність комплексу визначених нами характеристик для опису будь-якого утворення. На нашу думку, базисом такої логічної схеми має бути універсальний спосіб існування різноманітних утворень – реакція як спосіб утворення (руйнування), функціонування, взаємодії та існування.

Реакція – універсальний спосіб існування:

- за словником реакція – дія, стан, процес, що виникають за певних умов у відповідь на будь-які впливи [493],
- в біології, медицині та реактології реакція – всезагальний спосіб поведінки живих організмів; відповідь організму на внутрішнє чи зовнішнє подразнення [29; 411],
- у психології, соціології реакція – цілеспрямована дія індивіда, орієнтована на інших людей [55; 288];
- в хімії властивості речовин проявляються у хімічних реакціях і будь-яка речовина є результатом певної реакції;
- у фізиці реакція – процес взаємодії об'єктів.

Початковою ланкою та обов'язковою умовою виникнення реакції є

одночасна наявність подразника, що провокує виникнення негативних змін, та здатності розпізнавати цей вплив. При виконанні цих умов запускається цілеспрямований процес «причина-результат», спрямований на усунення негативного впливу, що можна відобразити за допомогою двох взаємопов'язаних ланцюгів: ланцюга змінювання стану як виникнення й задоволення потреби і ланцюга відповідних дій/функцій (рис.4.2). Обов'язковий характер негативності впливу обумовлюється руйнівними змінами, що викликають порушення рівноваги, на відновлення якої спрямована реакція.

Отже, проілюструємо поетапно реакцію на подразнення.

Перший етап. У відповідь на подразнення або внаслідок внутрішніх причин утворюється стан потреби – дискомфорт, напруга внаслідок відчуття дефіциту або надлишку: окремі відчуття збираються й перетворюються на сигнал, що містить інформацію про проблему – інтенсивність і якість (походження), що відповідає виконавчій функції «виробництво».

Другий етап. Внаслідок тривалості та протяжності відчуття потреби (критерій «об'єм-тривалість») формується стан «потяг»: сигнал оформлюється і розповсюджується, що обумовлює привертання до нього уваги, оскільки процес набуває цінності. Функція – «розповсюдження».

Третій етап. Формування потягу спонукає до визначення шляхів його задоволення – виникає інтерес як наслідок установа зв'язку між джерелом виникнення потреби і можливими джерелами її задоволення – визначення каузального зв'язку й утворення альтернатив. Оскільки потреба може бути спричинена виникненням як внутрішнього надлишку, так і внутрішнього дефіциту, що передбачає різний характер зв'язків – отримання, передача, то відповідна функція називається «обмін».

Четвертий етап. Множинність інтересів і джерел їх задоволення обумовлює визначення міри їх спільності/єдності, що відбувається шляхом виділення окремих інтересів з подальшою інтеграцією у бажання – інтегральний генералізований стан напруги. Здатність самостійно

задовольнити це бажання визначає автономність виконання або залучення зовнішніх джерел, що відповідає функції «забезпечення».

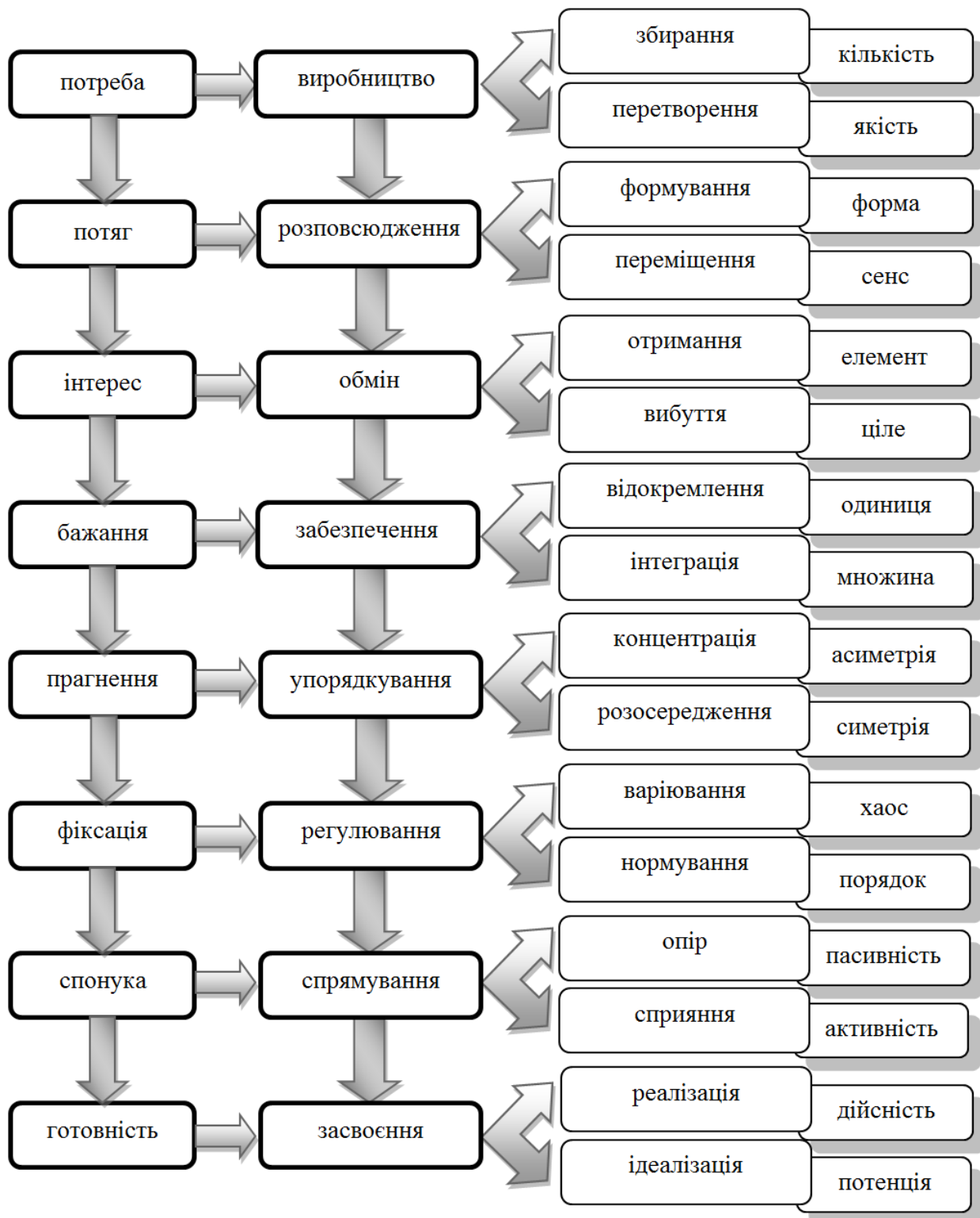

Рис.4.2. Логіка формування поле-об'єктних характеристик утворення (розроблено автором)

П'ятий етап. На основі пріоритетності інтересів відбувається їх

структуризація та актуалізація на основі установалення пріоритету важливості та порядку – утворюється домінанта як основоположна установка діяльності. Здійснення таких дій потребує здатності упорядкування – концентрувати та розподіляти інтереси, а надалі – й зусилля, необхідні для задоволення бажання – виникає стан «спонука».

Шостий етап. Після актуалізації відбувається стабілізація та закріплення нового стану «фіксація» (функція «регулювання»). Залежно від множинності шляхів і джерел задоволення потреби, постійного або змінного характеру потреби, характеру й міри підкріплення утворюється фіксований (жорсткий) або варіативний (гнучкий) спосіб закріплення.

Сьомий етап. Спосіб задоволення потреби задається орієнтиром – загальною позицією сприйняття потреби як формування бажаного стану, на задоволення якого мають бути спрямовані зусилля, що проявляється у формі реагування – опір або сприяння. Формується стан «прагнення», що відповідає виконавчій функції «спрямування».

Восьмий етап. Заключним етапом формування мотиву та реагування є формування цілісного поведінкового патерну із задоволення певної потреби – створення можливостей (або «ідеалізація») та їх реалізацію (або «матеріалізація»), що відображає стан «готовність» та функцію «програмування».

Для того щоб відобразити віддзеркалення специфіки поле-об'єктних характеристик у побудові утворень скористаємося поняттям енергії як єдиного способу визначення та міри існування [16, с.12-40; 268] та розглянемо послідовно принципи побудови утворень відповідно до способу реалізації кожної функції (табл.4.3).

Насамперед варто зауважити, що функції поле-об'єктних утворень почергово парні, що, на нашу думку, є відображенням двох шляхів розвитку та еволюції – дивергенція та конвергенція.

Функція «виробництво» пов'язана з принципом кількісно-якісної визначеності будь-якого поле-об'єктного утворення – сукупність сумісного,

що має призначення: утворення певної енергії з подальшим її перетворенням, з одного боку, та виробництво, яке одночасно супроводжується споживанням, з іншого боку. Згідно з мірою прояву польових і об'єктних властивостей утворення може бути реалізовано у вигляді стану «причинна кількість», коли утворюється певний енергетичний запас – спорідненість, пов'язана переважно паралельними зв'язками (функція «збирання»), або у вигляді стану «об'ємна якість», коли утворюється паралельна послідовність, побудована за принципом «причина-наслідок» (функція «перетворення», переважно послідовні зв'язки). Поле-об'єктне утворення розглядається як засіб, а енергія є мірою працездатності/корисності – достатності (адитивність) й придатності (неадитивність) для певної мети.

Функція «розповсюдження» відображає спосіб функціонування у вигляді певного формального утворення – стан «змістовна форма» (набуття енергією конкретної завершеної форми – явище, що передбачає наявність коротких зв'язків – енергія стану та показники «площа», «об'єм») з відповідним способом функціонування – формування, завершення, або у вигляді нескінченного переходу завершеностей – «оформлений сенс» (переміщення як потік, траєкторія, що передбачає довгі зв'язки – енергія руху й показник «тривалість»/«час»), що передбачає просування. Поле-об'єктне утворення розглядається як цінність, а енергія виступає мірою цінності: енергія стану (положення) та енергія руху.

Функція «обмін» характеризує взаємопов'язаність різних утворень, що обумовлює необхідність здійснення взаємодій. Потреба у обміні обумовлена й виражається для «іманентного елемента» у дефіциті через порожнисту будову (функція «отримання», можливість зберігання, що передбачає наявність переважно вхідних зв'язків), а для «трансцендентного цілого» – у надлишку через суцільну будову (функція «передача», що передбачає наявність переважно вихідних зв'язків). Утворення розглядається як достатність, а енергія як міра самодостатності – енергія обміну: вхідна енергія (поглинання) і вихідна енергія (випромінювання).

Функція «забезпечення» відображає спосіб здійснення взаємодії – внутрішні або зовнішні зв'язки – автономність або співпраця. Для утворення у стані «неділима одиниця» внутрішні зв'язки переважають над зовнішніми й обумовлюють відокремленість від зовнішнього середовища, спрямування на поглиблення через покладання на внутрішні ресурси (функція «відокремлення», оскільки переважають сили відштовхування над силами тяжіння), для стану «дискретна єдність» – переважають зовнішні зв'язки, що визначає активну взаємодію із зовнішнім середовищем, поширення (функція «інтеграція» та переважання сил тяжіння, залучення). Утворення розглядається як повнота (максимально можливе утворення), а енергія як міра наповненості – енергозабезпечення або повна енергія: внутрішня енергія (сила відштовхування) і зовнішня енергія (сила тяжіння).

Зміст *функції «упорядкування»* розкривається через співвідношення «головне-другорядне», що відображається у нерівномірності побудови. Для утворень в стані «урівноважена асиметрія» переважають вертикальні зв'язки (асиметричні; у хімії – полярні), що відповідає зв'язуванню енергії, здатності підпорядковувати (наявність заряду як вираження здатності впливати), чіткого розмежування у побудові ядра й оболонки (центру та периферії) з переважання ядра. Натомість в стані «неврівноважена симетрія» переважають горизонтальні зв'язки, що пов'язано з наявністю вільної енергії, здатності узгоджувати/координувати та відображається у більш рівномірній побудові з переважанням у структурі оболонки. Утворення розглядається як упорядкованість, а енергія як міра керованості – структурована енергія: зв'язана енергія та вільна енергія (самовизначення).

Функція «регулювання» пов'язана з наявністю вибору або однозначністю існування, що виражається у ступенях свободи кожного утворення. Під ступенем свободи нами розуміється кількість незалежних можливих змін утворення у часі та просторі (шість просторових ступенів свободи і один часовий ступінь).

Таблиця 4.3

Характеристики побудови поле-об'єктних утворень (розроблено автором)

1) функція «виробництво» <i>робоча енергія = адитивна + неадитивна</i>				1) функція «розповсюдження» <i>2) корисна енергія = енергія стану + енергія процесу</i>			
функція «збирання» стан «причинна кількість»		функція «перетворення» стан «об'ємна якість»		функція «формування» стан «змістовна форма»		функція «переміщення» стан «оформлений сенс»	
властивість: сумісність	зв'язки: паралельні	властивість: несумісність	зв'язки: послідовні	властивість: обмеженість, конкретність	зв'язки: короткі	властивість: необмеженість універсальність	зв'язки: довгі
енергія: адитивна	показник: за- пас або мате- ріал, кількість	енергія: неадитивна	показник: функція, призначення	енергія стану	показник: площа, об'єм	енергія процесу	показник: час
3) функція «обмін» <i>енергія обміну = вхідна енергія - вихідна енергія</i>				4) функція «забезпечення» <i>повна енергія = внутрішня енергія (відштовхування) + зовнішня енергія (тяжіння)</i>			
функція «отримання» стан «іманентний елемент»		функція «передача» стан «трансцендентне ціле»		функція «відокремлення» стан «неділима одиниця»		функція «інтеграція» стан «дискретна єдність»	
властивість: не насиченість, пористість	зв'язки: вхідні	властивість: перенасиченість, суцільність	зв'язки: вихідні	властивість: дискретність	зв'язки: внутрішні	властивість: безперервність	зв'язки: зовнішні
енергія: вхідна / поглинання	показник: явна густина; дефіцит	енергія: вихідна / випромінювання	показник: справжня густина; надлишок	енергія: внутрішня (самозабезпечення)	показник: глибина, стисливість	енергія: зовнішня (залежність)	показник: широта, нестисливість

Продовження табл. 4.3

5) функція «упорядкування» <i>структурована енергія = енергія зв'язана + енергія вільна</i>				6) функція «регулювання» <i>= енергія постійна + енергія змінна</i>			
функція «концентрація» стан «урівноважена асиметрія»		функція «розосередження» стан «нерівноважена симетрія»		функція «фіксування» стан «гнучкий порядок»		функція «варіювання» стан «упорядкований хаос»	
властивість: нерівномірність	зв'язок: асиметричний (полярний)	властивість: рівномірність	зв'язок: симетричний (неполярний)	властивість: детермінованість, інваріантність	зв'язки: фіксовані (лінійні)	властивість: варіативність	зв'язки: ймовірнісні (нелінійні)
енергія: зв'язана	показник: заряд, дефект маси	енергія: вільна	показник: нульовий заряд, маса	енергія: постійна	показник: негентропія,	енергія: змінна	показник: ступінь свободи (ентропія), температура
7) функція «спрямування» <i>активаційна енергія = енергія протидії + енергія сприяння</i>				8) функція «засвоєння» <i>актуалізована енергія = енергія механічна + енергія електрична</i>			
функція «опір» стан «активна пасивність»		функція «сприяння» стан «пасивна активність»		функція «матеріалізація» стан «потенційна річ»		функція «ідеалізація» стан «актуальна потенція»	
властивість: резистентність, поступовість змін	зв'язки: проти- лежно спрямо- вані (негативний зворотний зв'язок)	властивість: адаптованість, стрибокподібність змін	зв'язки: односпрямовані (позитивний зворотний зв'язок)	властивість: міцність	зв'язки: кратні (сильні)	властивість: слабкість	зв'язки: одинарні (слабкі)
енергія: компенсаторна (протидії)	показник: гальмування	енергія: резонуюча (сприяння)	показник: прискорення	енергія: механічна	показник: результат (дієвість)	енергія: електрична	показник: здатність (потенція)

Кожен фіксований зв'язок зменшує ступінь свободи утворення. Для утворень у стані «гнучкий порядок» переважають фіксовані зв'язки (детермінованість стану й поведінки, раціональність), що свідчить про обмеженість ступенів свободи та наявність постійного руху енергії (обсяг і напрям), а для утворень у стані «упорядкований хаос» – імовірнісні зв'язки (змінна енергія, ірраціональність стану й поведінки). Утворення розглядається як регулятор, а енергія як міра урегульованості: постійна енергія і змінна енергія.

Функція «спрямування» відображає принцип реагування утворення на будь-який вплив, ідентифікацію його як негативного або позитивного згідно з певним орієнтиром. За наявності орієнтиру «опір» (стан «активна пасивність») переважає гальмування, уповільнення, зменшення змін (протилежно спрямовані зв'язки – компенсація) і реактивність як прагнення до редукції напруги та економії зусиль, що обумовлює поступовість змін. За наявності орієнтиру «сприяння» (стан «пасивна активність») переважає прискорення змін (односпрямовані зв'язки – резонанс), проактивність і ініціація змін, що обумовлює стрибкоподібність змінювань. Утворення розглядається як реагент, активний або пасивний учасник взаємодії, а енергія як міра активності – активаційна енергія: компенсаторна енергія і резонуюча енергія.

Функція «засвоєння» характеризує спосіб отримання результату від задоволення потреби. У стані «потенційна річ» засвоєння має характер матеріалізації потенціалу (переважно кратні зв'язки), що відповідає перетворенню електричної енергії у механічну (функція «реалізація»), у стані «актуальна потенція» – ідеалізація як створення дієвої потенції в результаті перетворення механічної енергії у електричну (переважно одинарні зв'язки). Утворення розглядається як синергія – сукупний цілісний результат, а енергія як міра результативності або актуалізована енергія: механічна енергія (дієвість) і електрична енергія (здатність).

Запропонована модель побудови поле-об'єктних утворень дозволяє описати будь-яке утворення шляхом конкретизації характеристик,

акцентуючи увагу на взаємній обумовленості зв'язків і властивостей згідно зі специфікою реалізації універсальних функцій.

4.1.3. Універсальна модель еволюції поле-об'єктних утворень

Розвиток і еволюція Буття пов'язана з розподілом поле-об'єктних утворень на живі й неживі, оскільки, враховуючи критерій, запропонований нами в §1.1, саме живі утворення мають здатність до розвитку та адаптації шляхом ініціації змін. Це передбачає функціонування не лише на основі дії безумовних рефлексів, але здатність до формування умовних рефлексів, що проявляється у двох типах дій кожного живого утворення [412]:

- низки послідовних, але аперіодичних дій;
- повторювальних циклів послідовних дій.

Повторювальні цикли послідовних дій є ілюстрацією дії безумовних і сформованих умовних рефлексів, а аперіодичні дії пов'язані з адаптацією до нових подразнень.

В результаті механізм функціонування утворення можна відобразити як взаємодію двох контурів – керуючого та виконавчого, в основі функціонування яких лежить принцип паралельної послідовності – одночасність і перманентність виконання функцій за умови послідовного зв'язку між ними (рис.4.3). Управлінська функція є, з одного боку, віддзеркаленням відповідної виконавчої функції, але, з іншого боку, інтегральним підсумком специфічної взаємодії усіх восьми виконавчих функцій (рис.4.4):

- розпізнання – сприйняття та встановлення тотожності невідомого відомому;
- оцінювання – встановлення цінності об'єкта;
- обґрунтування – знаходження взаємозв'язків між причиною та наслідком;

- узагальнення – генералізація та відокремлення проявів на основі чинника повноти;
- відбір – встановлення пріоритетності та доцільних співвідношень на основі визначення необхідності;
- детермінація – визначення сутнісних, незалежних від обставин аспектів, тобто закономірностей;
- інтерпретація – наділення змістом того, що відбувається;
- репрезентація – формування цілісної моделі наявного.

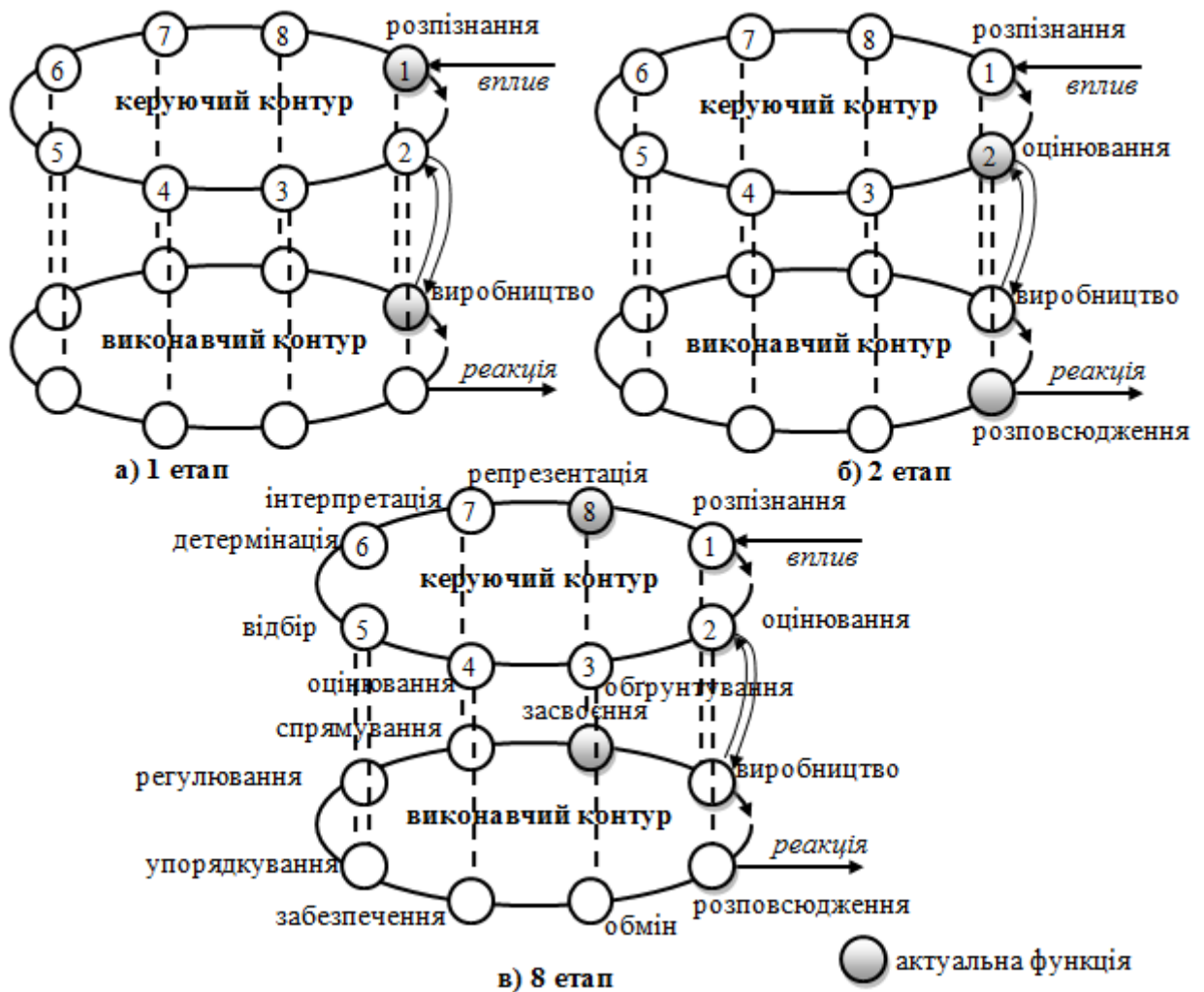

Рис.4.3. Принцип взаємодії та розвитку керуючого та виконавчого функціональних контурів (розроблено автором)

Вплив нового актуального подразника на життєдіяльність утворення викликає спочатку термінову адаптацію за рахунок внутрішніх резервів

утворення, в разі неефективності якої (занадто значна тривалість впливу і інтенсивність) розпочинається довготривала адаптація, що відображається в структурній функціональній перебудові. При цьому змінювання реагування/поведінки відбувається як акцентуація послідовно однієї з восьми управлінських функцій (рис.4.3), що викликає відповідні якісно-кількісні змінювання у виконавчих функціях. В ході розвитку утворення відбувається його адаптація до актуального чинника змін, що проявляється в переході від повної залежності від нього до управління ним та закріпленні структурних змін у вигляді безумовного рефлексу.

Таким чином, еволюція буття є результатом індивідуального розвитку утворень, нерівномірність і специфіка якого (внаслідок дивергенції) та узгодження й спільність (внаслідок конвергенції) обумовлюють хвилеподібні змінювання буття як цілого. Взаємний вплив «середовище-утворення» обумовлює прогресивно-регресивний характер існування утворення, оскільки на певному етапі розвитку унеможливується взаємодія з утвореннями відповідного рівня розвитку, що спонукає призупинення й поступовий регрес окремого утворення.

Принциповий характер поступового удосконалення функціональної побудови утворень в ході їх розвитку та спрямованість еволюційних процесів буття можна відобразити за допомогою рис.4.4.

Розглянемо принцип структурної перебудови кожної функції в горизонтальному розрізі.

Структурна перебудова функції «виробництво» відбувається як перехід від кількості (одночасності) до якості (послідовності):

- 1) **одиночність** – кількісно-якісно визначена наявність, що тотожна лише сама собі й відрізняється від іншого співіснуючого. За визначенням Гегеля: «... Визначеність, що співвідноситься з самою собою, є одиночністю» [119, с. 45];
- 2) **співпричетність** – паралельність існування, що передбачає спорідненість,
- 3) **каузальність** – причинно-наслідковий характер функціонування;

- 4) циклічність – періодична повторюваність завершеної послідовності;
- 5) хвилеподібність – складний довгий цикл (вкладені цикли);
- 6) когерентність – паралельні взаємопов’язані довгі хвилі;
- 7) поліваріантність – паралельні не зв’язані довгі хвилі;
- 8) самоузгодженість (формулювання запозичене у Новікова І.Д. [380] – подвійна спіраль.

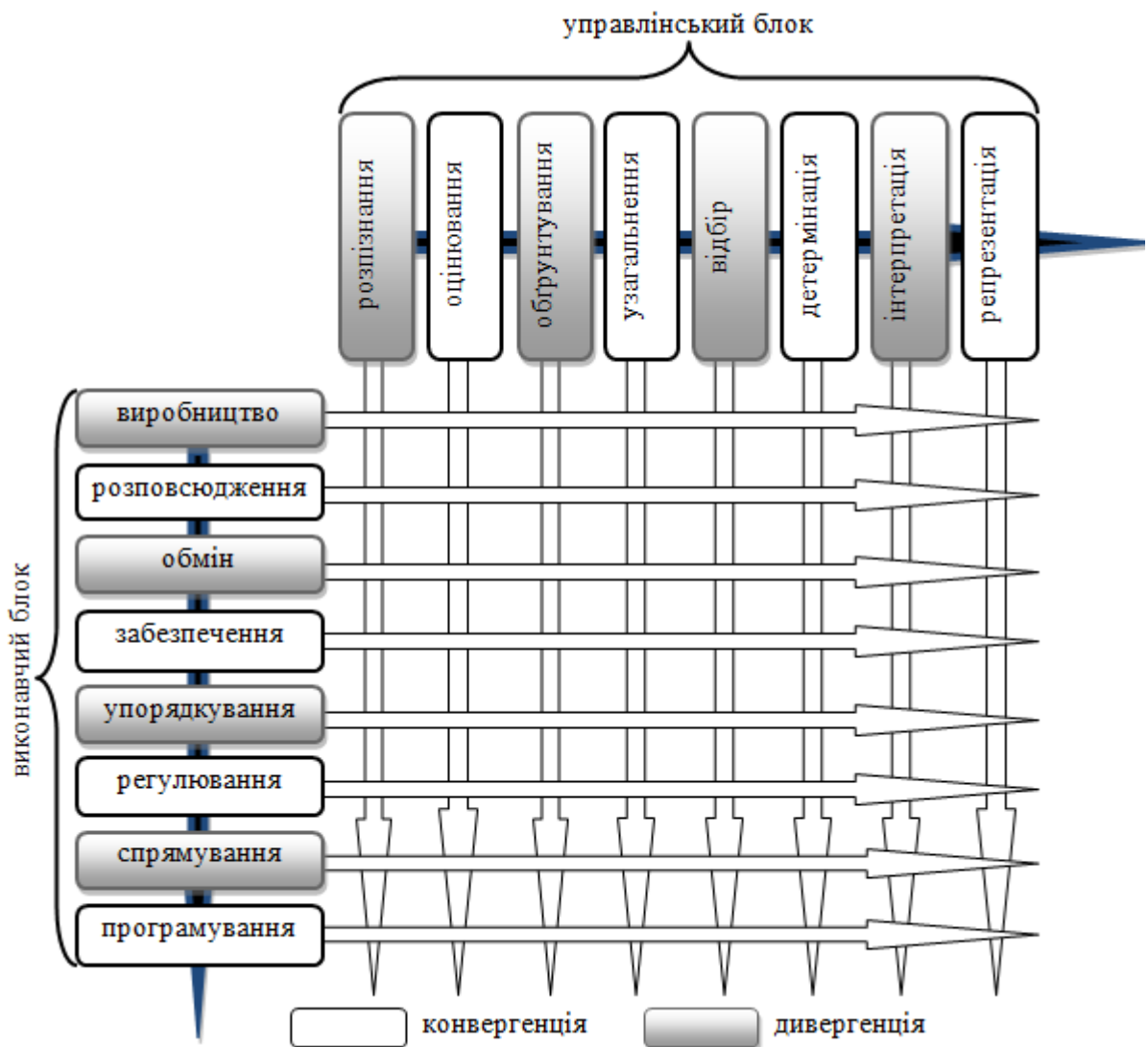

Рис.4.4. Принцип побудови моделі еволюції поле-об’єктних утворень
(розроблено автором)

Ускладнення функції «розповсюдження» спрямоване на поступовий перехід від конкретного, кінцевого до універсального, нескінченного (рис.4.5):

- 1) конкретність – чітко визначена специфічна завершеність;

- 2) спорідненість – значна сумісність (відмінність лише у деяких конкретних ознаках),
- 3) аналогічність – достатня сумісність (за сутнісними ознаками),
- 4) зв'язаність – наявність певних спільних ознак (часткова сумісність),
- 5) підрядність – узагальнений ієрархічний ланцюг;
- 6) супідрядність – узагальнена розгалужена ієрархія,
- 7) паранесуперечність [28] – узгоджені протиріччя.
- 8) конкретна універсальність – нескінченне, що міститься в кожному кінцевому досягається шляхом поєднання протилежностей.

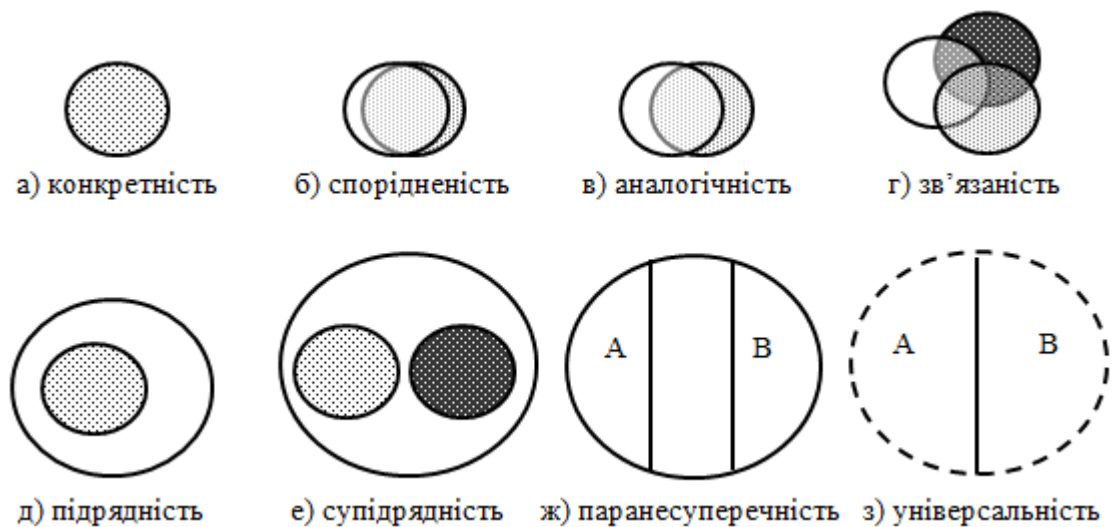

Рис.4.5. Етапи реалізації функції «розповсюдження» (сформовано автором)

Ускладнення функції «обмін» відбувається як перехід від трансцендентності до іманентності:

- 1) взаємовиключна залежність означає суттєву перевагу вхідних зв'язків (акцептор);
- 2) відносна незалежність;
- 3) повна взаємозамінність;
- 4) при зв'язаній конкуренції відносини мають відносно взаємозамінний характер;
- 5) відносна взаємодоповнюваність;
- 6) значна взаємодоповнюваність;

- 7) повна взаємодоповнюваність;
- 8) взаємообумовленість.

Функція «забезпечення» розвивається в ході поступового переходу від роз'єднаності (автономності) до інтеграції (єдності, неділимості) та стосується формування поля взаємодії:

- 1) елемент – автономне цілеспрямоване утворення (функціональний зв'язок);
- 2) група – цільове об'єднання споріднених елементів;
- 3) сукупність – цільове об'єднання елементів прямої взаємодії;
- 4) кластер – об'єднання різнорідних, але взаємопов'язаних в одному процесі об'єктів, які створюють загальні умови протікання процесу та отримання результату;
- 5) організація – цільове структуроване об'єднання об'єктів з власним координаційним центром, що передбачає не лише взаємопов'язаність об'єктів, але й підлеглисть;

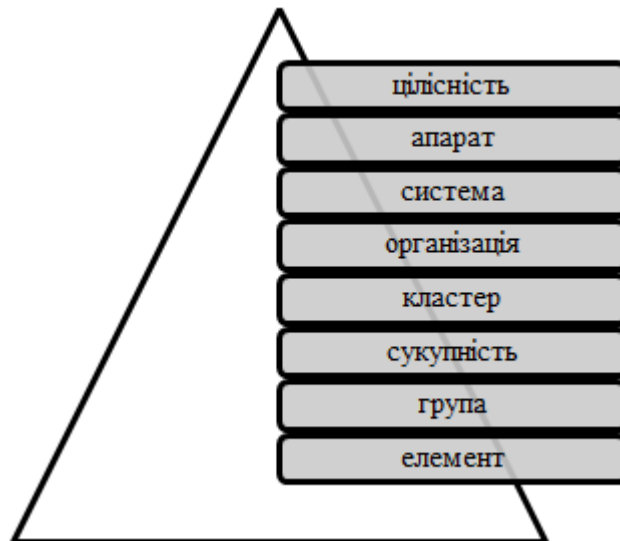

Рис.4.6. Напрямок інтеграції та складність об'єднань (розроблено автором)

- 6) система – цілеспрямоване відкрите утворення, що дозволяє взаємоузгодити внутрішні та зовнішні взаємодії;
- 7) апарат – цілеспрямоване специфічне утворення з функцією самоактивації;
- 8) цілісність – «річ сама в собі», що функціонує як неділиме утворення.

Перебудова функції «регулювання» спрямована на збільшення самостійності (децентралізацію управління) з поступовим переходом від абсолютизму до відносності:

- 1) центризм – нерівномірний розподіл у вигляді формування єдиного центру (зосередження, концентрація), домінування одного над іншим, пригнічення;
- 2) обмежений центризм – часткова децентрація у вигляді існування одного, але більш розосередженого центру;
- 3) дуалізм – формування двох конкурентних центрів;
- 4) діалектичний дуалізм – утворення двох взаємопов'язаних центрів;
- 5) структуралізм – ієрархічне розосередження в результаті якого створюються декілька центрів, пов'язаних за принципом субординації;
- 6) структурний функціоналізм – ієрархічне розосередження доповнюється горизонтальним;
- 7) плюралізм – паралельне існування декількох незалежних вертикально розосереджених центрів;
- 8) холістичний плюралізм – в результаті поглиблення горизонтального розосередження утворюється мережа із взаємопов'язаних взаємоузгоджених центрів.

Перетворення функції «регулювання» обумовлюється зміною норми контролю з переходом від детермінованості (безумовності) до стохастичності (умовності). Враховуючи існування трьох ступенів свободи поступальних, трьох ступенів свободи крутіння і один коливальний ступінь свободи відбувається поступовий перехід у вісім етапів від відсутності свободи (повна фіксація) до повної свободи (сім ступенів свободи) з появою ступенів свободи у зазначеній послідовності.

Ускладнення функції «спрямування» відбувається як перехід від пасивності до активності:

- 1) самозбереження – намагання протистояти змінюванню і зберігати динамічно відносну постійність складу й властивостей;
- 2) самовідтворення – намагання продовжити себе у часі та просторі;

- 3) самоствердження – намагання збільшити та підтримати власну значимість, цінність;
- 4) самозабезпечення – намагання забезпечити стабільне відносно незалежне існування шляхом утворення повного складу;
- 5) самоорганізація – намагання упорядкувати власну діяльність, мобілізувати та використовувати ресурси;
- 6) саморегулювання – намагання контролювати відхилення від очікуваного результату, забезпечуючи реакцію на зміни;
- 7) самоактивація – намагання ініціювати зміни, формувати умови власного функціонування внаслідок тотожності «мотив-стимул»;
- 8) самопрограмування – намагання актуалізуватися, тобто розвивати та втілювати власні здатності та можливості.

Трансформація функції «засвоєння» пов'язана з переходом від матеріального до ідеального та пов'язана з типом результату:

- 1) стійкість – здатність зберігати своє положення, стан, протистоячи зовнішньому впливу;
- 2) безпечність – здатність компенсувати негативні впливи шляхом утворення запасів;
- 3) ефективність – здатність отримувати результат з мінімальними витратами;
- 4) стабільність – здатність протягом тривалого періоду підтримувати ефективність діяльності;
- 5) оптимальність – здатність отримувати максимальний результат шляхом доцільного розподілу обмежених ресурсів;
- 6) мінливість – здатність модифікувати власні ознаки та властивості в умовах нестабільності;
- 7) інноваційність – здатність формувати нові ознаки та властивості в умовах прогресу;
- 8) гармонійність – здатність формувати взаємно-узгоджені збалансовані умови існування.

Комплексно відобразимо розвиток поле-об'єктного утворення за допомогою табл.4.4.

Застосування поле-об'єктної методології на практиці передбачає дотримання методологічних принципів, які є логічним продовженням уже розглянутих нами способів пізнання (табл.4.5).

Таким чином, описані ключові елементи поле-об'єктної методології демонструють базове уявлення про побудову та розвиток світу на основі принципу вбудовування – з моменту виникнення об'єкта відбувається взаємна адаптація та інтеграція об'єкта та середовища. Запропонована концепція еволюції демонструє нескінченність цього процесу для середовища (поля) та кінцевість – для окремого утворення (об'єкта), спадковість і інноваційність, активність і пасивність і т.д., а концепція побудови поле-об'єктних утворень репрезентує універсальну структуру, за допомогою якої можна описати будь-яке утворення.

4.2. Закономірності суспільно-економічного розвитку

Репрезентовані положення поле-об'єктної методології дозволяють нам сформулювати цілісну теорію суспільно-економічного розвитку (економіка як поле) та розвитку підприємства (підприємство як суспільно-економічний об'єкт). При цьому виявлення економічних тенденцій має, насамперед, формуватися з урахуванням:

Таблиця 4.4

Матрична модель еволюції поле-об'єктних утворень (розроблено автором)

	1.Розпізнання	2.Оцінювання	3.Обґрунтування	4.Узагальнення	5.Відбір	6.Визначення	7.Інтерпретація	8.Моделювання
1.Виробництво	одичність	співпричетність	каузальність	циклічність	хвилеподібність (спіраль)	когерентність (зв'язані хвилі)	поліваріантність (не зв'язані хвилі)	самоузгодженість (подвійна спіраль)
2.Розповсюдження	конкретність	спорідненість	аналогічність	зв'язаність	підрядність	супідрядність	паранесуперечливість	універсальність
3.Обмін	взаємовиключення	відносна незалежність	взаємозамінність	відносна взаємозамінність	відносна доповнюваність	значна доповнюваність	повна взаємодоповнюваність	взаємообумовленість
4.Забезпечення	одиниця	група	сукупність	кластер	організація	система	апарат	цілісність
5.Упорядкування	центризм	обмежений центризм	дуалізм	діалектичний дуалізм	структуралізм	функціональний структуралізм	плюралізм	холістичний плюралізм
6.Регулювання	повна зафіксованість	1 ступінь свободи	2 ступені свободи	3 ступені свободи	4 ступені свободи	5 ступенів свободи	6 ступенів свободи	7 ступенів свободи
7.Спрямування	самозбереження	самовідтворення	самоствердження	самозабезпечення	самоорганізація	саморегулювання	самоактивація	самопрограмування
8.Засвоєння	стійкість	безпечність	ефективність	стабільність	оптимальність	мінливість	інноваційність	гармонійність (функціональна кореляція)

Таблиця 4.5

Принципи й методи поле-об'єктної методології (розроблено автором)

Назва принципу	Сутність методологічного принципу	Відповідні методи дослідження
Принцип придатності	Будь-яке <i>утворення досліджується як технологія/корисність</i> – з точки зору кількісно-якісної придатності для виконання певного призначення	Розпізнання на основі описування характеристик утворення: кількісне вимірювання (<i>початкові та похідні величини</i>) і якісний опис (виявлення паралельних зв'язків – <i>ситуативний метод</i> і виявлення послідовних зв'язків – <i>каузальний або історичний метод</i>)
Принцип фрактальності	Будь-яке <i>утворення досліджується як цінність</i> – здатність задовольнити певну потребу, що передбачає виявлення універсальних і специфічних властивостей	Оцінювання за допомогою критеріїв на основі якісних методів <i>абстрагування</i> (визначення універсальних властивостей) та <i>конкретизації</i> (визначення специфічних властивостей) та кількісних методів – <i>миттєве обчислення</i> як характеристика на певний момент часу та <i>інтервальне обчислення</i> як характеристика за певний період
Принцип кругообігу	Будь-яке <i>утворення досліджується як достатність</i> – відношення між утворенням і середовищем, що обумовлює наявність вхідних і вихідних зв'язків	Обґрунтування на основі виявлення прямих зв'язків за допомогою <i>функціонального методу</i> , спрямованого на виявлення чинника (вхідні зв'язки) або результату (вихідні зв'язки), та кількісне обчислювання дискретних і безперервних величин

Продовження табл.4.5

Назва принципу	Сутність методологічного принципу	Відповідні методи дослідження
Принцип повноти/максимізації	Будь-яке <i>утворення досліджується як повнота</i> , що передбачає відносну закритість існування у нерозривній єдності із середовищем	Узагальнення на основі застосування методів <i>аналізу</i> (виокремлення одиниць – умовно неділимих мінімальних утворень) та <i>синтезу</i> (інтеграція окремих одиниць у ціле) та вимірювання <i>індивідуальних і інтегральних показників</i>
Принцип балансу	Будь-яке <i>утворення досліджується як визначеність</i> (воля), що передбачає здатність до прийняття рішення при відносній керованості/підпорядкованості	Відбір відбувається шляхом встановлення доцільних співвідношень, пріоритетності за зростанням значимості (<i>метод композиції</i>) або за зниженням значимості (<i>метод декомпозиції</i>), математичні методи визначення пропорційності, концентрації, варіації
Принцип ідентичності	Будь-яке <i>утворення досліджується як регулятор</i> , що виражається у збереженні у часі власної ідентичності при пристосуванні до середовища	Детермінація – знаходження закономірностей за допомогою детермінації (фіксування однозначності прояву) та варіювання (встановлення діапазону припустимих відхилень) та відповідних математ. методів (еластичність, детермінація та ін.)
Цільовий принцип	Будь-яке <i>утворення досліджується як реагент</i> – активно-пасивний учасник взаємодій	Інтерпретація на основі актуального мотиву за допомогою спостереження та експерименту та кількісного обчислення темпів зростання (або приросту)
Принцип релевантності	Будь-яке <i>утворення досліджується як втілення певної потенції</i> – матеріально-ідеальне утворення	Репрезентація здійснюється за допомогою методів ідеального та реального моделювання та обчислення коефіцієнтів релевантності

- закономірно-ситуативного характеру змін, що характеризують процес розвитку, що передбачає обмеження розкиду варіативності змін в розвитку будь-якого об'єкта реальності його функціональним призначенням;
- універсальних форм еволюції реальності – дивергенції і конвергенції;
- послідовно-паралельного характеру розвитку реальності, що обумовлює поліфонічний характер процесу змін: наявність декількох паралельних тенденцій, які поступово інтегруються, переплітаються, а потім знову розходяться;
- змістовної зв'язаності, цілеспрямованості й періодичності змін як фундаментальних властивостей будь-якого процесу.

Тобто окреслюється завдання в обґрунтуванні цілісної концепції суспільно-економічного розвитку, в якій на фоні циклічних коливань простежувалася б цілеспрямованість змін, а економічні зміни розглядалися б як органічна складова суспільних змін, реалізатором яких виступає підприємство.

Наше дослідження базується на гіпотезі, згідно якій, починаючи з середини XVII ст. – періоду Англійської революції, яка стала поштовхом для розвитку промисловості в Європі та виникнення мануфактур (виробничих підприємств) – по поточний день суспільні зміни обумовлюються розвитком економіки, що пов'язано з переходом людства до активного перетворення навколишнього світу. Тому середину XVII ст. ми прийняли за точку відліку аналізу суспільно-економічних змін.

Виділення етапів у розвитку економіки – процедура, як правило, заснована на обробці статистичних рядів показників, складнощами якої є, в першу чергу, виявлення хвильових коливань на тлі тренда і виключення впливу випадкових факторів. Однак зосередженість на використанні статистичних методів, з нашої точки зору, призводить до значної похибки в силу:

- 1) неможливість чіткого визначення точки переходу одного історичного

періоду в інший за допомогою статистичних методів через:

- неточності відображення основними економічними показниками відповідних економічних явищ (найяскравіший приклад – ВВП, ВВП);
  - наявності часового лага прояву економічних явищ, що ускладнює визначення прихованої і явної форми явища;
  - складності розмежування впливу системних і специфічних чинників змін;
  - неможливості об'єктивного відділення економічних явищ від явищ суспільного життя;
- 2) неможливість точного датування періоду по початку або завершення на основі історичних фактів через складні причинно-наслідкових зв'язків між подіями як наслідок поліфонії суспільних явищ, переважної поступальності руху;
- 3) відсутність повної (або значної) повторюваності в циклічних явищах через цілеспрямованості змін, що обумовлює рішення різного роду проблем суспільством в кожному історичному періоді і наявність лише принципової повторюваності (асоціативність);
- 4) опускання з виду якісних змін і концентрація на кількісних параметрах процесу.

Крім обмежень, пов'язаних із застосуванням статистичних методів дослідження, міждисциплінарний характер даної роботи передбачає реалізацію поставленої задачі у вигляді синтезу неоднорідною інформації, тобто даних, які несуть різне смислове навантаження, що передбачає асоціативний характер смислових взаємозв'язків. Перераховані аргументи зумовлюють якісний характер дослідження. Тому при визначенні рушійної сили розвитку економіки і суспільства нами бралися до уваги наступні наукові факти, що свідчать про багатоаспектність циклічних явищ в житті людини:

по-перше, статистично підтверджена Н. Кондратьєвим [274]

хвилеподібна трансформація соціально-економічних процесів з тривалістю періодів приблизно 55 років;

по-друге, дослідження циклічності історичних подій у розвитку людства [304; 722-723];

по-третє, статистично обґрунтовані економічні цикли тривалістю 9-11 років і 20-25 років [699; 708];

по-четверте, обґрунтована Чижевським гіпотеза про вплив Сонця на поведінку соціальних колективів і підтверджена пізніше іншими авторами у вигляді теорії впливу сонячних 11-річних циклів на соціально-економічні, політичні процеси суспільства і на природні процеси на Землі [64; 112; 594; 647];

по-п'яте, дослідження економічного розвитку країн Медісона, що свідчать про наявність певної траєкторії розвитку трьох груп країн [712];

по-шосте, інноваційна концепція циклічності економічних явищ, що свідчить про зв'язок між інноваціями та суспільними змінами [741];

по-сьоме, гіпотеза про скорочення тривалості циклів кон'юнктури [127];

по-восьме, концепція спіральної динаміки Грейвза [688].

При формуванні прикладної частини дослідження – конкретизації етапів суспільно-економічного розвитку – емпіричною базою виступали праці з історії економіки, загальної історії, історії культури та філософії.

Таким чином, методологічний, теоретичний та емпіричний базис формування теорії суспільно-економічного розвитку та її основні структурні елементи можна відобразити за допомогою рис.4.7.

4.2.1. Чинники та критерії періодизації суспільно-економічного розвитку

В економічній науці існує низка гіпотез щодо пояснення циклічності діяльності, однак все більше визнається складна ендогенно-екзогенна природа циклічності, що відповідає принципам поле-об'єктної методології.

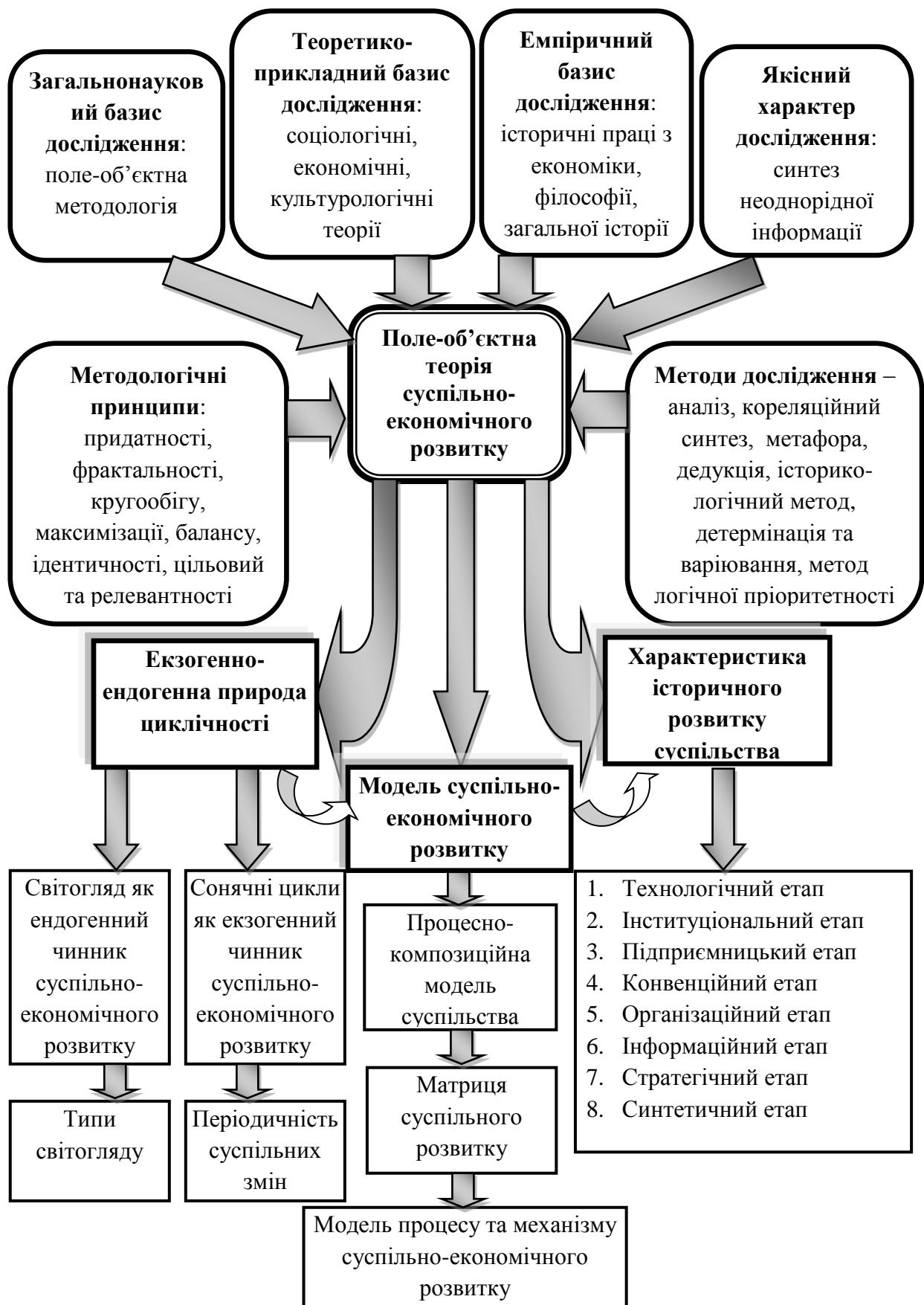

Рис.4.7. Методологія і структура поле-об'єктної теорії суспільно-економічного розвитку

Зазначений контекст розгляду проблеми циклічності функціонування економічної дійсності співзвучний з таким характером пізнання як суб'єкт-суб'єктна взаємодія, оскільки динамічна єдність будь-якого об'єкта та середовища його функціонування унеможливорює виокремлення та протиставлення об'єкта навколишньому світові, що означає наявність одночасного взаємного впливу між об'єктом і середовищем. Саме така установка лежить в основі нашого розуміння чинників суспільно-економічного розвитку.

В результаті логіко-інтуїтивних міркувань внутрішньою рушійною силою, що обумовлює циклічні зміни в суспільстві, нами був визнаний світогляд, оскільки усе прояви людської діяльності містять у собі відбиток розуміння людьми світу та свого місця в ньому: вибір мети, засобів її досягнення, критеріїв оцінювання й інтерпретації явищ дійсності. Як відмічено Г. Блумером [76]: люди взаємодіють на основі сенсу, який самі вкладають в картину буття, але при цьому формування сенсу також здійснюється під впливом соціальних взаємодій, в результаті яких відбувається змінювання світогляду. Враховуючи неоднозначність поняття «світогляд», в межах нашого дослідження під ним розуміється цілісне уявлення людини про світ, яке формується на основі його внутрішньої організації, що торкається способу отримання й оброблення, оцінювання й узагальнення, структурування й систематизації, перетворення й використання інформації, що проявляється в його поведінці.

З нашої точки зору, первинним чинником рухливості суспільно-економічного розвитку виступає те, що спадково (генетично) людині передаються лише якісні характеристики, що визначають спосіб її існування, але не знання – «*tabula rasa*» [320] як принцип побудови розуму. Це обумовлює новизну сприйняття світу людиною [72; 725] і, як наслідок, формування нових ідей. В результаті, циклічність людського буття обумовлюється ставленням людей до змін і зміною поколінь, а спадковість, поступальність процесу суспільних змін – вихованням і освітою, в результаті чого передаються накопичені знання і досвід.

Згідно з принциповою схемою існування об'єкта буття (див. §4.1), враховуючи концепцію ієрархії потреб А. Маслоу [337] та концепцію спіральної динаміки К. Грейвза [688], нами були обґрунтовані вісім типів світогляду, що виступають базисом суспільно-економічної еволюції (табл.4.6).

Використовуючи спектральні кольори відповідним чином позначимо ці хвилі й охарактеризуємо світогляд.

Червона хвиля – споживчий світогляд: світ розглядається з позиції «Я» – егоїзм, виживання як захоплення життєвої ніші досягається «методом проб і помилок» в результаті реалізації випадкової можливості. Егоїзм індивіда дозволяє йому сформуванню такого типу поведінки, що забезпечить його самозбереження шляхом оформлення потреби та мотивування поведінки, результатом здійснення якої є привласнення об'єкту, що може задовольнити потребу, та його використання. Індивід набуває такої якості як цілеспрямованість – свідомо активність, узгоджений патерн поведінки, спрямований на досягнення мети у вигляді конкретного образу очікуваного результату. Кругозір індивіда формується його власними індивідуальними потребами.

Жовтогаряча хвиля – формалістський світогляд: намагання регламентувати за допомогою правил будь-які аспекти життя для забезпечення розмноження. Ситуативність поведінки унеможливорює досягнення безпеки, оскільки не створює передумов формування запасів, за рахунок яких встановлюється зазор можливих безпечних негативних коливань у середовищі. При намаганні сформуванню типовий механізм дій актуалізується потреба у розмноженні – намаганні відтворити досягнення корисного результату в більшому обсязі. У індивіда формується така якість як правильність – в сенсі здатності свідомо дотримуватися певних правил поведінки, що створює підґрунтя для співіснування у соціумі. В результаті зазначеного індивід сприймає дійсність не лише з власної позиції (вигоди), але й позиції сім'ї – групи індивідів, що мають споріднені потреби.

Жовта хвиля – конкурентний світогляд: самоствердження через

домінування на фоні інших приймає вигляд протиставлення «ми» і «вони». Індивід, включаючись у соціальні відносини, намагається зайняти домінантне положення для забезпечення найкращих умов для задоволення потреби шляхом конкуренції, реалізуючи потребу у самоствердженні. Оскільки самоствердження пов'язане зі свідомим відбором індивідом необхідних, на його думку, якостей та навичок, що дозволять йому ефективно відповідати зовнішнім викликам, формується така особистісна якість як упевненість, що за змістом відповідає концепції самоефективності особистості О. Бандури [643]. Кругозір індивіда відповідає рівню громади як такої сукупності індивідів, що формується внаслідок особистих контактів та які мають аналогічні потреби.

Таблиця 4.6

Характеристики типів світогляду (розроблено автором)

Світогляд	Кругозір	Потреба	Характерна риса	Основний спосіб дій
Споживчий	«Я»	Самозбереження	Цілеспрямованість	Використання
Формалістський	Сім'я	Розмноження	Правильність	Співіснування
Конкурентний	Громада	Самоствердження	Упевненість (самоефективність)	Конкуренція
Релятивістський	Клас	Самозабезпечення	Толерантність	Компенсація (договір)
Ієрархічний	Нація	Самоорганізація	Організованість	Співпраця
Системний	Суспільство	Саморегулювання	Емпатія	Кооперація
Трансформаційний	Людство	Самоактивація	Самобутність	Взаємодоповнення
Холістичний	Всесвіт	Самопрограмування	Гармонійність	Взаємообумовленість

Зелена хвиля – релятивістський світогляд: взаємодія з іншими передбачає використання компенсацій (договору) – зв'язана конкуренція – з актуалізацією ідеї рівності можливостей. Перехід від конкуренції до договору у соціальних відносинах відбувається при розумінні індивідом багатства та розмаїття людських переваг, що принижує актуальність конкуренції, яка передбачає

взаємозамінність. Формується така якість індивіда як толерантність – визнання (а не терпимість) певного прийняттого діапазону людської поведінки як суспільної норми – культурний компроміс [45]. Тим самим досягається самозабезпеченість як відчуття повноти та стабільності існування, відносної незалежності від зовнішніх коливань, що відбувається за рахунок вміння компенсувати дефіцитні внутрішні ресурси чи замінювати їх. Кругозір індивіда розширюється до рівня класу як сукупності людей, що не мають особистих відносин, але мають подібні шанси в отриманні благ, що визначаються соціальною належністю.

Блакитна хвиля – ієрархічний світогляд: структурування як спосіб упорядкування реальності виступає базисом самоорганізації за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів. Інтенсивність договірних відносин призводить до неупорядкованості та надлишковості дій – множина планів, що актуалізує потребу в структуруванні власної поведінки. В результаті індивідом досягається самоорганізація – підпорядкування сукупності дій одній меті за ланцюгом «ресурси-мета», що збільшує гарантованість кінцевого результату. Індивід набуває такої якості як організованість, зібраність – вміння концентруватися та самостійно підпорядковувати меті власні дії. Кругозір індивіда має національний характер, тобто індивід сприймає себе як частину спільноти, що має подібні умови існування для реалізації власних інтересів, що задаються територіально-політичним режимом.

Синя хвиля – системний світогляд: намагання саморегулювання реалізується в умовах відкритості та кооперації шляхом застосування рефлексії. Втрата мобільності внаслідок надмірної організованості долається підвищенням взаємоузгодженості індивіда й середовища – замінювання характеру відносин «суб'єкт-об'єкт» на «суб'єкт-суб'єкт» (кооперація). Актуалізується потреба у саморегулюванні – самостійному координуванні власної поведінки індивідом (інтернальний локус контролю [59]), що передбачає наявність об'єктивного критичного відношення до себе – рефлексії. Застосування рефлексії як відстороненого сприйняття себе передбачає надбання вміння стати на позицію

іншого та зрозуміти логіку його поведінки (самопізнання через пізнання світу). Тобто індивід набуває такої якості як емпатія [249]. Кругозір індивіда визначається його самосприйняттям як члена суспільства – сукупності індивідів, що об'єднані спільними історично обумовленими культурними формами існування.

Фіолетова хвиля – трансформаційний світогляд: намагання активно впливати на умови свого існування (самоактивація) передбачає розширення зони модифікації з набуттям індивідуальних (унікальних) рис. Поведінка, спрямована на своєчасне або упереджене реагування на зміни замінюється намаганням формувати середовище свого функціонування. Актуалізується потреба у самоактивації – поведінки, що визначається власною мотивацією, а не зовнішнім впливом – формування себе й середовища у відповідності до власних намірів, що потребує перегляду соціальних норм, що не мають абсолютної цінності – культурна різноманітність. В результаті відбувається суміщення соціальних цінностей зі специфікою потреб індивіда, що відображається у самотності індивіда та розумінні ним власного унікального призначення за принципом взаємодоповнення. Кругозір індивіда визначається його належністю до спільноти – людство, що включає усіх представників виду *Homo sapiens* незалежно від історичного періоду їх існування, символізуючи поступальність, спадковість розвитку.

Пурпурна хвиля – холістичний (цілісний) світогляд: гармонічна єдність різноманіття як внутрішня потреба та цільовий орієнтир. Завершальний етап розвитку індивіда – це перехід від реалізації власного потенціалу до його модифікації, що відбувається шляхом актуалізації потреби у самопрограмуванні – формуванні цілісного алгоритму власної поведінки. Такий перехід можливий при розумінні індивідом всезагальної взаємообумовленості, в результаті чого формується така якість індивіда як гармонійність – відсутність протиріч як єдність внутрішнього та зовнішнього. В такому контексті взаємовідносини приймають характер альтруїзму. Кругозір індивіда розширюється до рівня Всесвіту – сприйняття

себе як органічної частини Буття – всезагальна закономірність (єдність творця та його продукту).

Отже, вісім хвиль світогляду обумовлюють розвиток людства й торкаються усіх суспільних процесів, в т.ч. економічних, одночасно протікаючи на тлі превалювання однієї з них.

На рис.4.8 зображена принципова схема формування циклу суспільно-економічного розвитку як результат входження в силу поточної хвилі змін на тлі згасаючої попередньої хвилі змін – зміна хвиль світогляду. Характер хвилі змін має s-подібний вигляд (графік дифузії). Хвиля сприйняття/впровадження змін відповідає за змістом також життєвому циклу ідеї від народження до матеріального втілення з поступовим згасанням чи новим втіленням на основі розподілу людей за рівнем їх новаційності [459].

Неявною фазою хвилі змін є період, протягом якого відсоток людей, що втягуються в цей процес, становить близько 10% (критична маса згідно [762]). Враховуючи загасаючий характер хвилі попередніх змін при одночасному входження в силу хвилі наступних змін і самопідтримувальний характер протікання інших хвиль, піком циклу кон'юнктури вважаємо момент залучення близько 20-25% суспільства в поточні зміни. У результаті, загальний вигляд процесу розвитку суспільства можна представити як переплетення без втрати самостійності хвиль світогляду, що мають характер самопідтримувальної ланцюгової реакції, з послідовним превалюванням кожної з хвиль, що в статистиці описується правилом В. Парето «20-80».

Виявлення екзогенного чинника еволюції економіки та суспільства здійснювалося нами, виходячи з принципу ієрархічної побудови дійсності. Ритмічність і взаємопов'язаність функціонування усіх об'єктів реальності вимагає їх взаємної узгодженості, тобто можуть відбуватися лише тимчасові збої, пов'язані з неадекватною і/чи невчасною адаптацією. Тому ієрархічність побудови обумовлює наявність циклів, тривалість яких залишається незмінною протягом досить тривалого періоду часу, оскільки циклічність виступає наслідком адаптації об'єктів до повторювальних і ритмічних змін певного

характеру, що задаються зовнішнім середовищем (полем) – більш складним об'єктом, до складу якого входить заданий об'єкт в якості одного з елементів [402].

Розглядаючи людство і його діяльність як органічну частину природної екосистеми Землі, враховуючи результати досліджень в області впливу сонячної активності на природні процеси на Землі [112; 594], сонячні цикли були визнані нами екзогенним чинником суспільно-економічного розвитку людства. Цей вплив реалізується шляхом провокування певних хімічних процесів на Землі (як каталізатор), результатом яких є збудження активності людей й інших природних об'єктів (наслідок: землетруси, повені, хвороби, війни тощо).

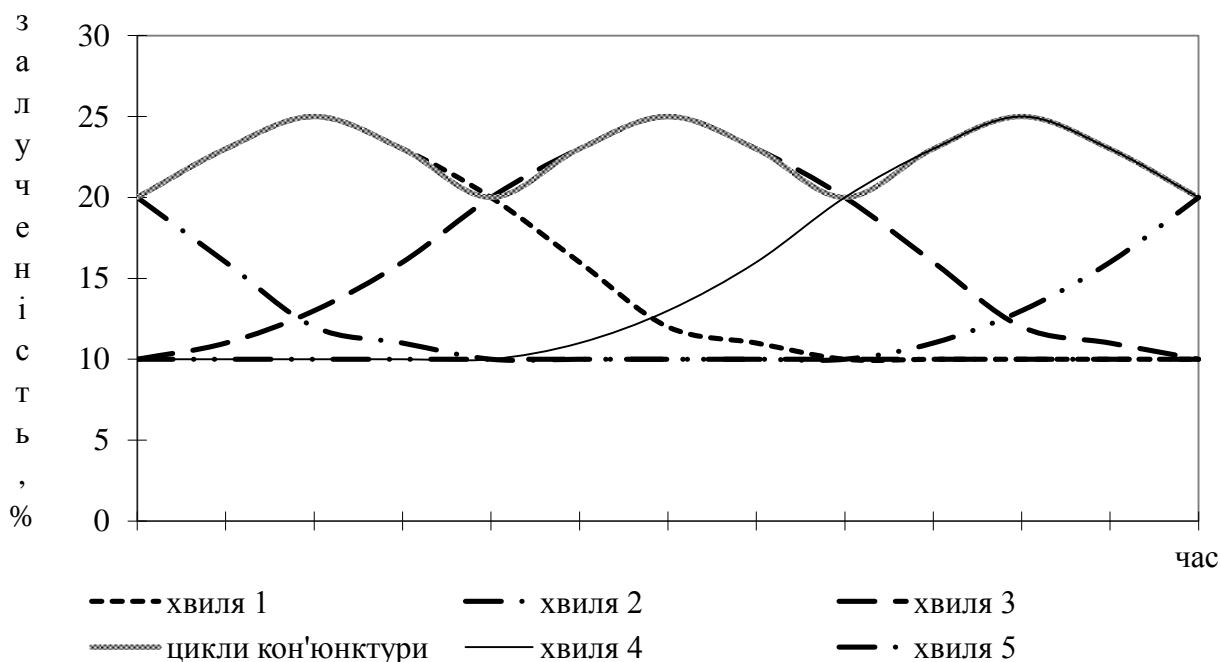

Рис.4.8. Принципова схема формування циклу суспільно-економічного розвитку (розроблено автором)

Тривалість базових циклів кон'юнктури була прийнята нами за 50-55 років. Така тривалість була взята за гіпотезу через: статистично підтверджену Н. Кондратьєвим хвилеподібну трансформацію соціально-економічних процесів [274]; наявну кореляцію між історичними подіями в розвитку людства та циклами Н. Кондратьєва [94; 647]; статистично підтверджений взаємозв'язок

між циклами Кондратьєва та Жюгляра [699], статистично підтверджений вплив сонячних циклів на протікання природних і соціальних процесів на Землі [594]. Надалі, ця гіпотеза знайшла підтвердження в результаті якісного аналізу суспільно-економічних процесів.

Аналізуючи розбіжності в поглядах різних дослідників на визначення календарних термінів циклів кон'юнктури (табл.4.5) [65; 274; 304; 647; 737], ми прийшли до висновку, що вони пояснюються: по-перше, прив'язуванням суспільно-економічних змін до піку або спаду сонячної активності як точки відліку 11-літнього циклу [751]; по-друге, вибором певного сонячного циклу як точки відліку 55-літнього циклу.

Відносно першої причини розбіжностей ми вважаємо, що *зважаючи на те, що універсальний процес протікання змін описується s-подібною функцією й має дві фази – неявну та явну, то точкою відліку 11-літнього циклу потрібно вважати спад сонячної активності як початок явної фази та дійсної актуалізації чинника змін.*

Відносно другої причини: такі розбіжності в календарних термінах, на нашу думку, пов'язані з надмірним прив'язуванням до статистичних показників при виокремленні циклу. Однак *формування цілісної картини змін повинно підпорядковуватися певній ідеї, що відображає дух часу, який торкається усіх сфер життєдіяльності, включаючи економіку (з урахуванням відмінностей у розвиненості різних сфер людської діяльності).* При цьому *картина проявів має лише принципову подібність, оскільки процес змін цілеспрямований, незворотний, що виключає повну повторювальність.*

Використовуючи дані фіксації сонячних циклів на основі чисел Вольфа, нами були визначені календарні терміни циклів кон'юнктури, надані в табл.4.7. Послідовність циклів кон'юнктури, що зображена на рис.4.9, включає вісім циклів кон'юнктури та складає суспільний цикл розвитку.

Вигляд суспільного циклу розвитку відповідає s-подібній кривій протікання змін. Кризи та піки суспільної активності співпадають з точками мінімуму та максимуму сонячної активності, що згруповані за 55 років. Однак

графік демонструє формальний аспект протікання процесу суспільно-економічного розвитку, а для відображення сутності цього процесу необхідно побудувати механізм суспільно-економічного розвитку.

Таблиця 4.7

Періодичність суспільних змін (порівняльний аспект)

Спад/пік сонячної активності [751]	І. Капаруліна	Н. Кондратьєв [274]	У. Ростоу [737]	Д. Белл [65]	В. Лапкін [647]	
дані відсутні	1656 – 1711	-	традиційне суспільство	доіндустріальне суспільство	-	
дані відсутні	1711 – 1766	-	перехідне суспільство		-	
1766 / 1769	1766 – 1823	-	суспільство	індустріальне суспільство	-	
1775 / 1778		-			-	
1784 / 1788		кінець 1780-х – 1844-51	етап підйому		1789 - 1897	
1798 / 1805						
1810 / 1816						
1823 / 1829		1823 – 1878				етап зрілості
1833 / 1837						
1843 / 1848	1844-51 – 1890-96					
1855 / 1860						
1867 / 1870						
1878 / 1883	1878 – 1933	масове виробництво	1897 –1981			
1890 / 1894				1890-96 – 1940-і		
1902 / 1906						
1913 / 1917						
1923 / 1928						
1933 / 1937				1933 – 1986	етап пошуку якості життя	
1944 / 1947	-					
1954 / 1958	-					
1964 / 1968	-					
1976 / 1980	-					
1986 / 1990	1986 – 2039	постіндустріальне суспільство	1981-2041			
1996 / 2002				-		
2009 / 2013				-		
-				-		
-				-		
-	2039 - 2090	-	-			

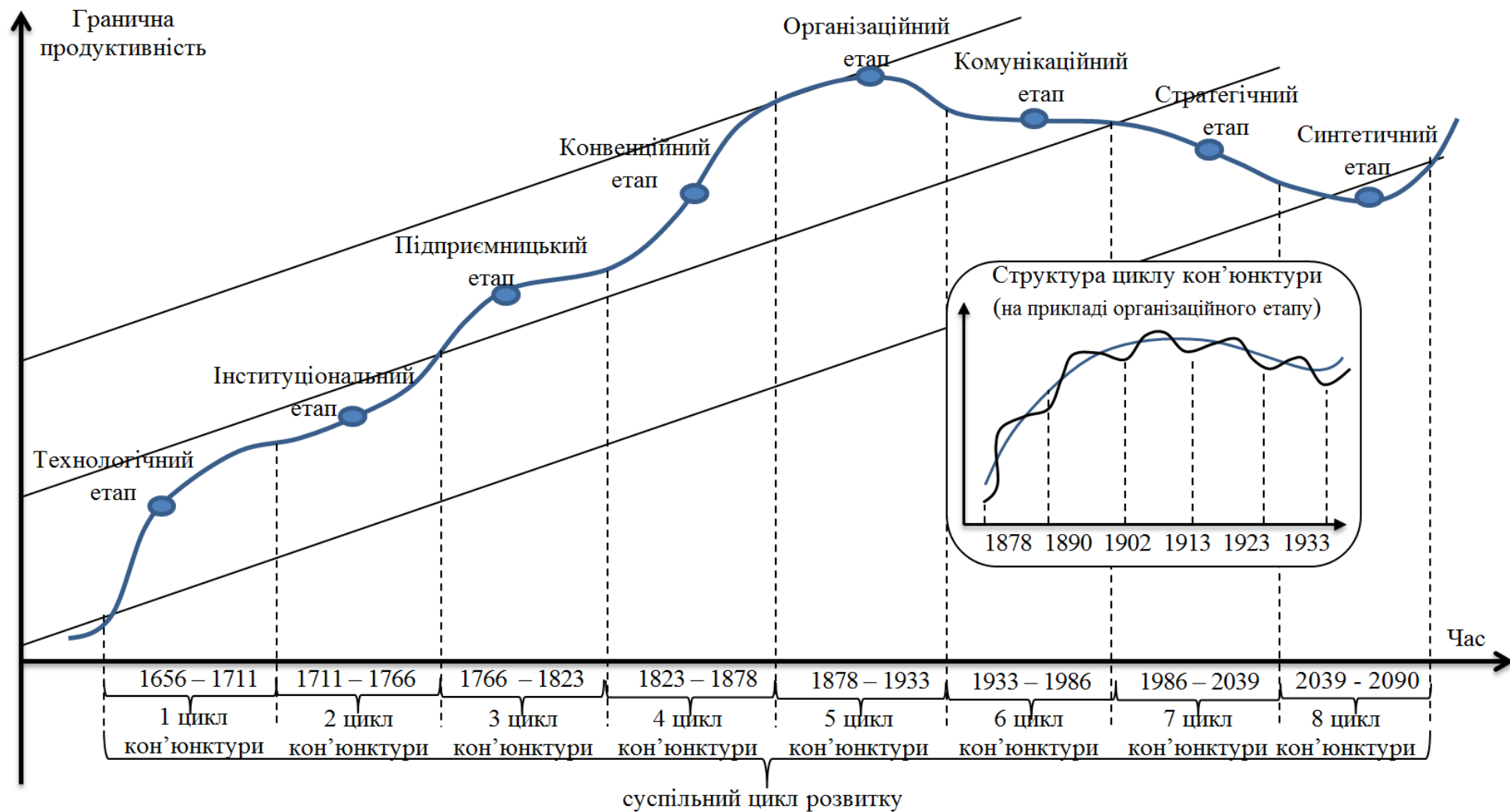

Рис.4.9. Модель суспільно-економічного розвитку (розроблено автором)

4.2.2. Модель суспільно-економічного розвитку та роль підприємства у суспільних процесах

Модель суспільно-економічного розвитку формується з урахуванням універсальних закономірностей розвитку буття, відображених у відповідній універсальній концепції розвитку. Відповідно, оскільки відбувається лише формування суспільства як цілісного об'єкта, то спостерігається розвиток його різноманітних суспільно-територіальних утворень. Специфіка протікання суспільно-економічного розвитку торкається чотирьох аспектів життєдіяльності об'єктів буття – функціонування, взаємодії, організації та існування. Згідно зі структурою суспільства, обґрунтованою нами в §1.1, ці чотири аспекти відповідають технологічній, комунікаційній, управлінській і пізнавальній суспільним сферам, що складаються з восьми галузей – економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси, політика, культура, наука, освіта. Кожна галузь була історично відокремлена в результаті зростання значимості певної суспільній функції, сукупність виконання яких необхідна для існування суспільства:

- економіка – виробництво – створення засобів необхідних для підтримання життєдіяльності членів суспільства;
- торгівля – розповсюдження – формування попиту та пропозиції й просування;
- інфраструктура – обмін – забезпечення взаємодії учасників суспільного процесу шляхом організації товарно-грошових потоків;
- фінанси – забезпечення – інтеграція взаємодій, створення сукупного фонду засобів існування учасників суспільних відносин;
- політика – упорядкування – регламентація прав і обов'язків учасників суспільного процесу з метою реалізації спільних інтересів та забезпечення їх виконання;
- культура – регулювання – встановлення імперативних і диспозитивних норм поведінки членів суспільного процесу для досягнення їх відповідності прийнятим рішенням;

- наука – спрямування – формування осмисленої доцільної наявного стану цілеспрямованої поведінки учасників суспільного процесу;
- освіта – засвоєння – адаптація та розвиток необхідних для існування суспільства навичок, компетенцій.

Виконання цих функцій взаємопов'язане, і визначає процес існування суспільства, а їхній взаємозв'язок – стан суспільства (рис.4.10), тим самим демонструючи сумісність функціонального та процесного підходів.

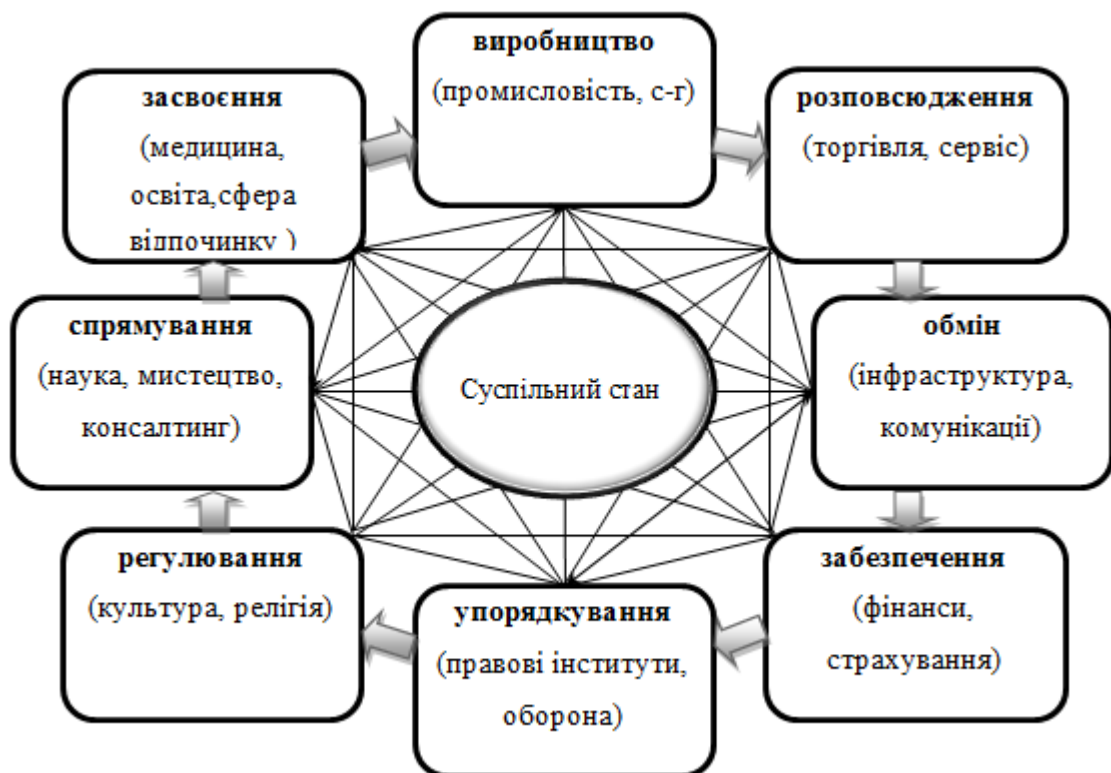

Рис.4.10. Взаємозв'язок суспільних сфер

Використовуючи віялову (симетричну) матрицю [281], суспільно-економічний розвиток відбувається у вісім етапів, як зображено в табл.4.8, що будуть описані нами в §4.2.3.

В табл.4.8 на кожному етапі розвитку позначені сірим кольором актуальні суспільні функції, що відіграють активну провідну роль на кожному етапі в процесі суспільних перетворень.

Таблиця 4.8

Матриця суспільно-економічного розвитку (розроблено автором)

	1.Технологічний етап	2.Інституційний етап	3.Підприємницький етап	4.Конвенційний етап	5.Організаційний етап	6.Інформаційний етап	7.Стратегічний етап	8.Синтетичний етап
	1.Розпізнання	2.Оцінювання	3.Обґрунтування	4.Узагальнення	5.Відбір	6.Детермінація	7.Інтерпретація	8.Репрезентація
1.Виробництво	одиничний продукт	партия (одночасність)	серійність (послідовність)	крупносерійність (цикл)	масовість (тренд)	Диференціація (довгі хвилі)	диверсифікація	замкнений цикл
2.Розповсюдження	конкретизація;	локалізація	регіоналізація	кластеризація	націоналізація	інтернаціоналізація	над націоналізація	глобалізація
3.Обмін	споживання	співіснування	конкуренція	зв'язана конкуренція	співпраця	кооперація	взаємодоповнення	взаємообумовленість
4. Забезпечення	ізоляція; виробничий капітал	виробничо-торгівельний капітал	промисловий капітал	банківсько-промисловий капітал	державно-бізнесовий капітал	+ культурний капітал	+ науковий капітал	+ освітній капітал
5.Регулювання	монархія	обмежена монархія	дуалізм	діалектичний дуалізм	ієрархія	олігархія	поліархія	гетерархія
6.Упорядкування	прямий нагляд	опосередкований нагляд (облік)	координація зусиль (графік)	координація дій (план)	узгодження інтересів (бюджет)	узгодження можливостей (стратегічний план)	єдність мотивації (місія)	єдність задуму - бачення
7.Спрямування	самозбереження	самовідтворення	самоствердження	самозабезпечення	самоорганізація	саморегулювання	самоактивація	самопрограмування
8.Засвоєння	апробація (стійкість)	типізація (екстенсивне зростання)	раціоналізація (інтенсивне зростання)	стандартизація (стабільність)	структуризація (оптимізаційне зростання)	комбінування (модифікація) індивідуалізація	трансформація (диверсифікація) унікальність	гармонізація – синтез
	Споживчий світогляд	Формалістський світогляд	Конкурентний світогляд	Релятивістський світогляд	Ієрархічний світогляд	Системний світогляд	Індивідуалістичний світогляд	Холістичний світогляд

Модель суспільно-економічного розвитку відображає встановлення взаємозв'язку та інтеграцію суспільних сфер у цілісне утворення. На кожному етапі розвитку в результаті якісних змін, що стосуються послідовно однієї з восьми суспільних сфер, відбуваються відповідні якісні зміни у функціонуванні соціальних об'єктів (принцип невід'ємності об'єкта від його середовища, тобто об'єкт як органічна частина середовища його існування). Відповідність між функціями суспільних сфер і функціями соціальних об'єктів, що формуються і виокремлюються в результаті суспільно-економічного розвитку, зображена на рис.4.11.

Рис.4.11. Відповідність суспільних функцій і функцій підприємства (розроблено автором)

Варто зазначити, що ключовим об'єктом ініціювання змін в періоді з 1656 по 2090 рр. є виробниче підприємство, однак в результаті інтеграційних процесів ці перетворення торкаються й інших видів підприємств.

На I етапі розвитку (рис.4.12) спостерігається відокремлене

функціонування суспільних сфер, що відіграють в процесі розвитку суспільства роль аналога популяцій в процесах розвитку в біології. Чинником суспільних перетворень виступає сфера виробництва й антагоністичні процеси, що супроводжують її становлення, в результаті яких шляхом утворення двох класів – капіталістів і найманих працівників – та поєднання їх на мануфактурах формується виробниче підприємство з основною розвиненою функцією – спеціалізоване виробництво. В результаті економіка займає чинне місце серед суспільних сфер, а відповідна форма соціальної організації – підприємство як сполучення відокремлених капіталу та праці – поступово застосовується в усіх суспільних сферах.

На II етапі відбувається інтеграція економічної та торгівельної сфер. В результаті об'єднання споріднених видів виробництва та участі торгівельного капіталу у виробництві формується підприємство з розвиненими двома функціями – виробництво й збут.

На III етапі до інтеграційних процесів залучаються інфраструктурні утворення, оскільки розширення виробничої діяльності вимагає забезпечення регулярності та надійності здійснення поставок. Тому переважною формою укрупнення підприємств є горизонтальні поглинання. На підприємствах вирізняються три функції – виробництво, збут і постачання.

На IV етапі в результаті активної співпраці фінансового та промислового капіталів масштаб діяльності підприємств сягає галузі. Концентрація капіталу відбувається шляхом об'єднання підприємств, що мають подібну технологічну базу. На підприємстві виділяються чотири функції – виробництво, збут, постачання і фінансування.

На V етапі в результаті значного впливу підприємств в межах країни відбувається приєднання політичної сфери до суспільно-економічних перетворень. Характерним способом укрупнення підприємств є вертикальні поглинання, а серед функцій підприємства окреслюється функція адміністрування.

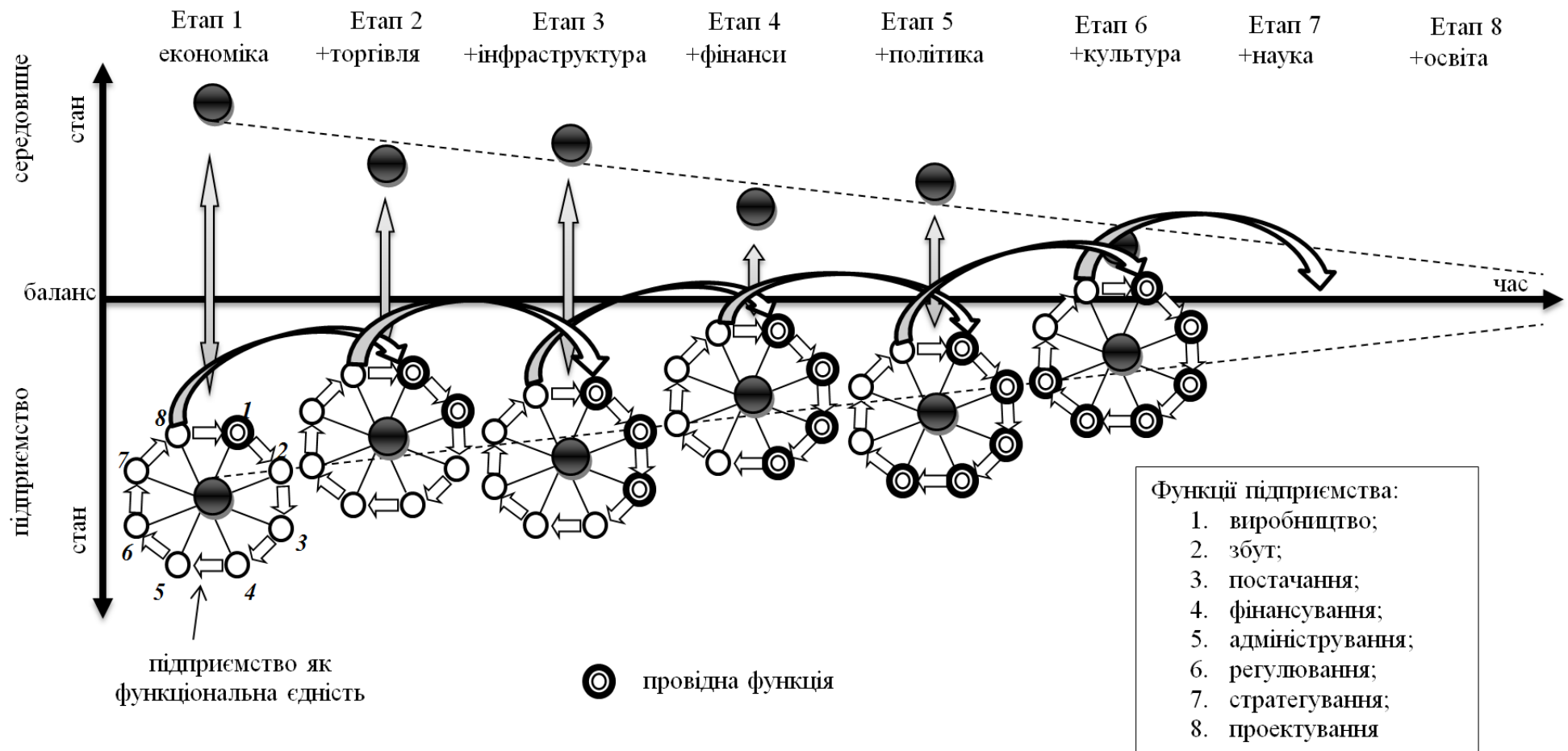

Рис.4.12. Механізм суспільно-економічного розвитку
(розроблено автором)

На VI етапі через актуальність в економіці регуляторних процесів внаслідок значної інтеграції актуалізується значимість сфери культури. На підприємстві це відображається у розвитку корпоративної культури, що об'єднує різноманітні норми та правила на підприємстві в одну систему, передбачаючи певний діапазон їх виконання. Серед попередніх функцій підприємства відповідне місце займає функція регулювання. В межах підприємства об'єднуються виробництва суміжних галузей.

На VII етапі в процес суспільно-економічних перетворень включається наука, що переносить на усі суспільні сфери актуальність ініціювання змін, самостимулювання та стратегії досягнення. Концентрація капіталу переважно відбувається шляхом диверсифікованих поглинань. Серед функцій підприємства виокремлюється стратегування – цілісний набір дій від дослідження до встановлення орієнтирів розвитку та стимулювання.

На VIII етапі протистояння капіталу та праці, розпочате на I етапі, завершується утворенням суспільної рівноваги, оскільки через інтеграційні процеси були поступово залучені усі суспільні сфери та усвідомлюється роль компетенцій працівників у розвитку підприємств. Останньою сферою, що долучається до інтеграційного процесу є освіта. Завершується процес укрупнення виробничих підприємств, коли об'єднують не пов'язані види бізнесу. До функцій підприємства додається функція програмування.

Результатом суспільно-економічного розвитку на VIII етапі є утворення механізму функціонування суспільства (рис.4.13), що складається з двох взаємопов'язаних блоків дій: блок формування програми реагування на ринкові коливання і блок реалізації сформованої програми.

Отже, в процесі суспільно-економічного розвитку можна виділити вісім взаємопов'язаних тенденцій:

перша тенденція – *суспільна технологізація*, що проявляється в ускладненні різних видів суспільної діяльності шляхом розробки технологій їх здійснення – порядку послідовно-паралельних видів робіт;

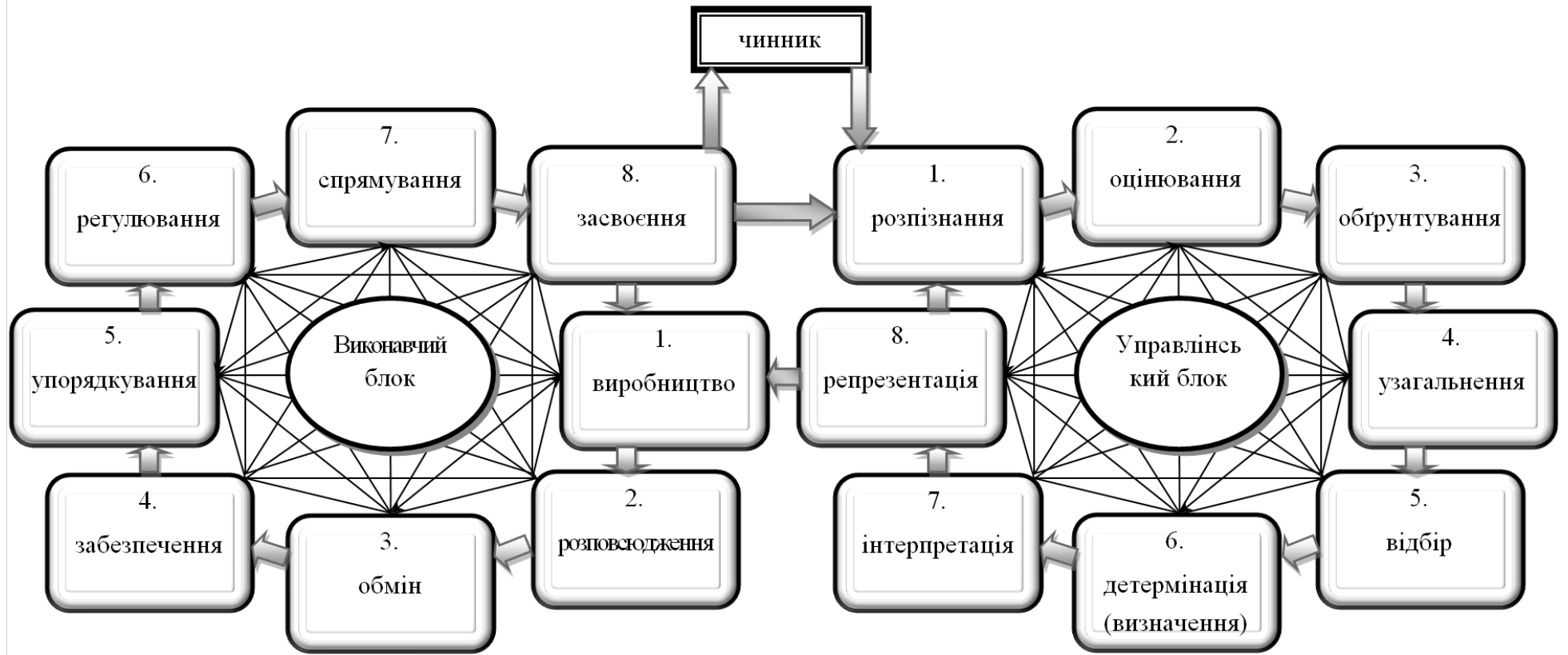

Рис.4.13. Механізм функціонування суспільства
(розроблено автором)

друга тенденція – *суспільна універсалізація*, що відбувається як розширення «ареалу» (поширеності суспільно-економічних процесів);

третя тенденція – *суспільний обмін*, коли задоволення індивідуальних і суспільних проблем спонукає до включення у загальний кругообіг продуктів індивідів, підприємств і країн;

четверта тенденція – *суспільна інтеграція*, коли поглиблення розподілу праці, що відображається у виокремленні функцій, сприяє кооперації індивідів, підприємств, країн;

п'ята тенденція – *суспільна індивідуалізація*, коли акцент від концентрації переміщується в бік децентралізації діяльності підприємств, вирівнювання суспільних диспропорцій, що у суспільстві відбивається у визнанні індивідуалізації за принципом встановлення певної міри відхилення, що не заперечує розвиток;

шоста тенденція – *суспільна свобода*, коли здійснюється заміна жорстких норм на гнучкі: країни, підприємства та індивіди розробляють адаптивні форми реагування на зміни, а морально-етичні норми є загально визнаним регулятором суспільних відносин;

сьома тенденція – *суспільна активація* як перехід від реагування на зовнішні зміни до набуття індивідами, підприємствами та країнами здатності ініціювати зміни та активно впливати й формувати суспільні процеси;

восьма тенденція – *суспільна ідеалізація*, коли суспільна адаптація замість пристосування до реалій життя набуває характеру конструювання і втілення суспільних ідеалів.

Таким чином, на основі адаптації універсальних поле-об'єктних закономірностей до суспільно-економічних процесів нами були визначені загальні закономірності суспільно-економічного розвитку та продемонстровано провідну роль підприємства у зазначеному процесі.

4.2.3. Історико-логічне обґрунтування етапів суспільно-економічного розвитку

Згідно з результатами нашого дослідження поточний еволюційний цикл суспільно-економічного розвитку людства починається з 1656 р. і закінчується приблизно у 2092 р., і складається з восьми етапів. Поточний еволюційний цикл можна вважати комплексним етап засвоєння для суспільства, коли відбувається інтеграція знань і вмінь з різних суспільних сфер у єдиний поведінковий суспільний патерн. Початок цих змін історично співпадає з Англійською революцією середини XVII ст. Охарактеризуємо кожен з восьми етапів суспільно-економічного розвитку на основі визначення способу функціонування кожної суспільної сфери, щоб надати цілісне уявлення про стан суспільно-економічного середовища, в якому здійснювали свою діяльність підприємства відповідного періоду.

Технологічний етап (I цикл кон'юнктури – 1656-1711 рр.). Світогляд цього періоду можна назвати споживчим: світ розглядається з позиції «Я», виживання як захоплення життєвої ніші досягається «методом проб і помилок». Природним станом людини вважається задоволення власних потреб, через що одні люди можуть шкодити іншим [129, с.507-573]. На зміну схоластиці приходить емпіризм; на зміну пасивному спостереженню дійсності – активне її перетворення. «Майже всі великі математики ...» з середини XVII ст. і в XVIII ст., «оскільки вони займалися практичної механікою, підводячи під неї теоретичне підґрунтя, виходять з простого водяного млина для помелу зерна» [421, с. 43]. Мистецтво цього періоду спрямовано на відображення широких можливостей людини, що випливають з її розуму. Це виражається в оспівуванні потенціалу людини, у використанні таких прийомів як гіперболізація, що символізує виклик (героїзм і гротескність бароко, а потім більш витончене рококо). Створюються початкові школи з різними ремісничими нахилами, які буди націлені в першу чергу на закріплення певних професійних навичок [174]. Головним методом виховання в той час була безумовна підлеглисть, а

вирішальним чинником у формуванні особистості – зовнішні обставини [151].

Характерною рисою суспільного життя є захоплення своєї життєвої ніші буржуазією. Найбільш яскраво це протікає в Англії: «з цього часу буржуазія стала скромною, але визнаною частиною панівних класів Англії» [621, с.96]. Соціальні відносини будуються на експлуатації та грабежі, оскільки селянство і ремісництво залишаються безправними. Відтепер ремісники працюють «не безпосередньо на своїх покупців, а на капіталістичного підприємця – господаря, який об'єднував усі окремі частини виробничого процесу і в той же час постачав ринок готовими товарами» [124, с.106]. Тобто первісне нагромадження капіталу відбувається шляхом експлуатації найманої праці. Соціальним ідентифікатором є рід занять (стан). «Соціальні цінності залишаються більш близькими до цінностей Середньовіччя, ніж до цінностей, породжених індустріальною революцією. ... Стратифікація за станом існувала в Європі з XIV по XVIII ст.» [609, с.78].

Європа є центром світових політичних дій, що формує тенденції розвитку людства («євроцентризм»). Монархи європейських держав володіють абсолютною владою, основу якої становить не стільки закон, скільки сила [128]. Розквіт абсолютизму спостерігається у Франції – правління Людовика XVI. В Англії – захід абсолютизму у вигляді спроб Стюартів управляти, минаючи парламент. В Росії в руках імператора зосереджується законодавча, виконавча та судова влада з верховенством світської влади над релігійною: «Імператор Всеросійський є монархом самодержавним й необмеженим. Коритися його верховній владі не лише за страх, але й совість сам Господь велить» [464]. Впроваджується ідея поліцейської держави як філософії порядку (Н. де Ла Мар «Трактат про поліцію», окрема дисципліна «камералістика» – у Німеччині). Так, у Росії прямий нагляд за виконанням законів був покладений на фіскалів, які мали «таємно розвідувати, доносити та викривати» усе, що може нанести шкоду державним інтересам [464]. Європейськими державами проводиться загарбницька колоніальна політика. Колонії служать джерелом збагачення метрополій, а не ринком збуту товарів: грабуються природні

ресурси колоній і експлуатується населення. В результаті англо-голландських війн 50-70-х рр., французько-голландських війн 1672-1678, 1688-1697, 1702-1713 рр. світовим лідером стає Великобританія як символ панування промислового капіталу. Так, в Англії за період з 1660 по 1688 рр. англійська промисловість, торгівля і тоннаж морського флоту вирости більш ніж удвічі [353].

Розсіяна мануфактура поступово замінюється централізованою із застосуванням горизонтального розподілу праці. Це дозволяє відокремити кваліфіковану працю від некваліфікованої і дає стимул для активного використання засобів праці. Таким чином в межах мануфактури виникає дрібне машинне виробництво. На відміну від торгівлі різними товарами у різних місцях розвивається торгівельна спеціалізація [85; 353]. Одним з важливих умов розвитку промисловості в країнах виступає протекціонізм.

Отже, *суспільно-економічні зрушення на технологічному етапі* (рис.3.14) *обумовлені становленням підприємницької активності, що базується на використанні засобів виробництва та найманої праці. Суспільно-економічні процеси характеризуються:*

- виробництво: відокремлення виробника від споживача обумовлює здійснення діяльності як реалізації випадкової можливості, що проявляється у одиничному виробництві низькоякісної продукції;
- розповсюдження: спеціалізація відносно виду товарів і місця продажу;
- обмін: захоплення власної суспільної ніші буржуазією; необмежена експлуатація працівників і селян;
- забезпечення: суспільні явища мають відносно ізольований прояв; зусилля людей спрямовані на задоволення особистих індивідуальних потреб;
- упорядкування: одноосібна влада, що базується скоріше на силі, а не на законі – абсолютизм;
- регулювання: відповідність рішень і результату їх виконання здійснюється шляхом прямого нагляду;
- спрямування: інстинкт самозбереження передбачає активацію рефлексів,

спрямованих на задоволення базових потреб людини – виживання, що передбачає підтримання сталості свого внутрішнього стану;

- засвоєння: актуальною задачею засвоєння є закріплення прийомів, напрацьованих в результаті «проб і помилок», що дозволяють забезпечити стійкість.

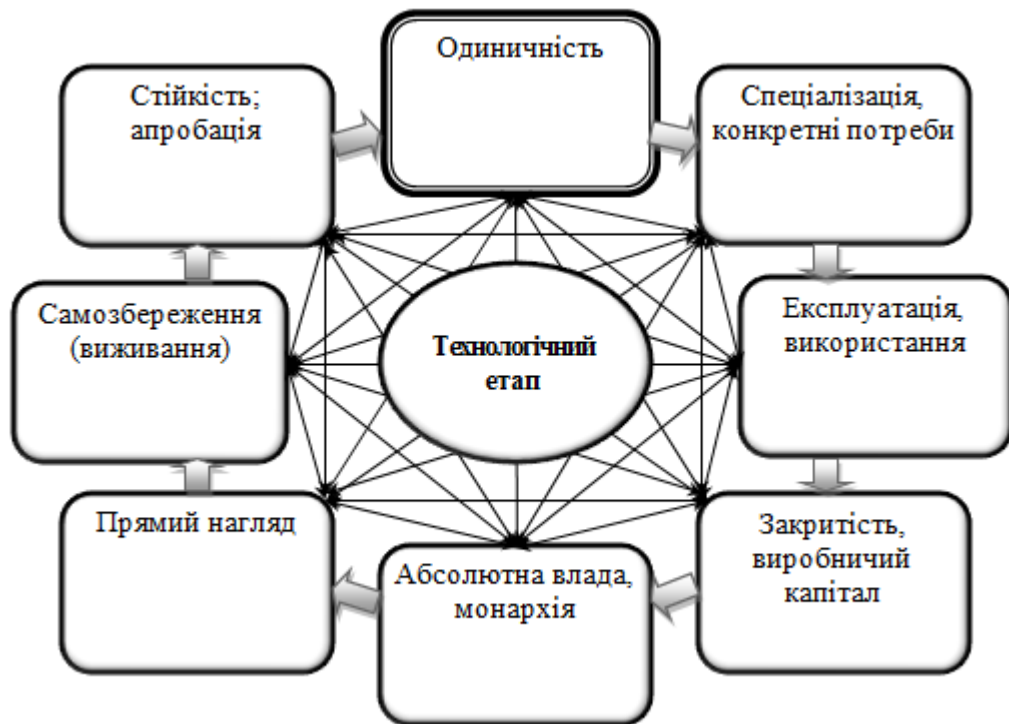

Рис.4.14. Характеристика технологічного етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

Інституціональний етап (II цикл кон'юнктури – 1711-1766 рр.). Формалістський світогляд проявляється у прагненні регламентувати за допомогою правил будь-які прояви у суспільному житті. Способом вирішення суспільних протиріч, що виникають на ґрунті порушення інтересів один одного, виступає суспільний договір як засіб забезпечення безпеки: «Роздуми про причини нерівності між людьми» Руссо [470], «Про дух законів» Монтеск'є [363]. Мистецтво має характер традиціоналізму: звернення до канонів, класики; акцент на однаковості людей поза часом і простором.

Духом регламентації просякнуте все суспільне життя: приведення до єдності усього розмаїття норм права; перетворення інституту державного

управління зі слухняного знаряддя (як при попередньому режимі влади) в стримуючу силу; обмеження втручання релігії в управління державою. У Європі та Росії в цілях типізації знань створюється ряд інженерних шкіл та інших навчальних закладів з викладанням технічних дисциплін, де увага приділялася не лише дисциплінам вузької спеціалізації [174; 421, с.47; 523]. Сприяння доступності знань для широких мас населення присвячене видання у Франції «Енциклопедії». Соціальним ідентифікатором виступає власність. «Власник протиставляється тому, чиє володіння є ненадійним й обмеженим у часі» [609, с.81]. Наймані робітники часто ще тісно пов'язані зі своїм власним господарством, мають ділянки землі або є власниками засобів виробництва [353].

Європейські держави зберігають риси абсолютизму, але обмеженого зведенням правил – освічена влада. Конституційна монархія існує лише у Великобританії, в інших державах спостерігається розвиток і зростання значущості державного апарату управління [464]. Аспекти примусу і репресій в управлінні державою відступають перед поняттям адміністрування [357]. Громадська думка має відчутний вплив на внутрішнє життя в державі. Зростає роль газет у суспільному житті.

Європа, як і раніше, задає тенденції світового розвитку, проте, європейські держави, створюючи імперії, тепер не просто використовують колонії, але й поступово привносять у діяльність колоній особливості своїх соціально-економічних відносин і політичної культури. Найбільший ефект спостерігається в американських колоніях, де складається єдиний внутрішній ринок між колоніями і вже здійснюється виробництво не тільки сировини для метрополії, а й готових виробів. Складність управління імперіями сприяє введенню непрямого управління колоніями, коли, не порушуючи основ абсолютизму, колоніям надається деяка самостійність. Однак споживацьке ставлення метрополій до колоній зберігається.

В економіці відбувається інституалізація фінансово-кредитної сфери (регламентується банківська і біржова діяльність). Однак банки 17-18 ст. не

приймали ніякої участі у промисловості [609, с.84]. Зростає значення комерції у суспільстві: «торгівля – душа суспільства» [270]. Основними рисами торгівлі можна вважати: торгівлю партіями, наявність певних базарних днів (періодичність торгівлі), введення торгівельних правил, появу спеціалізованих магазинів [270]. Інтеграція підприємницької та торгової діяльності [315] та збільшення робочого дня і/чи створення «резервної армії» працівників [315] забезпечує можливість екстенсивного зростання виробництва. Механізація і типізація діяльності мануфактур призводять до здешевлення процесу виготовлення продукції. Застосування механічних годинників дає можливість забезпечити рівномірність виробничого процесу.

Отже, *рушійною силою суспільно-економічних змін на інституціональному етапі* (рис.4.15) *виступає регламентація суспільного життя*. Основні характеристики суспільно-економічних процесів мають наступний вигляд:

- виробництво: зростають обсяги діяльності, що виражається у здійсненні виробництва партіями;
- розповсюдження: локальне розповсюдження суспільно-економічних явищ; локальний масштаб торгівлі забезпечується певною формалізацією вимог споживачів;
- обмін: співіснування досягається забезпеченням рівних прав і захистом власності;
- забезпечення: відбувається інтеграція економіки та торгівлі з формуванням спільних групових інтересів;
- упорядкування: обмежена влада;
- регулювання: запроваджується опосередкований нагляд; в різних організаціях і установах здійснюється облік діяльності;
- спрямування: актуалізуються процеси накопичення для забезпечення самовідтворення (створюються запаси);
- засвоєння: виділення актуальних повторювальних явищ, подій у суспільному житті (типізація) уможлиблює досягнення екстенсивного

зростання.

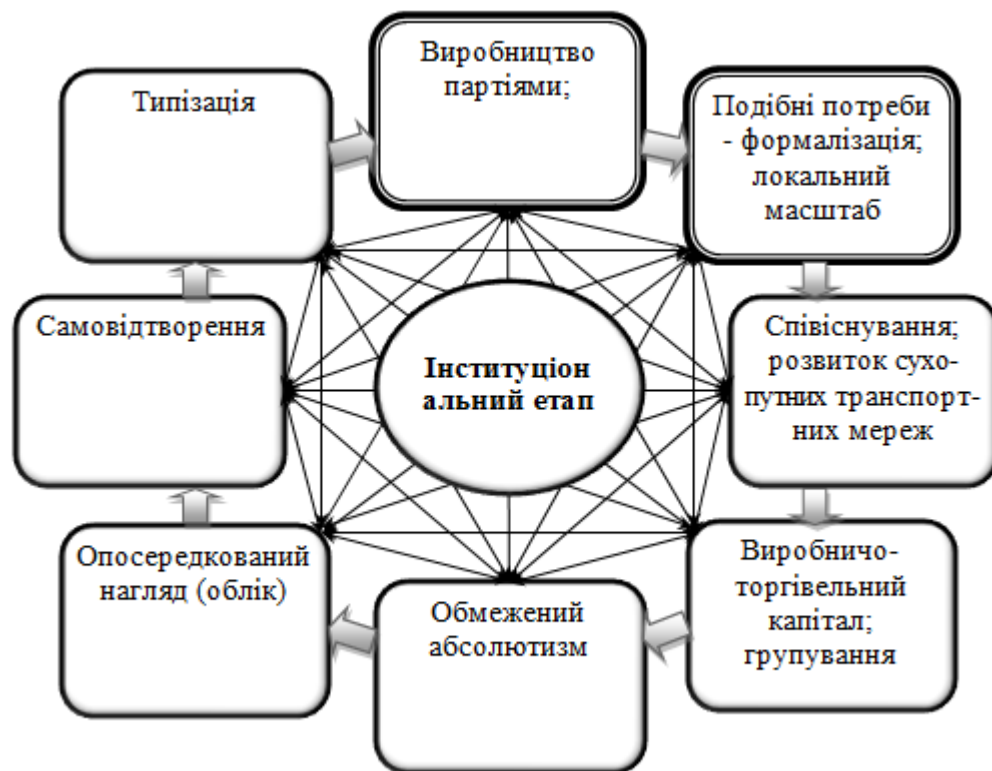

Рис.4.15. Характеристика інституціонального етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

Підприємницький етап (III цикл кон'юнктури – 1766-1823 рр.). Конкурентний світогляд, як прагнення самоствердження на тлі декларування рівних прав, обумовлює всі соціальні процеси: протиставлення «або-або» (дуалізм) як основа лінійного мислення з прагненням домінування. У повсякденному житті це виражається у філософії утилітаризму Бентама, коли з індивідуальних інтересів відбувається утиск інших за допомогою законних засобів [649]. У науковому пізнанні світу – в протиставленні ідеалізму і матеріалізму, суб'єктивізму та об'єктивізму. Романтизм у мистецтві оспівує дух бунтарства, унікальність індивіда, яка визначається його особистим досвідом. Відбувається поділ мистецтва на елітарне і народне. В освіті серйозна увага приділяється раціоналізації навчання [62] (наприклад, у 1771 р. виходить колективна праця викладачів Московського університету «Способ Учения»), відбувається розподіл освіти на світську та спеціалізовану [523].

В якості девізу суспільних процесів можна використовувати вираз І. Канта: «Неповноліття – це нездатність користуватися власним розумом без керівництва з боку когось іншого. ... Май мужність користуватися власним розумом!» [214, с.25-36]. Соціальним ідентифікатором є бізнес. Розвиток машинного виробництва призводить до того, що мрія «вибитися в люди» означає не тільки мати засоби виробництва і одноосібно їх використовувати, а й мати найманих працівників – тобто завести власну «справу» (бізнес) [353]. Переважаючі в економіці процеси інтенсифікації виробництва призводять до перетворення найманого працівника в придаток машини, знижується значення праці кваліфікованого робітника [332, с.442-443]. Спочатку це провокує конкуренцію між працівниками, а не їх об'єднання в боротьбі за свої права. У результаті широко використовується жіноча і дитяча праця. Проте надалі виникають об'єднання і страйки робітників за професійною ознакою (ковалі, каменярі, теслі, типографські робітники і т.д.).

Роллю держави вважається гарантування реалізації індивідуальних прав. Будь-яка людина має право на власність, яке виникає з «використання здібностей, якими природа наділила людину, з занять і роботи, які дають їй можливість зробити якусь річ своєю власністю» [480, с.35]. Відбувається розподіл державної влади на законодавчу і виконавчу з домінуванням законодавчої влади [388]. Розвивається діловодство як культура ведення й контролювання справ: форми реєстрації, рух справи, умови та терміни ревізії на основі встановлення нормативів трудомісткості [169].

В результаті декларації незалежності США в 1776 р. у світі формується два паралельно функціонуючих політичних центри – Європа і Америка. У листі Джефферсона від 1813 р. дається наступна характеристика європейсько-американських відносин: «Європейські країни утворюють окрему частину земної кулі; місце розташування робить їх частиною певної системи; у них є коло власних інтересів, в які ми не маємо втручатися. ... Америка у своєму розпорядженні має власну півкулю. Тому у неї своя система інтересів, які не можуть бути підпорядковані інтересам Європи» [698, с.22]. Набувають незалежності португальські та іспанські колонії в Латинській Америці. Долю Європи вершать

п'ять країн: Великобританія, Росія, Австрія, Пруссія і Франція.

Збільшення позитивного ефекту масштабу виробництва (внаслідок НТП і широкого використання засобів виробництва) призводить до утвердження фабрик. Підприємницька діяльність здійснюється за принципом «пропозиція породжує попит» [526]. Основним завданням фабрик є підвищення ефективності виробництва. Винахід універсального теплового двигуна робить можливим територіальне розміщення виробництва незалежно від природного джерела енергії [396]. Актуальною стає задача формування промислової інфраструктури – створення сукупності будівель, споруд, служб, необхідних для здійснення поставок. Активізується будівництво морських, річних і сухопутних комунікацій, створення нових засобів перевезень, будівництво сховищ [533]. Формується промисловий капітал як єдність виробничого, торгівельного та інфраструктурного капіталів. Це сприяло зростанню економічних взаємозв'язків і внутрішньому товарообігу, районуванню виробництва [397]. Процес виробництва набуває серійного характеру.

Отже, *рушійною силою суспільно-економічних змін на підприємницькому етапі* (рис.4.16) *виступає конкуренція серед підприємців*. Суспільно-економічні процеси мають наступний прояв:

- виробництво: суспільні зміни сприймаються як причинно-наслідкові (послідовність), що дозволяє формувати у короткостроковому періоді злагоджену поведінку; виробнича діяльність здійснюється серіями;
- розповсюдження: значно розширюється ринок збуту; напрацьовуються методи, що дозволяють більш широко, в аналогічних ситуаціях, застосовувати знання; суспільно-економічні процеси набувають регіонального характеру;
- обмін: розгортається підприємницька конкуренція й конкуренція на політичній арені;
- забезпечення: щільно взаємодіють три суспільні сфери – економіка, торгівля та інфраструктура, що сприяє утворенню промислового капіталу;
- упорядкування: розподіл законодавчої та виконавчої влади в державі –

дуалізм;

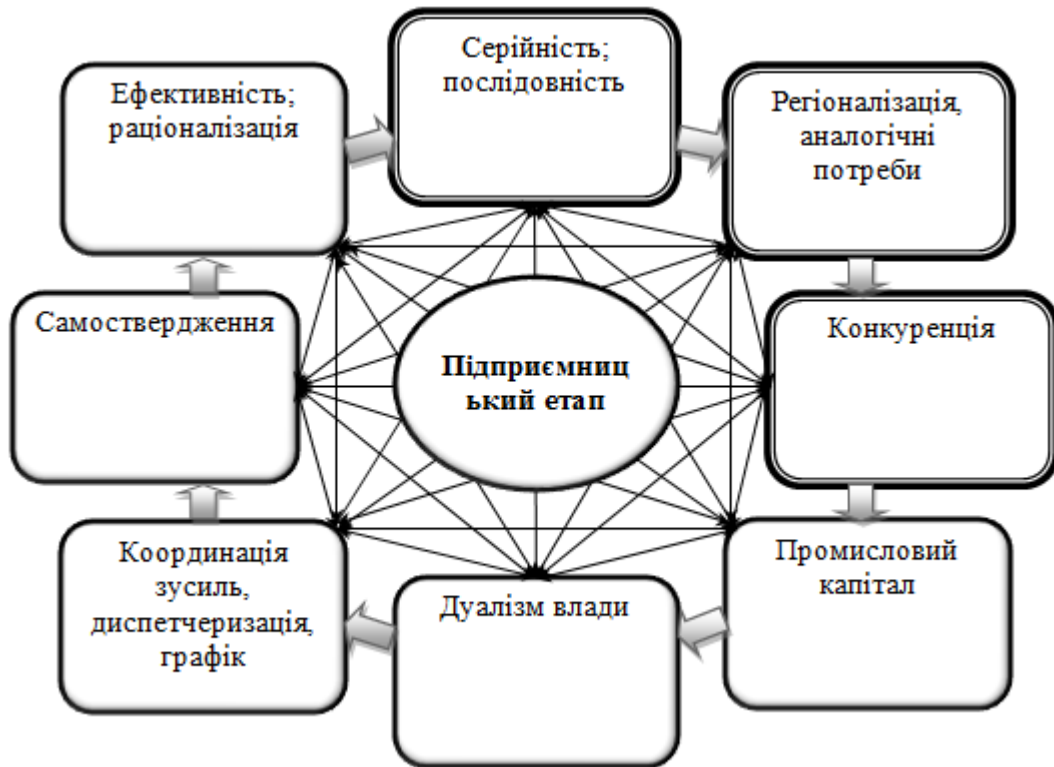

Рис.4.16. Характеристика підприємницького етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

- регулювання: координація зусиль різних учасників, залучених в один процес, здійснюється на основі оперативних графіків; розвивається діловодство, диспетчеризація;
- спрямування: основна задача – самоствердження, що приймає вигляд домінування, яке досягається за рахунок інших;
- засвоєння: відбираються раціональні методи, що дозволяють забезпечити найвищу ефективність – досягати максимальний результат мінімальними зусиллями.

Конвенційний етап (IV цикл кон'юнктури 1823 – 1878 рр.). Прагнення до стабільності реалізується в релятивістському світогляді: не лише боротьба, але і єдність протилежностей, що передбачає використання компенсацій як базису суспільних взаємодій і проявляється в ідеї рівності можливостей. Буття уявляється як динамічна єдність протилежностей, що характеризується полярністю, у

філософії Шеллінга [602]. Гегель за допомогою діалектики обґрунтовує, що мислення і дійсність – протилежності, що знаходять єдність у суті речі [121]. Втілення ідеї рівності можливостей демонструє діалектичний матеріалізм Маркса і Енгельса як спроба з'єднати матеріалізм з діалектикою Гегеля: «... вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» [333, с.447]; тільки різні здібності індивідів і «неоднаковість здійснюваного ними виробництва дають привід до обміну і до їх соціального прирівнювання в обміні» [333, с.189]. У мистецтві превалює реалізм – особлива увага приділяється соціальним відносинам, крізь призму яких розглядається індивід. Актуальною проблемою є з'ясування умов самодостатності, автономності особистості [443].

Характерним аспектом суспільного життя можна назвати орієнтацію на колективні дії, узгодження інтересів різних сторін: кооперативний та асоціативний рух – в економічному та соціальному житті; конвенції – в політичному. Популярні солідарні форми організації як спосіб уникнути як ізоляції індивіда, так і розчинення в державі [425, с.22-29]. Соціальним ідентифікатором є капітал. Відбувається класове розшарування суспільства [333]. Зростання масштабів виробництва і відчуження власників бізнесу від прямого управління ним, узагальнюючий характер промислових перетворень призводять до солідаризації й утворення двох класів: капіталістів, які володіють ресурсами, необхідними для отримання прибутку, і найманих робітників (незалежно від сфери їх зайнятості).

Робочий рух приймає більш узагальнену форму. У 1864р. створюється Міжнародне товариство робітників, яке в 70 -х рр.. налічує сотні тисяч членів у Франції, Великобританії, Німеччині, Австро-Угорщині, Швейцарії та Іспанії. Це стимулює уряди країн до забезпечення соціальних гарантій, розширенню прав і свобод. Рух за скасування работоргівлі приймає форму міждержавної угоди (п'ятисторонній договір між Великобританією, Росією, Францією, Пруссією і Австрією). У 1861р. в Росії скасовується кріпацтво. Держава розглядається як сила, що сприяє консенсусу різних частин суспільства, що забезпечує не тільки рівні права, але й рівні можливості. Урівноважуються законодавча та виконавча гілки влади, запроваджується реформування судової влади [388].

США реалізує політику експансії в західній півкулі. Росія з одного боку, Великобританія і Франція з іншого боку приймають непрямую участь у боротьбі Півдня і Півночі США. Відбувається «відкриття» США Японії, що знаходилася в ізоляції, що супроводжується нав'язуванням їй договору про мир і дружбу, який надає США статус найсприятливішої нації, а потім і укладення серії договорів з Великобританією, Францією, Росією та Нідерландами. «Опіумні» війни і підписання нерівноправних договорів Китаю з Великобританією, потім з США і Францією. Створюється Північнонімецький Союз. Всі ці події спрямовані на протидію одних країн посиленню інших – підтримання політичної рівноваги, що сприяє взаємодії країн у двох півкулях і узагальненню міжнародних процесів.

Подальший соціально-економічний розвиток країн гальмується як відносною відособленістю функціонування галузей господарства, так і політикою протекціонізму (окрім Великобританії, де вводиться фрітрейдерство). Ще в 1816 р. Дж. Келхун підкреслює, що «кожна галузь економіки окремо – промисловість, сільське господарство і торгівля – не можуть стати основою суспільного добробуту. Лише разом узяті вони зможуть забезпечити процвітання» [659, с.347]. До середини ХІХ ст. активні перетворення починаються в сільському господарстві в багатьох країнах (зокрема у Великобританії, Франції, Росії), проте найбільші результати були досягнуті в США. Міжнародні економічні зв'язки оформлюються юридично у вигляді торгових договорів (наприклад, Франція-Росія і Голландія-Росія – 1846, Росія-Бельгія – 1850, Росія-Іспанія – 1846, Росія-Португалія – 1851, Росія-Данія – 1831). У результаті міжнародної торгівлі складається світовий ринок з міжгалузевою предметною спеціалізацією країн. У Великобританії фіксуються циклічні кризи (1825, 1836, 1847, 1866 рр.), що охоплюють усі галузі [533].

Активна співпраця банківського і промислового капіталу призводить до їх інтеграції – виникнення промислово-фінансового капіталу [535; 724]. Наприклад, такий масштабний проект як будівництво Суецького та Панамського каналів був ініційований банками [533]. Відбувається трансформація форм власності з відчуженням власників від прямого управління підприємствами (акціонерний і асоційований капітал) [572]. Активно формуються картелі, синдикати [763].

Стандартизація охоплює практично всі галузі машинобудування, але поки носить внутрішньовиробничий характер [421]. Таким чином, в результаті об'єднання виробництв з подібною технологічною базою (галузевий принцип) виникають корпорації з крупносерійним виробництвом і міжрегіональним масштабом діяльності [763] – утворення, що досягаються рівня самозабезпечення. Розширення асортименту та обсягів торгівлі потребує формування підходу, що узгоджував би організацію мережі збуту, оформлення кредиту, страхування, рекламування; зростає попит на продукцію стандартизованої якості [535]. Поширення економічних перетворень стимулює створення стандартів в освіті й на кінець ХІХ ст. в країнах утворюються національні освітні стандарти [62; 271].

Рушійною силою суспільно-економічних змін на конвенційному етапі (рис.4.17) виступає активізація договірних процесів для знаходження консенсусу: створення картелів, формування акціонерної власності, різні асоціації тощо. Суспільно-економічні процеси характеризуються:

- виробництво: в суспільному житті та природі фіксуються циклічні коливання, що визначає завершений у короткостроковому періоді характер поведінки організацій; здійснюється крупносерійне виробництво (машинна індустрія);
- розповсюдження: соціально-економічні процеси поширюються на міжрегіональному рівні (кластери), торгівля орієнтується на суміжні потреби;
- обмін: колективні процеси у суспільстві протікають під девізом боротьби за рівні можливості, що стимулює державну політику забезпечення соціальних гарантій; починають взаємодіяти ринковий і державний економічні механізми; на рівні підприємств відбувається покращення умов праці;
- забезпечення: підприємницька діяльність приймає форму корпорації; щільно взаємодіють чотири суспільні сфери – економіка, торгівля, інфраструктура та фінанси, тобто утворюється фінансово-промисловий капітал;
- упорядкування: взаємодія законодавчої та виконавчої влади в державі –

діалектичний дуалізм;

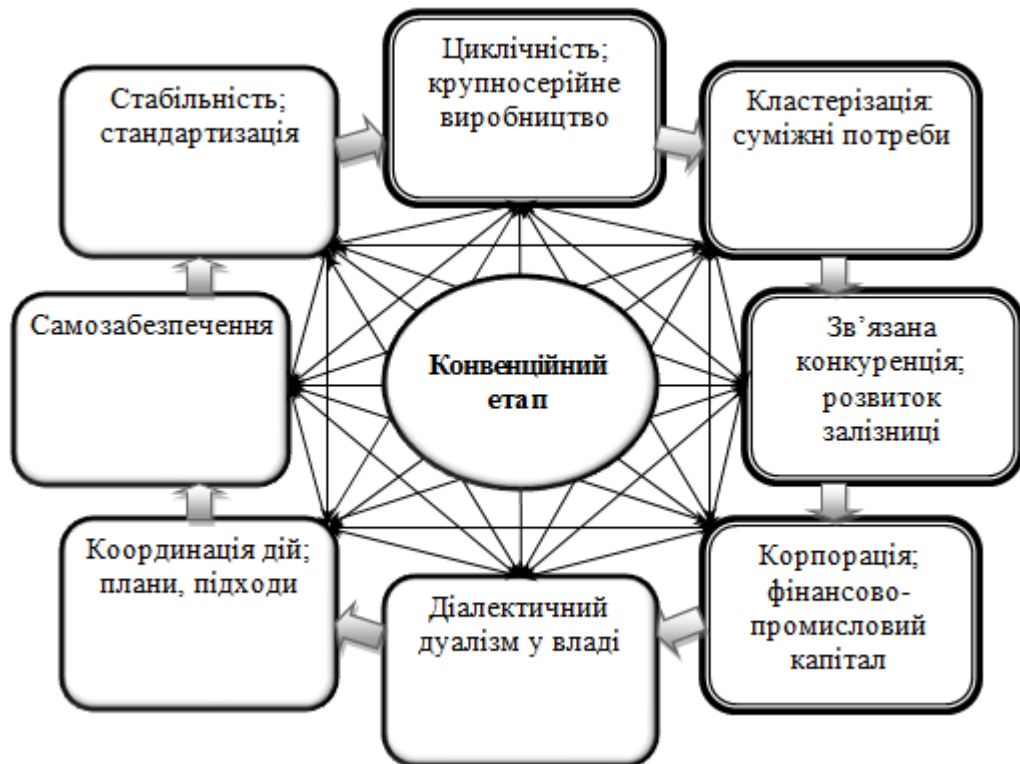

Рис.4.17. Характеристика конвенційного етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

- регулювання: координація дій учасників процесу здійснюється на основі планів; розробляються узагальнюючі підходи;
- спрямування: основна задача – сконцентрувати ресурси та засоби для здійснення діяльності в межах підприємства, насамперед, забезпечити відносну самостійність своєї діяльності – самозабезпечення;
- засвоєння: стабільність отримання результатів діяльності передбачає введення стандартів.

Організаційний етап (V цикл кон'юнктури 1878 – 1933 рр.). Ієрархічний світогляд обумовлює суспільні процеси упорядкування: структурування як спосіб сприйняття суспільства і свого місця в ньому з прагненням самореалізації. У філософії найбільш яскраво це виражається в ідеях надлюдини Ніцше [378], людини як мікрокосму і мікротеоса Бердяєва [72], умовності свободи і ієрархічної будови психіки людини Фрейда [570]. У мистецтві виникає напрям, в межах якого

важливим стає передача враження від об'єкта, а не тільки його зображення – імпресіонізм. У літературі виникає напрям «психологізм». Прагнення самореалізації художників призводить до відходу у творчості від академічності (кубізм, футуризм, сюрреалізм та ін. напрями). Мистецтво підрозділяється на елітарне, масове і народне.

Суспільство охоплює процес соціальної стратифікації: формується середній клас із найманих працівників. В основі такого класового розшарування одночасно лежать майнова нерівність, статус і влада [104]. Соціальним ідентифікатором стає репутація, яка ідентифікується згідно з назвою, іменем. Підкреслюється самоцінність індивіда та його особиста відповідальність за прийняття рішення. Згідно з М. Вебером, основою капіталізму має стати відношення до праці, що базується на ідеї «професія – покликання» [104]. Розвиток суспільства, НТП спонукає до пошуку нових ідей в сфері освіти, серед яких основні ідеї – це трудова школа, громадянське виховання, комплексний підхід до навчання та єдина національна організація освіти, структуризація освітньої системи, стимулювання ініціативності та самостійності [277; 603]. В економічній практиці застосовується термін «гудвіл» як перевага, що впливає з репутації підприємства [709]. У 1891р. після прийняття законів про товарні знаки окремо в різних країнах підписується Мадридська угода про міжнародну реєстрацію фабричних і товарних знаків.

Формується державний апарат управління, заснований на ієрархічній бюрократії, при цьому державі відводиться роль організатора суспільного життя. Завершується перехід від прецедентного правового регулювання суспільних відносин до створення структурованих єдиних національних кодексів права. Відбувається структуризація влади, децентралізація й розподіл влади на три напрями: законодавча, виконавча і судова [388]. Актуальними стають національні ідеї: національна культура, національна самосвідомість і т.д.[26]. Монополістичні утворення в економіці набувають значного впливу, що призводить до злиття політичної та підприємницької форм влади в суспільстві – державне управління при зрослої силі і самостійності приватного капіталу [191].

Німеччина і США демонструють високі темпи економічного розвитку і

починають самостійну гру на світовій арені [177]. У результаті на тлі завершеного територіального розподілу починається перерозподіл сфер політичного та економічного впливу: на початок ХХ ст. формується четвірка лідерів за випуском промислової продукції: 1 місце – США, 2 місце – Німеччина, 3 місце – Великобританія, 4 місце – Франція [533]. Результат – I Світова війна, де загалом взяли участь 34 з 56 існуючих в цей час країн, а збільшили своє національне багатство тільки США і Японія. Все-таки провідну роль в міжнародних відносинах зберігає Європа, але активну зовнішню політику починає проводити США, периферійна роль відводиться Азії та Африці. У Росії та Німеччині змінюється політичний лад, розпадається Австро-Угорська і Турецька імперії.

В економіці реалізується технологія масового виробництва, що на фоні перевиробництва продукції обумовлює процеси розподілу підприємств на лідерів, послідовників і аутсайдерів [205, с.174-186]. Виникнення монополістичних утворень актуалізує впровадження адміністративних управлінських технологій [661] і провокує поглиблення вертикального поділу праці (вищий і середній менеджмент). Концентрація капіталу відбувається шляхом вертикальних поглинань [474], а бізнес оформлюється у вигляді холдингів. Наприклад, Russian General Oil Corporation, заснована у 1912 р., була англійською холдинг-компанією, що об'єднувала британський, російський і французький капітали та скуповувала незалежні нафтові фірми [533]. Запроваджується конвеєрне виробництво. Оскільки національні ринки стримують масове виробництво активізується зовнішня торгівля, причому все більшої значимості набувають чинники виробництва [307, с.12-13]. Принципом здійснення зовнішньої торгівлі виступає система золотого стандарту.

Суспільно-економічні зміни на організаційному етапі спричиняються потребою упорядкування суспільного різноманіття: виникає новий суспільний прошарок – інтелігенція, уже існуючі соціальні прошарки населення стають неоднорідними (рис.4.18). Характеристики суспільно-економічних процесів приймають вигляд:

- виробництво: функціонування здійснюється на основі прогнозів, трендів;

виробнича діяльність має масовий характер (конвеєр);

- розповсюдження: поширення соціально-економічних процесів відбувається на національному рівні;

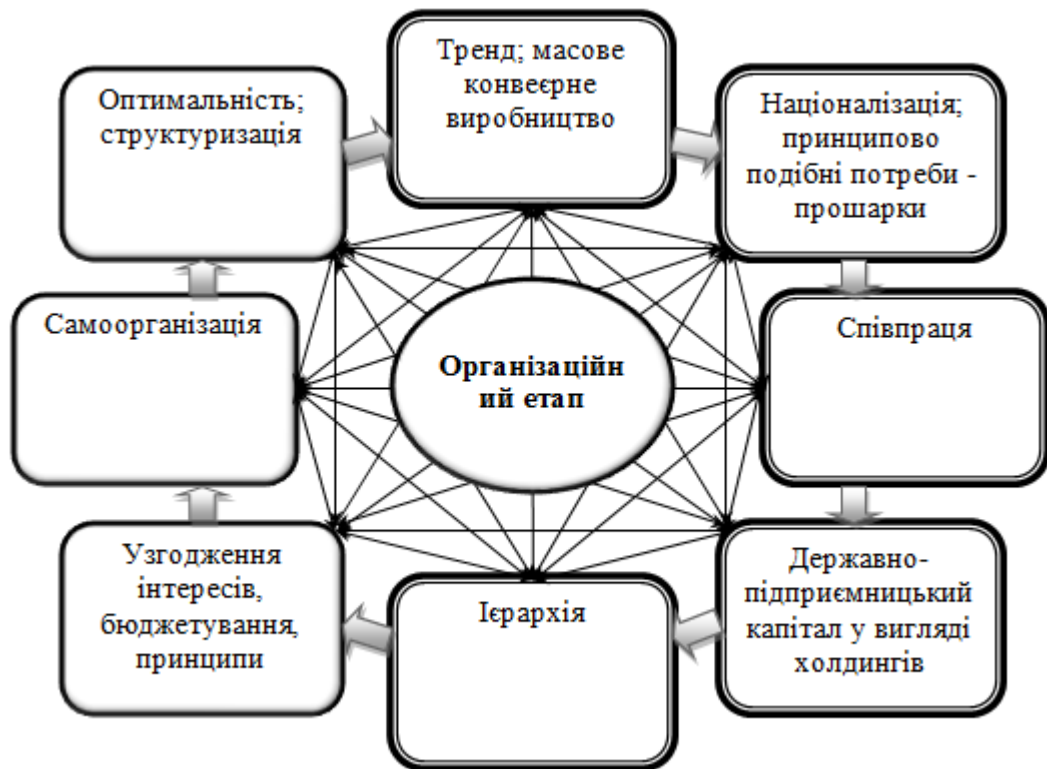

Рис.4.18. Характеристика організаційного етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

- обмін: активно утворюються політичні та митні союзи держав; актуальним в діяльності підприємства є створення тісних партнерських зв'язків – співпраця;
- забезпечення: щільно взаємодіють п'ять суспільних сфер – економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси та політика – утворюється державно-підприємницький капітал у вигляді холдингів;
- упорядкування: застосування ієрархічної структури управління; підприємницька діяльність приймає форму холдингів – багатоступеневих організацій з централізацією прийняття управлінських рішень материнською компанією;
- регулювання: узгодження інтересів учасників, задіяних в одному процесі, здійснюється на основі бюджетів; в основі функціонування держав і організацій лежать керівні установки, засади, принципи;

- спрямування: самоорганізація як пошук внутрішніх джерел зростання;
- засвоєння: процеси, об'єкти структуруються, ранжуються, що сприяє оптимальності та ритмічності функціонування складових частин організацій.

Інформаційний етап (VI цикл кон'юнктури 1933 – 1986 рр.). Системний світогляд проявляється у прагненні саморегулювання, що можливо лише за умови гнучкості реагування й вимагає відкритості (і людини, і суспільства). Співвідношення Буття і Суцього у Хайдеггера [575-576], відкрите і закрите суспільство Бергсона [71], гармонія між людиною і природою, індивідом і суспільством у Фромма [571], синергетика Фуллера [682]. Виникають міждисциплінарні напрями в науці: тектологія, теорія систем, кібернетика. Мистецтво диференціюється і розвивається у напрямі взаємодії різних культур, комбінування звичних і новаторських прийомів, поєднання стилів і жанрів: демонстрація нероздільності видовища і реального оточення (перфоменс, хепенінг), включення предметів масової культури в образотворче мистецтво (поп-арт), мультикультуралізм (не лише звернення до східної культури європейськими авторами (східні поеми Байрона, Г. Гессе «Сіддхартха» та ін. автори), а й включення творів різних культур у скарбницю світового мистецтва).

Значна стратифікація й віддалення один від одного різних верств суспільства вимагає вдосконалення інформаційних каналів для узгодження інтересів і подолання тим самим асиметрії інформації. Масова культура та ЗМІ стали активними інструментами маніпулювання свідомістю людини й використовуються для державного впливу [177]. Реалізується принцип ідеологічного суспільства [177]. Створюються громадські організації в якості громадського контролю [177], оскільки «інституціоналізований зворотний зв'язок держави з громадською думкою забезпечує контроль суспільства над державним апаратом» [341, с.117]. Соціальним ідентифікатором є країна. У світі людина ідентифікується як громадянин якоїсь країни, а товар або фірма – згідно з країною-виробником («зроблено в Японії»).

Держава розглядається як виразник суспільних інтересів та гарант

дотримання рівних прав, можливостей і відповідальності. У соціалістичних країнах відбувається відокремлення від суспільства державного бюрократичного апарату управління і монополізація їм ним важелів управління економікою [196]. У капіталістичних країнах прагнення лобіювання економічних інтересів за допомогою державної політики, яке реалізується у вигляді спонсорювання виборчих компаній, призводить до економіко-політичного панування невеликої групи осіб – колегіальне прийняття рішення групою осіб та їх відмежування від інших учасників суспільного процесу. Такі політичні режими (і капіталістичний, і соціалістичний) можна віднести до олігархії [586]. Відбувається поступове зближення двох соціально-економічних систем: в соціалістичній економіці впроваджуються елементи ринкового господарювання (наприклад, принципи господарського розрахунку і самоокупності [196]) , а в капіталістичній – формується державний сектор економіки [427, с.17-24]. Узгодження економічних потужностей відбувається за допомогою довгострокових планів [23].

Міжнародні відносини, що формуються політикою європейських країн, яка не враховувала інтернаціонального характеру загальносвітових процесів розвитку (як наслідок міжнародних економічних зв'язків), призвела до II Світової війни. У результаті перерозподілу сфер впливу між країнами світова післявоєнна політична система характеризується поступовим ослабленням протиставлення капіталістичної і соціалістичної ідеологій, взаємодією країн, розумінням неможливості ізолюваного функціонування. Вводиться міжнародна валютна система (золотовалютний стандарт – 1944-1976рр., «ринкове плавання» – коливання курсу, фіксований курс, змішаний курс – 1976р. по теперішній час), засновуються Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Створюється Організація Об'єднаних Націй (1945р.), компетенції якої поширюються на економіку, політику, екологію, гуманітарну сферу. З 1948р. Міжнародні економічні відносини регулюються Генеральною угодою про тарифи і торгівлю. Подальший розвиток міжнародних відносин відбувається комплексно, зачіпаючи і все більшу кількість країн, і різні сфери суспільного життя. У

1976р. для врегулювання політичних та економічних питань створюється «Велика сімка».

В економіці спостерігається модифікація змісту маркетингової діяльності, хоча термін був введений на початку ХХ ст.: дослідження вимог споживачів і умов середовища функціонування і прогнозування як ідеологія функціонування підприємства – індивідуалізація попиту та пропозиції [409, с. 25-49]. Виробнича концепція *Lean production* є частиною маркетингової ідеології та сприяє мобільності та якості реагування підприємства на зміни. Соціальна відповідальність стала одним з принципів здійснення господарської діяльності. Державно регулюються зовнішні економічні ефекти [427, с.25-30]. Важливість обмінних операцій для функціонування економічних організацій обумовлює розвиток концепції транзакційних витрат. Відбувається інтеграція культури та підприємництва – утворення культурно-підприємницького капіталу, комерціалізація мистецтва. Створюються виробничі об'єднання у вигляді комбінатів і комплексів на основі злиття фірм, зайнятих в суміжних галузях [474] з дивізіональною структурою управління [56], що випускають диференційовану продукцію (передбачається можливість модифікації продукту під вимоги споживача) [738], масштаб діяльності яких має інтернаціональний характер [177; 474]. Загальні тенденції удосконалення освіти (розширення навчальної освіти, проміжні типи шкіл між початковою та середньою освітою, формування середньої професійно-технічної освіти) спрямовуються на диференціацію знань і вмінь – різноманіття спеціальностей [151].

Поштовхом суспільно-економічних змін на інформаційному етапі (рис.4.19) є протиріччя в можливостях різних учасників процесів через їх віддаленість внаслідок довгого ланцюга характеру цих процесів. Суспільно-економічні процеси можна охарактеризувати наступним чином:

- виробництво: у суспільно-економічних процесах фіксуються довгі хвилі; підприємництво здійснюється у формі комбінатів з гнучко орієнтованим характером виробництва;
- розповсюдження: масштаб розповсюдження суспільно-економічних

процесів сягає інтернаціонального рівня з використанням ідеологічних цінностей;

- обмін: експортно-імпорتنі операції країн призвели до їх взаємозалежності; зв'язки між підприємствами в межах комбінату мають коопераційний характер; розвивається авіація;

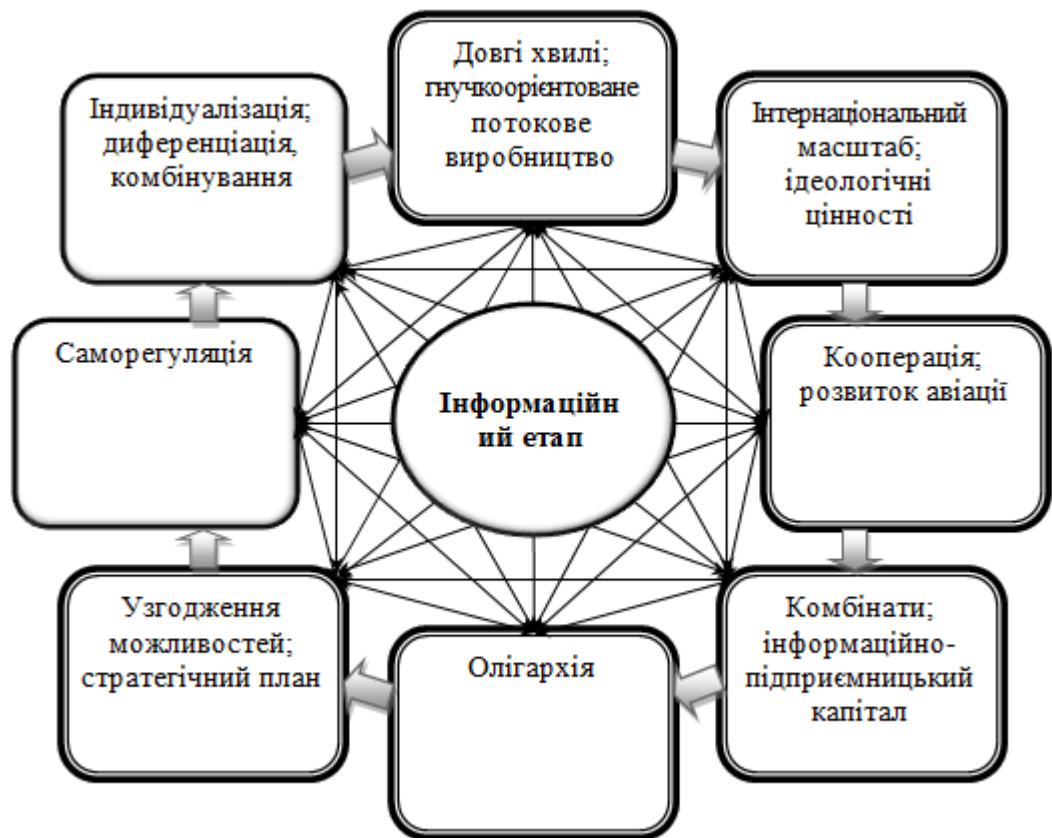

Рис.4.19. Характеристика інформаційного етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

- забезпечення: створюються міжнародні організації; щільно взаємодіють шість суспільних сфер – економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси, політика та культура з утворенням культурно-підприємницького капіталу;
- упорядкування: утворення інтернаціональних підприємств приводить до застосування подвійних стандартів в управлінні (національні й корпоративні системи ведення бізнесу), управління базується на олігархії;
- регулювання: узгодження можливостей учасників, задіяних в одному процесі, здійснюється на основі стратегічних планів; оформлюється сфера

виробництва суспільних продуктів;

- спрямування: основна задача – саморегулювання, що можливе шляхом встановлення більш гнучких норм, відбувається шляхом налагодження зовнішніх комунікацій й вимагає відкритості;
- засвоєння: застосовується спосіб комбінування для виявлення можливих варіацій об'єктів, процесів; в економіці це проявляється в диференціації попиту та пропозиції.

Стратегічний етап (VII цикл кон'юнктури 1986-2039 рр.). Суспільні процеси відбуваються під впливом індивідуалістичного світогляду: прагнення формувати умови свого існування – конструювати реальність (самоактивація) на основі місії. Свобода вибору, в контексті якої людина творить історію, а історія – його [482], право на індивідуальний вибір як визнання різноманітності [318], «іронічний лібералізм» [463]. Розмивається чітка межа між видами мистецтва. Мистецтво стає все більш динамічним (наприклад, рухливі картини, що малюються піском Симонової), переплітається з природою (наприклад, скульптури з трави М. Руссель-Жіранді, інсталяції О. Еліассона), глядач занурюється в образ трансформованої дійсності (стиль фентезі).

Основою соціального розшарування виступає стиль життя (культура), в результаті чого загальна картина соціуму сприймається як мозаїка (фрагментарність [511]). Активне використання інформації призводить до того, що соціальним ідентифікатором стає образ (бренд): людина і організація – результат цілеспрямованого створення в очах громадськості уявлення про себе, що має на увазі широке використання ЗМІ [179; 398]. В результаті інформаційне поле являє собою не пов'язані в ціле інформаційні фрагменти. Як зазначає Тоффлер: «По суті справи, ми живемо в бліп-культурі» [758 с.277]. Активно поширюється в суспільстві модель альтруїстичної поведінки, формується інститут добродійності.

Відсутність мобільності та гнучкості внаслідок застосування жорстко централізованої ієрархічної системи управління, зневага індивідуальними потребами в соціалістичних країнах призвело до розпаду в результаті

протистояння з капіталістичними країнами блоку соціалістичних країн, тим самим символізуючи кінець ідеологічному протистоянню у світі. На 2000рр. картина світу складається з приблизно 200 формально юридично рівноправних країн, відмінних одна від одної за територіальним розміром, за економічним і військовим потенціалом [630]. Інтеграція приймає характер створення транснаціональних установ та міжнародних економіко-політичних мереж (кластерів) [356] із закріпленням функціональної ролі країн всередині них. В цілому, на світовому терені існує кілька управлінських центрів (крім міжнародних економіко-політичних мереж до них належать і ТНК), тому устрій світової системи можна віднести до поліархії. Координація та стимулювання за умови такої структури управління базується на горизонтальних зв'язках і узгодження мотиваційних очікувань учасників процесу за допомогою місії (підхід – збалансована система показників) [629].

Сучасні держави сприймаються як «держави, наділені почуттям «Я» [764, с.198], мають унікальну ідентичність; як конструкція для формування реальності, побудована за принципом субсидіарності. Фрагментарність суспільства сприяє тому, що різні сегменти суспільства мають свій образ держави – формуються політичні субкультури [355].

В економіці переважної структурою організацій є конгломерати, діяльність яких характеризується: політикою диверсифікованих поглинань – поєднання виробництв, що належать різним галузям [474]; значною вагою нематеріальних активів у загальній структурі активів [599]; істотним політичним впливом у світі [374]; наявністю власної організаційної культури [417]. Однак підприємства в рамках конгломерату знаходяться на різному рівні розвитку та мають різну швидкість розвитку. Такий спосіб організації підприємств фіксується як фрагментарність економіки [449]. Диверсифікація виробництва також проявляється у застосуванні сценарного підходу у прогнозуванні майбутнього [350], розвитку технологій подвійного призначення [329] та низки управлінських підходів, наприклад, з синхронізації виробництва (Synchronous Manufacturing System), із забезпечення швидкого реагування

(Agile Manufacturing System) тощо [293]. Розподіл праці в організаціях здійснюється на стратегічний і оперативний напрям [255]. Відбувається об'єднання науки та підприємництва: у структурі конгломератів великий бізнес взаємодіє з малими інноваційними фірмами [631] – створюється науково-підприємницький капітал. В таких умовах ставиться задача створення безперервної диверсифікованої трансформаційної освіти [413].

Суспільно-економічні зміни на стратегічному етапі (рис.4.20) спричиняються активізацією організацій, зусилля яких спрямовуються на подолання невизначеності й створення сприятливих умов свого існування.

Основні риси суспільно-економічних процесів:

- виробництва: суспільно-економічний процеси сприймаються як структурно складні багатовекторні коливання; основу економіки складає диверсифіковане виробництво, що здійснюється в межах конгломератів;
- розповсюдження: дифузія суспільно-економічних процесів сягає транснаціонального рівня; культурні цінності виступають орієнтиром розповсюдження продуктів і процесів;
- обмін: інтеграція передбачає не лише коопераційні зв'язки, але й донорсько-акцепторні, що означає взаємодоповнення учасників об'єднань; у суспільстві поширюється благодійність, спонсорство;
- забезпечення: створюються наднаціональні інститути, ТНК; щільно взаємодіють сім суспільних сфер – економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси, політика, культура та наука – науково-підприємницький капітал;
- упорядкування: управління реалізується за допомогою мережевих структур на основі створення декількох управлінських центрів – поліархія;
- регулювання: єдність мотивації учасників, задіяних в одному процесі, оформлюється у вигляді місії, гнучкість реагування забезпечується побудовою сценаріїв;
- спрямування: розвиток передбачає формування сприятливих умов свого існування шляхом самоактивації – внутрішньої мотивації як джерела збудження, спрямування зусиль;

- засвоєння: диверсифікація реалізується шляхом трансформації процесів – такого перетворення, що супроводжується появою таких нових властивостей в об’єктах, процесах, що приводять до змінювання форми, що проявляється в індивідуалізації, персоніфікації та виражається у створенні брендів й образів.

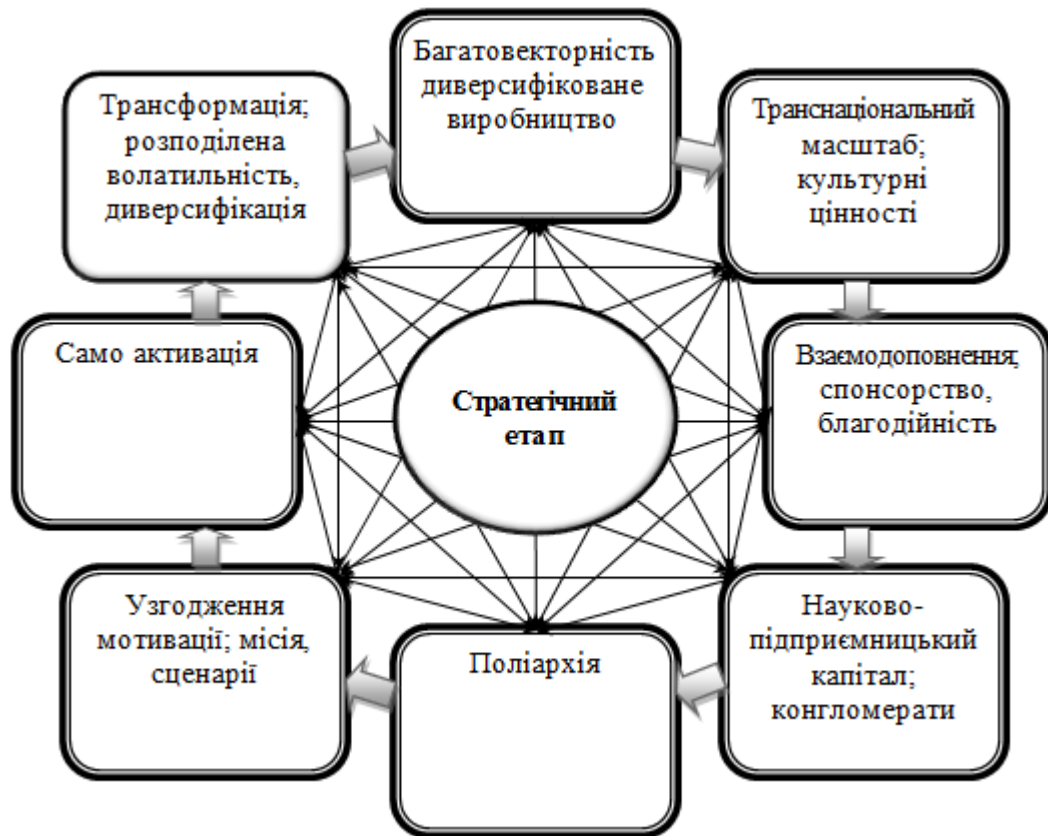

Рис.4.20. Характеристика стратегічного етапу соціально-економічного розвитку
(розроблено автором)

Синтетичний етап (VIII цикл кон’юнктури 2040-2092 рр.). Суспільне життя визначає цілісний світогляд: гармонійна єдність розмаїття – цільове призначення кожного суб’єкта суспільства. В якості передумов можна виділити: принцип цілісності (холлізм), сформульований Сметсом [750]; бачення цілісного життя, а не фрагмента без поділу на «Я» і «СВІТ» [292]. Те, що відбувається в світі, є результатом тих процесів, які описав П’єр Тейяр де Шарден ще в середині XX ст.: «В даний час ... всі частини людства проникають одна в одну і гуртуються на наших очах в єдиний блок всупереч тенденції цих частин до роз’єднання ...» [598, с.256].

Об'єднання культурного та соціального розмаїття в суспільстві можливо лише на основі універсального інструменту – світогляду, що передбачає єдність бачення як базису формування універсального порядку. Соціальним ідентифікатором стає ідейне співтовариство, оскільки на відміну від територіального громадянства, приналежність до нього визначається не життєвими обставинами, а волею індивіда. Трансформується характер функціонування держави у напрямку зусиль на формування органічної соціальної солідарності [161] з дотриманням принципу рівноцінності індивідів.

У світовому господарстві формується два паритетних управлінських центри з сильним взаємним впливом (розподілене управління) у вигляді перехресних зв'язків, що погоджують свою політику і функціонують в межах трирівневої структури – гетерархія. Координація здійснюється на основі глобальних інститутів регулювання діяльності країн, організацій.

Економічна організація виглядає як об'єднання підприємств замкнутого циклу діяльності, побудоване за принципом повної взаємозалежності, або, іншими словами, автопоетична організація [209]. Підприємства всередині такого об'єднання не втрачають своєї індивідуальності, зберігаючи функціональні, структурні особливості і т.д.; мають чітке функціональне призначення – через що втрачає сенс конкуренція. Розуміння ролі здібностей індивіда й освіти для успішності функціонування організацій призводить до інтеграції сфери освіти та підприємництва – освітньо-підприємницький капітал. Таке складне об'єднання має політичні, соціальні, економічні та культурні функції і перетворюється на суспільний інститут.

На синтетичному етапі розвитку суспільно-економічні зміни (рис.4.21) спричиняються кореляційними процесами, що приводять до утворення суспільства як замкненого контуру – цілісного організму. Основними характеристиками суспільно-економічних процесів виступають:

- виробництво: суспільні процеси сприймаються як самоспрямовані, самопродуковані; утворюються об'єднання, що функціонують як замкнутий контур; принцип здійснення виробничої діяльності – замкнений цикл

виробництва-споживання;

- розповсюдження: суспільно-економічні процеси розповсюджуються в глобальному масштабі; світогляд, як єдність універсальних цінностей, дозволяє гармонізувати різноманітності та протиріччя;
- обмін: відносини між учасниками економічних об'єднань базуються на повній взаємозалежності, що означає їх автореферентність, самоузгодженість;

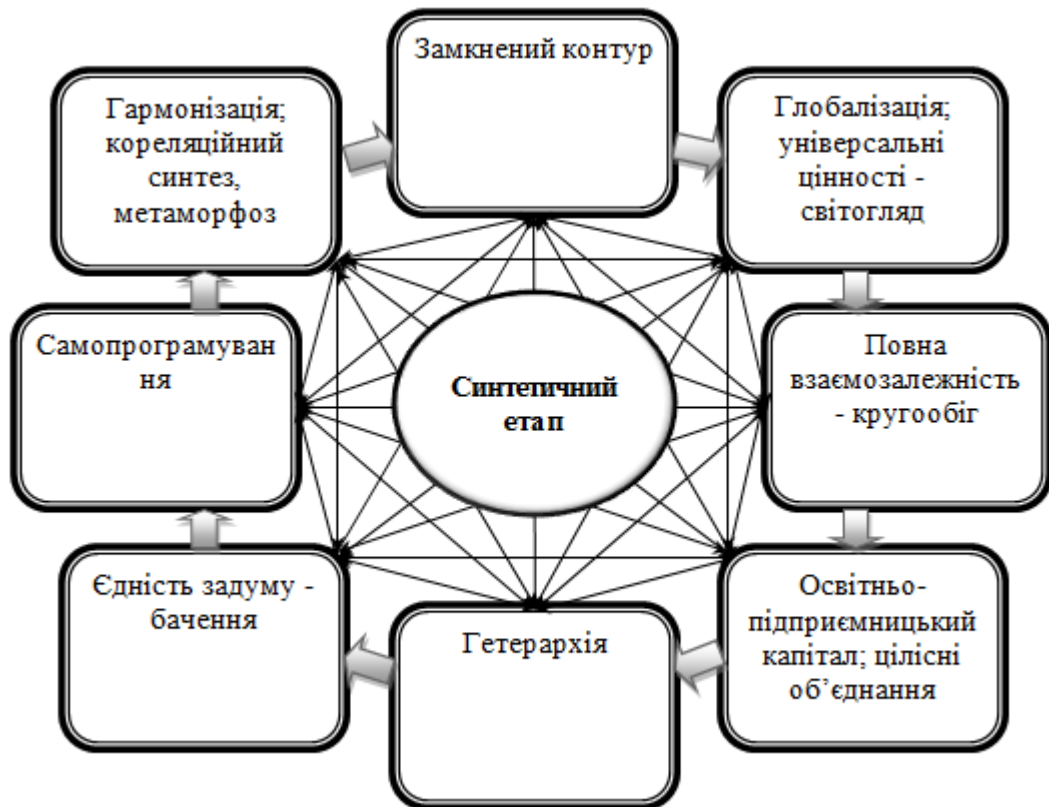

Рис.4.21. Характеристика синтетичного етапу соціально-економічного розвитку (розроблено автором)

- забезпечення: щільно взаємопов'язуються вісім суспільних сфер – економіка, торгівля, інфраструктура, фінанси, політика, культура, наука та освіта – освітньо-підприємницький капітал;
- упорядкування: структура управління базується на гетерархії, що передбачає наявність двох паритетних різнорідних управлінських центрів з перехресними зв'язками, що узгоджують свою політику;
- регулювання: регулювання здійснюється на основі єдності задуму учасників, задіяних в одному процесі – ідеї, баченні;

- спрямування: досягається самостійність і гнучкість у спрямуванні – самопрограмування;
- засвоєння: синтез здійснюється через гармонізацію (кореляцію) – злагодженість, узгодження різноманітного, взаємну відповідність відмінного в межах цілісного утворення із забезпеченням закріплення набутих якостей – актуалізація потенціалу, що в той же час передбачає метаморфоз як утворення нового потенціалу.

Розглянутий період (1656-2092) є заключним етапом іншого більш глобального процесу розвитку, що, за нашими припущеннями, бере початок в XIII ст. до н.е. («залізний вік»). Роль заключного етапу, описаного нами, полягає у практичному втіленні результату цілісної адаптації людства за близько 3500 років та утворенню суспільно-економічного механізму, що є основою існування суспільства. Такий ракурс розгляду цього періоду пояснює комерціалізацію всіх сфер суспільного життя й формування «суспільства споживання». Враховуючи той факт, що період з 1656 по 2092 пов'язаний з активним розвитком економіки, то протягом нього має спостерігатися по нарощуванню збільшення кількості інновацій (крива дифузії) і одночасно зниження економічних проявів циклічності через антициклічну політику держав (наслідок прагнення до випереджаючого прогнозуванню майбутнього). Ці явища відзначають інші дослідники [127], даючи їм інше пояснення. Крім того, розвиток економіки на тлі інтеграції з іншими сферами суспільного життя пояснює актуалізацію в XX ст. інформації і знань у суспільних процесах, що відбилося в науці у формуванні таких концепцій як «інформаційне суспільство», «технотронне суспільство», «мережеве суспільство» і «knowledge society».

Обґрунтовані закономірності суспільно-економічного розвитку уже дозволяють простежити роль і зміни на підприємствах, однак конкретизація історичного розвитку підприємств і визначення засад індивідуального розвитку потребує здійснення переходу від макропроцесів до мікропроцесів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Реалізація задачі створення цілісного погляду на підприємство як економічний об'єкт та процеси його розвитку передбачає обґрунтування властивостей економіки у вигляді картини економічної реальності на засадах її органічного синтезу у загальнонаукову картину. Тому в межах формування поле-об'єктної теорії суспільно-економічного розвитку було сформульовано основні положення поле-об'єктної методології дослідження, розроблено модель суспільно-економічного розвитку, визначено чинники та критерії періодизації та обґрунтовано етапи суспільно-економічного розвитку.

1. З урахуванням вимог універсальності на основі принципу єдності матеріального та ідеального обґрунтована поле-об'єктна концепція Буття [220; 234; 408], основними елементами якої є моделі побудови і еволюції поле-об'єктних утворень. В межах формування універсальної моделі побудови поле-об'єктних утворень було визначено властивості матеріального та ідеального шляхом розв'язання дилем «кількість-якість», «форма-сенса», «елемент-ціле», «одиниця-множина» та ін. та обґрунтовано модель поле-об'єктних утворень як цілісного набору матеріально-ідеальних характеристик залежно від міри прояву яких утворюється різноманіття Буття. Розглядаючи реагування в якості загального способу існування поле-об'єктних утворень визначено етапи формування реакції та відповідні функції утворень, необхідні для їх реалізації, що обумовлюють відповідний принцип їх побудови – тип зв'язку, функція, властивості. Отримана модель побудови поле-об'єктних утворень корелюється з обґрунтованими в роботі критеріями ідентифікації об'єктів реальності, презентованими у розділі 1.

2. Розроблена еволюційна універсальна модель реалізує принцип адаптації утворень до актуального (згідно їх рівня розвитку) чинника змін, що проявляється в переході від повної залежності від нього до управління

ним й закріпленні структурних змін у вигляді безумовного рефлексу. В результаті сформовано еволюційну модель у вигляді дзеркальної (фрактальної) матриці, елементами якої є функції поле-об'єктного утворення, паралельно-послідовне змінювання способу виконання яких спричиняє перехід на наступний якісний рівень розвитку [220; 234; 408].

3. На основі розповсюдження універсального принципу побудови на людину та її когнітивні властивості обґрунтовано методологічні принципи поле-об'єктної методології дослідження.

4. В сучасних умовах існування арсеналу уявлень про реальність згідно з різними науковими галузями запропонована поле-об'єктна методологія дослідження є способом гармонізації знань, оскільки презентує універсальний холістичний погляд на структуру реальності. Розроблені положення поле-об'єктної методології дослідження виступають базисом формування цілісного погляду на побудову підприємства та принципи його розвитку в межах суспільно-економічного розвитку людства.

5. Обґрунтування поле-об'єктної теорії суспільно-економічного розвитку [215; 237] було здійснено на основі концептуального кореляційного синтезу шляхом формування концепції розвитку економіки та суспільства, в якій на фоні циклічних коливань простежується цілеспрямованість змін, а економічні зміни розглядаються як органічна складова суспільних змін.

6. В результаті логіко-інтуїтивних міркувань було обґрунтовано ендогенний та екзогенний чинники суспільно-економічного розвитку – світогляд та сонячні цикли, які обумовлюють хвилеподібність суспільно-економічних процесів, сформовано вісім типів світогляду, що характеризують якість змін, та розроблено принципову схему циклу суспільно-економічного розвитку у вигляді восьми послідовних циклів кон'юнктури, які описують завершений цикл адаптації та розвитку [215; 217; 237]. З урахуванням даних сонячної активності була визначена періодизація суспільно-економічного розвитку з 1656 по 2090 рр. Розроблений цикл суспільно-економічного розвитку супроводжується

відповідними моделями процесу розвитку та механізму розвитку, що демонструють спонукальні сили та принцип взаємодії суспільно-економічних сфер та роль підприємства у суспільних змінах. За допомогою контент-аналізу було обґрунтовано вісім етапів суспільно-економічного розвитку, що дозволяють прослідкувати напрям суспільно-економічних змін та прогнозувати подальші зміни.

Таким чином, запропонована поле-об'єктна теорія суспільно-економічного розвитку демонструє основні закономірності суспільно-економічного розвитку та пропонує засади для розробленні поле-об'єктної теорії розвитку підприємства, що дозволить доповнити та інтегрувати наявні фрагментарні розробки в сучасній теорії розвитку підприємства в цілісну картину.

РОЗДІЛ 5. ПОЛЕ-ОБ'ЄКТНА ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

5.1. Репрезентація підприємства як економічного об'єкта

Формування поле-об'єктної теорії розвитку підприємства передбачає репрезентацію підприємства як об'єктного утворення, що функціонує у польовому середовищі. Враховуючи складну структуру нашої роботи з наявністю не лише послідовних, але й паралельних і перехресних зв'язків завданням побудови такої моделі є несуперечливе поєднання різних аспектів дослідження підприємства у цілісну картину. Серед таких аспектів варто відзначити: критерії ідентифікації підприємства як економічного об'єкта (див. рис.1.2), комплекс функцій підприємства у суспільно-економічному середовищі (див. рис.1.4), вимоги до репрезентації підприємства на засадах універсалізму (§1.3.1), вимоги до опису підприємства згідно з рівнем складності дослідження за структурою методологічного патерну (див. табл.1.19), модель внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства (див. рис.2.16), концепцію аналізу внутрішнього середовища підприємства (див. рис.3.32), структурні характеристики об'єктних утворень (див. табл.4.3), принципи поле-об'єктної методології (див. табл.4.5).

Тобто, складність і багатофункціональність сучасного підприємства, що проявляється у виконанні низки функцій у суспільно-економічних відносинах, обумовлює потребу у створенні концепції та моделі підприємства, в якій би цілісно відображалася зазначена багатогранність. Така проблематика лежить в руслі перегляду відношення до поняття репрезентативного господарського суб'єкта в теорії підприємства й актуалізації теоретичних напрямів, що передбачають варіативність та інтегративність поведінки підприємства. Отже,

серед основних вимог до репрезентації сучасного підприємства ми відмічаємо: функціональну повноту (цілісність) підприємства; єдність внутрішнього та зовнішнього середовища; специфічність проявів за наявності універсальної побудови; поєднання процесного та об'єктного підходів; несуперечливість об'єктивного та суб'єктивного сприйняття підприємства спостерігачем.

Зазначене завдання має реалізовуватися у два етапи:

- 1) формування концептуальної моделі підприємства, що змістовно відображає побудову та спосіб функціонування підприємства;
- 2) формування параметричної моделі підприємства на основі визначення ключових параметрів побудови підприємства та зв'язків між ними.

5.1.1. Концептуальна фреймово-метафорична модель підприємства

Успішне ринкове функціонування підприємства пов'язане з напрацюванням ним певних шаблонів реакцій на зовнішні та внутрішні збурення, що складають базис його діяльності (поведінки). Подібний характер формування реакцій пов'язаний, насамперед, з необхідністю економії зусиль й закріплення навичок, що забезпечують отримання певного результату. Така шаблонність, стереотипність поведінки підприємства обумовлюється відповідною властивістю поведінки людини.

В сучасній науці стереотипність поведінки людини відображається двома термінами: патерн і фрейм. Аналізуючи зміст цих понять [198, с.119; 467; 687], можна резюмувати, що вони відображають одне й те ж явище, але з різних сторін. Поведінковий патерн переважно відображає шаблон поведінкових реакцій як прояв, доступний для спостереження. Натомість фрейм описує стереотипність поведінки, виходячи зі специфіки когнітивних функцій людини, побудови людської психіки.

Виходячи з того, що побудова будь-якого об'єкта визначає його властивості, характеристики та поведінку (як комплексний параметр), то між поняттями «організаційний фрейм» і «поведінковий патерн підприємства» існує

взаємозв'язок, який продемонстровано на рис.5.1.

Поведінковий патерн підприємства – це доступна зовнішньому спостереженню поведінка підприємства у вигляді низки взаємопов'язаних шаблонів поведінки. Формування поведінкового патерну підприємством відбувається внаслідок специфіки його взаємодії з іншими ринковими учасниками (ситуативний чинник) і сприйняття свого місця у цьому середовищі (світогляд) з урахуванням параметрів побудови підприємства, що визначають його потенціал (закономірний чинник). Потенціал і світогляд учасників ринкових відносин залишаються один для одного «чорною скринею» – взаємна репрезентація відбувається лише на основі спостереження поведінки (конкретних дій). При цьому репрезентація має суб'єктивно-об'єктивний характер: інтерпретація об'єктивних фактів відбувається через власний світогляд.

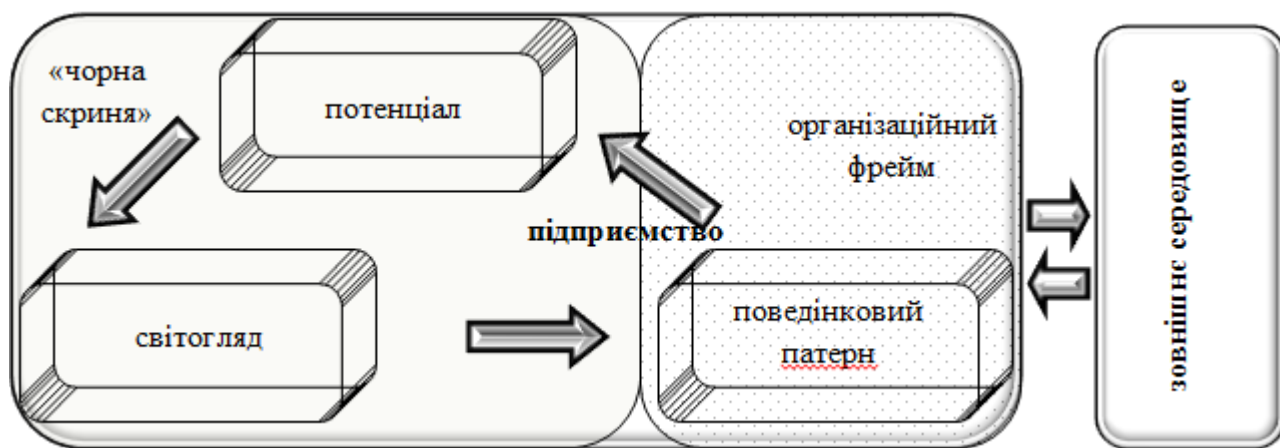

Рис.5.1. Логіка взаємозв'язку між організаційним фреймом і поведінковим патерном підприємства (сформовано автором)

Отже, світогляд при взаємодії учасників відіграє роль фрейму – певного шаблону інтерпретації подій, що формується внаслідок внутрішньої побудови інтерпретатора та його залучення в ці події (у Е. Гофмана: фрейм – це структурне суб'єктивне оцінювання ситуації [687, с.10-11]). Відповідно **організаційний фрейм** – шаблон репрезентації поведінки підприємства у вигляді цілісно інтегрованого набору ключових характеристик, повнота й

достатність яких обумовлює можливість винесення обґрунтованого судження про підприємство навіть за умови відсутності всіх даних.

Для відображення емоційно-суб'єктивного характеру репрезентації поведінки підприємства та для акцентуації уваги на специфіці поведінки підприємства ми пропонуємо використовувати метафори. Сучасна теорія метафор виділяє низку функцій метафори як способу пізнання, серед яких в межах нашого завдання для нас актуальною функцією є асоціативне вивчення об'єктів, за якого зв'язуються між собою різні за природою фрагменти знання. Таким чином, метафора відіграватиме не лише роль акцентатора, але й інтегратора окремих характеристик у цілісний патерн. Такий фреймово-метафоричний спосіб подачі інформації забезпечить цілісність сприйняття внаслідок поєднання образного і знакового типів мислення і структурованої подачі інформації [370].

Отже, в якості основного завдання при створенні організаційного фрейму ми визначили виділення окремих характеристик підприємства на принципах взаємозумовленості і підпорядкованості одній меті й об'єднання їх в цілісний зразок поведінки (реалізація холізму).

В якості таких ключових характеристик ми пропонуємо використати функції підприємств, склад яких обґрунтовано в попередніх розділах роботи, оскільки спосіб виконання функцій визначає в цілому спосіб існування підприємства й результат його діяльності, а циклічність і перманентність реалізації цих функцій ілюструє підприємство як обмежену нескінченність.

Таким чином, фреймово-метафорична модель підприємства виглядатиме, як зображено на рис.5.2.

Виділення функцій підприємства в якості восьми основних аспектів, що характеризують поведінку підприємства та їх групування за чотирма напрямками, передбачає застосування чотирьох символічних концепцій для характеризувannya підприємства:

- **технологічна** – реалізація дій, пов'язаних з функціонуванням підприємства: створення продукту – товару або послуги (функціональна область

підприємства «ЕКОНОМІКА»; функція «виробництво», що включає збирання та оброблення), перетворення продукту на суспільне благо (функціональна область підприємства «МАРКЕТИНГ»; функція «збут», що складається з ціноутворення та просування);

- **комунікативна** – формування відносин підприємством, здійснення взаємодії: здійснення товароруку (функціональна область підприємства «ЛОГІСТИКА»; функція «постачання»: зберігання та транзит), забезпечення діяльності через утворення фінансових фондів (функціональна область підприємства «ФІНАНСИ»; функція «фінансування»: капіталізація та фондування (залучення фінансових коштів));

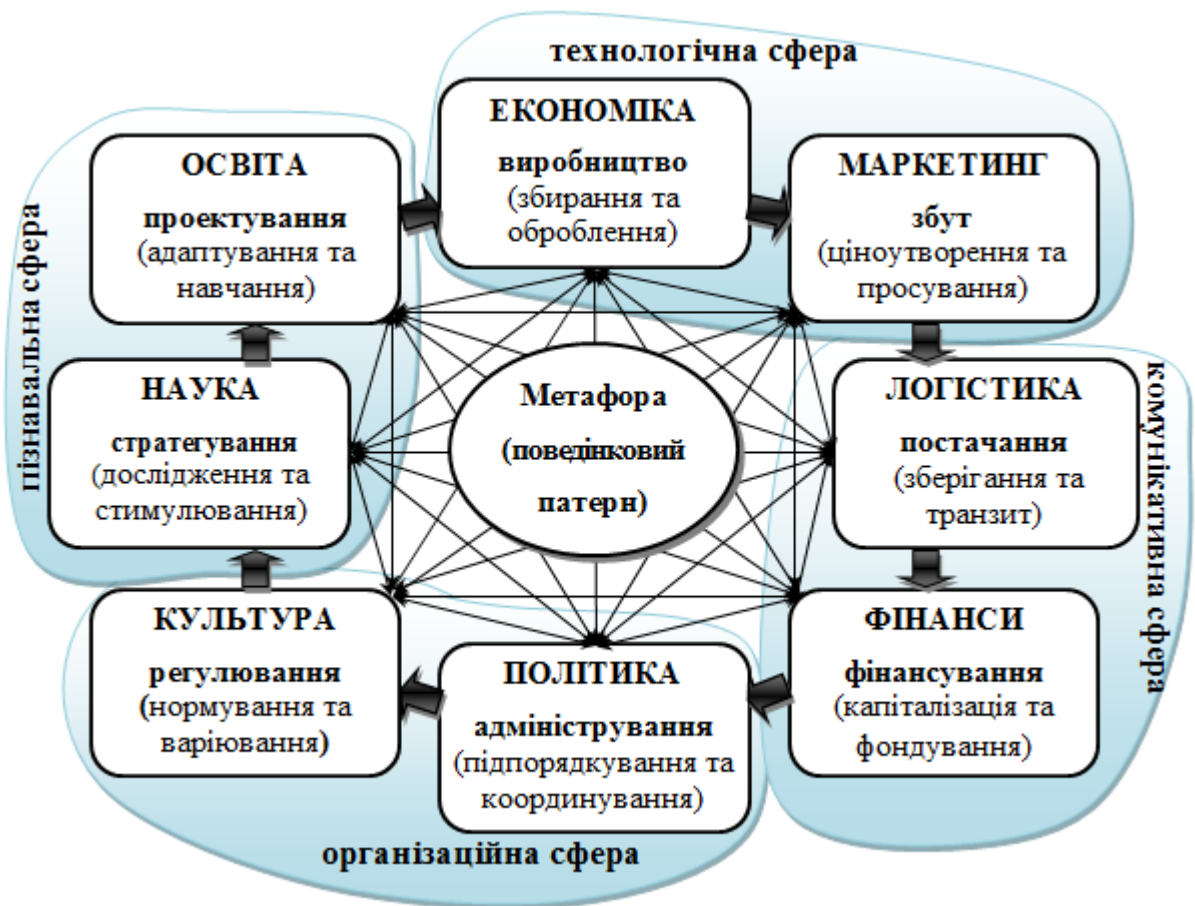

Рис.5.2. Фреймово-метафорична модель підприємства
(розроблено автором)

- **організаційна** – упорядкування діяльності підприємства: установа

пріоритетів важливості та відповідного порядку (функціональна область підприємства «ПОЛІТИКА»; функція «адміністрування»: підпорядкування та координування), підтримання заданих параметрів діяльності (функціональна область підприємства «КУЛЬТУРА»; функція «регулювання»: нормування та варіювання);

- *пізнавальна* – адаптація і розвиток підприємства: визначення орієнтиру функціонування підприємства у вигляді цілі/бажаного стану і шляхів досягнення (функціональна область підприємства «НАУКА»; функція «стратегування»: дослідження та стимулювання) та засвоєння результату (функціональна область підприємства «ОСВІТА»; функція «проектування»: адаптування та навчання).

Запропонована фреймово-метафорична модель підприємства вирішує поставлені завдання репрезентації підприємства в наступному ключі:

- цілісність досягається шляхом інтеграції ключових аспектів діяльності підприємства у поведінковий патерн за принципами взаємообумовленості і неділимості;
- єдність зовнішнього та внутрішнього реалізується установкою формування поведінкового патерну як реагування на зміни у зовнішньому середовищі;
- проблема репрезентативного підприємства вирішується шляхом застосування такого рівня абстрагування, за якого реалізується принцип фрактальності, що не заперечує специфіку конкретних підприємств;
- емоційно-суб'єктивний характер репрезентації забезпечується використанням метафор, натомість об'єктивний характер – чіткими якісними характеристиками підприємства;
- поєднання об'єктного і процесного підходів при моделюванні досягається використанням в якості ключових характеристик підприємства функцій, що мають статико-динамічний та якісно-кількісний характер виконання – одночасність і в той же час послідовність, форма (підрозділ) і зміст (процес).

Перерахована низка переваг фреймово-метафоричної моделі дає підстави для її використання для дослідження підприємства на засадах універсализму й холізму та в якості підґрунтя для формування концепції та методики оцінювання розвитку підприємства.

5.1.2. Параметрична модель підприємства

Побудова параметричної моделі підприємства потребує визначення ключових елементів підприємства, їхніх параметрів і співвідношення між цими параметрами. Виходячи із концептуальних засад репрезентації підприємства, можна виділити три положення, що визначають побудову параметричної моделі підприємства:

- 1) ключовими елементами підприємства є виробничі чинники: земля, праця, капітал, підприємницькі здібності, знання;
- 2) ключові елементи підприємства задіяні за вісьма функціональними областями підприємства (економіка, маркетинг, логістика, фінанси, політика, культура, наука, освіта), щільно інтегровані та мають синергетичну дію;
- 3) активи підприємства є формою використання виробничих чинників, при чому класифікація активів на різновиди (власні та залучені, оборотні та необоротні та ін.) залежить від функціональної політики підприємства.

Отже, завдання побудови параметричної моделі підприємства вирішується шляхом визначення: впливу специфіки реалізації функціональної області підприємства на розподіл активів; критерію формування специфіки функціональної області та показника, що відображає значення розподілу активів підприємства на результати діяльності підприємства.

На нашу думку, логіка формування активів підприємства в результаті специфіки реалізації основних функцій подана на рис.5.3.

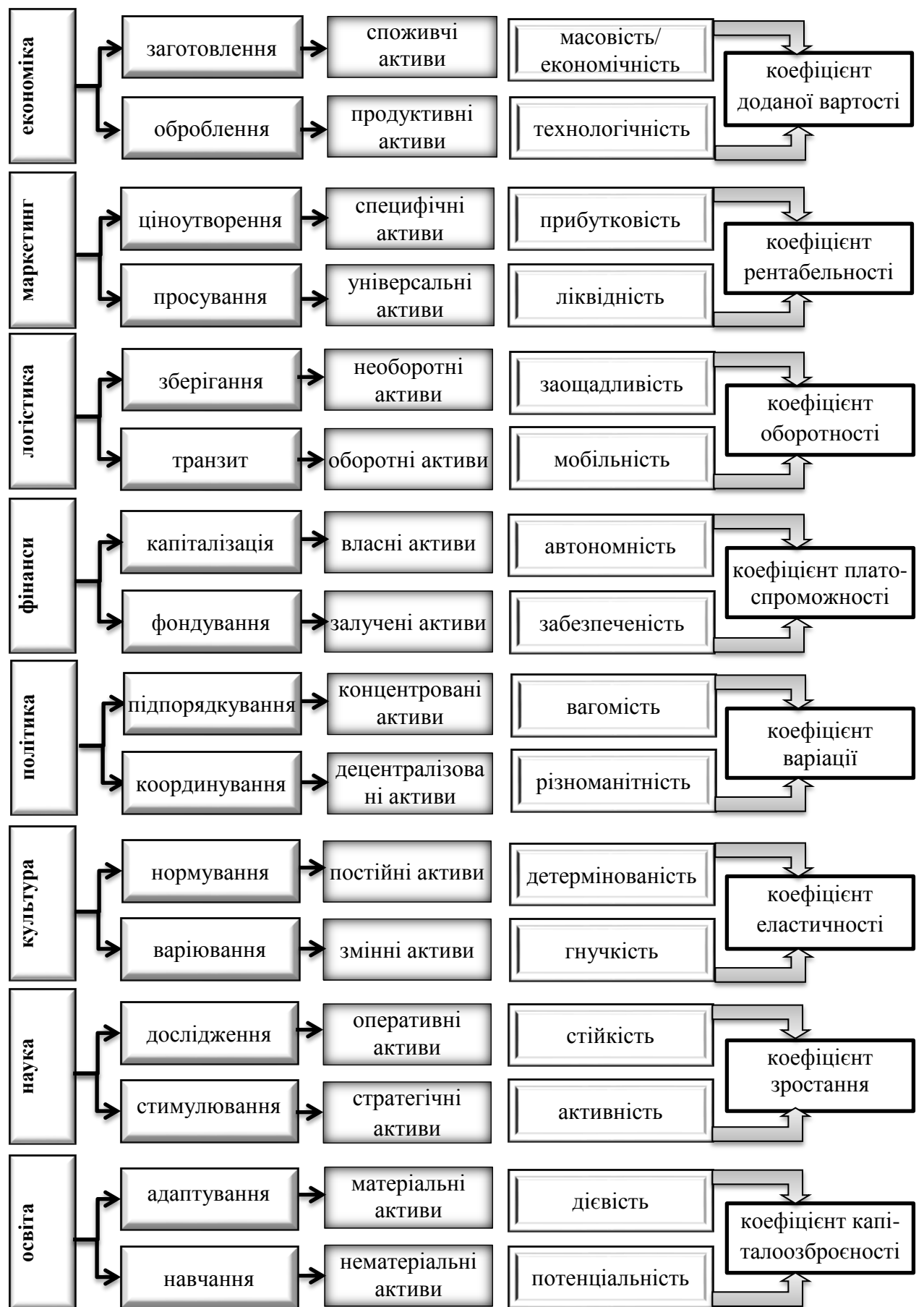

Рис.5.3. Відображення специфіки реалізації функціональних областей на складі активів підприємства (розроблено автором)

Функціональна область «економіка»: співвідношення функцій «заготовлення-оброблення» обумовлює відповідний розподіл активів на невикористані та використані. Під *продуктивними активами* розуміються активи, що використовуються як засоби створення доданої вартості, а під *споживчими* – активи, що слугують матеріалом для створення блага. В разі орієнтації підприємства на виробництво низькоякісних продуктів (функція «збирання») у складі активів більшу частку будуть займати споживчі активи, а при випуску нормального продукту (функція «оброблення») – продуктивні активи. Тобто розподіл активів на продуктивні та споживчі пов'язаний з такими характеристиками як *економічність* і *технологічність*: випуск низькоякісного продукту визначає відносно швидкий одночасний випуск відносно дешевого продукту, натомість випуск нормального продукту – технологічність (якість) – більш тривалий і дорогий технологічний процес та менший об'єм випуску якісного продукту. В діяльності підприємства означена специфіка відображається через показник «*коефіцієнт доданої вартості*» (відношення доданої вартості до матеріальних витрат – відношення похідної величини до початкової (згідно з табл.4.5)): чим вищий показник, тим більш високотехнологічним є процес виробництва.

Функціональна область «маркетинг»: співвідношення функцій «ціноутворення-просування» обумовлює відповідний розподіл активів на специфічні та універсальні. До *універсальних активів* відносяться гроші та фінансові активи як універсальні та наближені до них засоби обміну. Натомість *специфічні активи* – активи, що не можуть бути реалізовані без втрати своєї цінності – споживчі блага, призначені для задоволення потреб відносно обмеженого кола споживачів. Розповсюдження продукції вимагає її універсалізації – відповідності вимогам широкого кола споживачів: в разі компенсації втрати певної величини прибутку збільшенням обсягів продажів підприємство розширює свою ринкову нішу – знижується *прибутковість* і зростає *ліквідність* (безпосередня здатність обмінюватися на інші блага). Збільшення кількості контрагентів потребує збільшення засобів обміну,

відповідно у складі активів знижується величина специфічних активів і збільшується величина універсальних активів. Оскільки в описаному процесі поступово відбувається зближення споживчої та мінової вартості, то показником, що віддзеркалює специфіку маркетингової діяльності, є *коефіцієнт рентабельності* (відношення інтервальної величини до миттєвої), що розраховується як відношення прибутку до витрат.

Функціональна область «логістика»: співвідношення функцій «зберігання-транзит» обумовлює відповідний розподіл активів на необоротні та оборотні. *Необоротні активи* – активи багатократного використання (декілька циклів або понад один календарний рік), вартість яких частинами переноситься на вартість продукту. *Оборотні активи* – активи одноразового використання, що повністю споживаються протягом одного виробничого циклу або протягом одного календарного року. При функціонуванні в умовах дефіцитності для підприємства більше значення має функція зберігання (створення запасів), що спричиняє зростання величини необоротних активів, натомість умови надлишку спричиняють зростання транзитних операцій та збільшення величини оборотних активів. Роль необоротних активів в діяльності підприємства проявляється у формуванні такої характеристики як *заощадливість*, натомість роль оборотних активів – *мобільність*, що може бути виміряне за допомогою показника *«коефіцієнт оборотності»* (відношення вихідної величини (результату) до вхідної), який розраховується як відношення виторгу до вартості активів та є економічним аналогом коефіцієнта корисної дії.

Функціональна область «фінанси»: співвідношення функцій «капіталізація-фондування» обумовлює відповідний розподіл активів на власні/внутрішні та залучені/зовнішні. Під *власними активами* розуміються активи, що належать підприємству (статутний, резервний і додатковий капітал, нерозподілений прибуток і цільове фінансування), а під *зовнішніми* – активи, що належать іншим фізичним і юридичним особам, отримані підприємством на умовах зворотності. Обмеженість власних активів (функція «капіталізація») для забезпечення розширення діяльності підприємства спричиняє потребу в

залученні зовнішніх активів (функція «фондування»), що проявляється як вибір між *автономністю* (незалежністю) та *забезпеченістю*: збільшення джерел фінансування дозволяє покривати більший рівень витрат підприємства – бути фінансово забезпеченим (створювати умови повноцінного фінансування підприємства), однак формується залежність від кредиторів. Фінансову політику підприємства можна охарактеризувати через *коефіцієнт платоспроможності або інвестиційної привабливості* (відношення часткового та цілого), який характеризує можливість перетворення прибутку у додатковий капітал, в результаті чого досягається збільшення власних активів, та розраховується як відношення величини чистого прибутку до величини валового прибутку.

Функціональна область «політика»: співвідношення функцій «підпорядкування-координування» обумовлює відповідний розподіл активів на концентровані та децентралізовані. *Концентровані активи* – активи, що централізовано використовуються для здійснення ключового виду діяльності. *Децентралізовані активи* – розосереджені активи, що використовуються для здійснення непрофільних видів діяльності. Концентрація активів і зосередження на основному/профільному виді діяльності реалізується в межах централізованих структур управління (функція «підпорядкування»). Використання концентрації приносить вигоду завдяки отриманню підприємством ринкової влади (характеристика «вагомість»), однак обмеження дії ефекту масштабу та ринкова вразливість спонукають до розосередження основного бізнесу та створення непрофільних підприємств, які непрямо сприяють розвитку основного напряму діяльності (характеристика «різноманітність») та актуалізують потребу в узгодженні (функція «координування»). За допомогою *коефіцієнта варіації прибутку* (різні напрями діяльності), що розраховується як відношення середньоквадратичного відхилення прибутку до середньої величини прибутку підприємства, можна оцінити структуру активів та організаційну політику підприємства.

Функціональна область «культура»: співвідношення функцій

«нормування-варіювання» обумовлює відповідний розподіл активів на постійні та змінні. Враховуючи обмежувальну роль статутного капіталу в гарантуванні діяльності, *постійні активи* – активи, величина яких не змінюється протягом тривалого періоду часу (власний капітал та довгострокові зобов'язання). *Змінні активи* – активи, величина яких постійно варіюється. Динамічні умови функціонування підприємства спричиняють необхідність регулювання відхилень у діяльності, тому зростання динамічності потребує наявності більшої величини змінних активів у загальному складі активів. Наявність постійних активів у підприємства сприяє контрольованості діяльності (функція «нормування», характеристика «детермінованість»), натомість змінні активи, хоча сприяють невизначеності, дозволяють гнучко реагувати на ринкові коливання – характеристика «гнучкість», функція «варіювання», але провокують невизначеність. *Коефіцієнт еластичності* (відношення чутливості змінювання однієї величини до змінювання іншої) характеризує загальну чутливість підприємства до ринкових коливань та визначається в загальному вигляді як відношення зміни витрат до зміни сукупних витрат.

Функціональна область «наука»: співвідношення функцій «дослідження-стимулювання» обумовлює відповідний розподіл активів на оперативні та стратегічні. *Стратегічні активи* – активи, що задіяні в проектах, спрямованих на задоволення майбутніх потреб підприємства. *Оперативні активи* – активи, що задіяні в проектах, спрямованих на задоволення поточних потреб підприємства. Орієнтація підприємства на задоволення поточних або майбутніх власних потреб (або потреб клієнтів, оскільки одне реалізується за рахунок іншого) пов'язана з процесами споживання та інвестування (відстроченого споживання). Коли завданням підприємства є реагування на поточні проблеми, то акцентується увага на споживанні, зростає частка оперативних активів у складі активів, що означає орієнтацію на самозбереження – забезпечується *стійкість* підприємства, але стратегія має пасивний характер (функція «дослідження»). Натомість функція «стимулювання» пов'язана з майбутніми потребами (інвестування) та передбачає самостійне ініціювання змін і

постановку мети (характеристика «активність»). *Коефіцієнт зростання* (співвідношення однорідних величини у хронологічному порядку), що, в нашому випадку, розраховується як відношення величини чистого прибутку у поточному році до величини чистого прибутку у попередньому (або базовому році), дозволяє охарактеризувати міру активності впровадження змін на підприємстві та його перспективність.

Функціональна область «освіта»: співвідношення функцій «адаптування-навчання» обумовлює відповідний розподіл активів на матеріальні та нематеріальні. *Матеріальні активи* – активи, що мають відчутні ознаки, виступають засобами існування підприємства та формують реальний результат його діяльності. *Нематеріальні активи* – неявні активи, що визначають потенціал підприємства. Діяльність підприємства, спрямована на розвиток потенціалу, реалізується шляхом навчання працівників, що стимулює *потенціальність* підприємства – появу нових можливостей. Актуалізація підприємства (характеристика «дієвість» або «практичність») пов'язана з професійною адаптацією та соціалізацією працівників як чинників, що стимулюють прояв та втілення потенціалу у відчутний результат – фізичний продукт. Показник *коефіцієнт капіталоозброєності* (відповідність різномірних величин, необхідних для досягнення однієї мети) відображає міру ринкової адекватності та практичної реалізованості потенціалу підприємства та розраховується як відношення вартості активів до чисельності працівників.

З урахуванням даних з рис.5.3, можна сформулювати інформаційну матрицю параметричної моделі підприємства (табл.5.1). Вісім структурних показників відображають внутрішні чинники стратегії діяльності підприємства, вісім показників структури зовнішнього середовища (розраховуються на основі 16-секторальної моделі економіки – див. рис.3.2) відображають зовнішні чинники стратегії підприємства, вісім результативних показників підприємства відображають скорегований на вплив зовнішніх чинників ефект від стратегії підприємства, показники функціонування середовища характеризують загальну результативність економіки.

Фреймово-метафорична модель підприємства як концептуальний базис побудови параметричної моделі підприємства передбачає, що вісім функціональних областей утворюють взаємообумовлену цілісність, тобто підприємство є нелінійним об'єктом, результативність якого обумовлюється структурною організацією кожного з восьми напрямів діяльності (рис.5.4).

Таблиця 5.1

Інформаційна матриця параметричної моделі підприємства
(розроблено автором)

Структурні показники підприємства ($K_{стр-акт}$)	Результативні показники підприємства ($K_{рез}$)
$\frac{\text{Продуктивні активи}}{\text{Споживчі активи}} = \frac{A_{прод}}{A_{спож}}$	<i>Коефіцієнт доданої вартості</i> $\frac{\text{Додана вартість}}{\text{Матеріальні витрати}}$
$\frac{\text{Універсальні активи}}{\text{Спеціальні активи}} = \frac{A_{унів}}{A_{спец}}$	<i>Коефіцієнт рентабельності</i> $\frac{\text{Прибуток}}{\text{Витрати}}$
$\frac{\text{Оборотні активи}}{\text{Необоротні активи}} = \frac{A_{обор}}{A_{необ}}$	<i>Коефіцієнт оборотності</i> $\frac{\text{Виторг}}{\text{Активи}}$
$\frac{\text{Залучені активи}}{\text{Власні активи}} = \frac{A_{залуч}}{A_{вл}}$	<i>Коефіцієнт платоспроможності</i> $\frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Валовий прибуток}}$
$\frac{\text{Децентралізовані активи}}{\text{Концентровані активи}} = \frac{A_{децен}}{A_{конц}}$	<i>Коефіцієнт варіації</i> $\frac{\sigma_{\text{прибуток}}}{\text{Прибуток}}$
$\frac{\text{Змінні активи}}{\text{Постійні активи}} = \frac{A_{змін}}{A_{пост}}$	<i>Коефіцієнт еластичності</i> $\frac{\Delta \text{Сукупний дохід}}{\Delta \text{Сукупні витрати}}$
$\frac{\text{Стратегічні активи}}{\text{Оперативні активи}} = \frac{A_{страт}}{A_{опер}}$	<i>Коефіцієнт зростання</i> $\frac{\text{Поточний прибуток}}{\text{Базовий прибуток}}$
$\frac{\text{Нематеріальні активи}}{\text{Матеріальні активи}} = \frac{A_{немат}}{A_{мат}}$	<i>Коефіцієнт капіталоозброєності</i> $\frac{\text{Активи}}{\text{Чисельність працівників}}$
Показники функціонування зовнішнього середовища ($K_{зовн}$)	Показники структури зовнішнього середовища ($K_{стр-сер}$)
$\frac{\text{Додана вартість}}{\text{Проміжне виробництво}}$	$\frac{S_2}{S_1} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 2}}{\text{активи, задіяні у секторі 1}}$

Показники функціонування зовнішнього середовища ($K_{зовн}$)	Показники структури зовнішнього середовища ($K_{стр-сер}$)
$\frac{ВВП_{номінальний}}{ВВП_{реальний}}$	$\frac{S_4}{S_3} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 4}}{\text{активи, задіяні у секторі 3}}$
$\frac{\text{Експорт}}{\text{Імпорт}}$	$\frac{S_6}{S_5} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 6}}{\text{активи, задіяні у секторі 5}}$
$\frac{\text{Зовнішній борг}}{ВВП}$	$\frac{S_8}{S_7} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 8}}{\text{активи, задіяні у секторі 7}}$
$\frac{ВВП}{\text{Чисельність населення}}$	$\frac{S_{10}}{S_9} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 10}}{\text{активи, задіяні у секторі 9}}$
$\frac{\text{Податки}}{ВВП}$	$\frac{S_{12}}{S_{11}} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 12}}{\text{активи, задіяні у секторі 11}}$
$\frac{\text{Валові інвестиції}}{\text{Споживчі витрати}}$	$\frac{S_{14}}{S_{13}} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 14}}{\text{активи, задіяні у секторі 13}}$
$\frac{\text{Зайняте населення}}{\text{Працездатне населення}}$	$\frac{S_{16}}{S_{15}} = \frac{\text{активи, задіяні у секторі 16}}{\text{активи, задіяні у секторі 15}}$

При функціонуванні підприємства в результаті його взаємодії із зовнішнім середовищем відбувається змінювання величини активів та значень структурних показників, що відображається на діяльності підприємства шляхом коригування значень результативних показників (рис.5.5). Тобто діяльність підприємства можна описати наступним чином:

$$\left\{ \begin{array}{l} ВП_{m+1} = (A_m)^{\prod_{i=1}^8 (a_i)}, \\ a_i = f(K_{стр-акт_i}, K_{стр-ек_i}); i \in [1; 8], \\ A_{m+1} = (ВП_{m+1})^{\prod_{i=1}^8 (K_{рез_i})} \end{array} \right.$$

- де A_m – теперішня величина активів підприємства;
 A_{m+1} – майбутня величина активів підприємства;
 a_i – віддача від і-го напрямку діяльності залежно від способу його організації, скоригована на зовнішній вплив ($K_{стр-сер_i}$);
 $K_{стр-акт_i}$ – структурний показник;
 $K_{рез_i}$ – результативний показник;
 $ВП_{m+1}$ – обсяг виробництва за період.

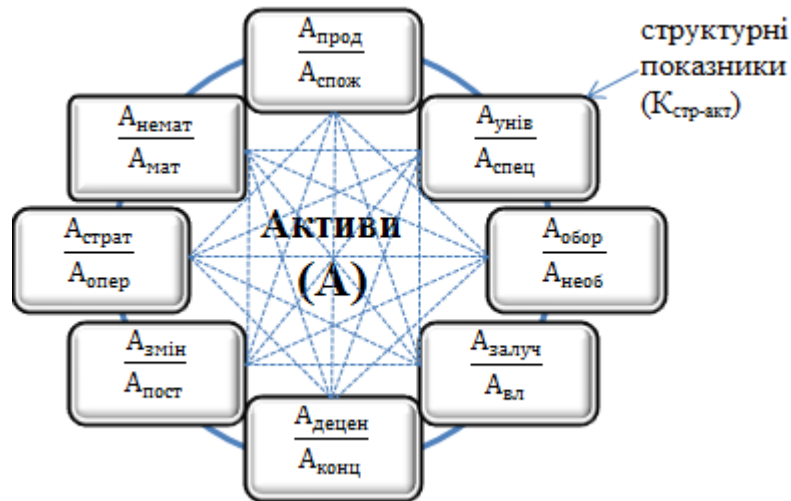

Рис.5.4. Конструкція підприємства як структурованої сукупності активів (розроблено автором)

Слід відзначити взаємність впливу зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства. При цьому на початку діяльності підприємства значимість його впливу дуже незначна, однак за умови успішного функціонування спостерігається її зростання.

Результати реалізації запропонованої моделі за допомоги множинної кореляції, наведені в додатку Н, свідчать про значимість моделі. Однак повноцінна реалізація моделі потребує іншого математичного інструментарію, оскільки в наведеному варіанті не враховуються цілісність побудови і нелінійність поведінки підприємства.

Одержана агрегована бізнес-модель підприємств вітчизняного авіабудування характеризує галузеву специфіку функціонування та розвитку з урахуванням особливостей макроекономічного середовища. Дані моделі корелюють з даними, одержаними в ході аналізу умов розвитку вітчизняного авіабудування (див. §3.3).

Таким чином, розроблена параметрична модель діяльності підприємства репрезентує підприємство як складний синергетичний набір активів. Параметризація дозволяє за допомогою змінювання параметрів моделі побудувати різні варіанти стратегії діяльності підприємства з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників діяльності.

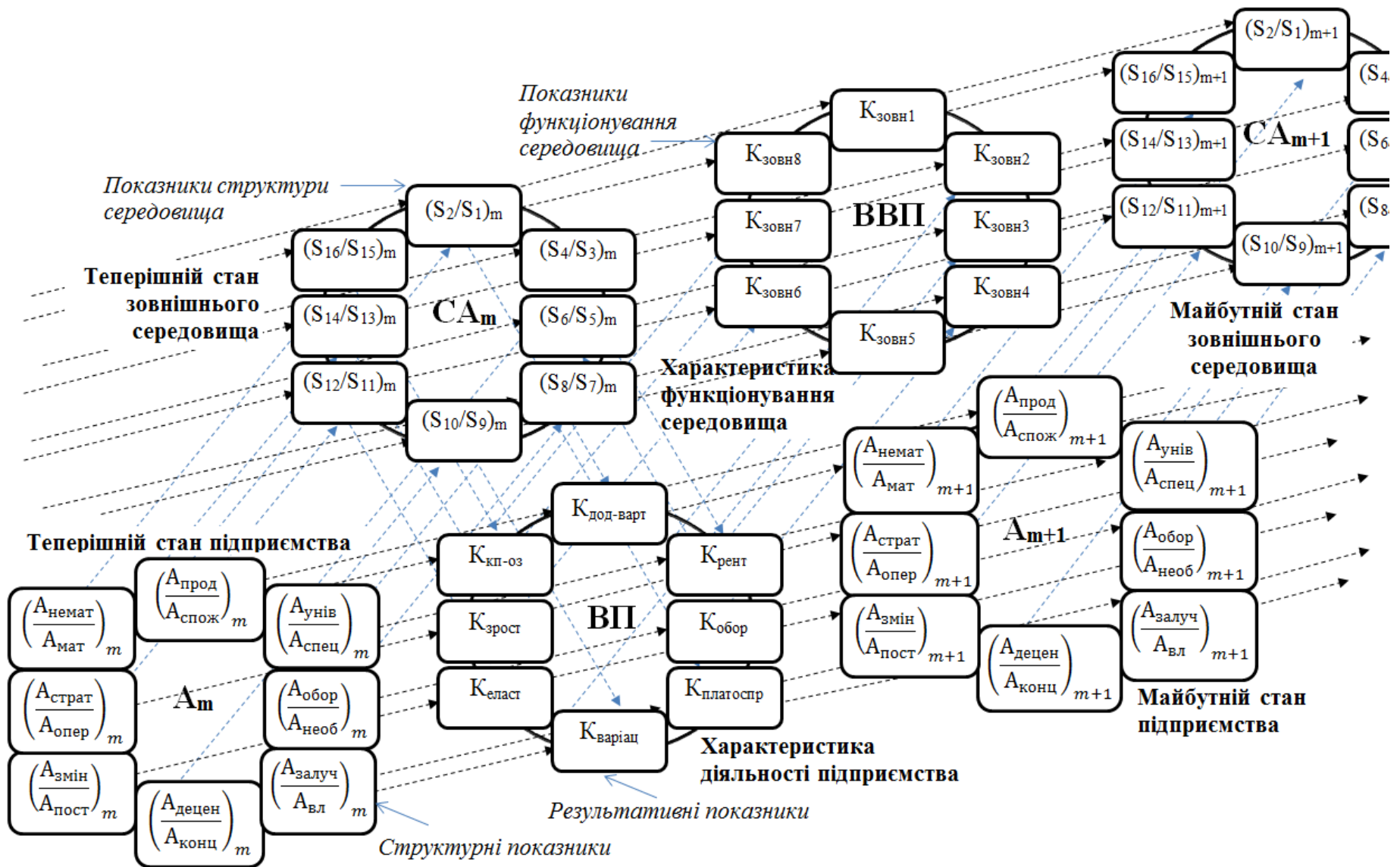

Рис.5.5. Логіка побудови параметричної моделі діяльності підприємства (розроблено автором)

5.2. Закономірності розвитку підприємства як економічного об'єкта

Середовище функціонування підприємств задає специфічні вимоги до їх поведінки, необхідні для виживання та розвитку. У цьому контексті можна говорити про особливості функціонування підприємств залежно від їх територіального розміщення, ринку збуту, сфери діяльності і т.д. Однак існують загальні тенденції, що виникають в ході еволюції суспільства, які зумовлюють той або інший тип поведінки підприємства, відповідний часу. Цей тип поведінки можна вважати універсальним стандартом, що виражає характерні риси, необхідні для успішного функціонування. На обґрунтування такого якісного характерного патерну поведінки і спрямоване наше дослідження.

Крім того, кажучи про еволюцію підприємства, необхідно розрізняти поняття «філогенез» і «онтогенез». Під *онтогенезом* або *індивідуальним розвитком підприємства* нами розуміється послідовність детермінованих (успадкованих) і стохастичних (обумовлених індивідуальною реакцією) процесів, що описують функціонування підприємства з моменту його виникнення й до моменту зникнення. Під *філогенезом/еволюцією/історичним розвитком підприємства* нами розуміються процеси набуття, успадкування й передачі адаптаційних властивостей підприємствами (як популяції) в ході суспільно-економічного розвитку людства. Хоча ми не заперечуємо зміст біогенетичного закону, але в нашому дослідженні обґрунтування універсальної моделі розвитку підприємств здійснюємо на основі історичного аналізу з застосуванням каузальних методів. Враховуючи відсутність аналогічних досліджень в економіці, інформаційну базу нашої роботи в області історичного розвитку підприємства складають праці з історії економіки. При обґрунтуванні моделі індивідуального розвитку підприємства нами до уваги приймаються теорія життєвого циклу організації Адізеса, модель організаційного зростання

Грейнера та інші аналогічні роботи. Отже, поле-об'єктна теорія розвитку підприємства включатиме дві складові – концепції історичного та індивідуального розвитку підприємства.

Враховуючи роль підприємства у суспільно-економічному розвитку та принцип єдності внутрішнього та зовнішнього, історичні етапи становлення підприємства відповідають етапам суспільно-економічного розвитку. Цілісне відображення поведінки підприємства на кожному етапі розвитку потребує застосування поведінкового підходу в описуванні діяльності підприємства – обґрунтування набору характеристик, що дозволяють комплексно відтворити способи й специфіку реагування підприємства у середовищі. Відповідно базисом концепції розвитку підприємства виступає фреймово-метафорична модель підприємства.

В результаті можна сформувати набір попередніх положень, виходячи з висновків з теоретико-емпіричного аналізу розвитку підприємства та змісту поле-об'єктної методології, що складають базис поле-об'єктної теорії розвитку підприємства, що зображено на рис.5.6.

Наведена схема формування положень поле-об'єктної теорії розвитку підприємства демонструє наскрізну інтеграцію положень дисертаційного дослідження та передумови теорії розвитку підприємства.

5.2.1. Характеристика етапів еволюції підприємства

Підприємство як економічний об'єкт потрапило під вплив змін, що відбувалися у суспільстві протягом 1656-2092 рр. Однак, враховуючи те, що підприємство є мікрооб'єктом суспільно-економічних відносин, то присутня специфіка прояву основних структурних параметрів розвитку. Тому розглянемо принципову будову та охарактеризуємо поведінку підприємства за допомогою фреймово-метафоричної моделі на кожному етапі суспільно-економічного розвитку, що були описані нами в §4.2.3.

Рис.5.6. Базис поле-об'єктної теорії розвитку підприємства

Технологічний етап. Рушійною силою, що провокує зміни, виступає застосування засобів виробництва в економіці і використання найманої праці. Тепер ремісники працюють «Не безпосередньо на своїх покупців, а на капіталістичного підприємця – господаря, який об'єднував всі окремі частини виробничого процесу і в той же час постачав ринок готовими товарами» [124, с.106]. При мануфактурному розподілі праці (розчленуванні ремісничої діяльності на окремі операції) вузькоспеціалізовані робочі групуються в один сукупний механізм [332, с.376]. Але робітник усе ще може бути власником засобів праці.

Функціонування мануфактур носить дискретний характер: одиничні події мають орієнтувальне значення для здійснення діяльності на якийсь період часу – принцип «ad hoc». Формується технологічний базис виробництва у вигляді напрацювання певних прийомів. Повторення однієї і тієї ж обмеженої операції і зосередження уваги на ній сприяє тому, що придбані прийоми технічного мистецтва закріплюються [332, с.351]. Мануфактура має лінійну просту структуру управління, де основним способом координації є прямий контроль. Контроль діяльності робочих є основним способом прискорення процесу виробництва та запобігання приховуванню сировини і матеріалів [396]. Діяльність мануфактур здійснюється ізольовано, а взаємодії приймають характер обопільного прагнення до використання та експлуатації. Формується капітал, заснований на експлуатації «формально вільної робочої сили» [332, с.772]. При цьому централізація капіталу відбувається у вигляді експропріації одних власників капіталу іншими [332, с.772]. До основних функцій такого підприємства можна віднести виробництво. Дослідним шляхом капіталіст досягає нормального співвідношення між різними робочими [78] і прагне забезпечити просте відтворення [332, с.576]. Тому основним завданням на цьому етапі для характерного підприємства є виживання, а основним прийомом – метод «проб і помилок». Спеціалізація ручної праці створює передумови для диференціювання робочих інструментів [287; 332].

Фрейм *«організація як джунгли»* яскраво відображає поведінку підприємств і споживчий світогляд на цьому етапі розвитку економіки і суспільства (рис.5.7): домінування індивідуальних потреб і психологія сили (гра без правил), ситуаційне рішення проблем як спосіб виживання для заняття своєї життєвої ніші та апробація поведінкових прийомів.

Формалізаційний етап. Прагнення до гарантованості одержуваного результату реалізується у встановленні правил, формуванні шаблонів поведінки, що сприяє повторенню (копіюванню) заданого продукту діяльності – зразка.

Механізація та типізація діяльності мануфактур призводить до

здешевлення продукту, що сприяє просуванню централізованої мануфактури, які стають провідною організаційною формою підприємництва.

Рис.5.7. Структура організаційного фрейму “організація як джунглі”

(розроблено автором)

Удосконалення та диференціація засобів праці створюють передумови для створення машини, але поки тільки як «простого елемента машинного виробництва» [332, с.386]. Здійснюється жорстка регламентація праці, контроль носить опосередкований характер, широко використовуються інструкції: так, у 1781 р. на суконних і каразейних фабриках був уведений загальнофабричний регламент, на металургійних заводах розроблялися інструкції майстрам [397]. Мануфактура вперше створила нову форму навчання – професійну школу [397].

Мануфактура вже об’єднує робітників, які втрачають свою самостійність, беручи на себе повну організацію виробничого процесу [78]. «Так зникав поступово клас ткачів-хліборобів і перетворювався в новий клас ткачів, що жили тільки заробітною платою, позбавлених будь-якої власності, навіть уявною, у вигляді орендованого клаптика землі, і є, таким чином, пролетарями»

[620]. Діяльність мануфактур відбувається на тлі розширення внутрішнього і зовнішнього ринків збуту. Тому основним завданням підприємства на цьому етапі розвитку забезпечення розширеного відтворення [332, с.663-669]. Відбувається злиття торгового і виробничого капіталу: власник мануфактури – це і виробник, і купець [397]. Це сприяє здійсненню виробництва партіями. Але при цьому ускладнюється організаційна структура управління – створюються лінійно-штабні структури. Безпека діяльності забезпечується за допомогою створення запасів. Основні функції характерного підприємства – це виробництво і збут.

Висловити специфіку діяльності підприємства можна за допомогою фрейму *«організація як механізм/машина»* (рис.5.8), що відповідає формалістичному світогляду суспільства на цьому етапі розвитку: сукупність засобів виробництва і людей, рухливо пов'язаних між собою, призначених для передачі і перетворення речовини в традиційний продукт, які функціонують на основі поведінкових шаблонів.

Підприємницький етап. Механізація виробництва сприяє збільшенню позитивного ефекту масштабу й на тлі розширення ринків збуту провокує конкурентну боротьбу на регіональному рівні, що супроводжується витісненням конкурентів з ринку або їх поглинанням. Як наголошується К. Марксом, організація виробництва на ткацьких фабриках призводить до економії на зарплаті та сировині, що провокує конкуренцію між робітником і машиною [332, с.442-443]. Актуальним стає не просто створення запасів, а їх ефективне використання: якщо ж ця особа володіє запасами, достатніми для утримання його протягом декількох місяців або років, воно, природно, намагається отримувати дохід з більшої частини цих запасів, залишаючи для безпосереднього свого споживання лише стільки, скільки необхідно для прожити доти, поки почне надходити цей дохід [748].

Винахід універсального теплового двигуна уможливило територіальне розміщення виробництва незалежно від природного джерела енергії. «Нова раса фабрикантів, не соромлячись вибором місця, кинулася влаштовувати

фабрики скрізь, де тільки представлялася можливість» [396]. Це призводить до утвердження фабрик в якості характерного типу підприємства, виробничу діяльність яких можна назвати серійною: на розвиненій фабриці панує принцип безперервності окремих процесів [332, с.392]. На такому виробництві застосовується поопераційний метод організації, діяльність працівників координується за допомогою календарних графіків. Здійснюється вертикальний розподіл праці з виокремлення управлінської та виконавчої праці: машинні працівники та вищий прошарок працівників (інженери та механіки) [332, с.431]. Формується функціональна організаційна структура управління.

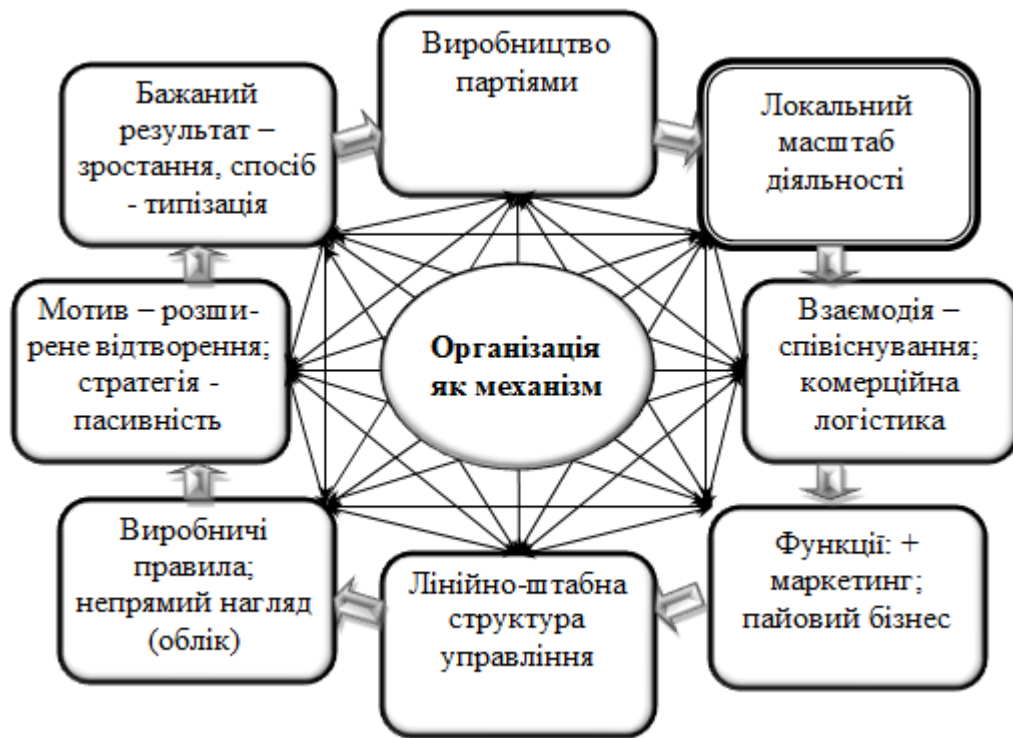

Рис.5.8. Структура організаційного фрейму “організація як механізм”
(розроблено автором)

Основним параметром, на основі якого оцінюється діяльність, є ефективність. Тому відносини власників підприємств з найманими працівниками та іншими ринковими суб’єктами будуються на основі бажання мінімізувати свої витрати (або максимізувати свою вигоду). До функціональних областей підприємства на цьому етапі можна віднести виробництво, маркетинг

і логістику.

Конкурентний світогляд суспільства обумовлює поведінку підприємств, що описує фрейм «організація як арена» (рис.5.9): будь-які ринкові взаємодії будуються за принципом конфронтації (якщо один учасник виграє, то інший – програє) із застосуванням легальних методів боротьби як прагнення домінування в суспільстві, підтвердження своєї значущості.

Рис.5.9. Структура організаційного фрейму “організація як арена”
(розроблено автором)

Конвенційний етап. Прагнення до стабілізації діяльності спонукає до гуртування, створення асоціацій, колективних організаційних форм підприємництва на основі знаходження компромісу (принцип компенсації).

Формуються картелі, синдикати. Відбувається трансформація форми власності з відчуженням власників від прямого управління підприємствами (акціонерний і асоційований капітал). Приблизно в 20-х роках XIX століття акціонерне товариство стало основною формою підприємницьких об’єднань США та Англії, в Росії – до середини століття [724]. Відбувається не тільки

активізація, а й законодавче регулювання в США і країнах Європи [572]. Виникає промислово-фінансовий капітал як результат злиття банківського і промислового бізнесів. Так, до 1870 р. американська промисловість знаходиться під впливом банківського капіталу, в інших країнах – до початку ХХ ст. [724]. Характерне для цього періоду часу підприємство укрупнюється і існує у формі корпорації з крупносерійним типом виробництва та міжрегіональним масштабом діяльності. Наприклад, в США: нафтовий трест (1882), бавовняний (1884), лляний (1885), горілчаний, свинцевий (1887), цукровий (1989) [763, с.108-115].

Способом координації зусиль є план: система обліку витрат в поєднанні з управлінським компонентом підтримує широке коло виробничих рішень [668, с.3-18]. На підприємствах застосовується функціонально-штабна організаційна структура управління [587, с.8]. Стандартизуються виробничий процес, характеристики продукту, що випускається. В середині ХІХ століття стандартизація переважно носить ще внутрішньозаводський характер, але до кінця ХІХ століття – національний [421]. Поповнюється перелік функціональних областей підприємства – до попередніх видів діяльності додається фінансова діяльність.

Такий тип поведінки підприємства є результатом панування релятивістського світогляду в суспільстві і відображається фреймом *«організація як конвенція»* (рис.5.10): стабільно функціонуюче підприємство як комплекс домовленостей, взаємних поступок при розподілі ринку, проведенні внутрішньої політики – визнання не тільки протиборства, а й взаємозалежності між ринковими суб'єктами, між найманими працівниками і власниками та т.п.

Організаційний етап. Реалізація технології масового виробництва на фоні перевиробництва продукції обумовлює процеси розподілу на національному рівні підприємств на лідерів, послідовників і аутсайдерів. Так, до 1914 р в США налічувалося 25 тис. підприємств, але питома вага продукції, виробленої трестами, була настільки значною, що некорпоративні підприємства не відігравали відчутної ролі. У 1914 р. трести виробляли близько 85%

промислової продукції США. Економічні кризи і тиск великого капіталу приводили до розорення десятків тисяч дрібних і середніх підприємств [205, с.174-186].

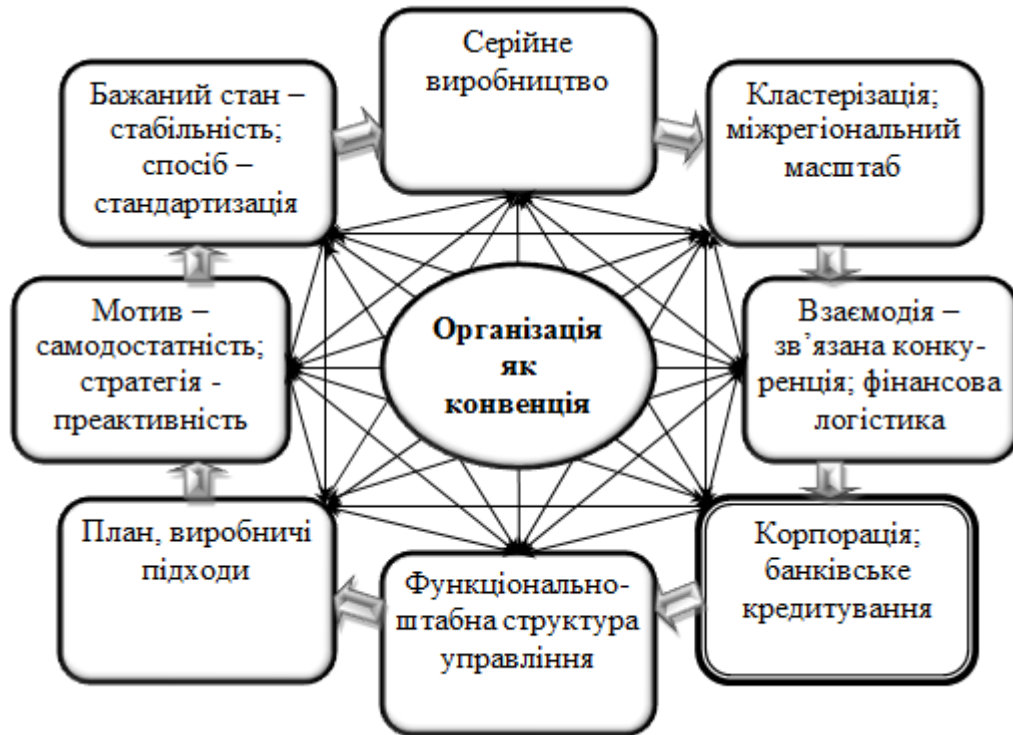

Рис.5.10. Структура організаційного фрейму “організація як конвенція”
(розроблено автором)

Збільшення масштабу підприємства актуалізує впровадження адміністративних управлінських технологій і провокує поглиблення вертикального поділу праці – формування вищого і середнього менеджменту в рамках ієрархічної структури управління [661]. З метою оперативного прийняття управлінських рішень та прогнозування вводиться управлінський облік, основу якого складає збір і аналіз в режимі моніторингу структурованої інформації [680]. Управління включає в себе такі функції як: прогнозування і планування, організація, командування, координування і контроль [665, с.6].

Поширеною організаційною формою стають холдинги – багатоступінчасті організації з централізацією прийняття управлінських рішень материнською компанією. У середині таких холдингів відносини будуються на

основі співробітництва, що передбачає надання консультаційних та технічних послуг, тому узгодження інтересів учасників проводиться на основі бюджету [760]. Розробляються універсальні принципи організації виробництва (спеціалізація, паралельність, ритмічність і т.д.). До основних функціональних областей підприємства належать: виробництво, маркетинг, логістика, фінанси і політика. Відбувається злиття промислово-фінансового капіталу зі структурами державної влади, з політичними партіями.

Вимальовується такий аспект діяльності підприємства, який відповідає ієрархічному світогляду, що можна охарактеризувати за допомогою фрейму «*організація як піраміда*» (рис.5.11): упорядкування і контроль діяльності на основі ієрархічного структурування та встановлення зворотних зв'язків, що сприяє стійкості і більш повному розкриттю можливостей.

Інформаційний етап. Довгий ланцюжок створення вартості продукту і віддалення виробника від споживача провокує актуалізацію організації комунікацій.

Зовнішні комунікації, реалізація яких здійснюється службою маркетингу на підприємстві, передбачають першочерговість визначення вимог споживачів для планування діяльності. Крім того, державне регулювання зовнішніх ефектів виробничої діяльності, активізація громадських організацій зумовлюють необхідність співвіднесення індивідуальних і громадських інтересів в діяльності підприємства, що проявляється у впровадженні в підприємницьку практику принципу соціальної відповідальності.

Технологія виробництва має гнучко орієнтований характер [743] і базується на виробничій ідеології. Виробнича ідеологія припускає, що ринкове управління виробництвом здійснюється за допомогою взаємопов'язаних виробничих методів, підходів і принципів, підпорядкованих єдиній ідеї. З цього часу підприємство розглядається як система [646; 703]. Необхідність вдосконалення внутрішніх комунікацій на підприємствах сприяє впровадженню комп'ютерних технологій.

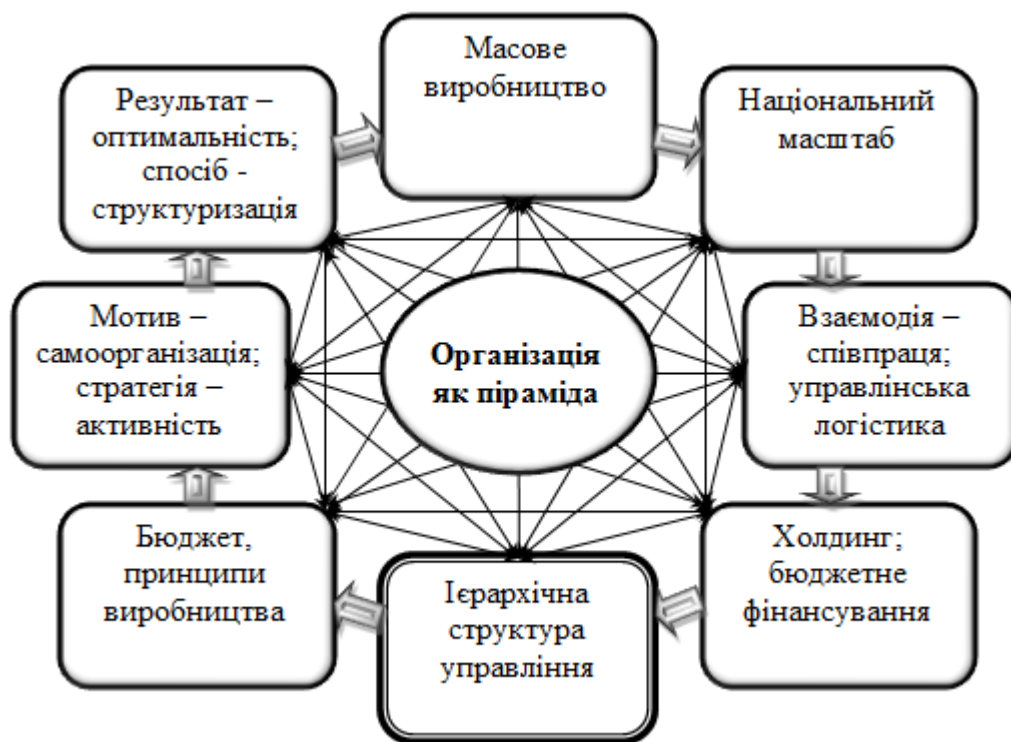

Рис.5.11. Структура організаційного фрейму “організація як піраміда”
(розроблено автором)

Злиття, спрямовані на інтеграцію виробництв, призначених для взаємозалежних експлуатаційних функцій [731], і диференціація продукції [644] призводять до виникнення виробничих об’єднань у вигляді комбінатів і комплексів з дивізійною структурою управління, рівень діяльності яких має інтернаціональний характер. Мінцберг зазначає: «... Переважна більшість американських корпорацій зі списку Fortune 500 влаштовані таким чином [721]». Узгодження діяльності підприємств всередині об’єднання здійснюється за допомогою стратегічного плану [7, с.28-30]. Функціональні області підприємства включають: виробництво, маркетинг, логістику, фінанси, політику та культуру.

Діяльність підприємств описує фрейм «організація як мережа» (рис.5.11), в основі якого лежить системний світогляд: підприємство як сукупність вузлів (людей або частин підприємства), з’єднаних каналами зв’язку для забезпечення обміну ресурсами усередині підприємства та із зовнішнім середовищем – передумова прогнозованого розвитку, який реалізується в умовах відкритості.

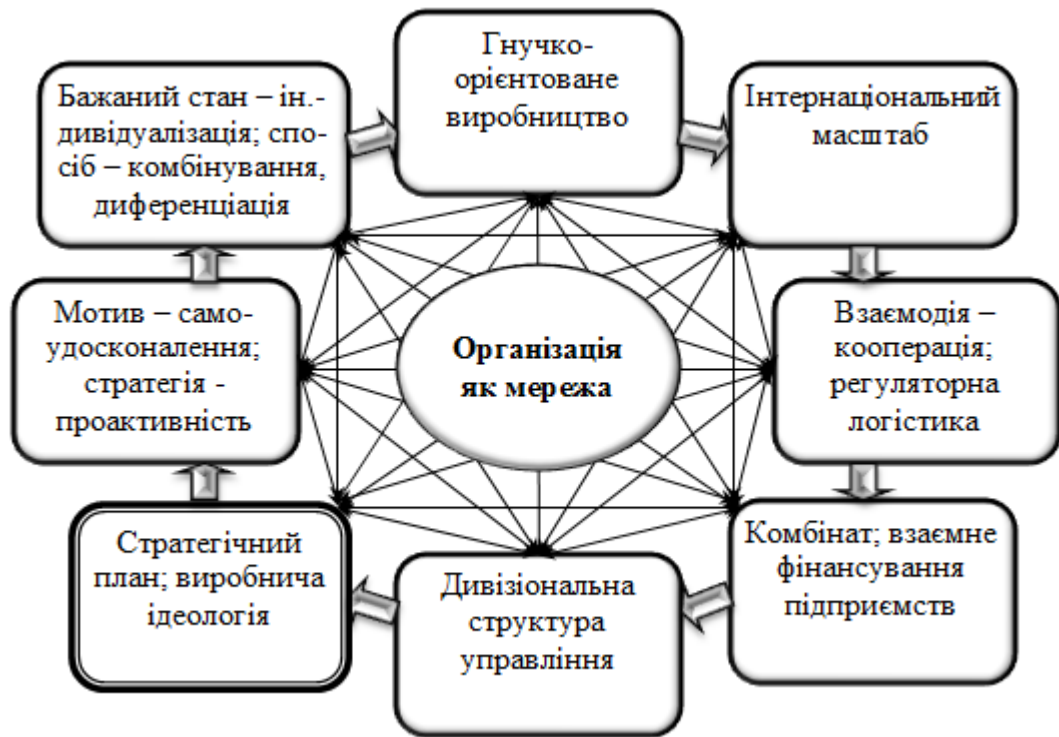

Рис.5.11. Структура організаційного фрейму “організація як мережа”
(розроблено автором)

Стратегічний етап. Активна зовнішня політика підприємств, що раніше мала характер попереджувальних дій, приймає характер формування умов свого існування.

Стратегія лідерства, орієнтована на новачі [317], має багатовекторний характер [749]. Відправною точкою стратегічного управління підприємством є бачення, місія та цінності [656]. Тому переважаючою організаційною формою підприємств є конгломерат як результат реалізації диверсифікованих поглинань [766]. Діяльність такого об'єднання приймає наднаціональний характер з відповідним суттєвим політичним впливом у світі [285; 684] і характеризується паралельним керуванням узгоджувального характеру різними стратегічними напрямками [757]. За твердженням Палмісано [729], міжнародна корпорація трансформується в глобально інтегроване підприємство.

Організаційна культура регулює функціонування такого багатонаціонального підприємства і визначає конкурентні переваги [706]. Наприклад, культура горизонтальних, індивідуалістичних спільнот стимулює

креативність, винахідливість їх членів [745]. Вплив на зовнішнє середовище здійснюється не тільки у вигляді активного поширення інформації, а й створення міфів та дезінформації. Як наслідок – віртуалізація діяльності. У зв'язку з цим акцентується увага на нематеріальних факторах підприємницької діяльності (репутація, бренд, корпоративна культура і т.д.) [702]. Розподіл праці в організаціях здійснюється на стратегічний і оперативний напрям.

Структура управління підприємством відноситься до органічних структур [68; 757] і базується на поліархії. З метою забезпечення своєчасної комерціалізації інновацій інтенсифікується і приймає нові форми співпраця бізнесу та університетських і державних наукових лабораторій [261]. Можна виділити наступні функціональні напрямки в діяльності підприємства: виробництво, маркетинг, логістика, фінанси, політика, культура і наука.

Поведінка підприємства обумовлюється індивідуалістичним (реформаторським) світоглядом і описується фреймом «*організація як театр*» (рис.5.12): ринок – театр, де підприємства ставлять спектаклі, прагнучи вплинути на свідомість глядачів (споживачі, громадськість), пропонуючи їм не продукти, а певні способи життя.

Синтетичний етап. Раніше розпочаті трансформаційні процеси приймають логічне завершення – суб'єкт економічної діяльності виглядає як територіальне об'єднання підприємств замкнутого циклу діяльності з виробництвом на замовлення (задоволення потреби), побудоване за принципом повної взаємозалежності, діяльність якого носить глобальний характер – цілісне утворення. Підприємства всередині такого об'єднання не втрачають своєї індивідуальності, зберігаючи функціональні, структурні особливості і т.д.; мають чітке цільове призначення, тому конкуренція втрачає сенс. Орієнтиром функціонування є чітко сформована потреба. Застосовується організаційна структура управління, що базується на паралельно-послідовних зв'язках і взаємозалежності різних напрямків з розподіленим управлінням, функціонування якої найбільш точно можна відобразити за допомогою симетричної матриці.

Рис.5.12. Структура організаційного фрейму “організація як театр”
(розроблено автором)

В основі діяльності лежить філософія виробництва – цілісний комплекс поглядів, регулюючих внутрішні і зовнішні взаємодії об’єднання. Розуміння ролі здібностей індивіда і освіти для успішності функціонування організацій призводить до інтеграції сфери освіти та підприємництва. В результаті такий складний економічний суб’єкт має політичні, соціальні, економічні та культурні функції: це світ речей – органічна частина матеріального простору, світ ідей – органічна частина інформаційно-емоційного поля, створюваного почуттями та думками людей; це спосіб існування людини – органічна частина екосистеми Землі. Це цілісне утворення перетворюється на громадський інститут та містить наступні функціональні області: виробництво, маркетинг, логістика, фінанси, політика, культура, наука і освіта.

Поведінку підприємства відображає фрейм «*організація як організм*», якому відповідає цілісний світогляд (рис.5.13): коли всі елементи, як органи єдиного складного організму, діють як ціле, коли мета досягається, не дивлячись на невизначеність і рухливість зовнішнього середовища.

Описана концепція історичного розвитку підприємства є складовою поле-об'єктної концепції еволюції суспільства. Такий універсальний контекст вивчення підприємств дозволяє не тільки інтегрувати економічну сферу діяльності в загальну картину розвитку людства, а й розглядати окремі явища і процеси в рамках загальної поле-об'єктної картини світу.

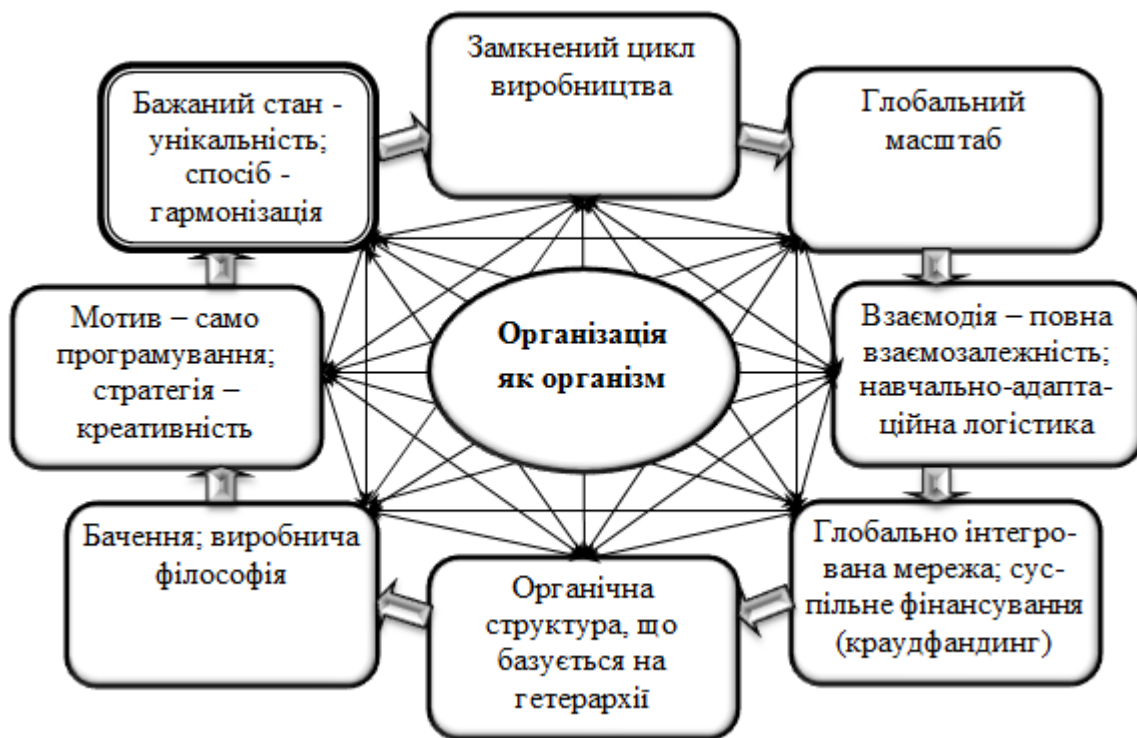

Рис.5.13. Структура організаційного фрейму “організація як організм”

(розроблено автором)

Отримані в роботі результати узгоджуються з окремими соціально-економічними явищами або процесами, які відзначаються або прогнозуються різними авторами:

- підвищення ролі інформації [732], знань у діяльності підприємства;
- інтенсифікація взаємодії бізнесу та освіти з використанням нових форм кооперації [669; 740];
- глобальний масштаб інституалізації економіки [626];
- підвищення внутрішнього різноманітності [712] при універсалізації розвитку ТНК, країн;
- сучасний поліфонічний характер протікання економічних, соціальних,

культурних, політичних та ін. суспільних процесів, тенденція створення в бізнесі глобальних ланцюгів цінності [746] (що дозволяє припустити формування замкнутого ланцюга);

- реалізація ідеї фрактальності, самоорганізації та еластичності при формуванні нових організаційних форм бізнесу, віртуалізація бізнес-процесів: гіпертекстові організації [727], голографічні організації [725];
- переважний спосіб розвитку підприємств – поглинання диверсифікованого характеру [711; 726], зростання масштабів діяльності підприємств [160; 686] та збільшення їх політичного впливу, зростання неприбуткових операцій, благодійності тощо.

Отже, нами продемонстровано ускладнення підприємства в динаміці, що свідчить не лише про збільшення кількості компонентів підприємств, але і їх різноманітності, що супроводжується цілісною інтеграцією економічної діяльності з іншими сферами суспільного життя, набуттям характеру закономірності змін і т.д. і перетворенням підприємства в суспільний інститут. Відповідно розроблена нами концепція розвитку описує історичний розвиток підприємства – загальні універсальні закономірності, при цьому не пояснюючи специфіку проходження фаз розвитку підприємствами й тривалість існування підприємств на ринку. Відповідно, існує потреба в додатковому розгляді індивідуальних чинників розвитку підприємства.

5.2.2. Концепція індивідуального розвитку підприємства

Динамічність економічної реальності визначається зміною генерацій підприємств. Підприємство з моменту свого створення в своєму розвитку закономірно проходить певні етапи: період активних кількісних і якісних перетворень, досягнення зрілості й стабілізація діяльності, старіння у вигляді зниженні життєдіяльності та ліквідація (або перехід в інший стан).

Однак індивідуальні властивості підприємств обумовлюють варіативність тривалості існування підприємств на ринку й специфічність проявів стадій

розвитку. Так, згідно даних статистики розвитку бізнесу в США переважна більшість підприємств, що створюються кожного календарного року, є малими підприємствами (99,8%). З них 70% існують близько двох років, 50% – трохи більше п'яти років і лише 33% – більше 10 років. Подібна рухливість притаманна не лише сектору малого бізнесу. Зі списку 100 найбільших компаній у 2000р., що складає журнал Fortune, протягом 10 років було виключено 55 компаній. Аналогічні зрушення відбуваються і на інших ринках. Наприклад, зі 100 найбільших компаній Росії за рейтингом журналу «Експерт» з 2000 р. до 2012 р. залишилося лише 22 компанії. [582, с.21-25] Якщо проаналізувати дизайн і основні характеристики принципово порівнюваних за масштабом діяльності підприємств, то ми відмітимо наявність специфічних елементів в побудові структури управління, організації бізнес-процесів, корпоративній культурі тощо.

Таким чином, варто відмітити два важливих аспекти в індивідуальному розвитку підприємства; перший аспект – це закономірність протікання розвитку, що проявляється в послідовності фаз і ключових параметрах діяльності на кожній фазі, другий аспект – специфічність поведінки підприємства і проблем у діяльності протягом його розвитку.

Проблема індивідуального розвитку підприємства знаходить досить широке відображення в економіці (див. §1.3), однак індивідуальний розвиток підприємства може розглядатися як висхідна траєкторія (прогрес) та як життєвий цикл підприємства (у певний момент часу змінювання прогресу на регрес). Це потребує уточнення змісту і співвідношення понять «індивідуальний розвиток» і «життєвий цикл», оскільки лише неоднократність повторення певного процесу одним об'єктом (ідентичність або загальна принциповість) дає підстави для трактування його як життєвого циклу. Окрім цього, враховуючи зауваження до наявних в економіці моделей розвитку/життєвого циклу підприємства, висунутими нами в §1.3, та положення поле-об'єктного підходу, прийнятого нами в якості базису формування концепції розвитку, можна засвідчити потребу в удосконаленні моделі

індивідуального розвитку підприємства.

В нашому дослідженні ми виходимо з позиції, що найменування будь-якого процесу циклом передбачає наявності одночасно двох ознак: змістовна завершеність процесу (досягнення мети) і принципова або повна повторюваність ключових фаз в процесі існування одного об'єкту. Таким чином, при визначенні поняття «життєвий цикл підприємства» необхідно врахувати ознаки циклічності та зв'язок з поняттям «індивідуальний розвиток підприємства».

Отже, тривалість індивідуального розвитку підприємства визначається періодом існування підприємства з моменту його створення до ліквідації. Крім цього, в індивідуальному розвитку підприємства важливо виділяти два паралельні процеси:

- перший процес пов'язаний з проходженням кожним підприємством індивідуально історичних етапів у вигляді закономірно обумовлених змін в діяльності, що відтворюють закріплену адаптацію до певних зовнішніх загроз;
- другий процес відображає індивідуальну адаптацію підприємства до поточного актуального зовнішнього чинника впливу.

Варто зазначити, що через незакінченість історичного циклу розвитку підприємства (1656-2092), сучасні підприємства у своїй діяльності реалізують лише другий процес, наближаючись або випереджаючи у своєму розвитку якісні параметри діяльності, характерні для сучасного етапу суспільно-економічного розвитку, тим самим формуючи майбутні тенденції.

Тривалість індивідуального розвитку підприємства залежно від адекватності поведінки підприємства на ринку не гарантує завершення поточної адаптації підприємства до умов зовнішнього середовища, або може включати перехід на наступний етап адаптації (рис.5.14).

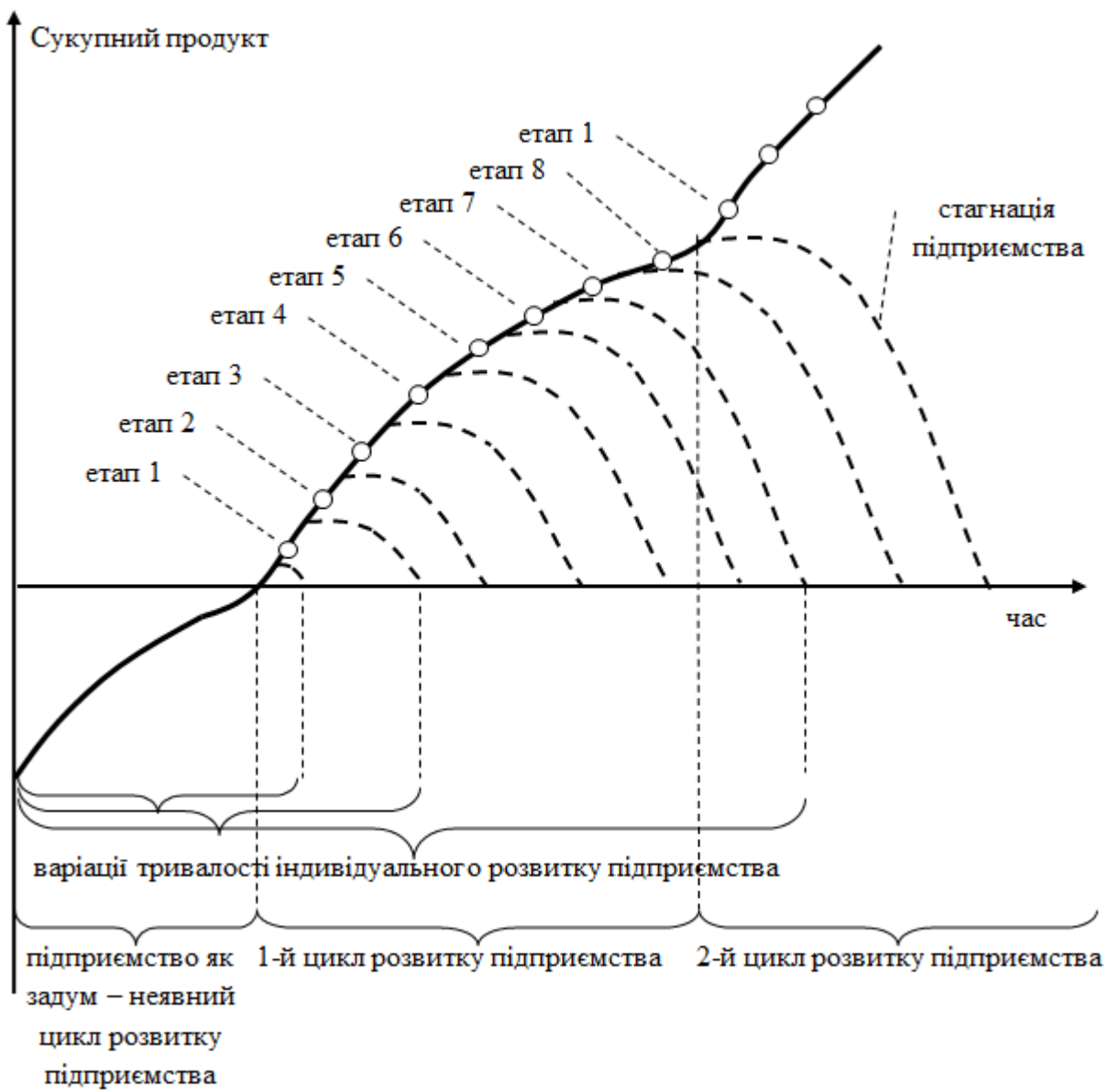

Рис.5.14. Загальна модель індивідуального розвитку підприємства

(розроблено автором)

Відповідно можна сформулювати поняття «універсальний цикл розвитку підприємства» – це послідовність фаз розвитку підприємства, в результаті яких відбувається повна адаптація підприємства до актуального чинника змін. Універсальний цикл розвитку підприємства – це завершений процес розвитку (ускладнення) підприємства в ході його адаптації до актуального чинника зовнішнього впливу. Тому на графіку (див. рис.5.14) універсальний цикл розвитку можна зобразити як висхідну траєкторію, що складається з восьми етапів повної адаптації до поточного актуального зовнішнього впливу.

Натомість індивідуальний розвиток підприємства включає три комплексні стадії: неявну стадію, що відображає процес створення підприємства, явну стадію прогресу і явну стадію регресу.

В разі нехтування явною та неявною формами розвитку підприємства, зосередившись на суті протікання процесів, в індивідуальному розвитку підприємства можна виділити два основних періоди – прогрес і регрес. Зазначена структура індивідуального розвитку підприємства передбачає, що стагнація та ліквідація підприємства (старіння та смерть) – результат крайньої невідповідності умовам зовнішнього середовища – об'єктивний невідворотний процес, що обумовлюється неможливістю забезпечення повної синхронізації змін у середовищі та усередині підприємства протягом нескінченного періоду існування підприємства.

Зважаючи на те, що стадія прогресу індивідуального розвитку підприємства є частиною універсального циклу розвитку підприємства або триває понад один універсальний цикл розвитку, для комплексного відображення усіх аспектів розвитку підприємства необхідно розглянути чотири ключові моменти:

- загальний принцип протікання прогресу та регресу;
- специфіку неявної стадії – стадії створення підприємства;
- характер фазового переходу стадії прогресу у варіанті, коли вона охоплює повний цикл адаптації підприємства;
- умови переходу та характер протікання стадії регресу.

Загальна форма кривої розвитку, з нашої точки зору, визначається дією закону спадної віддачі від виробничих чинників та пов'язана з кривою дифузії інновацій (рис.5.15), що виражає загальну закономірність розповсюдження ідей у вигляді залучення людей та ресурсів у цей процес та є частковим проявом кривої дифузії змін. Однак, враховуючи складність стадій прогресу та регресу, крива, що характеризує протікання цих процесів, є загальним трендом, що формується в результаті здійснення декількох фаз й залучення різних ресурсів.

Структурування періодів прогресу та регресу, насамперед, пов'язане з

наявністю п'яти економічних ресурсів (праця, капітал, земля, підприємницькі здібності та інформація), що мають різні характеристики та відповідно обмежену взаємозамінність, та з технологією залучення їх в діяльність підприємства.

Створення підприємства передбачає сполучення усіх п'яти економічних ресурсів (див. §1.3), однак подальше зростання і розвиток підприємства відбувається шляхом залучення по чергово в діяльність підприємства кожного економічного ресурсу (умовно змінного) на фоні умовно постійних обсягів інших ресурсів. Причому збільшення використання будь-якого економічного ресурсу обмежене, що описує закон спадної віддачі від виробничих чинників.

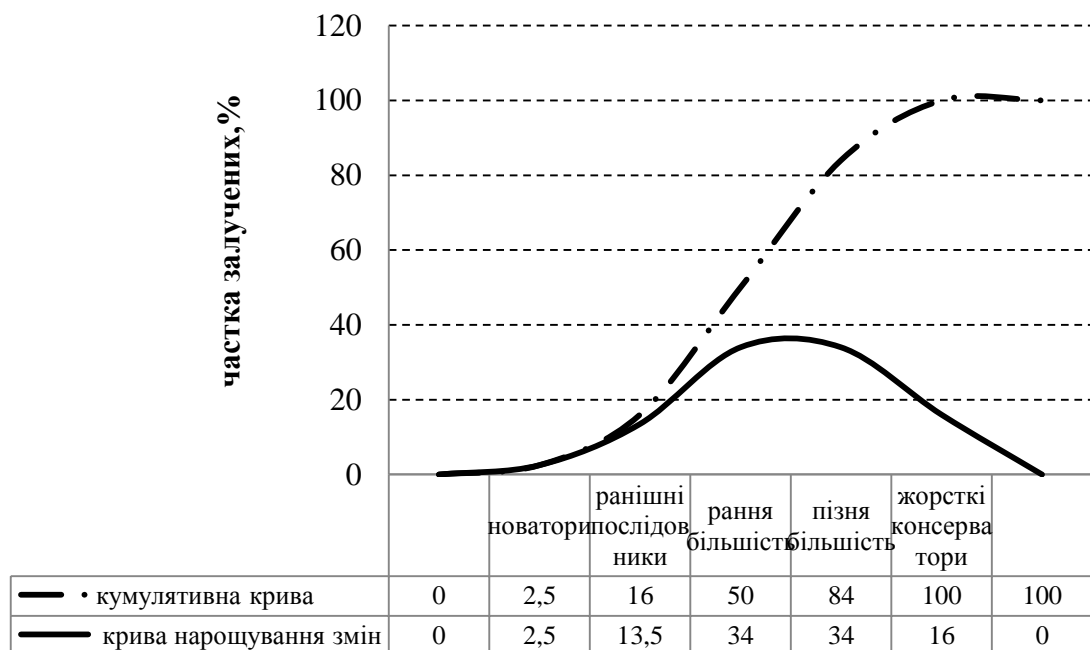

Рис.5.15. Дифузія інновацій (побудовано за даними [736])

Отже, процес, протягом якого при залученні змінного економічного ресурсу відбувається зростання сукупного продукту до моменту досягнення максимуму, описує фазу підйому, а процес, протягом якого відбувається падіння сукупного продукту при залученні змінного ресурсу – фазу спаду (рис.5.16).

Реалізація будь-якої ідеї відбувається як впровадження комплексу змін, що вимагають збільшення використання виробничих чинників. Черговість

залучення виробничих чинників в діяльність підприємства визначається їх роллю в цьому процесі (див. §1.1) та легкістю залучення. Легкість залучення економічних ресурсів в діяльність підприємства обумовлюється легкістю відтворення ресурсу, його доступністю/обмеженістю та мобільністю/нерухомістю. Відповідно за такими критеріями ми пропонуємо наступну черговість залучення економічних ресурсів в діяльність підприємства: праця (L), капітал (K), підприємницькі здібності (Es), знання (Kn) та земля (Ld).

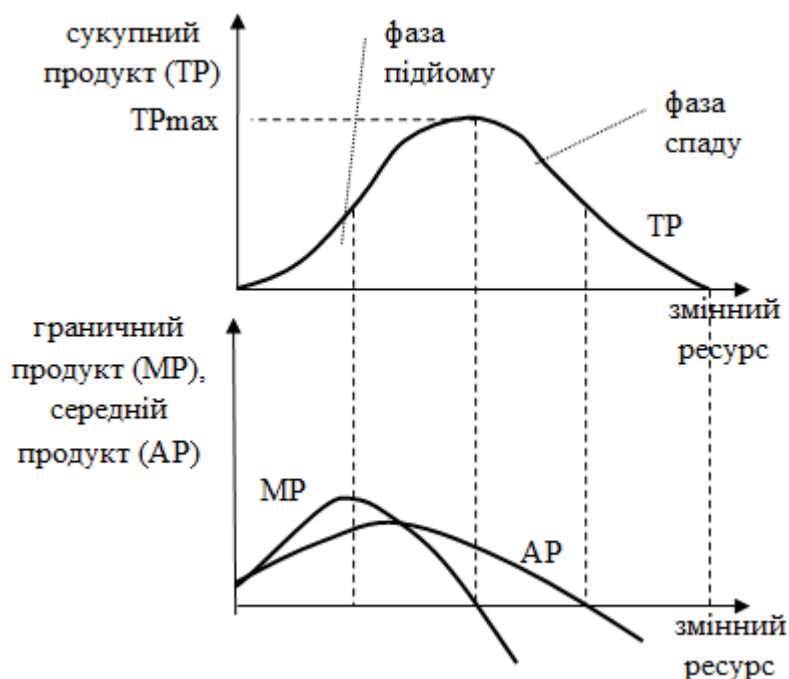

Рис.5.16. Принциповий характер протікання стадій розвитку підприємства
(розроблено автором)

Отже, цикл впровадження змін складається з п'яти фаз (рис.5.17), в результаті яких відбувається не лише збільшення кількості ресурсів, що використовуються на підприємстві, та зростання обсягів виробництва, але й структурна перебудова підприємства, оскільки змінювання обсягів ресурсів спричиняє змінювання їх пропорційності (дія закону спадної віддачі від виробничих чинників), що означає змінювання технології виробництва, способу взаємодії учасників виробничого процесу і т.д., тобто якісні зміни на підприємстві. Подібний комплекс змін є прогресом.

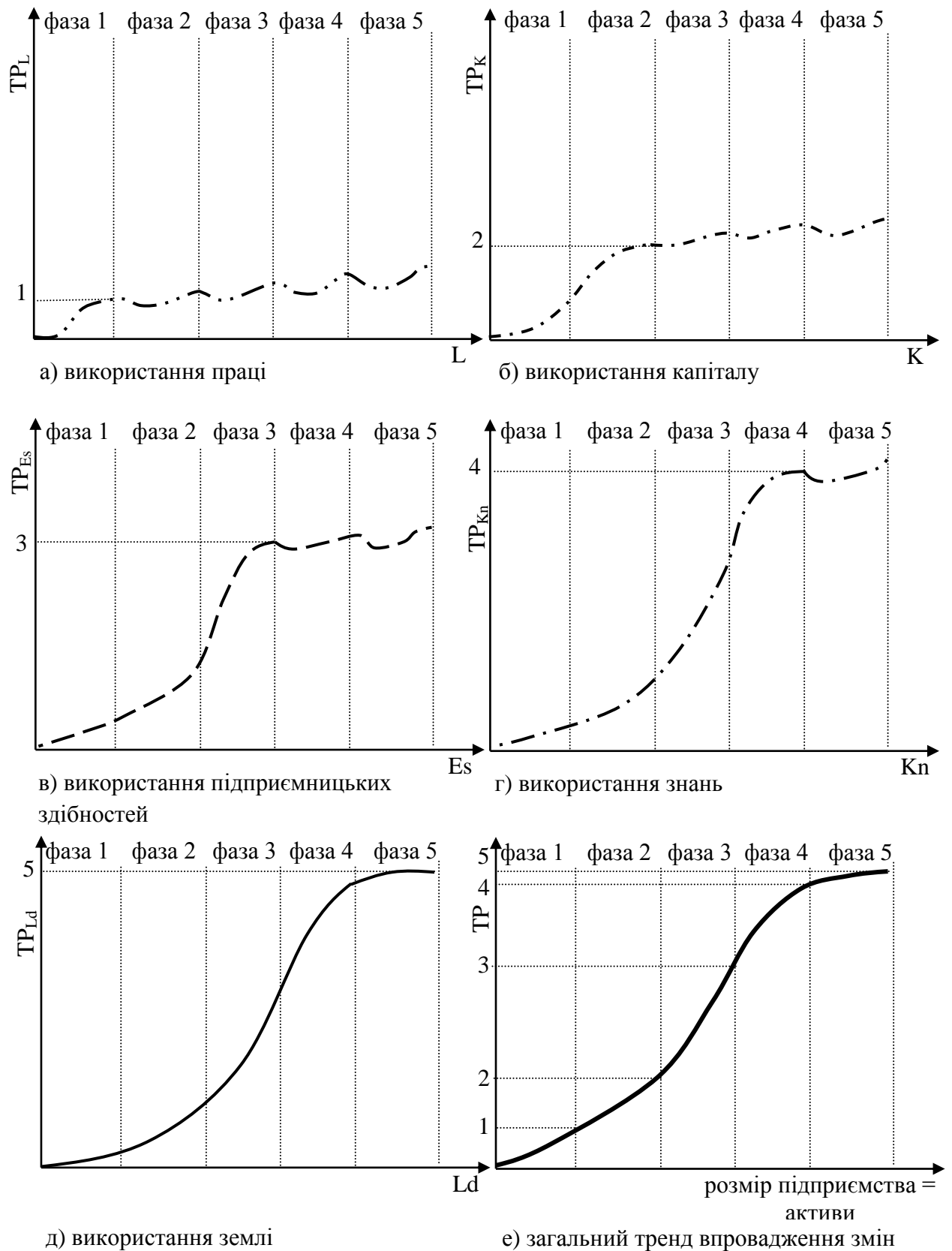

Рис.5.17. Цикл впровадження змін або прогресивний цикл підприємства

(розроблено автором)

У фазі 1 графіку (рис.5.17) спостерігається незначне нарощування усіх економічних ресурсів на фоні екстенсивного використання праці, яка виступає в якості змінного ресурсу. При досягненні максимуму віддачі від залучення праці (TP_{Lmax} – рис.5.17.а) відбувається переорієнтація на активне використання капіталу (фаза 2), що потребує незначного збільшення використання інших ресурсів й перегляду способів використання праці зі знаходженням інших оптимальних обсягів її використання, що торкається змінювання професійного складу працівників.

При досягненні максимуму віддачі від капіталу (TP_{Kmax} – рис.5.17.б) екстенсивним чинником зростання стають підприємницькі здібності (фаза 3), оскільки актуалізується задача поєднання в єдиний злагоджений комплекс залучені ресурси й управління ним. Це спричиняє потребу в перегляді кількісно-якісного складу праці та капіталу та визначенні нових параметрів їх оптимального використання.

При досягненні максимуму віддачі від підприємницьких здібностей (TP_{Esmax} – рис.5.17.в) подальше зростання та розвиток можливе при екстенсивному використанні знань (фаза 4), що спричиняє оптимізацію використання підприємницьких здібностей та формує інформаційно-технологічний ракурс науково-технічного прогресу, в результаті чого відбуваються кількісно-якісні зміни у складі праці та капіталу.

При досягненні максимуму віддачі від знань (TP_{Knmax} – рис.5.17.г), вичерпавши можливості від використання праці, капіталу, підприємницьких здібностей та знань, активізується процес використання землі (фаза 5), що за попередніх етапів впровадження ідеї залишалася відносно постійним чинником розвитку.

Це обумовлює найбільш доступне зовнішньому спостереженню (явне) змінювання розмірів підприємства. На фоні нарощування земельного ресурсу переглядаються умови використання інших ресурсів з визначенням завершальних в цьому циклі оптимальних обсягів їх використання й переглядом якісного складу. В результаті проходження 5 фаз, що відтворюють

цикл впровадження змін та виступають мінімальним прогресивним циклом підприємства, досягається максимальна віддача від землі (TP_{Ldmax} – рис.5.17.д) та сукупна максимальна віддача від економічних ресурсів (TP_{max} – рис.5.17.е).

Таким чином, максимум віддачі (TP_{max} на рис.5.17.е) досягається при залученні менш, ніж 100% ресурсів, а залучення повністю 100% ресурсів у поточний процес змін спричинило б втрату дієздатності підприємства – його ліквідацію, що пояснюється наступними положеннями:

- безперервність розвитку забезпечується внутрішніми протиріччями через наявність одночасно декількох ідей, що спричиняють зміни на підприємстві;
- актуальність (домінування) однієї ідеї на фоні існування інших ідей забезпечує підпорядкованість дій одній меті;
- спадковість розвитку передбачає актуалізацію наступної ідеї на тлі попередньої ідеї, що втратила актуальність;
- циклічність розвитку обумовлює повторення ідей на більш високому рівні розвитку – спіраль.

По завершенню прогресивного циклу змін підприємство може розпочати впровадження наступних змін або зупинитися на досягнутому рівні й намагатися його закріпити. У першому випадку відбувається перехід до наступного прогресивного циклу змін (наступний етап універсального циклу розвитку), а в другому випадку – в разі десинхронізації процесів діяльності підприємства з процесами у його зовнішньому середовищі розпочинається процес деградації підприємства.

Деградація підприємства також має вигляд циклу змін (регресійний цикл змін), пов'язаних із залученням все більшої кількості ресурсів підприємства у поточний прогресивний цикл змін, що приводить до зниження віддачі від ресурсів та супроводжується скороченням використання ресурсів в інших паралельних процесах на підприємстві, що відносяться до впровадження інших ідей, тим самим знищуючи передумову розвитку підприємства – внутрішні протиріччя. Структура регресивного циклу змін формується в результаті

залучення підприємством виробничих чинників у зворотному по відношенню до прогресивного циклу змін порядку: земля, знання, підприємницькі здібності, капітал і праця.

Розглянемо специфіку стадій індивідуального розвитку підприємства.

Стадія створення підприємства – це неформалізована діяльність від народження підприємницької ідеї до юридично оформленого та фактично реалізованого сполучення усіх ресурсів у вигляді конкретного підприємства, готового до здійснення роботи. Зважаючи на множину суб'єктивних (індивідуальні характеристики людини: схильність до ризику, організованість, зваженість, уява тощо) і об'єктивних (державне сприяння підприємництву) причин, що стимулюють виникнення підприємницьких ідей і спонукають людей до здійснення підприємницької діяльності, тривалість цієї стадії розвитку підприємства дуже варіативна, однак містить вісім етапів:

1. Формування ідеї/концепції.
2. Аналіз ринку та оцінювання можливостей, пошук ринкової ніші.
3. Техніко-економічне обґрунтування проекту.
4. Визначення джерел фінансування проекту: власні кошти або пошук співвласників, можливість кредитування, прийняття засновницьких документів.
5. Організація підприємства: реєстрація, внесення установчого капіталу, відкриття рахунків, отримання ліцензій.
6. Підготовка робочої документації та деталізація поточного плану.
7. Формування активів: Укладання угод з постачальниками та збутовими організаціями, набір персоналу.
8. Реалізація проекту: розміщення, монтаж устаткування, підготовка виробництва, ознайомлення з робочими місцями працівників.

Траєкторію змін, що відображають процес формування підприємницької ідеї, також визначає крива дифузії інновацій. В разі відповідності змін, що несе у собі ідея, умовам локального поточного економічного простору відбувається втілення підприємницької ідеї у продукт – матеріалізація підприємницької ідеї

у підприємство – й відбувається перехід до стадії прогресу.

Тривалість протікання стадії прогресу залежить від індивідуальних можливостей підприємства в адаптації до зовнішнього середовища та може тривати менше або більше одного універсального циклу розвитку. Вісім етапів стадії розвитку відповідають змісту восьми етапів історичного розвитку підприємства. В моделі суспільно-економічного розвитку (див. §4.2) було продемонстровано, що перехід з етапу на етап відбувається внаслідок взаємодії підприємств з іншими підприємствами, що спричиняє втрату підприємством рівноваги. Тому пік кожного етапу на рис.5.14 відповідає моменту встановлення нової рівноваги, що відповідає умовам цієї фази. Ідея полягає в тому, що кожному етапу циклу розвитку відповідає певний тип атрактора. Кожна втрата рівноваги (вихід з під впливу атрактора) – це криза, що може слугувати межею між фазами. В ході кризи підприємство або вибудовує нову поведінку, в результаті якої відбувається перебудова підприємства й досягається нова рівновага, або через неспроможність трансформуватися підприємство переходить в стадію регресу.

В стадії старіння відбувається патологічне порушення однієї з функцій підприємства, що тягне за собою порушення в інших функціональних областях. Тривалість цієї стадії залежить від максимальної фази прогресу, якої досягло підприємство в ході розвитку, можливостей використання минулих досягнень, зацікавленості певних агентів зовнішнього середовища.

Таким чином, розроблена поле-об'єктна теорія розвитку підприємства, що включає концепції історичного та індивідуального розвитку підприємства, є конкретизацією універсальної поле-об'єктної методології для теорії економіки, цілісно описує основні закономірності розвитку підприємств, створюючи умови для аналізу, оцінювання та прогнозування розвитку конкретних підприємств незалежно від їх галузевої належності, пропонує взаємозв'язок різних мікроекономічних та макроекономічних концепцій в єдину теорію, забезпечує синтез наукових досягнень різних галузей науки.

5.3. Прикладні інструменти забезпечення керованості розвитку підприємства

Розроблена поле-об'єктна теорія розвитку підприємства описує закономірності індивідуального та історичного розвитку підприємств. Застосування запропонованої теорії на практиці потребує визначення засобів та конкретних кроків реалізації теоретичних положень.

Зважаючи на універсальний, але місткий характер поле-об'єктної теорії розвитку, на поточному етапі вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу на ключових аспектах теорії та виділити наступні практичні напрями реалізації теоретичних положень:

по-перше, застосування концепції восьми-етапного розвитку підприємства передбачає розробку теоретико-методичного підходу до визначення рівня розвитку підприємства, на підставі якого можлива ідентифікація положення підприємства по відношенню до характеристик середовища, визначення ключової функції підприємства, актуалізація якої забезпечує розвиток на поточному етапі, та основного протиріччя, подолання якого необхідне для переходу на наступний етап розвитку;

по-друге, практичне застосування концепції поле-об'єктної побудови підприємства, презентованої у вигляді фреймово-метафоричної моделі підприємства, потребує обґрунтування теоретико-методичного підходу до діагностування організаційних патологій в розвитку підприємства, що дозволить систематизувати види організаційних порушень за сферою виникнення, напрямом та глибиною порушення, комплексно ідентифікувати порушення в діяльності підприємства та визначити напрями їх коригування й усунення;

по-третє, застосування параметричної моделі підприємства та двох попередніх підходів потребує формування цілісного підходу до управління

розвитком підприємства у вигляді організаційного забезпечення цього процесу.

Тому враховуючи попередньо розроблені прикладні аспекти дослідження логіка забезпечення практичної актуальності запропонованої поле-об'єктної теорії може бути проілюстрована за допомогою рис.5.19.

Рис.5.19. Практична адаптованість поле-об'єктної теорії розвитку підприємства

5.3.1. Теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства

Визначення ключових якісних характеристик репрезентативного підприємства на кожному етапі історичного розвитку та взаємозв'язок історичного та індивідуального розвитку підприємства уможливило розробку теоретико-методичного підходу до визначення розвитку підприємства.

Необхідна конкретизація та практична ідентифікація якісних характеристик діяльності підприємства, для забезпечення якої дані з §5.2.1 сформовані у вигляді матриці (табл.5.2):

виробництво: зростання складності технології та об'ємності випуску продукту, що відображається у переході від випуску низькоякісного продукту до високоякісного продукту, від одиничного типу виробництва до масового типу;

маркетинг: розширення ринкової ніші від окремих одиничних продаж і відповідно конкретних характеристик продукту до глобального ринку з універсалізацією характеристик продукту відповідним змінюванням політики позиціонування;

логістика: поступове змінювання типу логістичної системи «від можливостей виробника» («push») до «від можливостей споживача» («pull»), що забезпечує перехід від періодичності до безперервності діяльності з відповідною зміною типу взаємодій;

фінанси: зростання інтеграції виробничих підприємств з іншими суспільно-господарючими об'єктами супроводжується залученням все більшої кількості зовнішніх джерел фінансування та зростанням складності об'єднань, що виражається у відповідних типах формування капіталу;

політика: централізоване управління виробництвом вузькопрофільного продукту розширюється, додаються зв'язані непрофільні види діяльності та формується децентралізована структура управління;

Таблиця 5.2

Характеристика рівнів розвитку підприємства (розроблено автором)

Функціональна область / Етапи розвитку	Технологічний етап	Інституціональний етап	Підприємницький етап	Конвенційний етап	Організаційний етап	Інформаційний етап	Стратегічний етап	Синтектичний етап
виробництво	одиничне виробництво низькотехнологічного продукту	виробництво партіями	дрібно серійне виробництво	серійне виробництво	масове виробництво	гнучко-орієнтоване потокове виробництво	масове виробництво диференційованого продукту	замкнений цикл виробництва високо-технологічного продукту
маркетинг	конкретизація, спеціальні ознаки продукту	локалізація, формальні ознаки	регіоналізація, функціональні ознаки	кластерізація, предметні ознаки (сфера застосування)	націоналізація, національна ідентифікація	інтернаціоналізація, ідеологічні ознаки	наднаціоналізація, культурні ознаки	глобалізація, універсальні цінності
логістика	виробничі комунікації; відносини – використання	маркетингові комунікації; співіснування	транспортно-закупівельні комунікації; конкуренція	фінансові комунікації; зв'язана конкуренція	організаційні комунікації; співпраця	контрольно-регуляторні комунікації;	стратегічні комунікації	адаптаційні комунікації (безперервність)
фінанси	індивідуальне (сімейне) підприємство; самофінансування	пайовий бізнес; пайове фінансування	товариство; товарне кредитування	корпорація; банківське кредитування	холдинг; бюджетне фінансування	комбінат; взаємне фінансування підприємств	конгломерат; безоплатне фінансування (фандрайзінг)	глобальна інтегрована мережа; суспільне фінансування (краудфандинг)

Продовження табл.5.2

Функціональна область / Етапи розвитку	Технологічний етап	Інституціональний етап	Підприємницький етап	Конвенційний етап	Організаційний етап	Інформаційний етап	Стратегічний етап	Синтетичний етап
політика	проста лінійна структура	лінійно-штабна структура управління	функціональна структура управління	функціональна штабна структура управління	ієрархічна структура управління	дивізійна структура управління	органічна структура (поліархія)	органічна структура (гетерархія)
культура	прямий нагляд, виробничі прийоми	непрямий нагляд (облік); виробничі правила	календарний графік, виробничі методи	план; виробничі підходи	бюджет; виробничі принципи	стратегічний план; підприємницька ідеологія	місія, сценарій; організаційна культура	бачення, ідея; корпоративний світогляд
наука	інертність, самозбереження	пасивність, самовідтворення	реактивність, самоствердження	преактивність, самодостатність	активність, самоорганізація	прогресивність, самоудосконалення	проактивність, самоактивація	креативність, самопрограмування
освіта	апробація (спійкість)	типізація (екстенсифікація)	раціоналізація (ефективність)	стандартизація (стабільність)	структуризація (оптимальність)	комбінування, диференціація (індивідуалізація)	трансформація (лідерство)	гармонізація – синтез (унікальність)
метафора	організація як "джунгли", споживчий світогляд	організація як "арена", формалістичний світогляд	організація як "джунгли", конкурентний світогляд	організація як "конвенція", релятивістський світогляд	організація як "піраміда", ієрархічний світогляд	організація як "мережа", системний світогляд	організація як "театр", трансформаційний світогляд	організація як "організм", холистичний світогляд

культура: значний контроль діяльності зі встановлення жорстких параметрів, фіксування постійних обов'язкових взаємодій підприємства замінюється введенням діапазону показників й неформальними методами контролю, що дозволяє гнучко реагувати на ринкові зміни;

наука: від дослідження проблем в діяльності підприємства та формування відповідної стратегії поведінки (пасивність) відбувається перехід до більш активної цілеспрямованої поведінки, самостійного ініціювання змін та прогнозування;

освіта: адаптація наявних навичок до вимог виробництва та зовнішнього середовища, соціалізація та професіоналізація стає недостатньою – все більшу роль відіграє навчання з метою формування нових навичок, зростає інтелектуалізація праці.

Визначення рівня розвитку підприємства за даним теоретичним підходом подано у вигляді методики, етапи якої зображені на рис.5.20. Використання запропонованої методики продемонструємо на прикладі ДП «Антонов».

Етап 1. Загальний принцип аналізу стану чинників зовнішнього середовища та визначення характеру впливу на діяльність підприємств узагальнено зображено на рис.2.16, а для авіабудівних підприємств – на рис.3.20. На цьому етапі необхідно визначити, враховуючи технологічні особливості діяльності підприємства (в нашому випадку – авіабудування), глобальні тенденції за кожною складовою зовнішнього середовища підприємства, розділити їх на позитивні та негативні. Дані аналізу глобальних зовнішніх чинників розвитку авіабудівних підприємств наведено в §3.2.1-2. Уточнення цих тенденцій для чинників безпосереднього оточення ДП «Антонов» та визначення специфіки, що прослідковується в диспропорційності секторів економіки (за допомогою 16-секторальної моделі економіки), продемонстровано в §3.3.1. На основі визначення якісного характеру чинників зовнішнього середовища потрібно виділити глобальні та безпосередні вимоги до організації діяльності підприємства, що проілюстровано на рис.3.31 і рис.3.42. Визначення кількісно-якісних вимог до діяльності сучасних авіабудівних підприємств є узагальненням тенденцій на авіаринку за кожним

чинником зовнішнього середовища й логічним продовженням впливу цих чинників на поведінку авіабудівних підприємств.

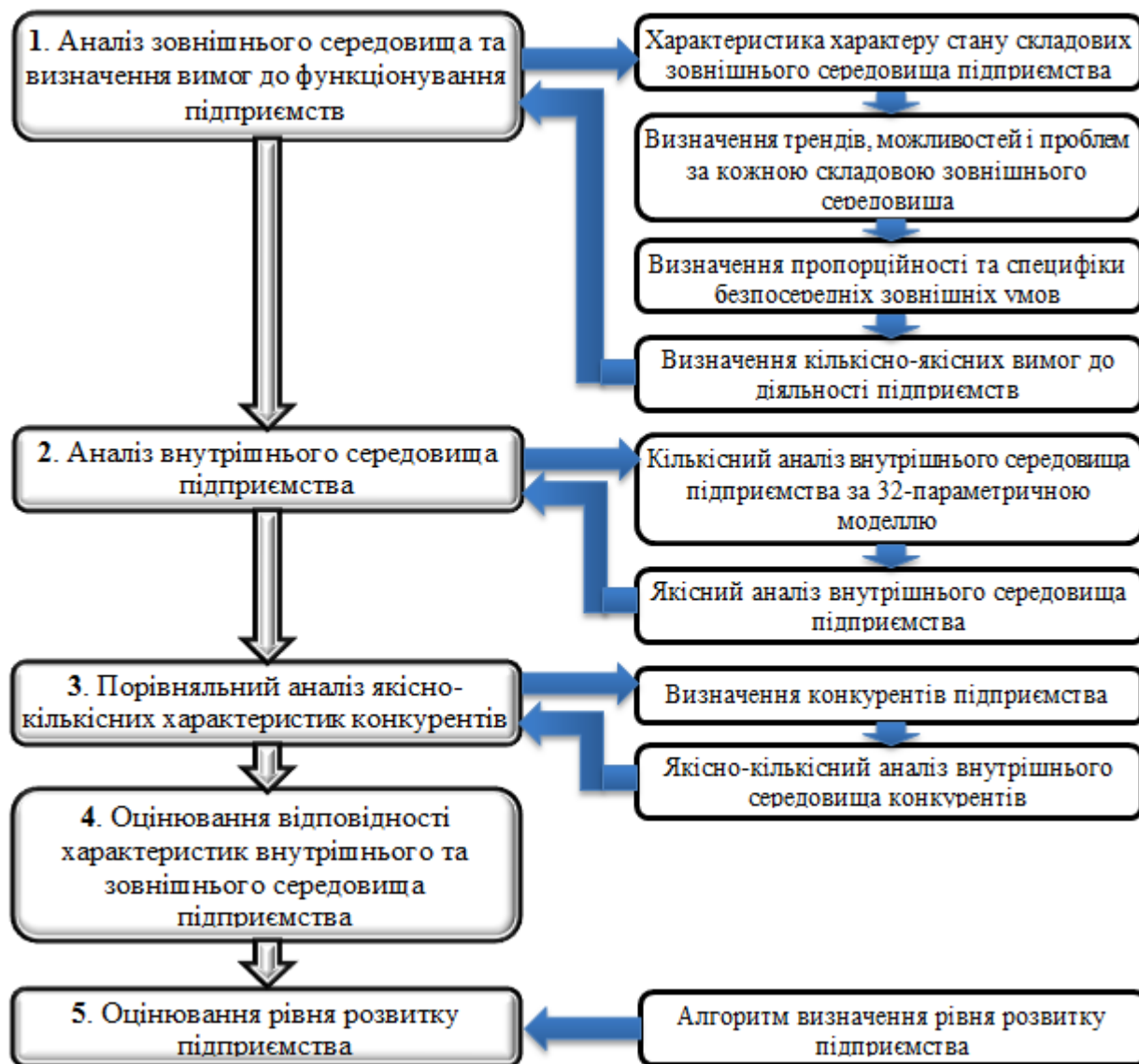

Рис.5.20. Методика оцінювання рівня розвитку підприємства (розроблено автором)

Етап 2. Аналіз кількісних характеристик внутрішнього середовища авіабудівних підприємств здійснюється шляхом розрахунку 32 показників, що характеризують результативність діяльності підприємства за 8 функціональними сферами підприємства за період не менш як п'ять років (рис.3.32). Підбір показників визначається, насамперед, доступністю даних, необхідних для розрахунку, для одночасно внутрішнього та зовнішнього оцінювання. Аналіз ключових якісних характеристик поведінки підприємств передбачає проведення якісного аналізу інформаційних джерел (доступні

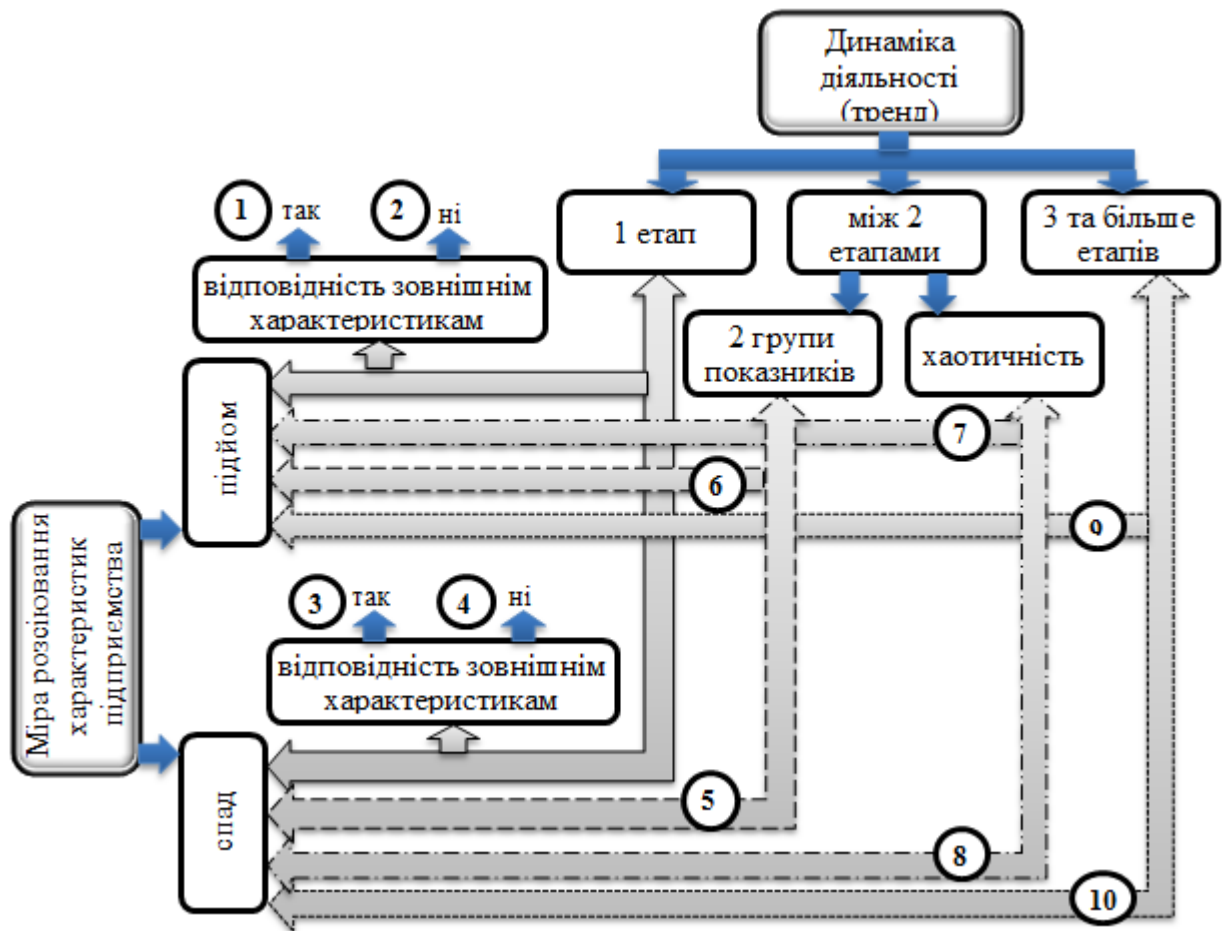
прогнози компаній та аналітичні матеріали, статті у періодичних масових джерелах та наукові статті), що характеризують функціонування підприємств. Розрахунок показників, що характеризують внутрішнє середовище ДП «Антонов», та результати якісного аналізу подані в табл.3.5 та матеріалах §3.3.2.

Етап 3. Порівняльний аналіз якісно-кількісних характеристик конкурентів передбачає виділення ключових гравців на ринку та проведення дослідження їх внутрішнього середовища за попередньо указаною методикою аналізу внутрішнього середовища. Розрахунок кількісних параметрів конкурентів надано у табл.3.3, а матеріали §3.3.3 містять результати якісного аналізу. Порівняння характеристик діяльності ДП «Антонов» з конкурентами пропонується здійснювати у вигляді радіальної діаграми (рис.3.44), на яку пропонується нанести значення показників і сформувати три криві – крива характеристик ДП «Антонов», крива мінімальних значень характеристик конкурентів і крива максимальних значень характеристик конкурентів. Подання результатів аналізу в такому вигляді забезпечує наочність порівняння: доступність усіх даних, визначення глибини відхилення значень ДП «Антонов» і напряму відхилень.

Етап 4. Визначення міри відповідності якісних характеристик внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства пропонується сформувати у вигляді квадранту відповідності, як це зображено для ДП «Антонов» на рис.3.45, а для лідерів авіабудівного ринку – на рис.3.34.

Етап 5. Для оцінювання рівня розвитку підприємства потрібно на матриці характеристик розвитку підприємства (табл.5.2) відмітити стовбець характеристик підприємства, що відповідають поточним вимогам зовнішнього середовища, та за допомогою іншого виду заливки – фактичні характеристики підприємства. Для ДП «Антонов» це зображено в табл.5.3. В разі виявлення невідповідності очікуваних і фактичних характеристик можливі чинники формування остаточного висновку: по-перше, залежно від динаміки змінювання показників підприємства та побудови тренду (зростання, спад,

стабільність) визначається стадія індивідуального розвитку підприємства – прогрес або регрес (особливе значення для динамічного аналізу має показник темпів зростання активів та/або виробництва), по-друге, залежно від розсіювання якісних характеристик (невідповідність одному етапу розвитку) висновок про рівень розвитку для підприємства формується з урахуванням даних про динаміку. Логіка визначення рівня розвитку підприємства зображена на рис.5.21.

1 – зріле підприємство – одне із лідерів ринку	6 – рівень розвитку визначається за вищим рівнем, в разі відхилення від рівня розвитку зовн. середовища – необхідна діагностика організаційних патологій
2 – підприємство-новачок; стадія прогресу	7 – стадія прогресу, але значна криза в діяльності
3 – початок кризи	8 – стадія регресу; рівень розвитку визначається за нижчим рівнем; значна криза
4 – стадія регресу; чим більша невідповідність із зовнішнім середовищем, тим більша деградація	9 – терміново потрібна діагностика організаційних патологій; скоріше за все наявна зовнішня підтримка, що обумовлює підйом
5 – рівень розвитку визначається за нижчим рівнем; чим більша невідповідність із зовнішнім середовищем, тим більша деградація	10 – терміново потрібна діагностика організаційних патологій; тривалий регрес

Рис.5.21. Алгоритм визначення рівня розвитку підприємства (розроблено автором)

Для ДП «Антонов» здійснимо визначення рівня розвитку за допомогою табл.5.3.

Виробництво. Останні десять років випускається від 1 до 10 літаків на рік (дані §3.3.1), тобто тип виробництва – одиничний за наявності невикористаних виробничих потужностей. Зниження собівартості продукції здійснюється за рахунок дотримання невисокого рівня оплати праці, зосередження на основних технічних характеристиках літаків, залучення постачальників з нижчою ціною. Тому значення технологічних показників відстають від еталонних. *Висновок: етап 1.*

Маркетинг. Продукція позиціонується за критеріями «нижча від конкурентів ціна» та «специфічні характеристики літака» (наприклад, Ан-148 має можливість злітати та приземлятися на ґрунтове покриття – рис.3.43), не існує широкої мережі обслуговування, бренд «Антонов» застаріває, оскільки базується на минулих технічних досягненнях. Тому перспективними нішами збуту є обмежені регіони світу. В межах України, незважаючи на присвоєння стратегічного статусу авіабудуванню, частка ДП «Антонов» у ВВП у 2012 р. складала 0,1%. Незважаючи на одиничне виробництво, показники рентабельності мають значення на рівні з відповідними показниками лідерів ринку. *Висновок: етап 1-2.*

Логістика. Ділова активність трохи нижча за конкурентів, але показники мають задовільне значення, хоча необхідно враховувати, трактуючи значення загальної оборотності активів, значний знос основних фондів. Головну роль відіграє транспортно-закупівельна логістика, оскільки спостерігається орієнтація підприємства на конкурентні, а не коопераційні відносини (ДП «Антонов» не має замкненого циклу виробництва й мав нетривалий період співпраці з «Об'єднаною авіабудівною корпорацією»). *Висновок: етап 3.*

Фінанси. Хоча ДП «Антонов» входить у склад ДАК «Антонов», корпоративна структура має формальний характер, оскільки нею передбачається наявність інтегрованого фінансово-промислового капіталу. Натомість підприємство є державною власністю та, відповідно, серед його

фінансових джерел значно переважають власні кошти, застосовується цільове фінансування, довгострокові банківські кредити. Однак для забезпечення сучасного рівня виробництва літаків наявного рівня фінансування без активної кооперації недостатньо. *Висновок: формально етап 4.*

Політика. На підприємстві існує ієрархічна структура управління з державним контролем, значна концентрація діяльності сполучається з наявністю непрофільних активів, що відповідає умовам незв'язаної диверсифікації. Ринкова частка підприємства на світовому ринку авіабудування дуже незначна. *Висновок: етап 5.*

Культура. Регуляторна діяльність на підприємстві здійснюється формально на основі стратегічного плану, однак на практиці застосовується календарний план, оскільки діяльність планується, виходячи із фактичних замовлень на короткостроковий період. Крім того, діяльність ДП "Антонова" значно залежить від значної кількості дозволів на будівництво літаків, розміщення комунікацій, оздоблення та експлуатаційні характеристики літаків, що відповідним чином сприяє більшому рівню контролю на підприємстві. В результаті спостерігаються процеси бюрократизації. *Висновок: формально – етап 6, фактично – етап 3.*

Наука. Темпи зростання діяльності підприємства давно відстають від темпів розвитку ринку. Відповідно на підприємстві наявне морально застаріле обладнання, спостерігається низька інвестиційна активність, пасивний характер має співпраця з науково-дослідними установами, застосовується стратегія оборони. Мотивація підприємства відповідає самозбереженню. *Висновок: етап 1.*

Освіта. Наявність нематеріальних активів у вигляді інтелектуальних здобутків минулого дозволяють підприємстві існувати. Однак сучасний рівень підготовки кадрів на підприємстві, формальний характер кадрової політики та системи стимулювання оплати праці, відтік інтелектуальних кадрів і виробничого персоналу призводять до втрачання ефекту навчання та ефекту досвіду. Підприємство займається осучасненням технологій, розроблених у минулому. Результат – нетривка стійкість. *Висновок – етап 1.*

Таблиця 5.3

Оцінювання рівня розвитку ДП «Антонов» (сформовано за даними §3.3)

Етапи розвитку / Функціональна область	виробництво	маркетинг	логістика	фінанси	політика	культура	наука	освіта
Технологічний етап	Одиничне виробництво, технологічні показники < еталонних						Мотивація – само-збереження; стратегія оборони; після тривалого спаду незнач. стабілізація	Результат – стійкість, значна плинність кадрів
Інституціональний етап		Локальний масштаб діяльності; рентабельність = ринк. еталону						
Підприємницький етап			Конкурентні відносини; транспортно-закупівельна логістика			Реальний календарний графік		Модернізація продукту, наявність минулих досягнень
Конвенційний етап				Корпоративна організаційна форма; фінансові показники = нормативним				
Організаційний етап				Цільове державне фінансування	Ієрархічна структура управління, наявність не зв'язаної диверсифікації			
Інформаційний етап						Формальний стратегічний план		
Стратегічний етап	Сучасний період розвитку							
Синтетичний етап								

Отже, ДП «Антонов» знаходиться на нижчому етапі стадії регресу. Тому для формування подальших висновків відносно напрямів антикризової стратегії необхідне проведення діагностики організаційних патологій.

Таким чином, запропонований теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства є універсальним підходом, який, незважаючи на специфіку підприємства, дозволяє оцінити рівень розвитку підприємства, враховуючи стан і динаміку усіх функціональних сфер діяльності з використанням якісних і кількісних характеристик діяльності. При визначенні рівня розвитку передбачається та пропонується шлях узгодження розбіжностей через неоднозначних параметрів, отриманих в ході оцінювання, для формування єдиного висновку.

5.3.2. Теоретико-методичний підхід до діагностування організаційних патологій

В ході розвитку підприємство, проходячи перехідні періоди та кризи, стикається с проблемами недосягнення встановлених цілей, збоїв у роботі, втратою ринкових позицій і т.д. Зазначені негативні прояви в діяльності підприємства обумовлюються виникненням ***організаційних патологій*** – *відхилень в діяльності, що спричиняють дисфункцію*. На нашу думку, можливі організаційні патології спричиняються порушенням норми співвідношення складових активів в ході неадекватної політики підприємства. Тому на відміну від наявного в сучасній економічній практиці виділення трьох видів організаційних патологій (структурні, управлінських рішень, організаційних відносин) ми пропонуємо інший підхід, що систематизує можливі патології за функціональними областями підприємства залежно від міри порушення норми співвідношення складових активів.

Однак для систематизації видів патологій, насамперед, варто розглянути специфіку діяльності підприємства, що супроводжується певною схильністю до співвідношення складових активів, та обґрунтувати припустимі співвідношення

складових активів, що забезпечують «нормальне» функціонування підприємства – стабільне виконання усіх функцій.

З нашої точки зору, чинником, що визначає специфіку формування складу активів підприємства, є вид потреби (потреба підприємства), на задоволення якої спрямована діяльність підприємства (табл.5.4). Обґрунтуємо цю специфіку:

1. Визначення *співвідношення продуктивних і споживчих активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення прямих або непрямих потреб. *Пряма потреба* – потреба, що може бути задоволена шляхом безпосереднього споживання. *Непряма потреба* – потреба, задоволення якої потребує здійснення виробництва (додаткової обробки). Підприємство може займатися виробництвом низькоякісних благ (непряма потреба), що відображається у короткому виробничому циклі, тоді в своїй діяльності при врахуванні попиту воно має орієнтуватися на ціновий чинник, оскільки еластичність попиту за доходом – негативна, а в складі його активів переважатимуть споживчі активи. Або підприємство може виготовляти високотехнологічний продукт, що відноситься до нормальних благ (пряма потреба). В такому разі його виробничий цикл буде тривалим, багато ланцюговим, в його діяльності важливим будуть нецінові чинники, існуватиме позитивна еластичність попиту за доходом, а в складі активів переважатимуть продуктивні активи.
2. Визначення *співвідношення специфічних і універсальних активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення конкретних або абстрактних потреб. *Конкретна потреба* – потреба, що може бути задоволена за допомогою конкретного блага. *Абстрактна потреба* – потреба, задоволення якої пов'язано зі здійсненням певного процесу. В разі спрямованості підприємства на задоволення конкретних потреб підприємство займається виготовленням обмеженого продукту (орієнтація на специфічні характеристики продукту), у формуванні його

виторгу головну роль відіграватиме ціновий ефект, а в складі його активів превалюватимуть реальні активи. Натомість, якщо підприємство орієнтоване на задоволення абстрактних потреб, то воно займається наданням послуг (орієнтація на виконання певних дій), у формуванні виторгу головну роль відіграє кількісний ефект, а в складі його активів переважають універсальні активи.

Таблиця 5.4

Специфіка формування складу активів залежно від потреби (розроблено автором)

Вид активів	Вид потреби	Специфіка діяльності підприємства	Характерне співвідношення активів
Споживчі активи / продуктивні активи	Прямі потреби	Випуск низькоякісного блага, простий технологічний процес (короткий виробничий цикл), негативний ефект доходу	Споживчі активи > продуктивні активи
	Непрямі потреби	Випуск нормального блага, багатоланцюговий технологічний процес (тривалий виробничий цикл), позитивний ефект доходу	Споживчі активи < продуктивні активи
Спеціалізовані активи / універсальні активи	Конкретні потреби	Виробництво товару, ціновий ефект	Спеціалізовані активи > універсальні активи
	Абстрактні потреби	Надання послуги, кількісний ефект	Спеціалізовані активи < універсальні активи

Вид активів	Вид потреби	Специфіка діяльності підприємства	Характерне співвідношення активів
Необоротні активи / оборотні активи	Довгострокові потреби	Випуск довгострокових благ, ефект накопичення	Необоротні активи > оборотні активи
	Короткострокові потреби	Випуск короткострокових благ, ефект обороту	Необоротні активи < оборотні активи
Власні активи / залучені активи	Індивідуальні потреби	Випуск продукту особистого користування, ефект капіталізації, значний внутрішній оборот	Власні активи > залучені активи
	Колективні потреби	Випуск продукту спільного користування, ефект кооперації, значний зовнішній оборот	Власні активи < залучені активи
Концентровані активи / децентралізовані активи	Первинні потреби	Випуск базисного блага, ефект масштабу	Концентровані активи > децентралізовані активи
	Вторинні потреби	Випуск диференційованого блага, ефект різноманіття	Концентровані активи < децентралізовані активи
Постійні активи / змінні активи	Безумовні потреби	Випуск продуктів постійного попиту, ефект контролю	Постійні активи > змінні активи
	Умовні потреби	Випуск продуктів імпульсивного попиту, граничний ефект	Постійні активи < змінні активи

Вид активів	Вид потреби	Специфіка діяльності підприємства	Характерне співвідношення активів
Оперативні активи / стратегічні активи	Поточні потреби	Випуск продукту активного попиту, ефект негативного зворотного зв'язку	Оперативні активи > стратегічні активи
	Майбутні потреби	Випуск продукту пасивного попиту, ефект позитивного зворотного зв'язку	Оперативні активи < стратегічні активи
Матеріальні активи / нематеріальні активи	Реальні потреби	Випуск традиційного продукту, ефект досвіду	Матеріальні активи > нематеріальні активи
	Ідеальні потреби	Випуск інноваційного продукту, ефект навчання	Матеріальні активи < нематеріальні активи

3. Визначення співвідношення необоротних і оборотних активів на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення довгострокових або короткострокових потреб. *Довгостроковими потребами* вважаються потреби, що актуальні протягом тривалого періоду часу (понад календарний рік), а *короткостроковими потребами* – швидкоплинні потреби, що мають силу нетривкий час (менше календарного року). При орієнтації підприємства на задоволення довгострокових потреб підприємством випускається благо тривалої експлуатації (довгострокове благо), що відображається у превалюванні необоротних активів у складі його активів через повільний оборот капіталу й відповідно значну потребу в запасах та у важливості ефекту накопичення в діяльності підприємства. При орієнтації підприємства на короткострокові потреби – випускається благо одноразового

використання (короткострокове благо), а у складі активів підприємства превалюють оборотні активи, наявний швидкий оборот капіталу, важливу роль в діяльності підприємства відіграє ефект обороту.

4. Визначення *співвідношення власних і залучених активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення індивідуальних або колективних потреб. Під *індивідуальною потребою* розуміється потреба, що задовольняється підприємством автономно, без будь-якої допомоги, а під *колективною потребою* – потреба, що може бути задоволена шляхом об'єднання зусиль підприємств. Якщо підприємство задовольняє індивідуальні потреби, то ним випускається продукт особистого користування, в його діяльності використовуються переваги автономності та акцентуються увага на ефекті капіталізації, превалює внутрішній оборот, а в складі активів переважають власні активи. В разі задоволення колективних потреб – випускається продукт спільного користування, використовуються переваги ефекту кооперації, превалює зовнішній оборот та в активах переважають залучені активи.
5. Визначення *співвідношення концентрованих і децентралізованих активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення первинних або вторинних потреб. До *первинних потреб* відносяться безальтернативні потреби, задоволення яких є життєво важливою необхідністю. *Вторинні потреби* – потреби-вибору, тобто потреби, що мають альтернативні способи задоволення. Орієнтація підприємства на первинні потреби відображається в зосередженні на основному виді діяльності й централізації управління, випуску базисного продукту (з ключовими функціональними характеристиками) та використанні переваг ефекту масштабу, що супроводжується превалюванням у складі активів концентрованих активів. Натомість орієнтація підприємства на вторинні потреби виражається у наявності декількох приблизно рівноцінних видів діяльності й децентралізації управління, випуску диференційованого продукту (наявність допоміжних характеристик) та використанні вигід

ефекту різноманіття, в результаті чого у складі активів превалюють децентралізовані активи.

6. Визначення *співвідношення постійних і змінних активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення умовних або безумовних потреб. *Безумовними потребами* називаються незалежні від обставин, постійні потреби. *Умовні потреби* – це неоднозначні потреби, що можуть актуалізуватися та змінюватися залежно від різних обставин. В разі спрямування підприємства на задоволення безумовних потреб підприємство випускає продукт постійного попиту, його діяльність має постійний, плановий характер, використовується ефект контролю, що відображається у переважанні у складі активів постійних активів. Натомість, при спрямуванні підприємства на задоволення умовних потреб здійснюється випуск продуктів імпульсивного попиту, діяльність має стохастичний характер, акцентується увага на граничному ефекті (встановленні максимальних і мінімальних граничних значень відхилень) й зростає частка змінних активів у складі активів підприємства.
7. Визначення *співвідношення оперативних і стратегічних активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення оперативних або майбутніх потреб. *Поточні потреби* – потреби, пов'язані з підтриманням/укріпленням поточного становища підприємства. *Майбутні потреби* – неявні потреби, що пов'язані з положенням підприємства у майбутньому. Підприємство, спрямовуючи зусилля на задоволення поточних потреб, виробляє продукт активного попиту (діюча мотивація споживачів), тим самим займається укріпленням свого поточного ринкового становища, що обумовлює значимість ефекту негативного зворотного зв'язку та переважання в складі активів оперативних активів. Якщо діяльність підприємства спрямовується майбутніми потребами, то виробляється продукт пасивного попиту (потрібне стимулювання споживачів через приховану мотивацію), значну роль відіграє ефект позитивного зворотного зв'язку, що спричиняє

превалювання у складі активів підприємства стратегічних активів.

8. Визначення *співвідношення матеріальних і нематеріальних активів* на підприємстві пов'язане з орієнтацією підприємства на задоволення реальних або ідеальних потреб. *Реальні потреби* – потреби, що можуть бути задоволені наявними засобами. *Ідеальні потреби* – потреби, задоволення яких на практиці неможливо й потребує нових можливостей. В разі орієнтації підприємства на задоволення реальних потреб підприємством продукується традиційний продукт, що виражається в осучасненні, пристосуванні наявних засобів для задоволення потреб, в результаті чого актуалізується роль ефекту досвіду в діяльності підприємства та у складі активів переважають матеріальні активи. Натомість орієнтація підприємства на задоволення потенціальних потреб проявляється у створенні інноваційного продукту, який не має аналогів у реальності, що вимагає у підприємства формування нових навичок, актуалізує роль ефекту навчання та спричиняє превалювання у складі активів нематеріальних активів.

Таким чином, нами пропонується визначення восьми узагальнюючих показників, що відображають адекватність реалізації восьми функціональних областей на основі відповідності значення показника одній з п'яти зон – турбулентності, гальмування та керованості (значення від 0,4 до 0,6) та двох зон патологій (табл.5.5).

Нормативний діапазон значень показника [0,4-0,6] визначається як таке відхилення від балансу, що дозволяє скористатися перевагами спеціалізації, але не несе загрози втрати важливої життєздатної властивості підприємством (правило золотого розтину), оскільки набуття прояву однієї властивості супроводжується зниженням прояву іншої, діалектичної властивості (див. табл.5.5).

Організаційними патологіями ми називаємо такі відхилення від норми, що мають незворотний характер змін. Відносно базового показника, обраного для діагностики патології, зона максимальних його значень (0,81-1) відноситься

до гіпербіотичної патології, а зона мінімальних значень (0-0,19) – до гіпобіотичної патології.

Таблиця 5.5

Характеристика зон відхилень показників (розроблено автором)

Показник	Властивість, що втрачається	Діапазон значень показника					Властивість, що набувається
		Гіпобіотична патологія	Зона гальмування	Норма	Зона турбулентності	Гіпербіотична патологія	
		0÷0,19	0,2÷0,3 9	0,4÷0,6	0,61÷0, 8	0,81÷1	
<u>продуктивні активи</u> активи	масовість (одночасність)						технологічність
<u>універсальні активи</u> активи	прибутковість						ліквідність
<u>оборотні активи</u> активи	безперебійність						мобільність
<u>залучені активи</u> активи	автономність						забезпеченість
<u>децентралізовані активи</u> активи	вагомість						різноманітність
<u>змінні активи</u> активи	детермінованість						гнучкість
<u>стратегічні активи</u> активи	стійкість						активність
<u>нематеріальні активи</u> активи	дієвість						потенціальність

Розглянемо види організаційних патологій за функціональними областями (табл.5.6).

Виробничі організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «виробництво») виникають внаслідок відхилення від норми коефіцієнта технологічності ($K_{\text{техн}}$) – частки продуктивних активів у складі активів підприємства, оскільки нормативне значення показника відповідає випуску продукту прийнятної якості за доступною ціною.

Таблиця 5.6

Види організаційних патологій та критерії їх визначення (розроблено автором)

Функціональна область	Критерій оцінювання порушень	Гіпобіотична патологія (0÷0,19)	Гальмування (0,2÷0,39)	Норма (0,4÷0,6)	Турбулентність (0,61÷0,8)	Гіпербіотична патологія (0,81÷1)
Виробництво	$K_{\text{техн}} = \frac{\text{продуктивні активи}}{\text{активи}}$	Неякісна продукція	Масовий випуск низькотехнологічної продукції, низька собівартість	0,4 – вигоди масовості; 0,6 – вигоди технологічності	Обмежений випуск високотехнологічної продукції, висока собівартість	Незавершеність продукції
Маркетинг	$K_{\text{унів}} = \frac{\text{універсальні активи}}{\text{активи}}$	Втрата ринку через невідповідність попиту (неліквідність)	Висока рентабельність, однак стримування розповсюдження продукції	0,4 – вигоди специфікації; 0,6 – вигоди універсалізації	Значне розширення ринкової ніші, однак проблеми недооцінювання продукції	Знецінення продукції (збитковість)
Логістика	$K_{\text{маневр}} = \frac{\text{оборотні активи}}{\text{активи}}$	Застій, «замороження» діяльності	Уповільнений оборот, значна незавантаженість виробничих потужностей, дефіцит оборотних активів	0,4 – вигоди забезпеченості (накопичення), 0,6 – вигоди мобільності	Прискорений оборот, перезавантаженість потужностей, дефіцит необоротних активів, інфляційний ризик	Суттєва фізична зношеність фондів
Фінанси	$K_{\text{залеж}} = \frac{\text{залучені активи}}{\text{активи}}$	Фінансова закритість	Превалювання внутрішніх інтересів над зовнішніми, значна капіталізація	0,4 – вигоди автономності; 0,6 – вигоди співпраці	Достатність джерел фінансування, значна фінансова залежність, формальність кооперації	Втрата фінансової самостійності, банкрутство

Продовження табл.5.6

Функціональна область	Критерій оцінювання порушень	Гіпобіотична патологія (0÷0,19)	Гальмування (0,2÷0,39)	Норма (0,4÷0,6)	Турбулентність (0,61÷0,8)	Гіпербіотична патологія (0,81÷1)
Політика	$K_{\text{проп}} = \frac{\text{децентралізов. активи}}{\text{активи}}$	Спрощення продукту, диспропорційність побудови, агресивна поведінка	Наявність ринкової влади, диспропорційність, протиріччя	0,4 – вигоди концентрації (спеціалізації); 0,6 – вигоди різноманіття	Різнманіття супроводжується проблемами розсіяння цілей і ресурсів	Некерованість, десинхронізація цілей і процесів, розділ підприємства
Культура	$K_{\text{чутл}} = \frac{\text{змінні активи}}{\text{активи}}$	Догматизм і бюрократія, нечутливість до ринкових змін	Гарантованість процесів, але втрата гнучкості	0,4 – вигоди детермінованості; 0,6 – вигоди гнучкості	Гнучкість реагування, але значна невизначеність	Повна непередбачуваність, ринкова вразливість
Наука	$K_{\text{прогр}} = \frac{\text{стратегічні активи}}{\text{активи}}$	Ринкова пасивність – аутсайдер, морально застарілі активи	Стійке положення на ринку, але гальмування змін і відставання, мотивація запобігання	0,4 – вигоди стійкості; 0,6 – вигоди прогресивності	Швидке зростання, сприяння змінам, мотивація досягнення, але нехтування оперативними цілями підприємства	Втрата стійкості, надто прискорений моральний знос
Освіта	$K_{\text{актуал}} = \frac{\text{нематеріальні активи}}{\text{активи}}$	Відсутність власних ідей і концептів	Наявність високих практ. компетенцій, але низька здатність до навчання, стратегія поступових змін	0,4 – вигоди досвіду; 0,6 – вигоди навчання	Високий потенціал, але низький рівень втілення концептів, відсутність адекватних практичних навичок, стратегія революційних змін	Надмірна ідеалізація, фантастичність концептів

Значення показника $K_{\text{техн}}$ в межах зони турбулентності свідчить про ускладнення технологічного процесу, що призводить до випуску дуже якісного продукту, але при цьому спостерігається збільшення тривалості виробничого циклу продукту, зниження об'ємів виробництва та значне зростання собівартості, що відображається у зростанні коефіцієнту доданої вартості. Значення показника $K_{\text{техн}}$ в межах зони гіпербіотичної патології відповідає ситуації нагромадження незавершеного виробництва через занадто довгу для поточних ринкових умов тривалість виробничого процесу, в ході якої ринкові умови встигають суттєво змінитися, або виготовлення одиничного продукту, що недоступний споживачеві за ціною. Зниження значення $K_{\text{техн}}$ до діапазону $[0,2-0,39]$ (зона гальмування) супроводжується зростанням обсягів виробництва через скорочення тривалості виробничого циклу та зниженням собівартості виробництва, але при цьому випускається низькоякісний продукт. Подальше зниження значення $K_{\text{техн}} = [0 - 0,19]$ відповідає випуску дуже неякісної продукції з низькими споживчими властивостями, що прийнятно лише при орієнтації на споживачів з дуже низьким рівнем життя.

Комерційні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «маркетинг») виникають внаслідок відхилення від норми коефіцієнта універсалізації ($K_{\text{унів}}$) – частки універсальних активів у складі активів підприємства, оскільки нормативне значення показника свідчить про випуск достатньо розповсюдженого (ліквідного) продукту з відмітними/специфічними властивостями. Значення коефіцієнту універсалізації в межах зони турбулентності ($K_{\text{унів}} = [0,61 - 0,8]$) відповідає ситуації випуску продукту масового попиту, що супроводжується значним розширенням ринкової ніші, наявністю високоліквідних активів, але суттєвим зниженням рентабельності продукції. Установлення значення $K_{\text{унів}}$ в межах зони гіпербіотичної патології є критичним, оскільки через розмивання споживчих властивостей продукту виникає значний ризик його знецінювання у сприйнятті споживачів, неможливості позиціонування (збитковість). Якщо значення коефіцієнту універсалізації знаходиться в межах, що відповідають зоні гальмування

($K_{унів} = [0,2 - 0,39]$), то підприємством випускається відмітний продукт (значима цінність) з чітким ринковим позиціонуванням («маркетинг ринкових ніш»), що дозволяє встановити високу націнку (високе значення рентабельності продукції), але при цьому обслуговується надто малий сегмент ринку, межі якого стримують розвиток підприємства, та зростає величина низьколіквідних активів. В зоні гіпобіотичної патології ($K_{унів} = [0 - 0,19]$) надлишкова конкретизація продукту може привести до втрати ринку через невідповідність характеристик продукту та потреб споживачів (неліквідність).

Логістичні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «логістика») виникають внаслідок відхилення від норми коефіцієнта маневреності ($K_{маневр}$) – частки оборотних активів у складі активів підприємства, оскільки нормативне значення показника відповідає стану безперебійності функціонування й ринкової мобільності. Встановлення значення коефіцієнту маневреності в діапазоні, що відповідає зоні турбулентності ($K_{маневр} = [0,61 - 0,8]$), свідчить про прискорений оборот капіталу – безперервність діяльності й високу віддачу від капіталу (що відображається у показнику оборотності капіталу), однак при цьому відбувається нехтування довгостроковими потребами підприємства, понаднормове використання виробничих потужностей та надлишок оборотних коштів. Продовження такої тенденції використання необоротних активів приводить до їх суттєвого зношення й непридатності й високого інфляційного ризику, в результаті чого значення коефіцієнту маневреності підвищується до рівня, що відповідає зоні гіпербіотичної патології ($K_{маневр} = [0,81 - 0,1]$). Значення показника $K_{маневр}$ в межах зони турбулентності характеризує забезпеченість підприємства через незначний інфляційний ризик, але при цьому існує уповільнений оборот капіталу на підприємстві, нехтування поточними інтересами, значна незавантаженість виробничих потужностей, перебої в роботі та дефіцит оборотних активів. Значення показника $K_{техн}$ в межах зони гіпобіотичної патології свідчить про застій на підприємстві та «замороження»

діяльності, високий дефляційний ризик.

Фінансові організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «фінанси») виникають внаслідок відхилення від норми значення коефіцієнта залежності ($K_{\text{залеж}}$) – частки залучених активів у складі активів підприємства, оскільки нормативне значення показника характеризує оптимальне забезпечення фінансової забезпеченості та незалежності підприємства – інвестиційну привабливість. Значення показника $K_{\text{залеж}}$ в межах зони турбулентності свідчить про достатність джерел фінансування діяльності підприємства, але зовнішні інтереси починають превалювати над внутрішніми (втрачаються переваги відкритості), характер коопераційних процесів поступово стає формальним, в результаті підприємство стає фінансово залежним. Значення показника $K_{\text{залеж}}$ в межах зони гіпербіотичної патології відповідає ситуації повної втрати фінансової залежності та банкрутства – нездатності покрити зобов'язання через надто низьку капіталізацію. Значення $K_{\text{залеж}}$ в діапазоні $[0,2-0,39]$ (зона гальмування) супроводжується скороченням дивідендів, ухиленням від кредитів, що свідчить про значне превалювання внутрішніх інтересів над зовнішніми, однак зростання капіталізації забезпечує фінансову незалежність і платоспроможність. В зоні гіпобіотичної патології ($K_{\text{унів}} = [0 - 0,19]$) надлишкова автономізація діяльності приводить до фінансової закритості та розриву ринкових відносин.

Владні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «політика») виникають внаслідок відхилення від норми значення коефіцієнта пропорційності ($K_{\text{проп}}$) – частки децентралізованих активів у складі активів підприємства, оскільки при нормативному значенні показника підприємство може одночасно скористатися вигодами спеціалізації (концентрації) та вигодами диференціації (різноманіття). Значення коефіцієнту пропорційності в межах зони турбулентності ($K_{\text{проп}} = [0,61 - 0,8]$) відповідає ситуації випуску диференційованої продукції, що дозволяє надати більші вигоди споживачу, та децентралізованої структури управління, яка забезпечує більш актуальне вирішення проблем і швидкість проходження управлінських рішень, однак

незначність або відсутність зв'язку між сполученими видами бізнесу (не зв'язана диверсифікація) починає нівелювати ефект різноманіття, а суттєва децентралізація містить загрози неузгодженості. Установлення значення $K_{\text{проп}}$ в межах зони гіпербіотичної патології є критичним, оскільки порушується єдність структури, відбувається розсіювання цілей і ресурсів та десинхронізація процесів діяльності, бізнес розпадається на окремі підприємства. Значення показника $K_{\text{проп}}$ в межах зони турбулентності характеризує наявність у підприємства ринкової влади через значний ефект масштабу та спеціалізацію, бізнес має чітку підпорядкованість, але виникають внутрішні протиріччя через нерівноцінний розподіл ресурсів і боротьбу за владу. В зоні гіпобіотичної патології ($K_{\text{проп}} = [0 - 0,19]$) надлишковий владний тиск на підприємстві приводить до звуження сфери бізнесу лише до одного виду діяльності, спрощення продукту (необхідні характеристики), застосування методів ринкового тиску – агресії.

Регуляторні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «культура») виникають внаслідок відхилення від норми значення коефіцієнта чутливості ($K_{\text{чутл}}$) – частки змінних активів у складі активів підприємства, оскільки при нормативному значенні показника підприємством використовуються як вигоди гнучкості, так і вигоди детермінованості. Значення показника $K_{\text{чутл}}$ в межах зони турбулентності свідчить про широкий поріг чутливості підприємства до внутрішніх і зовнішніх чинників, що дає можливість підприємству найбільш повно враховувати внутрішні та зовнішні чинники при формуванні ринкової поведінки (високе значення показника еластичності), але надлишкова імпульсивність спричиняє стохастичний характер діяльності. Значення показника $K_{\text{чутл}}$ в межах зони гіпербіотичної патології відповідає ситуації надмірної чутливості підприємства – адаптації до широкого спектру чинників, що провокує непередбачуваність його діяльності та вразливість. Зниження значення $K_{\text{чутл}}$ до діапазону $[0,2-0,39]$ (зона гальмування) супроводжується забезпеченням детермінованості діяльності

підприємства, гарантованістю отримання результату, однак жорсткі норми призводять до обмеженості в обробці інформації і негнучкості поведінки. Подальше зниження значення $K_{\text{чутл}} = [0 - 0,19]$ характеризує нечутливість поведінки підприємства до внутрішніх і зовнішніх сигналів, наявність догматизму та бюрократії.

Стратегічні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «наука») виникають внаслідок відхилення від норми значення коефіцієнта прогресивності ($K_{\text{прогр}}$) – частки стратегічних активів у складі активів підприємства, оскільки нормативне значення показника свідчить про одночасне забезпечення стійкості підприємством та перспективності. Перевищення нормативного значення та встановлення його в діапазоні, що відповідає зоні турбулентності ($K_{\text{прогр}} = [0,61 - 0,8]$), відповідає швидким темпам зростання на підприємстві, мотивації досягнення, що реалізується у вигляді сприяння змінам та застосування стратегії наступу, однак відбувається нехтування поточними інтересами підприємства, що провокує ризик втрати стійкості. Продовження подібної політики підприємством та встановлення значення коефіцієнта прогресивності в межах $[0,81-1]$ нівелює вигоди від забезпечення високих темпів зростання через надто швидкий моральний знос фондів, прискорену втрату споживчої вартості продуктів діяльності, що обумовлює нездатність окупили інвестиції та нестійкий стан підприємства. Зниження нормативного значення та встановлення його в діапазоні, що відповідає зоні гальмування ($K_{\text{прогр}} = [0,2 - 0,39]$), відповідає стійкому положенню підприємства на ринку, мотивації запобігання, що проявляється у гальмуванні змін (значний опір), проведенні політики уповільненої амортизації та застосуванні стратегії оборони, що забезпечує окупність інвестицій, але призводить до відставання від ринкових тенденцій. В зоні гіпобіотичної патології ($K_{\text{прогр}} = [0 - 0,19]$) в намаганні гальмувати зміни підприємство застрягає у минулому, повністю втрачаючи ринкову ініціативу, активи підприємства безнадійно застарівають.

Адаптаційні організаційні патології (пов'язані з функціональною областю «освіта») виникають внаслідок відхилення від норми значення коефіцієнта актуалізації ($K_{\text{актуал}}$) – частки нематеріальних активів у складі активів підприємства, оскільки при нормативному значенні показника підприємство продукує ідеї, що мають практичну значимість й реалізуються у конкретні проекти. Встановлення значення коефіцієнта актуалізації в діапазоні $[0,61-0,8]$, що відповідає зоні турбулентності, свідчить про високий потенціал підприємства, що виражається у продукуванні значної кількості нових концептів та вимагає високого інтелектуального потенціалу персоналу підприємства, однак які досить часто не втілюються у реальні проекти через брак відповідних наявних засобів втілення і практичних навичок (низька капіталоозброєність праці). Якщо $K_{\text{актуал}} = [0,81-1]$, тоді концепти, що продукуються підприємством, мають надмірну ідеалізацію – нереальність, що унеможливорює їх перетворення на інновацію – впроваджений у практичну діяльність продукт, що користується попитом. Зниження значення $K_{\text{актуал}}$ до діапазону $[0,2-0,39]$ (зона гальмування) свідчить про високі практичні компетенції підприємства (висока капіталоозброєність праці), але низькі творчі здібності та обмежену можливість у продукуванні новітніх оригінальних ідей, що призводить до застосування стратегії наслідування, необхідності купівлі підприємницьких ідей. В зоні гіпобіотичної патології ($K_{\text{актуал}} = [0 - 0,19]$) надмірна практичність підприємства призводить до відсутності власних ідей і проектів.

Надана нами шкала діагностування організаційних патологій в діяльності підприємства розроблена нами для оцінювання зрілого підприємства на ринку. Однак необхідно враховувати структурні трансформації на підприємстві в ході його індивідуального розвитку. Тому, враховуючи природний порядок етапів індивідуального розвитку підприємства та процес набуття ним властивостей, дані дослідження розвитку підприємств [Грейн, адізеє], нами пропонується наступна динаміка коефіцієнтів структури активів, відображена за допомогою табл.5.7.

Динаміка коефіцієнтів структури активів підприємства в ході його розвитку
(розроблено автором)

	Етапи індивідуального розвитку (прогрес)							
	Технологічний етап	Інституціональний етап	Підприємницький етап	Конвенційний етап	Організаційний етап	Комунікаційний етап	Стратегічний етап	Синтетичний етап
Коефіцієнт структури активів	0,05-0,25	0,1-0,3	0,15-0,35	0,2-0,4	0,25-0,45	0,3-0,5	0,35-0,55	0,4-0,6

Враховуючи вище обґрунтовані теоретичні положення, *методика діагностики організаційних патологій* на підприємстві включає 5 етапів (рис.5.22.):

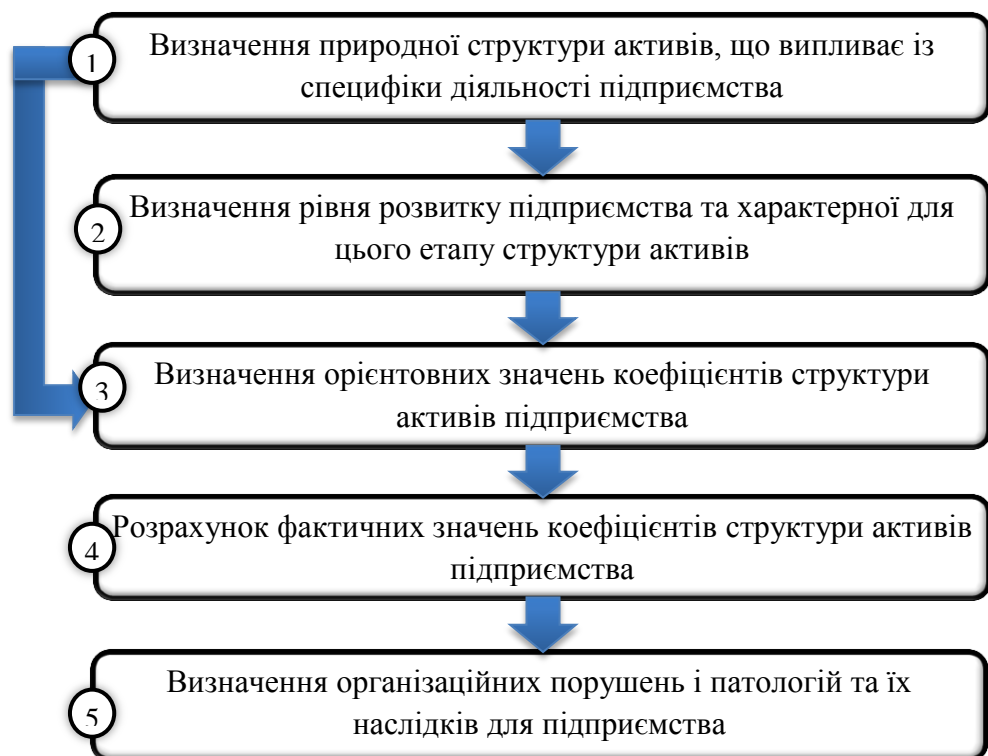

Рис.5.22. Методика діагностування організаційних патологій (розроблено автором)

Продемонструємо застосування теоретико-методичного підходу до діагностики організаційних патологій на прикладі ДП «Антонов».

Насамперед, за допомогою табл.5.8 визначимо природний характер

структури активів ДП «Антонов», що впливає зі специфіки авіабудування та продукту діяльності – літака.

Таблиця 5.8

Природний характер структури активів авіабудівного підприємства

(розроблено автором)

Специфіка діяльності підприємства	Природне співвідношення активів	Очікуване значення відповідного коефіцієнту структури активів
Випуск нормального блага, багатоланцюговий технологічний процес (тривалий виробничий цикл), позитивний ефект доходу	Продуктивні активи < споживчі активи	$K_{\text{техн}}$ = [0,4 – 0,6]
Виробництво товару, значний ціновий ефект	Спеціалізовані активи > універсальні активи	$K_{\text{унів}}$ = [0,35 – 0,6]
Випуск довгострокових благ, значний ефект накопичення	Необоротні активи > оборотні активи	$K_{\text{маневр}}$ = [0,35 – 0,6]
Випуск продукту спільного користування, значний ефект кооперації (синергії), великий зовнішній оборот	Власні активи < залучені активи	$K_{\text{залеж}}$ = [0,4 – 0,6]
Випуск необхідного блага, значний ефект масштабу	Концентровані активи > децентралізовані активи	$K_{\text{проп}}$ = [0,35 – 0,6]
Випуск продуктів планового попиту, значний ефект контролю	Постійні активи > змінні активи	$K_{\text{чутл}}$ = [0,35 – 0,6]
Випуск продукту активного попиту, ефект негативного зворотного зв'язку споживання	Оперативні активи > стратегічні активи	$K_{\text{прогр}}$ = [0,35 – 0,6]
Випуск традиційного продукту, значний ефект досвіду	Матеріальні активи > нематеріальні активи	$K_{\text{актуал}}$ = [0,35 – 0,6]

Також, враховуючи дані з визначення рівня розвитку ДП «Антонов» та сучасний стан зовнішнього середовища, який визначається як перехід від стратегічного етапу розвитку глобального економічного середовища до

синтетичного етапу, визначимо нормативні параметри коефіцієнтів структури активів, які мають відповідати параметрам зрілого підприємства ($K_{\text{стр-акт}} = [0,4 - 0,6]$). Тому з урахуванням специфіки авіабудівного підприємства наведемо в табл.5.8 очікувані значення коефіцієнтів структури активів для ДП «Антонов».

Результати діагностики організаційних патологій ДП «Антонов» зобразимо за допомогою рис.5.23.

Як видно з рис.5.23, на підприємстві можна виділити п'ять типів суттєвих функціональних порушень, три з яких є організаційними патологіями:

- значення коефіцієнту універсальності $K_{\text{унів}} = 0,216$ свідчить про наявність гіпобіотичної патології в комерційній сфері підприємства, що проявляються в недооцінюванні важливості забезпечення високого рівня й доступності обслуговування споживачів й формування більш універсальної ринкової пропозиції, нерозвиненості бренду «Антонов» й використанні минулих досягнень для позиціонування, акцентуванні просування за рахунок цінового чинника. Зазначена політика на підприємстві призвела до обмеження ринкової ніші й орієнтування на вузьке коло споживачів;
- значення коефіцієнту чутливості $K_{\text{чутл}} = 0,175$ свідчить про наявність гіпобіотичної патології в області нормування й регулювання на підприємстві, що проявляються в бюрократизації управління, нечутливості до ринкових змін, неспроможності адаптувати продукт під варіативні вимоги споживачів. В умовах невизначеності зовнішнього середовища підприємство неспроможне гнучко реагувати на поточні зміни, орієнтуючись на планові показники, акцентує увагу на застосуванні жорсткої системи контролю працівників замість формування корпоративної культури;
- значення коефіцієнту прогресивності $K_{\text{прогр}} = 0,018$ свідчить про наявність стратегічної патології: значне відставання підприємства від

темтів розвитку зовнішнього середовища через гальмування змін на підприємстві, уповільнену політику амортизації, слабкий зв'язок з науково-дослідними установами, низьку інвестиційну активність – гіпобіотична патологія. В результаті постійна запізнена реакція підприємства на ринкові зміни призвела до суттєвого зниження ринкових позицій та до значного старіння активів;

Властивості підприємства:	
1. технологічність – масовість	2. ліквідність – прибутковість
3. мобільність – достатність	4. платоспроможність – забезпеченість
5. вагомість – різноманітність	6. керованість – гнучкість
7. перспективність – стійкість	8. потенціальність – дієвість

Рис. 5.23. Визначення джерел виникнення організаційних патологій на прикладі ДП "Антонов" (побудовано за даними балансу підприємств)

- значення коефіцієнту актуалізації $K_{\text{актуал}} = 0,14$ свідчить про наявність

творчої патології (гіпобіотична патологія): низьку інноваційну активність, що проявляється у незначних удосконаленнях, випуску традиційного продукту, орієнтацією на параметри продуктових аналогів. На підприємстві не приділяється увага процесам навчання працівників і формуванню інтелектуального потенціалу.

Отже, сучасна форма організації діяльності ДП «Антонов» має одночасно забезпечувати:

- посилення коопераційних відносин не лише як вирішення проблеми фінансування, але й забезпечення синергетичного ефекту; інтеграцію основних ланок виробництва літаків на основі принципу компліментарності (коригування співвідношення власних і залучених активів ($K_{залеж}$));
- можливість модернізації основних фондів; умови для проведення крупномасштабних досліджень (коригування співвідношення оперативних і стратегічних активів ($K_{прогр}$));
- можливість здійснення серійного виробництва авіатехніки з дотриманням відповідних вимог до організації виробничого процесу (коригування співвідношення вироблених і невироблених активів ($K_{техн}$));
- обмеження державного втручання в діяльність підприємства з відповідним коригуванням організаційної форми, формування органічної організаційної структури та реалізацію стратегії диверсифікації (коригування співвідношення концентрованих і децентралізованих активів ($K_{проп}$));
- умови організації післяпродажного обслуговування й просування продукції (коригування співвідношення універсальних і спеціальних активів ($K_{унів}$));
- мобільність і гнучкість реагування на зміни зовнішніх чинників за умови збереження прогнозованості поведінки (коригування співвідношення постійних і змінних активів ($K_{чутл}$));

- розроблення нових ідей та доведення їх до стадії випробувань і виробництва, підвищення кваліфікації працівників в межах ідеї «навчання протягом життя» (коригування співвідношення матеріальних і нематеріальних активів ($K_{\text{актуал}}$));
- одночасність безперервності виробництва (потік) й забезпеченості (відновлення й модернізація необоротних активів за умови незначного коригування співвідношення оборотних і необоротних активів ($K_{\text{маневр}}$)).

На підставі наведених напрямів удосконалення можна зробити висновок, що організаційною формою, що може забезпечити виконання таких завдань, є конгломерат. Крім того, пропонується реструктуризація активів підприємства та реорганізація діяльності підприємства згідно з концепцією, описаною нами в [395-396; 399].

Таким чином, розроблений теоретико-методичний підхід до діагностики організаційних патологій пропонує, по-перше, теоретичне обґрунтування типів організаційних патологій, по-друге, дозволяє ідентифікувати джерело виникнення проблем в діяльності підприємства та оцінити глибину проблеми, по-третє, забезпечує теоретичне та емпіричне підґрунтя для розробки антикризової стратегії на підприємстві, по-четверте, може служити поточним індикатором функціонування підприємства, по-п'яте, не потребує широкої бази статистичних даних.

5.3.3. Організаційне забезпечення управління розвитком підприємства

Запропоновані нами підходи з оцінювання рівня розвитку та діагностування організаційних патологій на підприємстві виступають основою управління розвитком підприємства. Тому цілісне впровадження зазначених підходів на підприємстві потребує інтеграції їх в єдину систему управління розвитком підприємства та розроблення відповідного алгоритму організаційних дій.

При розробленні зазначеного алгоритму варто враховувати, що управління розвитком підприємства передбачає два типи мотиваційно-дослідницьких видів роботи – розроблення заходів для усунення оперативних проблем і прогнозування та розроблення заходів з вирішення стратегічних завдань, які відносяться до оперативного та стратегічного управління. Здійснення цих видів діяльності потребує наявності параметричної моделі підприємства, оскільки будь-яке конкретне рішення, пов'язане з удосконаленням наявного виду робіт на підприємстві або введення або ліквідацією нових робіт, що виражається у змінюванні стану ресурсів підприємства, через взаємообумовлений характер інтеграції складових підприємства обов'язково відображається у загальних результатах діяльності підприємства та зміні величини його активів. Крім того, відповідно до нашої концепції розвитку підприємства ми вважаємо за доцільне застосування одночасно й взаємопов'язано планування й прогнозування, тобто наголошуємо на важливості сполучення поточних і майбутніх інтересів підприємства.

В результаті нами пропонується організаційний підхід до управління розвитком підприємства, поданий на рис.5.24.

Насамперед, зазначимо, що в діяльності підприємства наявні два способи реагування – протидія та сприяння змінам, тому ідентифікація наявної або майбутньої проблеми відповідає мотивації запобігання, а прогнозування бажаного результату – мотивації досягнення. Для визначення напрямку змін на підприємстві ми пропонуємо застосувати розроблений нами теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства, оскільки його використання дозволяє оцінити свою роль у ринковому середовищі, місце конкурентів та узагальнено визначити рівень розвитку середовища.

Застосування цього підходу забезпечує усеосяжність аналізу діяльності підприємства, що створює умови орієнтування на узагальнений результативний показник (систему показників), а не окремі конкретні показники.

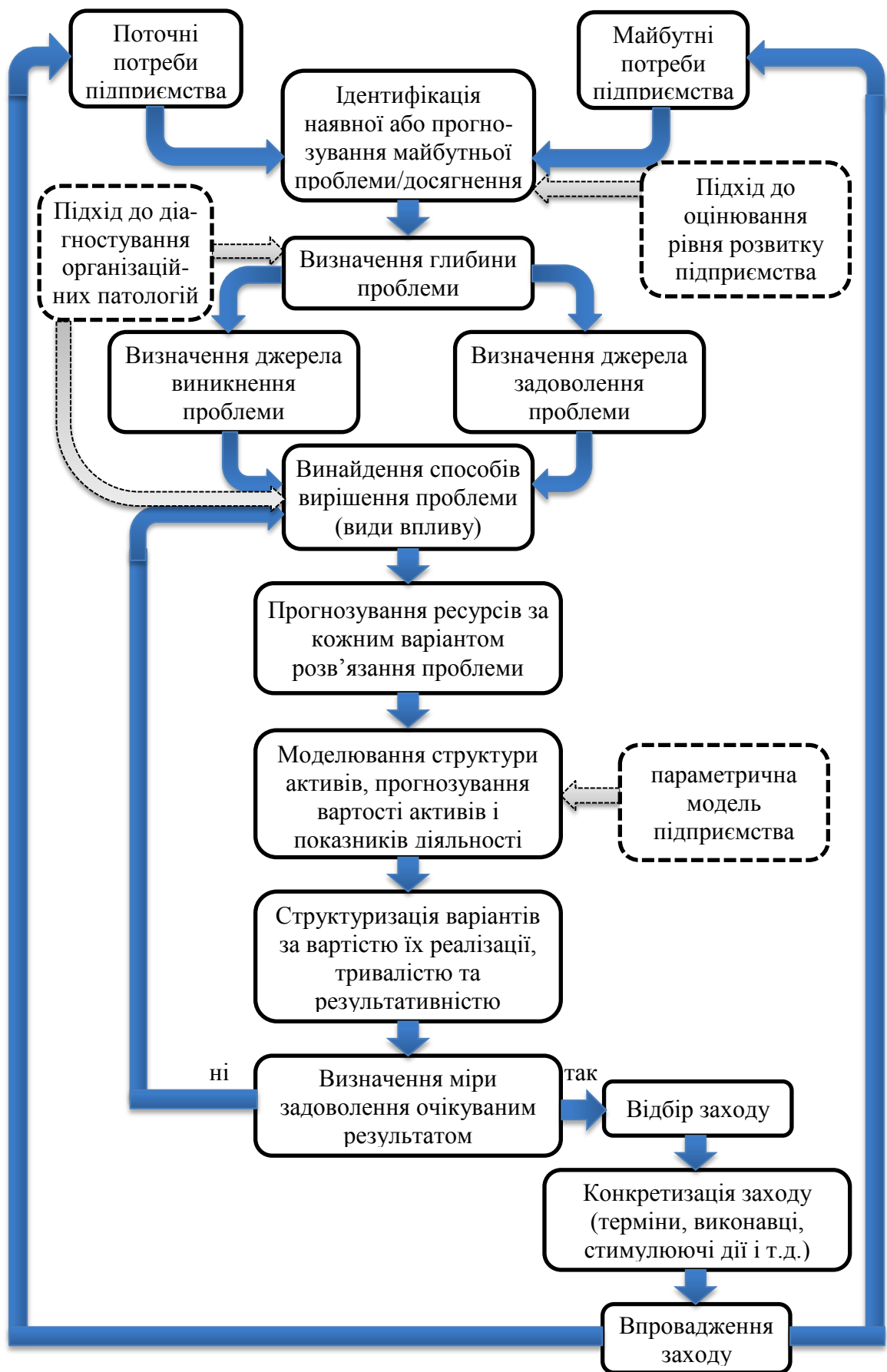

Рис.5.24. Організаційна методика управління розвитком підприємства (розроблено автором)

Насамперед, зазначимо, що в діяльності підприємства наявні два способи реагування – протидія та сприяння змінам, тому ідентифікація наявної або майбутньої проблеми відповідає мотивації запобігання, а прогнозування бажаного результату – мотивації досягнення. Для визначення напрямку змін на підприємстві ми пропонуємо застосувати розроблений нами теоретико-методичний підхід до оцінювання рівня розвитку підприємства, оскільки його використання дозволяє оцінити свою роль у ринковому середовищі, місце конкурентів та узагальнено визначити рівень розвитку середовища. Застосування цього підходу забезпечує усеосяжність аналізу діяльності підприємства, що створює умови орієнтування на узагальнений результативний показник (систему показників), а не окремі конкретні показники.

Оцінювання глибини проблеми та визначати джерела виникнення або задоволення потреби ми пропонуємо за допомогою теоретико-методичного підходу до діагностування організаційних патологій, який передбачає за усіма функціональними областями визначити проблеми, оцінити їх глибину та сформулювати напрями подальшого удосконалення. При формуванні варіантів розв'язання поставленого завдання необхідне оцінювання ресурсів підприємства (залучення зовнішніх ресурсів або коригування використання наявних ресурсів).

Остаточне оцінювання розроблених варіантів потребує моделювання діяльності підприємства, оскільки усі функціональні сфери підприємства взаємопов'язані, тому зміни в одних сферах викликають відповідні зміни в інших. Моделювання діяльності підприємства ми пропонуємо здійснювати за допомогою параметричної моделі підприємства, яка дозволяє побачити зв'язок між змінювання структури активів і загальною величиною активів підприємства, між структурою активів і результативними показниками діяльності та між результативними показниками діяльності та загальною величиною активів з урахуванням впливу зовнішнього середовища.

На основі результатів моделювання необхідно провести структуризацію можливих варіантів дій за вартістю їх реалізації, тривалістю та

результативністю. Залежно від міри задоволення очікуваним результатом, розглядається два напрями дій: в разі неприйнятності жодного з можливих варіантів дій необхідний пошук додаткових способів вирішення поставленого завдання, в разі прийнятності певних варіантів здійснюється відбір оптимального та його конкретизація (терміни, виконавці, розподіл повноважень, стимулюючі дії, витрати та доходи, контрольні точки та ін.).

За результатами впровадження заходу формуються нові поточні проблеми або виникають нові орієнтири і процес управління розвитком підприємство виходить на наступний цикл. Оскільки впровадження запропонованої методики управління розвитком підприємства потребує визначення календарних термінів реалізації управлінських дій, то для впровадження її на конкретному підприємстві пропонуємо використати підхід, описаний нами в [399].

Таким чином, запропонована методика управління розвитком підприємства дозволяє поєднати поточні та майбутні інтереси підприємства за принципом самокерованого розвитку, що забезпечує досягнення стійкості й прогресивності; комплексно охоплює процес управління розвитком від ініціації до впровадження змін або від виникнення до усунення проблеми; демонструє нескінченність і безперервність управління розвитком на підприємстві, що відповідає принципу сталого (в сенсі – стабільного) розвитку та передбачає комплексне застосування регуляторних механізмів.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 5

Логічним завершенням дослідження розвитку підприємств на прикладі галузі авіабудування стало формування поле-об'єктної теорії розвитку підприємства та її практична адаптація, в межах обґрунтування якої в роботі пропонується низка концептуальних і методичних елементів:

1. Концептуальний базис поле-об'єктної теорії розвитку підприємства складає фреймово-метафорична модель підприємства [224;408], яка об'єднує окремі якісні характеристики підприємства на принципах взаємозумовленості і підпорядкованості одній меті в цілісний зразок поведінки, забезпечуючи відображення цілісності підприємства як економічного об'єкта за одночасної єдності його із зовнішнім середовищем (поле-об'єктна структура з переважанням характеристик об'єкта). У фреймово-метафоричній моделі підприємство репрезентується як функціональний набір (8 основних функціональних областей, кожна з яких передбачає 2 підфункції), специфіка виконання яких обумовлюється характером тієї потреби, на задоволення якої спрямоване підприємство, а якісний спосіб реалізації яких визначає рівень розвитку підприємства.

2. На основі фреймово-метафоричної моделі розроблено параметричну модель підприємства, побудова якої здійснюється шляхом визначення критерію формування специфіки функціональної області та показника, що відображає вплив розподілу активів підприємства на результати діяльності підприємства [229]. Розроблена параметрична модель репрезентує підприємство як складний синергетичний набір активів. Параметризація дозволяє за допомогою змінювання параметрів моделі моделювати різні варіанти формування величини активів підприємства та проводити відповідність між зміною структури активів та результативними показниками діяльності підприємства.

3. За допомогою фреймово-метафоричної моделі підприємства на основі якісного аналізу інформаційних джерел сформовано концепцію індивідуального та історичного розвитку підприємства [217-218; 229; 234]. Концепція історичного розвитку підприємства обґрунтовує етапи еволюції підприємств з відповідним визначенням ключових якісних характеристик репрезентативного підприємства на кожному етапі історичного розвитку, утворюючи логічний зв'язок з концепцією суспільно-економічного розвитку, описаній у §4.2. Концепція індивідуального розвитку підприємства розглядає виникнення підприємства як засіб задоволення певної суспільної потреби, а функціонування підприємства – процес його адаптації до поточного актуального зовнішнього чинника впливу. Розвиток підприємства включає три ключові періоди – зародження (наявні стадія), прогрес і старіння (регрес). Прогрес описується за допомогою восьми етапів, що складають адаптаційний цикл, при цьому кожен з етапів містить п'ять фаз, пов'язаних із послідовним залученням п'яти чинників виробництва, що описується за допомогою закону спадної віддачі від чинників виробництва. Регрес розглядається як об'єктивний закономірний процес, що є наслідком десинхронізації параметрів внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства як через неефективну адаптацію підприємства, так і через закономірне виникнення неузгодженості у часі швидкості внутрішніх процесів підприємства та швидкості зовнішнього середовища, що зв'язані поміж собою як «елемент-ціле». Перехід з фази на фазу та з етапу на етап розглядається як процес проходження кризи, в ході якого відбувається формування нового патерну поведінки.

4. З метою прикладної адаптації концепцій індивідуального та історичного розвитку підприємства розроблено теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства у вигляді матриці, в якій передбачається розмежування діяльності підприємства на вісім функціональних областей та вісім рівнів розвитку підприємства, при чому кожній функціональній області на кожному рівні розвитку підприємства відповідає певний спосіб її виконання [229]. Сукупність із восьми способів виконання

функцій підприємства відображає якісний рівень його поведінки, оскільки визначається не міра кількісного прояву, а наявність або відсутність зазначеного способу виконання. Використання зазначеного підходу дозволяє визначити стадію розвитку підприємства – прогрес або регрес, етап прогресу або глибину регресу. Запропонований теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства [229; 404] є універсальним підходом, який, незважаючи на специфіку підприємства, дозволяє оцінити рівень розвитку підприємства, враховуючи стан і динаміку усіх функціональних сфер діяльності з використанням якісних і кількісних характеристик діяльності. При визначенні рівня розвитку передбачається та пропонується шлях узгодження розбіжностей через неоднозначність параметрів, отриманих в ході оцінювання, для формування єдиного висновку. Застосування зазначеного підходу продемонстровано на прикладі ДП «Антонов».

5. Враховуючи обґрунтовану роль перехідних періодів і криз у розвитку підприємства, розроблено теоретико-методичний підхід до діагностики організаційних патологій [229], який, по-перше, пропонує теоретичне обґрунтування типів організаційних патологій (класифікація типів патологій на основі визначення глибини кризи та виду кризи на основі виділення п'яти зон і восьми функціональних причин) та нормативного значення критеріїв оцінювання патологій та їх змінювання в ході розвитку підприємства; по-друге, дозволяє ідентифікувати джерело виникнення проблем в діяльності підприємства та оцінити глибину проблеми; по-третє, забезпечує теоретичне та емпіричне підґрунтя для розробки антикризової стратегії на підприємстві; по-четверте, може служити поточним індикатором функціонування підприємства; по-п'яте, не потребує широкої бази статистичних даних. Концептуальним підґрунтям розроблення антикризових заходів виступає концепція синхронізації бізнес-процесів підприємства [397; 401] з урахуванням критеріїв стратегічності [399] та безпеки [398].

6. Інтегроване використання зазначених підходів пропонується у вигляді методики управління розвитком підприємства на принципах

самокерованого розвитку – створення можливостей і умов впливу на зовнішні та внутрішні параметри функціонування. Методика забезпечує визначеність процесу управління розвитком підприємства, можливість організаційного забезпечення та результативність, передбачає контрольованість у вигляді зв'язків усунення відхилень та вимірність – наявність системи показників, за допомогою фіксується інформацію про хід процесу розвитку [229; 404].

Зазначені компоненти поле-об'єктної теорії розвитку підприємства розкривають основні закономірності розвитку підприємств, описують процес еволюції підприємств на засадах інтегрованого розвитку «поле-об'єкт», надають уяву про побудову підприємства в межах поле-об'єктної методології і принципи моделювання його діяльності, пропонують шляхи практичної адаптації концептуальних положень у вигляді низки теоретико-методичних підходів.

ВИСНОВОК

У дисертаційній роботі запропоновано вирішення наукової проблеми формування методологічних засад дослідження розвитку підприємства у вигляді узгодженого наукового апарату – методології, концепції та методичного інструментарію, які є синтезом наявних напрацювань в універсальній теорії розвитку, теорії розвитку підприємства, авторських наукових положень та мають наукову та практичну значимість. Основні наукові здобутки дисертації можна узагальнити та презентувати у вигляді наступних підсумкових положень:

1. Сформовано концепцію підприємства як економічного об'єкта, що надає цілісне уявлення про підприємство та його місце в економічному середовищі, яка базується на обґрунтуванні сутності підприємства шляхом характеризування ключових характеристик підприємства як економічного об'єкта, визначених за допомогою критеріїв ідентифікації об'єктів, та окресленні доцільності застосування термінології "економічний об'єкт", "економічний суб'єкт" і "економічна одиниця", уточненні сфери діяльності підприємств шляхом обґрунтування моделі суспільних сфер за критерієм повноти та взаємообумовленості, визначенні взаємозв'язку між поняттями "підприємство", "фірма", "соціальна організація" і "компанія", уточненні функцій підприємства в економічному середовищі та обґрунтуванні місця підприємства у суспільному процесі "виробництво-споживання".

2. Визначено ракурс і принципи дослідження підприємства в сучасних концептуально-методологічних напрямках за основними методологічними компонентами, на підставі чого обґрунтовано необхідність дослідження підприємства на засадах універсальної методології з відображенням багатоаспектності їх поведінки.

3. Сформовано підґрунтя дослідження підприємства як економічного

об'єкта на засадах універсализму шляхом: класифікації способів моделювання підприємства на статичні та динамічні та обґрунтування доцільності їх застосування залежно від цілей дослідження; удосконалення моделі "чорної скрині" через уточнення її основних компонентів; формування моделі методологічного патерну, використання якого передбачено в якості шаблону наукового дослідження; окреслення когнітивного контексту дослідження розвитку підприємства.

4. Уточнено та доповнено базові положення, що характеризують розвиток підприємства. Визначено ключові риси та взаємозв'язок понять "зміна", "спад", "зростання", "прогрес", "регрес", "розвиток", "адаптація" і "еволюція", на підставі чого удосконалено термінологічний апарат теорії розвитку, зокрема обґрунтовано сутність понять "індивідуальний розвиток підприємства", "еволюція/історичний розвиток підприємства" та "адаптація підприємства". Уточнено визначення кризи і перехідного періоду та виявлено їх вплив на траєкторію та характеристики розвитку. Сформовано перелік та зміст внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку підприємства та розроблено модель внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства з урахуванням принципу Ешбі. Обґрунтовано напрям дослідження розвитку підприємства за результатами аналізу категорій "внутрішнє-зовнішнє", "якість-кількість", "форма-сенс", "порядок-хаос" та ін.

5. Виявлено обмеження наявного інструментарію дослідження розвитку підприємства, що впливають з орієнтації на ідентифікацію кількісних змін в діяльності підприємств і припущень відносно поведінки підприємства. З метою удосконалення технології моделювання розвитку підприємства було уточнено на основі аналізу способів моделювання розвитку підприємства та визначення поняття "механізм підприємства" сутність моделювання механізму розвитку, класифіковано способи моделювання розвитку за критеріями "статика-динаміка" і "якість-кількість", сформовано вимоги до моделювання процесу та механізму розвитку підприємства. Уточнено зміст потенціалу підприємства в контексті компетентнісного підходу

та обґрунтовано доцільність використання відповідного показника для оцінювання розвитку підприємства. Обґрунтовано механізм конкуренції, визначено об'єкт, суб'єкт і засіб конкуренції, уточнено зміст поняття "конкурентоспроможність", а також виявлено обмежений характер застосування концепції та показників конкурентоспроможності для оцінювання розвитку підприємства.

6. Визначено значимі риси та окреслено зміст і сутність трансформаційних перетворень в економіці, охарактеризовано їх вплив на структуру економіки та діяльність підприємств, на підставі чого сформовано концепт "економічна трансформація" та розроблено шістнадцяти-секторальну модель економіки та відповідний підхід до оцінювання структури економіки, який запропоновано використовувати для аналізу впливу макросередовища на параметри внутрішнього середовища підприємств.

7. Охарактеризовано сучасні глобальні тенденції на ринку авіабудування, які формуються внаслідок проактивної стратегії авіабудівних диверсифікованих транснаціональних корпорацій, та полягають в універсалізації продуктової політики, розширенні ринку за рахунок сегментів з низькою платоспроможністю споживачів, зближення військового та цивільного сегментів із запозиченням технологій та ін. Розроблено комплексний якісно-кількісний підхід до оцінювання внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства та їх взаємної відповідності, на основі якого на прикладі корпорацій Boeing, Airbus, Embraer, Bombardier, OAK і AVIC сформовано поведінковий патерн провідних авіабудівних підприємств, визначено специфіку їх стратегій з окресленням ролі зовнішніх чинників. З'ясовано суттєвий вплив зовнішніх чинників на характеристики діяльності авіабудівних підприємств та доведено гіпотезу про потребу в синхронізації параметрів внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства для уникнення криз. Також доведено потребу у застосуванні якісного інструментарію для дослідження розвитку підприємств.

8. Виділено ключові чинники розвитку вітчизняних авіабудівних

підприємств та за допомогою секторального підходу до аналізу структури економіки виявлено їх значний стримувальний вплив на діяльність підприємств. Визначено характерні риси функціонування зазначених підприємств на основі аналізу показників внутрішнього середовища та продемонстровано їх відповідність зовнішнім чинникам. Виявлено відмінність у реалізації стратегії вітчизняними авіабудівними підприємствами, яка полягає в орієнтації на показники безпеки, у порівнянні зі світовими лідерами ринку, для яких ключовою задачею є прогресивність, що обумовило необхідність формування інструментів зі своєчасного виявлення організаційних порушень.

9. Сформовано поле-об'єктну методологію дослідження, що має універсальний характер, базується на матеріально-ідеальній концепції реальності та узгоджує концептуальні та методологічні аспекти наукового дослідження, враховуючи суб'єктивність дослідника, інтегруючи наявні наукові напрацювання в єдину, згідно з еволюцією уявлень людини та складності об'єктів, що досліджуються, картину світу, пропонуючи основні закономірності реальності та забезпечуючи адекватний трансфер знань із однієї наукової галузі в іншу. Сформована методологія обумовлює ракурс дослідження розвитку підприємства "об'єкт – підприємство, поле/середовище – економіка".

10. Розроблено поле-об'єктну теорію суспільно-економічного розвитку, що є адаптацією універсальної моделі еволюції для рівня "середовище/поле", описує взаємозв'язок суспільних сфер та основні закономірності суспільно-економічного розвитку в ракурсі визначення взаємного впливу "середовище-підприємство". Циклічна модель суспільно-економічного розвитку включає обґрунтування ендогенно-екзогенних чинників та критеріїв періодизації розвитку, розкриваючи роль підприємств у суспільно-економічному розвитку за допомоги механізму суспільно-економічного розвитку та описуючи стан середовища функціонування підприємств згідно з виділеними етапами суспільно-економічного розвитку.

11. Сформовано фреймово-метафоричну модель підприємства, яка

описує поле-об'єктні характеристики підприємства на засадах репрезентації поведінки й побудови підприємства за допомоги організаційного фрейму з використанням метафори як способу пізнання. На підставі фреймово-метафоричної моделі розроблено параметричну модель підприємства, що описує результат діяльності підприємства як функцію від показників структури активів і результативних показників діяльності з урахуванням впливу зовнішнього середовища. Класифіковано активи підприємства шляхом розподілу активів за видами потреб підприємства з урахуванням зв'язку між типами активів й функціональними областями підприємства з обґрунтуванням залежності між типами активів та властивостями підприємства. В результаті моделювання діяльності вітчизняних авіабудівних підприємств за допомогою параметричної моделі сформовано агреговану бізнес-модель авіабудівних підприємств, що відображає галузеву специфіку та особливості макроекономічного середовища.

12. Розроблено поле-об'єктну теорію розвитку підприємств, що є адаптацією універсальної моделі еволюції для рівня "об'єкт" й описує основні закономірності розвитку підприємств у вигляді концепції еволюції та індивідуального розвитку підприємств, в яких узагальнюються окремі характеристики поведінки підприємства за допомогою організаційного фрейму та за допомогою закону спадної віддачі від чинників виробництва та кривої розповсюдження інновацій надається обґрунтування траєкторії та побудови процесу розвитку підприємства.

13. Запропоновано теоретико-методичний підхід до визначення рівня розвитку підприємства, за яким на основі ідентифікації поведінкового патерну підприємства та способів реалізації восьми функціональних областей здійснюється визначення рівня розвитку підприємства та оцінювання відповідності цього рівня поточному стану середовища. Для ідентифікації проблем у розвитку підприємств розроблено теоретико-методичний підхід до діагностування організаційних патологій, який дозволяє ідентифікувати організаційну патологію на основі визначення джерела її виникнення, напряду

й глибини порушення та сформуванню напрямів антикризової стратегії. Застосування цих підходів на прикладі ДП "Антонов" дозволило конкретизувати розрив між характеристиками підприємства і умовами глобального економічного середовища, виявити критичні точки розвитку, що створює умови для забезпечення аргументованого прийняття управлінських рішень в межах формування стратегії розвитку підприємства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Господарський Кодекс України [від 16.01.2003 № 436-IV] // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18-22. – Ст.144.
2. Наказ Державного комітету статистики України «Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2005» // Українська інвестиційна газета. – 2006. – № 30. – С.16.
3. Податковий кодекс України [від 02.12.2010 № 2755-VI] // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-17. – Ст.112.
4. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України [від 01.07.2010 №2411-VI] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст.527.
5. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне спеціальне страхування : Закон України [від 2.12.2010 № 2755-VI] // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 2-3. – Ст.8-11.
6. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України [від 16.04.1991 № 959-XII] // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 29. – Ст.377.
7. Аакер Д. Стратегическое рыночное управление : 7-е изд. / Д. Аакер. – СПб : Питер, 2007. – 496 с.
8. Абельская Е. Ф. Типоведческое исследование психического склада личности : дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01 [рукопись] / Е. Ф. Абельская. – Екатеринбург, 2006. – 202 с.
9. Авдокушин Е. Ф. О предпосылках и сущности «новой экономики» / Е. Ф. Авдокушин // Вопросы новой экономики. – 2009. – № 3 (11). – С. 4-26.
10. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: Методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 253 с.
11. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. – М. : Экономическая школа, 1998. – 228 с.

12. Адизес И. Идеальный руководитель: Почему им нельзя стать и что из этого следует / И. Адизес. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 262 с.
13. Азгальдов Г. Г. К вопросу о термине «инновация» [Электронный ресурс] / Г. Г. Азгальдов, А. В. Костин // Труды лаборатории В. Н. Лившица. Глобальный капитализм: три великие трансформации. – М. : ЦЭМИ, 2009. – Режим доступа : http://www.labrate.ru/articles/azgaldov-kostin_doklad_2009-2_about-innovation.htm (апрель 2012)
14. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмерли. – М. : Советское радио, 1974. – 272 с.
15. Акчурина Е. Ф. Управление конкурентным потенциалом предприятий хлебопечения : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Е. Ф. Акчурина. – Ижевск, 2012. – 19 с.
16. Алексеев Г. Н. Преобразование энергии / Г. Н. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 190 с.
17. Алексеев П. В. Социальная философия : учеб. пособ. / П. В. Алексеев. – М. : Проспект, 2004. – 256 с.
18. Алексеев П. В. Философия / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Проспект, 2005. – 608 с.
19. Алешина И. В. Культурные ценности в потребительском поведении [Электронный ресурс] / И. В. Алешина / Элитариум. Центр дистанционного обучения. – 2008. – Режим доступа : http://www.elitarium.ru/2008/11/07/kulturnye_cennosti_potrebitel.html (ноябрь 2012)
20. Алиев Н. З. Постнеклассическое естественнонаучное образование: концептуальные и философские основания [Электронный ресурс] / Н. З. Алиев / Российская академия естествознания. – Режим доступа : <http://www.rae.ru/monographs/7-81> (сентябрь 2012)
21. Алиев У. Ж. Многоуровневая экономическая система: структура и содержание в контексте воспроизводства / У. Ж. Алиев // Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Экономика. – 2012. –

- № 1. – С. 6-11.
22. Алябина Е. В. Сравнение российских и зарубежных подходов к концепции организационного развития / Е. В. Алябина // Вестник НГУ. Серия: Социально-экономические науки. – 2011. – Т.11. – Вып. 1. – С. 105-117.
23. Амосов А. Эволюция экономического планирования [Электронный ресурс] / А. Амосов // Промышленные ведомости. – Режим доступа : http://www.promved.ru/oct_02_04.shtml (декабрь 2012)
24. Ан-148: Сравнение с конкурирующими продуктами [Электронный ресурс] // Aviation Explorer, 03.10.2010. – Режим доступа : <http://www.aex.ru/docs/3/2010/10/3/1172/> (февраль 2012)
25. Ананьин О. Экономическая наука: как это делается и что получается? / О. Ананьин // Вопросы экономики. – 2004. – № 3. – С. 149-153.
26. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
27. Андрухова О. О. Сутність та підходи до формування економічного потенціалу промислового підприємства / О. О. Андрухова // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – 2008. – Т.1. – № 6. – С. 260-263.
28. Аносова В. В. Логические идеи Н. А. Васильева и паранепротиворечивые системы логики : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.07 [рукопись] / Виктория Валентиновна Аносова. – М. : 1984. – 150 с.
29. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М. : Знание, 1975. – 225 с.
30. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / И. Ансофф. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 416 с.
31. Антонова М. Г. Социально-философский анализ общества как развивающейся системы : дис... канд. филос. наук : 09.00.11 [рукопись] / Марина Геннадьевна Антонова. – Ставрополь, 2007. – 191 с.
32. Аренков И. А. Конкурентный потенциал предприятия: модель и стратегия развития / И. А. Аренков, Я. Ю. Салихова, М. А. Гаврилова // Проблемы

- современной экономики. – 2011. – № 4. – С. 120-125.
33. Арефьева О. В. Передумови розвитку українського авіабудування: чинники та критерії споживчого вибору / О. В. Арефьева, І. М. Капаруліна // Економіка і управління. – 2013. – № 2. – С. 12-19
34. Арефьева О. В. Передумови формування методології економічного дослідження / О. В. Арефьева, І. М. Капаруліна // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 21. – С. 23-27
35. Арефьева О. В. Управління потенціалом розвитку промислових підприємств : монографія / О. В. Арефьева, О. В. Коренков. – К. : ГРОТ, 2004. – 200 с.
36. Арефьева О. В. Українське авіабудування: напрями трансформації / О. В. Арефьева, І. М. Капаруліна // Інноваційна економіка. – 2013. – № 3 (41). – С. 3-8.
37. Ариели Д. Конец рациональной экономики / Д. Ариели // Harvard Business Review. Россия. – 2009. – № 8. – С. 66-72.
38. Аристархов П. В. Разработка элементов механизма управления экономическим потенциалом промышленного предприятия в условиях модернизации : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05/ П. В. Аристархов.– Челябинск, 2012. – 26 с.
39. Аристотель. Метафизика. Книга 1 [Электронный ресурс] / Аристотель. – Киевская городская библиотека. – Режим доступа : http://lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/metaphiz.txt_with-big-pictures.html (январь 2013)
40. Аристотель. О душе // Соч. в 4-х томах. Т.1 / Аристотель. – М. : Мысль, 1976. – С.371-448.
41. Арманд А. Д. Эволюция и Инволюция [Электронный ресурс] / А. Д. Арманд // Дельфис. – 1997. – № 10 (2). – Режим доступа : <http://www.delphis.ru/journal/article/evolyutsiya-i-involyutsiya> (февраль 2012)
42. Арнольд В. И. Теория катастроф / В. И. Арнольд. – М. : Наука, 1990. – 126 с.

43. Аршинов В. И. Роль синергетики в формировании новой картины мира [Электронный ресурс] / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетика. – Режим доступа : <http://www.reflexion.ru/Library/Arschinov2005.doc> (декабрь 2012)
44. Асаул А. Н. Организация предпринимательской деятельности : учеб. / А. Н. Асаул. – СПб : АНО ИПЭВ, 2009. – 336 с.
45. Асмолов А. Г. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – Москва : МГУ, 2001. – С. 8-18.
46. Аукуционек С. Переходный кризис как новый объект исследования [Электронный ресурс] / С. Аукуционек // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/110/689/1231/001_Aukutsionek.pdf (декабрь 2013)
47. Афанасьев Н. В. Управление развитием предприятия : монография / Н. В. Афанасьев, В. Д. Рогожин, В. И. Рудыка. – Х. : Издательский Дом «ИНЖЭК», 2003. – 184 с.
48. Бабанина Д. А. Организационное развитие как технология управления социокультурном взаимодействии в организации : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.08 / Дарья Андреевна Бабанина. – Москва, 2004. – 204 с.
49. Багрова І. В. Складові та фактори конкурентоспроможності / І. В. Багрова, О. Г. Нефедова // Вісник економічної науки України. – 2007. – № 1 (11). – С. 11-16.
50. Бажутин А. С. Антикризисное управление развитием промышленного предприятия : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Антон Сергеевич Бажутин. – Ижевск, 2009. – 25 с.
51. Бажутин А. С. Концептуальные и методологические основы определения понятия кризиса / А. С. Бажутин // Вестник удмуртского университета. – 2008. – Вып. 2. – С. 5-17.
52. Байнев В. Ф. Кризисы в развитии фирмы: анализ проблемы с точки зрения теории роста / В. Ф. Байнев // Финансы, учет, аудит. – 2001. – №11. – С. 37-

- 40.
53. Байнев В. Ф. Экономика предприятия и организация производства / В. Ф. Байнев. – Мн. : БГУ, 2003. – 205 с.
54. Байнев В. Ф. Экономикс как псевдонаучная научно-образовательная парадигма / В. Ф. Байнев // Новая экономика. – 2012. – № 1. – С. 5-16.
55. Баканов Е. Н. О природе побуждения / Е. Н. Баканов, В. А. Иванников // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 146-153.
56. Бакланов А. О. Методические подходы у формированию организационных структур управления инновационными проектами и предприятиями / А. О. Бакланов, Н. И. Диденко, К. И. Луговцев, И. М. Ягудин // Модернизация. Инновация. Развитие. – 2011. – № 4 (8). – С. 56-62.
57. Балашов Л. Е. Ошибки и перекосы категориального мышления / Л. Е. Балашов. – М. : Академия, 2002. – 140 с.
58. Балашов Л. Е. Коллективизм и/или индивидуализм / Л. Е. Балашов. – М., 2009. – 22 с.
59. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості / О. Бандура // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук.-метод. зб. / Ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков та ін. – К. : Контекст, 2000. – 336 с.
60. Барышева А. В. Экономика знаний: новая парадигма научного знания [Электронный ресурс] / А. В. Барышева // Сайт С. П. Курдюмова. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/barisheva2.htm> (декабрь 2012)
61. Басс А. Я. Теоретическая концепция кризиса в развитии предприятия // Вестник ОГУ. – 2004. – № 8. – С. 13-18.
62. Бахитов С. Б. Отчуждение труда и развитие образования в США XIX века в свете марксистской и веберовской концепций / С. Б. Бахитов // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2013. – № 9 (137). – С. 297-303.
63. Бек Д. Е. Спиральная динамика: управляя ценностями, лидерством и изменениями / Д. Е. Бек, К. К. Кован. – М. : Открытый мир, 2010. – 420 с.

64. Белкин В. А. Нетрадиционные теории цикличности: цикличность солнечной активности и цикличность экономического развития / В. А. Белкин, С. П. Яхонтов // Вопросы экономики. – 2011. – № 2. – С. 57-65.
65. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
66. Белова Ю. Ю. Роль науки в современном обществе знания: эпистемологические и социальные аспекты [Электронный ресурс] / Ю. Ю. Белова, Н. З. Алиева, Ю. С. Шевченко // Современные проблемы науки и образования (Электронный журнал). – 2012. – № 5. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/pdf/2012/5/349.pdf> (ноябрь 2012)
67. Белоусенко М. В. Экономическая организация: ресурсно-ориентированный подход / М. В. Белоусенко // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2008. – Вып. 34-1. – С. 190-197.
68. Белый Е. М. Интегрированные структуры в современной экономике: сущность, тенденции развития / Е. М. Белый, Е. В. Рожкова, А. Е. Тюлин // Экономические науки. – 2013. – № 6. – С. 1482-1484.
69. Беляев М. И. Междисциплинарный синтез: введение в экономическую теорию [Электронный ресурс] / М. И. Беляев. – М., 2011. – Режим доступа : <http://www.milogiya2008.ru/biblioteka.htm> (январь 2013)
70. Берг Л. С. Труды по теории эволюции (1922-1930) / Л. С. Берг. – Л. : Наука, 1977. – 388 с.
71. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М. : КДУ, 2010. – 288 с.
72. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
73. Беркович С. Я. Клеточные автоматы как модель реальности: поиски новых представлений физических и информационных процессов / С. Я. Беркович. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 112 с.
74. Берлайн Д. Е. Любознательность и поиск информации / Д. Е. Берлайн // Вопросы психологии. – 1966. – № 3. – С. 54-56.

75. Білоцерківець В. В. Еволюція методологічних засад дослідження нової економіки: від стохастичної перцепції до алгоритмізації питання / В. В. Білоцерківець, О. О. Завгородня // The Economic Messenger of the NMU. – 2009. – № 4. – С. 6-13.
76. Блумер Г. Теории символического интеракционизма [Электронный ресурс] / Г. Блумер. – Режим доступа : <http://psicho.org.ua/about/filart> (апрель 2013)
77. Блур Д. Определение релятивизма / Д. Блур // Эпистемология философия науки. – 2011. – Т. 30. – № 4. – С. 16-31.
78. Богданов А. А. Краткий курс экономической науки / А. А. Богданов. – Москва-Петроград : Государственное издательство, 1923. – 264 с.
79. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука: в 2 кн. Кн.1 / А. А. Богданов / Под ред. Л. И. Абалкина и др. – М. : Экономика, 1989. – 304 с.
80. Бойкова М. В. Авиация Будущего / М. В. Бойкова, С. Д. Гаврилов, Н. А. Гавриличева // Форсайт. – №1 (9). – 2009. – С. 4-15.
81. Бойчук І. Виробнича стратегія, її місце і роль в стратегічному розвитку підприємства / І. Бойчук, В. Васильчук // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – Тернопіль, 2010. – № 3. – С. 99-104.
82. Болдачев А. Антропный принцип и глобальный эволюционизм. (Краткое введение в общую теорию глобального эволюционизма) [Электронный ресурс] // Siac 13.07.2001. – Режим доступа : http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=724&Itemid=44 (апрель 2013)
83. Большая Российская энциклопедия: 2-е изд., перераб. і доп. – Спб : Норит, 2001. – 1456 с.
84. Босенко В. А. Всеобщая теория развития / В. А. Босенко. – Киев : Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 464 с.
85. Боханов А. Н. История России с древнейших времен до конца XX века [Электронный ресурс] / А. Н. Боханов, М. М. Горинов, В. П. Дмитренко. –

- М. : АСТ, 2001. – Режим доступа : <http://oldrushistory.ru/library/Istoriya-Rossii-s-nachala-XVIII-do-kontsa-XIX-veka/> (апрель 2013)
- 86.Брусакова И. А. Имитационное моделирование в информационных системах / И. А. Брусакова. – СПб. : СПбГИЭУ, 2004. – 151 с.
- 87.Буглак О. В. Забезпечення інвестиційної привабливості авіатранспортних підприємств : автореф. дис. ... кан. екон. наук : 08.00.04 ; Національний авіаційний університет / О. В. Буглак. – К., 2008. – 20 с.
- 88.Буданов В. Г. В поисках законов холизма. Синергетика, универсальный эволюцион и универсальная история [Электронный ресурс] / В. Г. Буданов // Сайт С. П. Курдюмова. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.ru/evolutionism/v-poiskah-zakonov-holizma-sinergetika/> (декабрь 2013)
- 89.Булгаков С. Н. Сочинения: в 2 т. Т. 1. Философия хозяйства. Трагедия философии / С. Н. Булгаков. – М. : Наука, 1993. – 603 с.
- 90.Булгакова С. В. Методологические принципы экономических теорий как исходные основания управленческого учета / С. В. Булгакова // Вестник ВГУ. Серия Экономика и управление. – 2004. – № 1. – С. 156-162.
- 91.Булганина С. Н. Природа и структура экономических субъектов / С. Н. Булганина. – Оренбург : ОГУ, 2003. – 206 с.
- 92.Бурякова О. С. Проблема соотношения понятий «информация» и «знание» в контексте современных зарубежных и отечественных исследований / О. С. Бурякова // Гуманитарные и социальные науки. – № 1. – 2010. – С. 47-51.
- 93.Бухарин Н. Политическая экономия рантье / Н. Бухарин. – М. : Орбита, 1988. – 191 с.
- 94.Бушуев В. В. Циклические процессы в системе «природа-общество-человек» [Электронный ресурс] / В. В. Бушуев, С. В. Голубев // "Энергия: экономика, техника, экология". – 2003. – № 1. – Режим доступа : <http://labenin.z4.ru/publik.htm> (октябрь 2012)
- 95.Бюджетний моніторинг: Аналіз виконання бюджету за 2010 рік /

- І. Ф. Щербина, А. Ю. Рудик, В. В. Зубенко та ін. // ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи»; USAID. – К., 2011. – 142 с.
96. Вагнер І. М. Модель ADL-LC як методологічний інструментарій стратегічного аналізу / І. М. Вагнер // Проблеми і перспективи розвитку банківської справи України. – 2009. – № 26. – С. 169-178.
97. Валигурский Д. И. Организация предпринимательской деятельности: учеб. / Д. И. Валигурский. – М. : Дашков и К, 2005. – 737 с.
98. Валиева Э. И. Соотношение понятий предпринимательская деятельность и экономическая деятельность / Э. И. Валиева, У. Ф. Ибрагимов // Молодой ученый. – 2013. – № 6. – С. 285-287.
99. Васильева В. В. Управление стратегическим потенциалом организации : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / В. В. Васильева. – Москва, 2010. – 26 с.
100. ВАСО активно участвует в кооперации авиаотрасли России и Украины [Электронный ресурс] // ВАСО, 29.06.2011. – Режим доступа : http://www.vaso.ru/?new_id=180 (февраль 2012)
101. Васюнина Л. А. Домохозяйство как субъект рыночной экономики / Л. А. Васюнина, В. В. Шиховец // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. – Вып. 3. – 1998. – С. 29-37.
102. Ватаманюк З. І. Вступ до економічної теорії : курс лекцій / З. І. Ватаманюк, С. М. Панчишин. – К. : Новий світ, 2005. – 408 с.
103. Введение в курс философии / Под ред. Ф. С. Файзуллина. – Уфа : УГАТУ, 1996. – 408 с.
104. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 805 с.
105. Ведин Н. В. Постиндустриальная трансформация экономических систем: проблема теоретической реконструкции / Н. В. Ведин // Структуры международного бизнеса / В. Е. Емельянов. – Мурманск : МГУ, 2008. – 88 с.
106. Веккер Л. М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.

107. Вернерфельт Б. Ресурсная трактовка фирмы / Б. Вернерфельт // Вестник СПбГУ Сер. 8. – 2006. – Вып. 1. – С. 103-118.
108. Вехи экономической мысли. Теория отраслевых рынков. Т.5 [Электронный ресурс] / А.П. Киреев. – М. : Ин-т «Экономическая школа», ГУ ВШЭ, 2006. – Режим доступа : <http://www.seinst.ru/page114> (февраль 2013)
109. Виханский О. С. Стратегическое управление : 2-е изд., перераб. и доп. / О. С. Виханский. – М. : Гардарика, 2003. – 296 с.
110. Вишнякова А. Б. Разработка стратегии устойчивого развития промышленного предприятия : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 [рукопись] / А. Б. Вишнякова. – Самара, 2008. – 207 с.
111. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини : монографія / О. П. Віхров. – К. : Слово, 2008. – 512 с.
112. Владимировский Б. М. Космическая погода и наша жизнь / Б. М. Владимировский, Н. А. Темурьянц, В. С. Мартынюк. – Фрязино : 20 Век, 2004. – 224 с.
113. Водополова Н. В. Кризисы в развитии предприятия: сущность понятия, возможности распознавания и управления / Н. В. Водополова, Н. Н. Масалитина // Вестник Гомельского государственного технического университета им. П.О.Сухого. – 2005. – № 3 (22). – С. 67-76.
114. Вольчик В. В. Адаптивная рациональность и экономическое поведение в эволюционном контексте / В. В. Вольчик, Т. А. Зотова // TerraEconomicus. – 2011. – Т. 9. – № 4. – С. 54-64.
115. Галанин С. В. Эволюционная теория и постнеклассическая наука / С. В. Галанин // Молодой ученый. – 2011. – Т. 1. – № 3. – С. 216-220.
116. Гальперин В. М. Экономикс, сиречь наука экономическая [Электронный ресурс] / В. М. Гальперин // Экономическая школа. – 1992. – Вып. 2 // Сайт «Галерея экономистов». – Режим доступа : http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=ru&links=./ru/galperin/works/galperin_w2.txt&img=works.jpg&name=galperin (март 2013)

117. Гапоненко А. Л. Стратегическое управление / А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухин. – М. : ОМЕГА-Л, 2006. – 464 с.
118. Гарпушкин В. Е. Универсализм как парадигма философии: прошлое и перспектива / В. Е. Гарпушкин // Философия и общество. – 2008. – № 2 (50). – С. 89-98.
119. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель // Сочинения. – Т.IV. – М. : Изд-во социально-политической литературы, 1959. – 487 с.
120. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
121. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – 452 с.
122. Геєць І. О. Дослідження проблеми використання виробничої потужності авіабудівними підприємствами України [Електронний ресурс] / І. О. Геєць // Проблеми системного підходу в економіці. – 2011. – № 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/pspe/2011_1/Geets_111.htm (березень 2013)
123. Гельвановский М. Конкурентоспособность в микро-, мезо- и макроуровневом измерениях / М. Гельвановский, В. Жуковская, И. Трофимова // Российский экономический журнал. – 1998. – № 3. – С. 67-77.
124. Гельмольт Г. История человечества. Всемирная история. Т.7. Западная Европа / Г. Гельмольт. – Санкт-Петербург : Просвещение, 1904. – 575 с.
125. Герасимчук В. Г. Стратегічне управління підприємством. Графічне моделювання / В. Г. Герасимчук. – К. : КНЕУ, 2000. – 360 с.
126. Глазл Ф. Динамичное развитие предприятия. Как предприятия – пионеры и бюрократия могут стать эффективными / Ф. Глазл, Б. Ливехуд. – Калуга : «Духовное познание», 2000. – 264 с.
127. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С. Ю. Глазьев. – М. : ВладДар, 1993. – 30 с.
128. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.

129. Гоббс Т. Человеческая природа / Т. Гоббс / Сочинения в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1989. – 622 с.
130. Головков А. Н. Теория внутренней и внешней среды в управлении процессами интеграции бизнеса / А. Н. Головков // Российское предпринимательство. – 2011. – № 12. – Вып. 2 (198). – С. 46-51.
131. Госсен П. Трансформация бизнеса / П. Госсен. – К. : Companion Group, 2009. – 131 с.
132. Градов А. П. Национальная экономика: 2-е изд. / А. П. Градов. – СПб. : Питер, 2005. – 240 с.
133. Градов А. П. Экономическая стратегия фирмы / А. П. Градов. – СПб. : Специальная литература, 1998. – 611 с.
134. Гражданское самолетостроение в начале XX ст. Деятельность ведущих производителей : монография / Г. А. Кривов, В. А. Матвиенко, А. А. Щербак, Т. Н. Щередица – К. : КИТ, 2000. – 168 с.
135. Гражевська Н. І. Еволюція концептуальних засад традиційної економічної транзитології / Н. І. Гражевська // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2007. – Вип. 31-1. – С. 77-82.
136. Григорьева О. Н. Формирование устойчивого развития предприятия в условиях инновационной деятельности : дис. ... канд. экон. наук. : 08.00.05 [рукопись] / Ольга Николаевна Григорьева. – Воронеж, 2004. – 164 с.
137. Гродницкий Д. Л. Две теории биологической эволюции / Д. Л. Гродницкий. – Саратов : Научная книга, 2002. – 160 с.
138. Гроув Э. Выживают только параноики: Как использовать кризисные периоды, с которыми сталкивается компания / Э. Гроув. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 200 с.
139. Грязнова А. Проблема «вузовская экономическая теория и нужды хозяйственной практики» в контексте присоединения России к Болонскому соглашению / А. Грязнова // Российский экономический журнал. – 2004. – № 3. – С. 50.
140. Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле

- развития России) / С. Губанов // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 3-27.
141. Гурко Е. Тексты деконструкции / Е. Гурко. – Томск : Водолей, 1999. – 160 с.
142. Гурова И. П. Конкурирующие экономические теории / И. П. Гурова. – Ульяновск : УлГУ, 1998. – 180 с.
143. Гусев Д. А. Логика : учеб. пос. / Д. А. Гусев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 272 с.
144. Гусева Н. В. Совершенствование методики диагностики этапов жизненного цикла предприятия / Н. В. Гусева // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия Экономика. Вып. 39. – 2012. – № 24 (278). – С. 128-134.
145. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Э. Гуссерль. – Санкт-Петербург : Фонд Университет: Владимир Даль, 2004. – 398 с.
146. Гуськов В. Н. Причины взаимодействия [Электронный ресурс] / В. Н. Гуськов // Философия объективного мира. – Режим доступа : <http://guskoff.ru/kategorii-filosofii-i-estestvoznaniya/prichinyi-vzaimodeystviya/> (апрель 2013)
147. Даль В. И. **Толковый словарь живого великорусского языка** [Электронный ресурс] / В. И. Даль. – Викитека. – Режим доступа : http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%D0%92._%D0%94%D0%B0%D0%BB%D1%8F (январь 2013)
148. Дедюлина М. А. Социальная философия / М. А. Дедюлина, В. А. Ивлиев, Е. В. Папченко. – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2006. – 295 с.
149. Дейн Якоб Ван. В какой фазе кондратьевского цикла мы находимся? / Якоб Ван Дейн // Вопросы экономики. – 1992. – № 10. – С. 79-80.
150. Дерман Э. Бойтесь формул! / Э. Дерман // Harvard Business Review. Россия. – 2005. – № 8. – С. 21-22.

151. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики [Электронный ресурс] / А. Н. Джури́нский. – М. : Форум–Инфра-М, 1998. – Режим доступа : http://www.krotov.info/lib_sec/shso/71_dzh4.html (февраль 2013)
152. Дик П. В. Психологические концепции риска и рискованного поведения / П. В. Дик // Актуальные проблемы психологии. – 2008. – № 3. – С. 63-68.
153. Додонов Ю. С. Ассимиляция, аккомодация и «недостающее звено» теории Ж. Пиаже / Ю. С. Додонов // Образ Российской психологии в регионах страны и в мире. Материалы международного форума и школы молодых ученых. – М. : ИП РАН, 2008. – С. 198-203.
154. Дойников И. В. Предпринимательское (хозяйственное) право: учеб. пособ. / И. В. Дойников. – М. : Брандес, 1997. – 256 с.
155. Долгин А. Манифест новой экономики. Вторая невидимая рука рынка / А. Долгин. – М. : «АСТ», 2010. – 256 с.
156. Дракер П. Посткапиталистическое общество [Электронный ресурс] / П. Дракер / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1067.html (декабрь 2012)
157. Дубнищева Т. Концепции современного естествознания / Т. Я. Дубнищева. – М. : Академия, 2003. – 608 с.
158. Дунська А. Р. Визначення категорії «інноваційний механізм розвитку промислових підприємств» / А. Р. Дунська // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2013. – № 1. – С. 169-177.
159. Дымов К. Международное сотрудничество в авиационной промышленности. Перспективы украинского авиапрома [Электронный ресурс] / К. Дымов // Рабочий университет им. Хлебникова. – Режим доступа : <http://prometej.info/new/economics/1193-aviaprom.html> (январь 2012)
160. Дынкин А. А. Экономическая концентрация, конкурентоспособность и экономический рост [Электронный ресурс] / А. А. Дынкин, В. Кондратьев. – Национальный институт корпоративных реформ, 2006. – Режим доступа :

<http://www.nicr.ru/?p=312> (апрель 2012)

161. Дюркгейм Э. Разделение труда в обществе / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – 431 с.
162. Дятлов А. Н. Общий менеджмент: концепции и комментарии / А. Н. Дятлов, М. В. Плотников, И. А. Мутовин. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 400 с.
163. Дяченко О. О. Впровадження організаційних змін – запорука ефективного розвитку авіапідприємства [Електронний ресурс] / О. О. Дяченко // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2010. – Вип. 27. – Режим доступу : http://www.lib.nau.edu.ua/Journals/3_27_2010/Dachenk1.pdf (січень 2012)
164. Евстигнеева Л. От стандартной экономической теории к экономической синергетике / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // Вопросы экономики. – 2001. – № 10. – С. 24-39.
165. Економічна енциклопедія. Т1. / За ред. С. В. Мочерного та ін. – К. : Академія, 2000. – 864 с.
166. Ельмеев В. Я. О противоречиях и новой парадигме в современной экономической науке / В. Я. Ельмеев // Россия и Грузия: диалог и родство культур : сб. мат. симпозиума. Вып.1 / Под ред. В. В. Парцвания. – Спб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 110-133.
167. Ерегин Е. Ю. Управление развитием потенциала наукоемкого предприятия (на примере электронной промышленности РФ) : автореф. дис. ... докт. экон. наук : 08.00.12 / Е. Ю. Ерегин. – Москва, 2007. – 26 с.
168. Ерохина О. А. Стадии развития открытой экономики и циклы Н.Д. Кондратьева : монография / О. А. Ерохина. – Томск : Водолей, 2001. – 181 с.
169. Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР, 1960. – 396 с.
170. Єршова С. І. Визначення поняття господарської діяльності, її ознаки /

- С. І. Єршова // Держава та регіони. – 2012. – № 2. – С. 118-123.
171. Жадько А. О. Поняття «кризи» на підприємстві та необхідність ідентифікації її причин як визначальний фактор [Електронний ресурс] / А. О. Жадько // Архів інтернет-конференцій. – Режим доступу : <http://intkonf.org/zhadko-ao-ponyattya-krizi-na-pidpriemstvi-ta-neobhidnist-identifikatsiyi-yiyi-prichin-yak-viznachalniy-faktor-uspishnosti-pidpriemnitskoyi-diyalnosti> (ноябрь 2013)
172. Жданов В. Ю. Антикризисный механизм диагностики риска банкротства предприятия [Электронный ресурс] / В. Ю. Жданов // Управление экономическими системами (Эл. Журнал). – 2011. – № 8. – Режим доступа : <http://uecs.ru/uecs-32-322011/item/583-2011-08-29-11-26-22?pop=1&tmpl=component&print=1> (сентябрь 2013)
173. Жигунова О. А. Методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия : автореф. дис. ... докт. экон. наук : 08.00.12 / О. А. Жигунова. – Екатеринбург, 2010. – 39 с.
174. Жидких Т. М. История образования в России [Электронный ресурс] / Т. М. Жидких // Путь к Олимпу. – Режим доступа : <http://www.olimpnews.spb.ru/newspaper/olimp.phtml?p=nN2stf1&p1=nN2stf> (май 2012)
175. Жизненный цикл малого предприятия / Под ред. А. А. Шамрая. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 244 с.
176. Завадський Й. С. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. – К. : Кондор, 2006. – 356 с.
177. Загладин Н. Всемирная история: XX век [Электронный ресурс] / Н. Загладин. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/zagl_vsemist/index.php (май 2013)
178. Заглумина Н. А. Формирование инструментария оценки уровня инновационного развития предприятия : дис. ... канд. эк. наук : 08.00.05 [рукопись] / Наталья Алексеевна Заглумина. – Нижний Новгород, 2011. – 140 с.

179. Зайцева Е. И. Современный уровень брендинга организации / Е. И. Зайцева // Экономический журнал. – 2012. – № 4. – Т. 28. – С. 105-113.
180. Закревська Л. М. Оцінка та підвищення конкурентоспроможності підприємств кондитерської промисловості України : дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 [рукопис] ; Національний ун-т харчових технологій / Л. М. Закревська. – К., 2005. – 211с.
181. Закс С. Эволюционная теория организации [Электронный ресурс] / С. Закс // Проблемы теории и практики управления. – 1998. – № 1. – Режим доступа : http://vasilieva.narod.ru/ptpu/12_1_98.htm (август 2013)
182. Занг В. Г. Синергетическая экономика. Время и переменные в нелинейной экономической теории / В. Г. Занг. – М. : Мир, 1999. – 335 с.
183. Запорожець Т. С. Формування основних напрямів забезпечення розвитку конкурентоспроможності господарського потенціалу машинобудівних підприємств / Т. С. Запорожець // Экономика и управление. – 2011. – № 5. – С. 132-136.
184. Захаров А. Универсальная схема эволюции [Электронный ресурс] / А. Захаров // Metodolog.ru (17.12.2013). – Режим доступа : <http://www.metodolog.ru/00522/00522.html> (август 2013)
185. Захарченко В. И. Сумма знаний в экономике: в 12 т. Т. 2 / В. И. Захарченко, Э. А. Кузнецов. – О. : Наука и техника, 2008. – 428 с.
186. Звіт про конкурентоспроможність економіки України – 2010 [Електронний ресурс]// Competitive Ukraine. – Режим доступу : <http://www.feg.org.ua> (лютий 2012)
187. Згурець С. Крила України / С. Згурець // Український журнал. – 2011. – № 9. – С. 20-22.
188. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
189. Земляков Д. Н. Диалектика «национальной экономики»: методолого-теоретические и методические основы / Д. Н. Земляков // Российский экономический журнал. – 2000. – № 9. – С. 75-83.

190. Зяблицкая Н. В. Современные положения теории адаптации [Электронный ресурс] / Н. В. Зяблицкая // Управление экономическими системами (22.12.2011). – Режим доступа : <http://uecs.ru/uecs-36-122011/item/877-2011-12-21-11-49-33> (сентябрь 2012)
191. Зяблюк Н. Г. Финансирование федеральных избирательных кампаний в США [Электронный ресурс] / Н. Г. Зяблюк // Российская Академия наук. – 1999. – Lobbing.ru. – Режим доступа : http://www.lobbying.ru/content/sections/articleid_5831_linkid_.html (май 2012)
192. Иванов С. США: господство на мировом рынке оружия [Электронный ресурс] / С. Иванов // Pentagonus. – Режим доступа : <http://pentagonus.ru/publ/19-1-0-17> (май 2012)
193. Иванов Ю. В. Анализ и моделирование кризисных точек развития предприятия [Электронный ресурс] / Ю. В. Иванов // Режим доступа : <http://www.mce.su/archive/doc21863/doc.pdf> (сентябрь 2012)
194. Ивашковская И. В. Жизненный цикл организации и агрегированный показатель роста / И. В. Ивашковская, Д. О. Янгель // Корпоративные финансы. – 2007. – № 4. – С. 97-110.
195. Игембаев А. Принцип развития в гносеологии [Электронный ресурс] / А. Игембаев // Философия. Серия 2: Социальная философия – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/19_DSN_2010/Philosophia/69943.doc.htm (октябрь 2012)
196. Иерархия власти в СССР и их пространственная структура [Электронный ресурс] // Институт свободы. Московский либертариум. – Режим доступа : http://www.libertarium.ru/l_knig_ier (сентябрь 2012)
197. Ильин А. А. Философский анализ аспектов эволюции / А. А. Ильин, Н. Н. Кожевников // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. – 2005. – Т. 2. – № 1. – С. 52-59.
198. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб : Питер, 2002. – 512 с.
199. Инновационная экономика : монография, 2-е изд., испр. и доп. / Под ред.

- А. А. Дынкина, Н. И. Ивановой. – М. : Наука, 2004. – 352 с.
200. Иншаков О. В. Предприятие и фирма: выход из заблуждений в русле эволюционной экономической теории / О. В. Иншаков // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2008. – № 2. – С. 6-15.
201. Иншаков О. В. Уровневый анализ объекта, предмета и метода экономической теории / О. В. Иншаков // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. – 2004. – № 4 (40). – С. 5-18.
202. Иншаков О. В. Экономическая генетика как методологическая основа наноэкономического анализа / О. В. Иншаков // Вестник ВолГУ. Серия 3. Экономика. Экология. – 2008. – № 1 (12). – С. 6-16.
203. Исаев П. С. О новой физической реальности (о Ψ-эфире) Сообщения объединенного института ядерных исследований / П. С. Исаев. – Дубна, 2002. – 19 с.
204. Исследование и объект исследования // Антропологический форум. – 2005. – № 2. – С. 9-134.
205. История США: 1877-1918. Т.2 / Под ред. Г.П. Куропятник. – М. : Наука, 1985. – 598 с.
206. Іванілов О. С. Економіка підприємства : підруч. / О. С. Іванілов. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 728 с.
207. Іванов В. Б. Потенціал підприємства / В. Б. Іванов, О. М. Кохась, С. М. Хмелевський. – К. : Кондор, 2009. – 300 с.
208. Ілляшенко С. М. Управління інноваційним розвитком : монографія / С. М. Ілляшенко, О. А. Біловодська. – Суми : Університетська книга, 2010. – 281 с.
209. Казанский А. Б. Модели организационно замкнутых систем и контуры развития новых подходов в области искусственного интеллекта и когнитивной науки [Электронный ресурс] / А. Б. Казанский // Сайт С. П. Курдюмова. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.ru/networks/modeli-organizacionno-zamknutyx-sistem> (январь 2013)

210. Казначеев В. П. Современные аспекты адаптации / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Наука, 1980. – 192 с.
211. Калиніченко Ю. Стратегічний розвиток підприємства: теоретичні та практичні аспекти / Калиніченко Ю. // Галицький економічний вісник. — 2010. – № 4 (29). – С. 106-115.
212. Каллас М. С. Взаимодействие науки, образования и бизнеса как основа формирования инновационной среды в России / М. С. Каллас // Вестник Томского государственного университета. Экономика. – 2011. – № 4. – С. 185-191.
213. Каминская И. В. Трансформация рыночных структур в информационной экономике: теоретический аспект / И. В. Каминская // Креативная экономика. – 2010. – № 8 (44). – С. 30-36.
214. Кант И. Ответ на вопрос: «Что такое Просвещение?» (1784) // Сочинения в 6 т. Т.6. / И. Кант – М. : Мысль, 1966. – С. 25-36.
215. Капарулина И. Н. Развитие экономики с позиции холизма: движущая сила общественных изменений / И. Н. Капарулина // Интеграция экономики в систему мирохозяйственных связей : сб. науч. трудов XVII межд. науч.-практ. конф., г. Санкт-Петербург, 23-25 октября 2012 г. / Санкт-Петербургский государственный политехнический университет. – Спб : Изд-во Политехнического ун-та, 2012. – С. 361-365.
216. Капаруліна І. М. Філософський базис концепції «потенціал підприємства» / І. М. Капаруліна // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 24. – С. 39-43.
217. Капарулина И. Н. Циклы конъюнктуры как циклы общественного развития: критерии периодизации и принцип формирования / И. Н. Капарулина // Цикличность глобальных процессов, циклы Кондратьева и долгосрочная концепция развития России и глобального мира : тезисы участников VIII межд. Кондратьевской конф., г. Москва, 1-2 ноября 2012 г. / Институт Экономики РАН.– М. : Международный фонд Н. Д. Кондратьева, 2012. – С. 175-178.

218. Капарулина И. Н. Эволюция паттернов поведения предприятия и циклы Кондратьева / И. Н. Капарулина // Мировая экономика ближайшего будущего: откуда ждать инновационного рывка? : тезисы участников XXI Кондратьевских чтений, г. Москва, 19 ноября 2013 г. / Институт Экономики РАН. – М. : Международный фонд Н.Д. Кондратьева, 2013. – С. 165-168.
219. Капаруліна І. М. Діяльність сучасного підприємства в умовах стратегічної економіки: «організація як театр» / І. М. Капаруліна // Економіка підприємства: теорія та практика : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 жовтня 2012 р. / КНЕУ. – К. : КНЕУ, 2012. – С. 132-134.
220. Капаруліна І. М. Еволюційно-синтетична спрямованість поле-об'єктної концепції дослідження / І. М. Капаруліна // Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст. : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 15-16 листопада 2012 р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К. : КНУ імені Т. Шевченка, 2012. – С. 228-231.
221. Капаруліна І. М. Засади дослідження підприємства в контексті універсальної методології / І. М. Капаруліна // Стратегія розвитку України. – 2014. – № 1. – С. 78-82.
222. Капаруліна І. М. Методологічні засади дослідження підприємства / І. М. Капаруліна // Економіка ринкових відносин. – 2014. – № 1. – С. 48-55.
223. Капаруліна І. М. Місце механізму в моделюванні процесів розвитку підприємства / І. М. Капаруліна // Інноваційна економіка, інтелектуальна власність та трансфер технологій : матеріали V міжн. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 16-18 квітня 2014 р. / Національний гірничий університет. – Д. : НГУ, 2014. – С. 197-200.
224. Капаруліна І. М. Місце понять «економічна діяльність» і «господарська діяльність» в економічній термінології / І. М. Капаруліна // Економічні перспективи підприємств і регіонів в контексті основних соціально-еколого-економічних трендів : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 22 травня 2014 / Національний гірничий університет. – Д. : НГУ, 2014. – С. 216-217.

225. Капаруліна І. М. Моделювання підприємства: забезпечення цілісності репрезентації за допомогою фреймово-метафоричної моделі / І. М. Капаруліна // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – № 15. – С. 67-71.
226. Капаруліна І. М. Підходи до формування потенціалу підприємства: доцільність застосування / І. М. Капаруліна // Міжнародна стратегія економічного розвитку регіону : матеріали III міжн. наук.-практ. конф., м. Суми, 19-21 червня 2012 р. / Сумський державний університет. – Суми : СумДУ, 2012. – С. 47-49.
227. Капаруліна І. М. Потенціал підприємства як відображення його функціонального призначення / І. М. Капаруліна // Економіка підприємства: сучасні проблеми теорії та практики : матеріали I міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 18-19 жовтня 2012 р. / Одеський національний економічний університет. – Одеса : Атлант, 2012. – С. 290-291.
228. Капаруліна І. М. Природа та моделі розвитку підприємства / І. М. Капаруліна // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – № 7. – С. 76-82.
229. Капаруліна І. М. Ресурсний підхід до моделювання підприємства: структурні компоненти / І. М. Капаруліна // Проблеми інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою підприємства, регіону, країни : матеріали міжн. наук.-практ. інтернет-конф., 13-14 травня 2014 р. / Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка. – Полтава : ПолтНТУ, 2014. – Ч. 2. – С. 133-135.
230. Капаруліна І. М. Розвиток підприємств: концепція та технологія дослідження : монографія / І. М. Капаруліна. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 432 с.
231. Капаруліна І. М. Розвиток потенціалу в контексті стратегічної поведінки підприємства / І. М. Капаруліна // Досвід роботи підприємств при фінансовій кризі : зб. праць Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 28 березня 2012 р. / Миколаївський політехнічний інститут. – Миколаїв : Ділова інформація, 2012. – С. 35-36.
232. Капаруліна І. М. Сутність та критерії ідентифікації економічного об'єкта /

- I. М. Капаруліна // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 247-253.
233. Капаруліна І. М. Сутність понять «економіка» та «економічна діяльність»: цілісне уявлення про природу економіки / І. М. Капаруліна // Економіка та держава. – 2014. – № 3. – С. 35-39.
234. Капаруліна І. М. Сучасна економічна парадигма: природа та характеристики економічного об'єкта / І. М. Капаруліна // Методологічні та практичні аспекти менеджменту в параметрах національної економічної моделі : зб. тез доповідей учасників міжн. наук.-практ. конф., м. Черкаси, 12-13 квітня 2012 р. : у 2-х т. / Східноєвропейський університет економіки і менеджменту. – Черкаси : СУЕМ. – 2012. – Т. 1. – С. 156-157.
235. Капаруліна І. М. Сучасні реалії формування цільової функції підприємства / І. М. Капаруліна // Формування ефективних механізмів господарювання в умовах сучасної економіки: теорія і практика : тези доповідей II міжн. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 22-23 листопада 2012 р. / Інститут управління Класичного приватного університету. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – С. 48-51.
236. Капаруліна І. М. Сучасні тенденції розвитку світового ринку цивільного авіабудування / І. М. Капаруліна, О. В. Ареф'єва // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 2 (19). – С. 7-11.
237. Капаруліна І. М. Теорія еволюції економіки: «поле-об'єктний» підхід / І. М. Капаруліна // Менеджмент, маркетинг та інтелектуальний капітал в глобальному економічному просторі : монографія / Під наук. ред. П. Г. Перерви, О. І. Савченко, В. Л. Товажнянського. – Х. : Цифрова друкарня № 1, 2012. – С. 43-58.
238. Капаруліна І. М. Трансформація та сучасні риси економічної дійсності / І. М. Капаруліна // Актуальні проблеми розвитку економіки в умовах глобалізації : матеріали міжн. наук.-практ. конф., м. Чортків, 26-27 квітня 2012 р. / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль-Чортків, 2012. – С. 38-40.
239. Капаруліна І. М. Універсальний контекст дослідження розвитку

- підприємства / І. М. Капаруліна // Ефективна економіка. – 2014. – № 3. –
Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2819>
240. Капаруліна І. М. Управління потенціалом підприємства: сутність з позиції філософії управління / І. М. Капаруліна // Проблеми трансформаційної економіки : зб. наук. тез IV Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кривий Ріг, 23 березня 2012 р. / Запорізький національний університет. – Кривий ріг : КФ ЗНУ, 2012. – С. 235-238.
241. Капаруліна І. М. Фрейм сучасної економічної дійсності: «стратегічна економіка» / І. М. Капаруліна // Сталий розвиток економіки. – 2012. – № 6 (16). –С. 14-21.
242. Капаруліна І. М. Характерні риси сучасної економічної дійсності: загальносвітові тенденції та українські реалії / І. М. Капаруліна // Економічний часопис – XXI. – 2012. – № 7/8. – С. 26-30.
243. Капаруліна І. М. Часові параметри синхронізації бізнес-процесів підприємства / І. М. Капаруліна // Стратегія інноваційного розвитку: бізнес, наука, освіта : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 11-14 квітня 2012 р. / Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – С. 178-180.
244. Капелюшников Р. И. Роналд Коуз, или сотворение рынков / Р. И. Капелюшников // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – №1. – С.50-24.
245. Карамова О. В. Эволюционная концепция развития экономической науки [Электронный ресурс] / О. В. Карамова // Сборник докладов годовой тематической конференции НЭА «Образование, наука и модернизация», Москва, 20–22 декабря 2010 г. / МШЭ МГУ им. М.В. Ломоносова. – Режим доступа : <http://econorus.org/onim/esession.phtml?id=28> (январь 2013)
246. Кардаш В. А. О неизбежной смене парадигмы в экономической науке / В. А. Кардаш // Terra Economicus (Экономический вестник Ростовского государственного университета). – 2009. – № 31. – Т.7. – С. 51-57.
247. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура /

- М. Кастельс. – М. : ГуВшэ, 2000. – 608 с.
248. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1492.html (апрель 2013)
249. Касымбекова Г. Понятие и классификация эмпатии [Электронный ресурс] / Г. Касымбекова // Publishing house Education and Science s.r.o. Международная конференция «Образование и наука 21 века». Психология и социология. 2012. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/29_NIOXXI_2012/Psihologia/7_118599.doc.htm (май 2013)
250. Касьянова Н. В. Управління розвитком підприємства на основі кумулятивного підходу : автореф. дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.00.04 / Наталія Віталіївна Касьянова. – Д., 2012. – 36 с.
251. Катуков Д. Д. Институциональная среда глобализированной экономики: развитие сетевых взаимодействий / Д. Д. Катуков, В. Е. Малыгин, Н. В. Смородинская. – М. : Институт экономики РАН, 2012. – 45 с.
252. Катькало В. С. Место и роль ресурсной концепции в развитии теории стратегического управления / В. С. Катькало // Вестник СПбГУ. Сер. 8. – 2003. – Вып. 3. – С. 3-17.
253. Катькало В. С. Ресурсная концепция стратегического управления: генезис основных идей и понятий / В. С. Катькало // Вестник С.-Петербургского университета: Серия Менеджмент. – 2002. – № 4. – С. 20-42.
254. Катькало В. С. Теория стратегического управления: этапы развития и основные парадигмы / В. С. Катькало // Вестник СПбГУ. Серия «Менеджмент». – 2002. – Вып. 2. – С. 3-21.
255. Катькало В. С. Эволюция теории стратегического управления : автореф. дис. ... докт. екон. наук : 08.00.05 / Валерий Сергеевич Катькало. – Спб. : СПбУЭиФ, 2007. – 41 с.
256. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс.

- М. : Гелиос, 2002. – 352 с.
257. Кирдина С. Г. Модели экономики в разных парадигмах: неоклассической, неинституциональной, эволюционной и самоорганизационной / С. Г. Кирдина // Первая Всероссийская летняя школа молодых исследователей эволюционной экономике, г. Волжский, 15-20 сентября 2008 г. – Волгоград : ВолГУ, 2008. – 17 с.
258. Кирчата І. М. Оцінка конкурентного потенціалу в системі управління конкурентоспроможністю підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / І. М. Кирчата. – Маріуполь, 2007. – 21 с.
259. Кислова Ю. Е. Оценка влияния внешней среды на экспортную стратегию предприятия [Электронный ресурс] / Ю. Е. Кислова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 1. – Режим доступа : <http://www.mevriz.ru/articles/2002/1/1002.html> (май 2013)
260. Ківа Д. Авіаційна галузь на крилах науки [Електронний ресурс] / Д. Ківа // Громадянське суспільство. – Листопад 2012. – № 21. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3366/> (січень 2013)
261. Клавдиенко В. Стимулирование инновационной активности: мировые тенденции и Россия / В. Клавдиенко // Общество и экономика. – 2006. – № 7-8. – С. 82-98.
262. Клейнер Г. Б. Наноэкономика / Г. Б. Клейнер // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. – С. 70-94.
263. Клейнер Г. Б. Предприятие в нестабильной экономической среде: риски, стратегия, безопасность / Г. Б. Клейнер, В. Л. Тамбовцев, Р. М. Качалов. – М. : Экономика, 1997. – 286 с.
264. Клейнер Г. Б. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Б. Клейнер // Вопросы экономики. – 2002. – № 10. – С. 24-33.
265. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.
266. Клименко Д. С. Необхідність створення організаційно-економічного механізму розвитку підприємства / Д. С. Клименко // Управління розвитком.

- 2013. – № 1 (141). – С.86-88.
267. Князева Е. Н. Идея эмерджентной эволюции в воззрениях Э. Морена, И. Стенгерс и Ж. де Роснэ / Е. Н. Князева // Философские науки. – 2011. – № 9. – С. 99-115.
268. Коган И. Ш. Формы и виды энергии [Электронный ресурс] / И. Ш. Коган // Режим доступа : http://www.kogan.iri-as.org/stat/formy_energy.pdf (январь 2013)
269. Козицкий С. Б. Генезис новой парадигмы в физике: системный поход и восточная философия. Часть 2: Идеи восточной философии и современная физика [Электронный ресурс] / С. Б. Козицкий // FEVAS. – Режим доступа : <http://fevac.pisem.net/LIB/kozitsk2.htm> (апрель 2013)
270. Козлова Н. В. Торговля [Электронный ресурс] / Н. В. Козлова, В. Р. Тарловская // Очерки русской культуры 18 века. Часть первая. – Режим доступа : http://statehistory.ru/books/pod-red--B-A--Rybakova_Ocherki-russkoy-kultury-XVIII-veka--CHast-pervaya-/15 (май 2013)
271. Колесникова Т. С. Европейская повседневная культура 19 века [Электронный ресурс] / Т. С. Колесникова // Аналитика культурологии. – 2010. – № 2 (17). – Режим доступа : http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/212-article_24.html (май 2013)
272. Колпаков В. А. Экономическая теория в поисках новой парадигмы / В. А. Колпаков // Гуманитарные науки: теория и методология. – 2008. – № 1. – С. 79-88.
273. Кондаурова Д. С. Совершенствование механизма устойчивого развития промышленного предприятия / Д. С. Кондаурова // Экономика, управление, финансы : материалы II межд. науч. конф., г. Пермь, декабрь 2012 г. – Пермь : Меркурий, 2012. – С. 130-132.
274. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды / Н. Д. Кондратьев, Ю. В. Яковец, Л. И. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 768 с.
275. Кондратьев Э. В. Моделирование концепции человека в традиции

- системно-эволюционной теории Б. Ливехуда и Ф. Глазла [Электронный ресурс] / Н. Д. Кондратьев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2005. – № 3. – Режим доступа : <http://dis.ru/library/557/25438/> (июнь 2013)
276. Кондрашов П. Н. Марксистская теория повседневности: попытка предварительной экспликации / П. Н. Кондрашов // Философия и общество. – 2006. – № 3. – С. 98-115.
277. Константинов Н. А. Советская школа и педагогика в период восстановления народного хозяйства и социалистической индустриализации [Электронный ресурс] / Н. А. Константинов, Е. Н. Мединский, М. Ф. Шабаева // История педагогики. – М. : Просвещение, 1982. – Режим доступа : <http://www.detskiysad.ru/ped/ped134.html> (июнь 2013)
278. Конституционное право России : учеб. / Отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. – М. : Юристъ, 2003. – 110 с.
279. Концепция формирования Единого транспортного пространства [Электронный ресурс] // Евразийское экономическое сообщество. – Режим доступа : <http://www.evrazes.com/docs/view/68> (июнь 2012)
280. Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. Опыт логико-гносеологического исследования / П. В. Копнин. – М. : Наука, 1973. – 325 с.
281. Кордонский С. Верные матрицы как инструмент построения онтологий / С. Кордонский. – Вашингтон : Изд-во Юго-Восток, 2011. – 66 с.
282. Коротков Э. М. Антикризисное управление / Э. М. Коротков, А. А. Беляев, Д. В. Валовой. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 431 с.
283. Костин В. А. К вопросу об определении понятия “социальная организация” / В. А. Костин, Н. Б. Костина // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С. 64-69.
284. Костюченко В. С. Интегральная веданта: критический анализ философии Ауробиндо Гхоша / В. С. Костюченко. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1970. – 189 с.
285. Кочетов Э. Г. Глобалистика как геоэкономика, как реальность, как мироздание: Новый Ренессанс – истоки и принципы его построения,

- фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас / Э. Г. Кочетов. – М. : ОАО Издательская группа «ПРОГРЕСС», 2001. – 704 с.
286. Кошелева Н. В. О месте и роли новых знаний в жизни общества / Н. В. Кошелева // Фундаментальные исследования. – 2008. – № 7. – С. 52-57.
287. Кошман Л. В. Мануфактура [Электронный ресурс] / Л. В. Кошман // Очерки русской культуры 17 века / Под ред. А. В. Арциховского. – М. : Издательство МГУ, 1979. – Режим доступа : <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000171/st022.shtml> (май 2013)
288. Кравченко Е. И. Теория социального действия: от Макса Вебера к феноменологам / Е. И. Кравченко // Социологический журнал. – 2001. – № 3. – С. 24-21.
289. Крамаренко А. Золотой век [Электронный ресурс] / А. Крамаренко // Aviation Explorer, 02.08.2012. – Режим доступа : <http://www.aex.ru/docs/2/2012/8/2/1611/> (февраль 2013)
290. Кризис аиаперевозок миновал [Электронный ресурс] // Travel.ru (06/08/2003). – Режим доступа : <http://www.travel.ru/news/2003/08/06/24018.html> (январь 2013)
291. Крисилев А. Модельное описание процессов развития: механизмы, структура, система целей, индикаторы / А. Крисилев // The paper is selected from XIV th International Conference “Knowlndge-Dialogue-Solution” KDS, June-July 2008. – Vama (Bulgaria), 2008. – P. 73-80.
292. Кришнамурти Дж. Комментарии к жизни. Из заметок Дж. Кришнамурти. Кн.3 / Дж. Кришнамурти. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 691 с.
293. Криштал М. М. Специфика внедрения концепции «бережливого производства» в отечественных условиях / М. М. Криштал, Н. А. Зайцева // Вектор науки ТГУ. – 2010. – № 3 (13). – С. 158-160.
294. Кронрод Я. А. Очерки социально-экономического развития XX века / Я. А. Кронрод. – М., 1992. – 240 с.
295. Кузьменко С. А. Концепция циклического развития промышленной фирмы [Электронный ресурс] / С. А. Кузьменко // Наука и образование:

хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление (май 2012). – Режим доступа : http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1228&Itemid=106 (декабрь 2013)

296. Куликов П. М. Теоретические подходы к определению сущности экономического потенциала предприятия / П. М. Куликов // Бизнес Информ. – 2009. – № 1. – С. 93-97.
297. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун / Сост: В. Ю. Кузнецов. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2003. – 605 с.
298. Кураленко О. Г. Методологические вопросы инновационного развития экономических систем / О. Г. Кураленко // Молодой ученый. – 2011. – № 10. – Т. 1. – С. 127-130.
299. Куранов М. В. Анализ факторов, характеризующих функционирование организации на различных этапах жизненного цикла / М. В. Куранов // Экономический анализ: теория и практика. – 2008. – № 4. – С. 65-68.
300. Куцевол Н. Г. Организационное развитие и управление изменениями: учебное пособие / Н. Г. Куцевол. – Казань, 2011. – 103 с.
301. Кучерова Е. Н. Теоретические основы устойчивого развития предприятия / Е. Н. Кучерова, А. В. Ильин // Актуальные проблемы социально-экономического развития современной России : материалы науч.-практ. конф. – Вязьма: ВФ ГОУ МГИУ, 2007. – С. 189-194.
302. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М. : Медиум, 1995. – 234 с.
303. Ламбен Ж.-Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива / Ж.-Ж. Ламбен. – Спб. : Наука, 1996. – 429 с.
304. Лапкин В. В. Глобальная динамика в эпоху великих потрясений: проблемы концептуализации / В. В. Лапкин // История и современность. – март 2010. – № 1. – С. 5-27.
305. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории / Э. Ласло // Эволюция. – 2003. – № 1. – С. 10-13.

306. Латкин М. А. Системное представление управления деятельностью авиастроительного предприятия / М. А. Латкин, С. Г. Кривова // Радиоэлектронні і комп'ютерні системи. – 2012. – № 4 (56). – С. 220-225.
307. Лашкевич Н. М. Международная торговля / Н. М. Лашкевич. – Минск : Изд-во ИПД, 2010. – 435 с.
308. Левитский Н. И. Теория механизмов и машин / Н. И. Левитский. – М. : Наука, 1990. – 592 с.
309. Леиашвили П. Экономическая деятельность: телеологический анализ / П. Леиашвили. – Тбилиси : Сиахле, 2011. – 194 с.
310. Лекторский В. А. Субъект в истории философии: проблемы и достижения / В. А. Лекторский // Методология и история психологии, 2010. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 5-18.
311. Лекавичюс Э. Элементы общей теории адаптации / Э. Лекавичюс. – Вильнюс : Мокслас, 1986. – 273 с.
312. Лемещенко П. С. Переходный период в контексте институционально-эволюционной теории / П. С. Лемещенко // Философия хозяйства. – М. : МГУ, 2002. – N 3. – С. 179-193.
313. Лемещенко П. С. Теория институтов в контексте диалектики парадигм экономической науки / П. С. Лемещенко // Научные труды ДонНТУ. Серия: Экономика. – 2007. – Выпуск 31-1. – С. 37-46.
314. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 26 / В. И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – 591 с.
315. Ленин В. И. Развитие капитализма в России [Электронный ресурс] / В. И. Ленин. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/lenin/len03v06.htm> (октябрь 2013)
316. Леонтьев Д. А. Мировоззрение как миф и мировоззрение как деятельность / Д. А. Леонтьев / Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / Под ред. В. И. Кабрина, О. И. Муравьевой. – Томск : Томский государственный университет, 2004. – С. 11-29. – Режим доступа : <http://institut.smysl.ru/article/mif.php> (октябрь 2012)

317. Лидерство, инновации и предпринимательство в Восточной Европе, России и других странах / Под ред. С. Опатской, М. Пандя. – Львов : Львовская бизнес-школа, Knowledge@Wharton, 2011. – 100 с.
318. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М. : Институт эспетиментальной социологии; Спб : Алетейя, 1998. – 160с.
319. Липов В. В. Развитие экономической теории как эволюция понимания ценностной составляющей хозяйственной деятельности человека / В. В. Липов / От Сциллы к Харибде. Актуальный опыт России. Т. 2. – М.- Волгоград : Изд-во Волгоградского ГУ, 2002. – С. 113-126.
320. Литвиненко Л. Л. Інвестиційно-інноваційна модель розвитку авіаційної галузі України [Електронний ресурс] / Л. Л. Литвиненко // Проблеми системного підходу в економіці. – № 4. – 2011. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/pspe/2011_4/Letvinenko_411.htm (февраль 2013)
321. Логинова Л. В. Социальный механизм институционализации социально-экономических интересов субъектов экономического действия : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.03 / Лариса Викторовна Логинова. – Экономическая социология и демография. – Саратов, 2009. – 24 с.
322. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 2. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1985. – 560 с.
323. Лоскутов В. Сломанные ножницы экономического образования / В. Лоскутов // Alma mater : вестник высшей школы. – 2000. – № 9. – С. 14-15.
324. Лукьянов С. А. Рынок авиационных пассажирских перевозок России: квазиконкуренция или ...? / С. А. Лукьянов, Е. В. Тиссен // Вопросы экономики. – 2007. – № 11. – С. 120-138.
325. Лурия А. Р. Ощущение и восприятие / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – 67 с.
326. Любознательность и поиск информации // Вопросы психологии. – 1966. – № 3. – С. 54–56.

327. Любутин К. Н. Диалектика субъекта и объекта / К. Н. Любутин, Д. В. Пивоваров. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 1993. – 415 с.
328. Майминас Е. Информационное общество и парадигма экономической теории / Е. Майминас // Вопросы экономики. – 1997. – № 11. – С. 86-95.
329. Макарова И. В. Развитие инновационного предпринимательства на основе использования технологий двойного назначения : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 [рукопись] / Ирина Валерьевна Макарова. – Екатеринбург, 1998. – 199 с.
330. Макроэкономика и финансы стран СНГ и отдельных стран мира 2009-2012. – М, 2013. – 61 с.
331. Мамедов О. Ю. Нужна ли экономическая теория хозяйственной практике / О. Ю. Мамедов // Terra Economicus. – 2012. – Т. 10. – № 4. – С. 76-81.
332. Маркс К. Капитал. Т. 1. (1867) / К. Маркс // Сочинения. Т.23 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственный издательский дом политической литературы, 1960. – 900 с.
333. Маркс К. Сочинения: 2-е изд. Т. 4 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955. – 1081 с.
334. Маркс К. Сочинения: 2-е изд. Т.13 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1959. – 1081 с.
335. Марченко В. М. Направленість розвитку економічної діяльності в Україні / В. М. Марченко, О. Л. Нечаєв // Формування ринкових відносин в Україні. – 2013. – № 12. – С. 3-8.
336. Маршалл А. Принципы политической экономии. Т.І. / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1983. – 416 с.
337. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
338. Материалистическая діалектика : в 5 т. Т.4. Диалектика общественного развития / Под ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. – М. : Мысль, 1984. – 320 с.

339. Матковський Р. Б. Теоретичні засади розвитку мезоекономічних систем / Р. Б. Матковський // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 4. – С. 9-21.
340. Матурана У. Дерево познання. Біологічні корні людського розуміння / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогрес-Традиція, 2001. – 224 с.
341. Мацука О. Генеза поняття «правової держави» з точки зору соціальної філософії / О. Мацука // Схід. – 2009. – № 8 (99). – С. 117-121.
342. Меерсон Ф. З. Адаптація к стрессорним ситуаціям і фізическим нагрузкам / Ф. З. Меерсон, М. Г. Пшенникова. – М. : Медицина, 1988. – 256 с.
343. Менш Г. Технологіческий пат. Долговременные тенденции в капиталистическом производстве / Г. Менш / Отв. ред. и сост. Р. М. Энтов, Н. А. Макашева. – М., 1985. – 432 с.
344. Меркушова Н. И. К вопросу выбора модели системы управления организацией при использовании международных стандартов в области менеджмента / Н. И. Меркушова, Е. Б. Гаффорова, Ю. А. Меркушова // Молодой ученый. – 2013. – № 11. – С. 398-404.
345. Методология исследования развития сложных систем / Под ред. К. О. Кратца, Э. Н. Елисеева. – Л. : Наука, 1979. – 224 с.
346. Методология науки: проблемы и история / РАН Ин-т философии / Отв. ред. А. П. Огурцов, В. М. Розин. – М. : ИФ РАН, 2003. – 342 с.
347. Методологічні основи та пояснення до позицій. Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД-2010). – К. : Держкомстат України, 2011. – 354 с.
348. Механизм / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 томах. Т.19. – Спб., 1890-1907. – С. 212-216.
349. Микешина Л. А. Философия науки: Эпистемология. Методология. Культура / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция : МПСИ : Флинта, 2005. – 464 с.
350. Минкс Э. Мыслить категориями многовариантного будущего / Э. Минкс, Э. Бельке // Форсайт. – 2008. – № 4 (8). – С. 4-8.

351. Минский М. Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М. : Мир, 1979. – 179 с.
352. Минцберг Г. Структура в кулаке: создание эффективной организации / Г. Минцберг. – СПб. : Питер, 2004. – 512 с.
353. Мировая история : в 10 т. Т.5 / Под ред. Е.М. Жукова. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 781 с.
354. Мировая экономика и международный бизнес : 5-е изд. / Под ред. Р. К. Щекина. – М. : КНОРУС, 2008. – 688 с.
355. Мирошниченко И. В. Формирование политической культуры субкультуры: социальные механизмы и урони субъектности социально-профессиональных групп в политике / И. В. Мирошниченко // Человек. Сообщество. Управление. – 2006. – № 4. – С. 148-161.
356. Михайлов А. С. Формирование международных кластеров в Балтийском регионе / А. С. Михайлов // Балтийский регион. – 2013. – № 1. – С. 53-63.
357. Мишо К. Полицейское управление во Франции при Старом режиме / [Электронный ресурс] / К. Мишо // Журнальный зал. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/42/misho3.html> (май 2013)
358. Міграція в Україні: факти і цифри [Електронний ресурс] // Міжнародна організація з міграції, вересень 2011. – Режим доступу : <http://iom.org.ua> (лютий 2013)
359. Мнацаканов Р. Г. Перспективи розвитку авіаційних робіт в Україні / Р. Г. Мнацаканов, І. І. Висоцька, В. П. Лагутчкін // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1.– С. 10-12.
360. Могилевский В. Д. Методология систем: вербальный подход / В. Д. Могилевский. – М. : Экономика, 1999. – 251 с.
361. Моисеев Н. Н. Логика универсального эволюционизма и кооперативность / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 52-66.
362. Мокий М. С. Трансдисциплинарная методология в экономических исследованиях : дис. ... докт. экон. наук : 08.00.01 ; Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова / Михаил Стефанович Мокий.

– М., 2010. – 289 с.

363. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье / Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. П. Баскина. — М. : Гослитиздат, 1955. – С. 159-734.
364. Мотышева М. С. Исследование систем управления: уч.пособ. / М. С. Мотышева. – СПб : Изд-во В.А. Михайлова, 2006. – 224 с.
365. Муратов А. Эволюционно-генетическая теория развития экономических систем: гармонизационный поход [Электронный ресурс] / А. Муратов // Управление экономическими системами. – 2013. – № 4. – Режим доступа : <http://uecs.ru/uecs-52-522013/item/2073-2013-04-03-06-46-58> (июль 2013)
366. Надтока Т. Б. Соціально-економічний розвиток підприємства: актуальність і проблеми дослідження / Т. Б. Надтока, О. В. Амельницька // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – 2009. – Випуск 36-1. – С. 173-178.
367. Нарский И. С. Философия Давида Юма / И. С. Нарский. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 287 с.
368. Наукова та інноваційна діяльність в Україні / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 28 с.
369. Неверов А. Н. О процессе возникновения экономической субъектности / А. Н. Неверов // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности : труды III междунар. науч. интернет-конф., март-июнь 2009. – Омск : Полиграфический центр КАНБ, 2009. – С. 41-53.
370. Некрасов С. И. Значение теории фреймов в современной науке / С. И. Некрасов, Н. С. Молчанова // Наячные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2009. – Т. 16. – № 10. – С. 14-17.
371. Нельсон Р. Эволюционная теория экономических изменений / Р. Нельсон, С. Унтер. – М. : Дело, 2002. – 234 с.
372. Нижегородцев Р. М. Информационная экономика. Книга 1. Информационная Вселенная: Информационные основы экономического

- роста / Р. М. Нижегородцев. – Москва-Кострома, 2002. – 163 с.
373. Никитин Е. П. Сущность и явление. Категории «сущность» и «явление» и методология научного исследования / Е. П. Никитин. – М. : Знание, 1961. – 47 с.
374. Никитина Т. А. Влияние концентрации и централизации капитала на глобальную и национальную экономику / Т. А. Никитина // Управление в социальных и экономических системах : материалы XVIII междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 30-31 мая 2009 г. / Минский ин-т управления ; редкол. : Н. В. Суша [и др.]. – Минск, 2009. – С. 114–115.
375. Николаев И. Г. Современные теоретические подходы к развитию организации: эволюционные теории [Электронный ресурс] / И. Г. Николаев // Проблемы современной экономики. – 2006. – № 1/2 (17/18). – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=964> (декабрь 2013)
376. Николаев Є. Б. Теорія інформаційної економіки як парадигма економічної теорії: приклад методологічно сумнівного аналізу / Є. Б. Ніколаєв // Економічна теорія. – 2008. – № 4. – С. 19-30.
377. Ницше Ф. Веселая наука (La Gaya Scienza) / Ф. Ницше / Сочинения в 2 т. Т.1. – М. : Мысль, 1990. – С. 491-719.
378. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше / Сочинения в 2 т. Т.1. – М. : Мысль, 1990. – С. 238-405.
379. Новиков А. М. Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Синтег, 2007. – 668 с.
380. Новиков И. Д. Эволюция вселенной / И. Д. Новиков. – М. : Наука, 1983. – 192 с.
381. О производительном труде. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т.3. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 624 с.
382. Оборин М. С. Основные методы изучения внешней и внутренней сред санаторно-курортных организаций региона / М. С. Оборин, А. В. Плотников // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление. – 2012. – № 4. – С. 28-34.

383. Общероссийский классификатор видов экономической деятельности [Электронный ресурс] // Ваш код ОКВЭД. – Режим доступа : <http://xn----7sbajkuandce5bb0ajav6a5p.xn--p1ai/> (апрель 2013)
384. Оглезнев В. В. Глобализация и государство: анализ социальной онтологии / В. В. Оглезнев. – Томск : Издательство ЦНТИ, 2010. – 159 с.
385. Огородникова Т. В. Методологические проблемы современной экономической науки: неоклассика и институционализм / Т. В. Огородникова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2007. – № 2. – С. 5-9.
386. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1987. – 760 с.
387. Окрушко В. Я. Содержание кризисного процесса в антикризисном управлении [Электронный ресурс] / В. Я. Окрушко // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 2 (34). – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3103> (апрель 2013)
388. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: в 2 т. Т.2 / О. А. Омельченко. – М. : ТОН-Остожье, 2000. – 496 с.
389. Онуфрик М. С. Економічна діяльність як специфічний об'єкт податкового навантаження / М. С. Онуфрик // Економіка та держава. – 2008. – № 6. – С. 57-61.
390. ООН: Прогноз населения Земли к 2050 году [Электронный ресурс] // E-today [сайт]. – Режим доступа : <http://www.etoday.ru/2009/03/un-population-prediction-2050.php> (февраль 2012)
391. Орехов А. М. Методы экономических исследований / А. М. Орехов. – М. : Инфра-М, 2009. – 510 с.
392. Орловский М. Н. Современные проблемы эксплуатации воздушных суден / М. Н. Орловский, Ю. А. Яковлев // Открытые информационные и компьютерные интегрированные технологии. – 2011. – № 47. – С. 95-103.
393. Осипов Г. В. Взаимодействие науки и производства: социологический анализ : в 2-х ч. Ч.1 / Г. В. Осипов, М. Н. Стриханов, Ф. Э. Шереги. – М. : ЦСП

- и М, 2014. – 364 с.
394. Осипов Ю. М. Опыт философии хозяйства. Хозяйство как феномен культуры и самоорганизующаяся система / М. Ю. Осипов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 382 с.
395. Осипов Ю. М. Хозяйство / Ю. М. Осипов // Антология современной философии хозяйства : в 2-х т. Т.1. – М. : Магистр, 2008. – С. 259-264.
396. Очерки по истории революционного движения [Электронный ресурс] / Под ред. Л. Рыклина. – М. : Политиздат, 1933. – Режим доступа : <http://www.agitclub.ru/front/eng/prom01.htm> (май 2013)
397. Очерки по русской культуре 17 века. Часть 1 [Электронный ресурс] / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Издательство Московского университета, 1985. – Режим доступа : http://statehistory.ru/books/pod-red--B-A--Rybakova_Ocherki-russkoy-kultury-XVIII-veka--CHast-pervaya-/ (май 2013)
398. Очковская М. С. Личности-бренды, или кому нужен персональный брендинг в XXI веке / М. С. Очковская // Маркетинговые коммуникации. – 2013. – № 1 (73). – С. 32-42.
399. Павленко І. М. Аналіз активів підприємства: задачі та пріоритети / І. М. Павленко, В. А. Верба, А. С. Семененко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2011. – Вип. 25. – С. 52-62
400. Павленко І. М. Використання процесного підходу в управлінні оборотними коштами підприємства / І. М. Павленко // Україна – Чехія – ЄС: сучасний стан і перспективи : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. семінару, м. Прага, 7-10 липня 2007 р. / European university of the international relations. – Херсон-Прага : Херсонський національний технічний університет, 2007. – С. 5-8.
401. Павленко І. М. Економічна безпека підприємства: адаптаційний аспект / І. М. Павленко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2010. – Вип. 24. – С. 85-93.
402. Павленко І. М. Економічні цикли та адаптаційні процеси на підприємстві / І. М. Павленко // Стратегія підприємства: адаптація організацій до впливу

- світових суспільно-економічних процесів : зб. матеріалів міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, I етап – 17-18 березня 2011 р., II етап – 17-18 листопада 2011 р. / КНЕУ. – К. : КНЕУ, 2011 – С. 55-57.
403. Павленко І. М. Конкурентоспроможність економічних систем: сутність і специфіка / І. М. Павленко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 6 (132). – С. 159-165.
404. Павленко І. М. Ринкова адаптація: тривалість основних циклів діяльності підприємства / І. М. Павленко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – Спец. вип. «Економіка підприємства: теорія і практика» : у 2 ч. – К. : КНЕУ, 2010. – Ч.1. – С. 131-139.
405. Павленко І. М. Розвиток підприємництва крізь призму моделі «соціально-психологічно-економічної» людини / І. М. Павленко // Стратегія економічного розвитку України : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2007. – Вип. 20-21. – С. 29-35.
406. Павленко І. М. Стратегія підприємства в контексті єдності функціонування та розвитку / І. М. Павленко // Вчені записки Університету «Крок» : зб. наук. праць / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Серія «Економіка». – К., 2010. – Вип. 22. – С. 106-110.
407. Павленко І. М. Теоретичні аспекти управління потенціалом підприємства / І. М. Павленко // Теоретичні та прикладні питання економіки : зб. наук. праць / За заг. ред. Ю. І. Єханурова, А. В. Шегди. – К. : Київський університет, 2007. – Вип. 12. – С. 231-236.
408. Павленко І. М. Універсальний «поле-об'єктний» підхід до дослідження економічних систем / І. М. Павленко // Вчені записки : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2010. – Вип. 12. – С. 33-36.
409. Павленко І. М. Формування організаційної структури управління маркетингом на підприємстві : дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 [рукопис] ; Національний університет харчових технологій / Ірина Миколаївна Павленко. – К., 2003. – 202 с.

410. Павленко І. М. Формування стратегії підприємства на основі теорії фреймів / І. М. Павленко // Вчені записки Університету «Крок» : зб. наук. праць / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». Серія «Економіка». – К., 2009. – Вип. 20. – Т. III. – С. 123-128.
411. Павлов И. П. Избранные труды / И. П. Павлов / Под общ. ред. Ю. В. Наточина, М. А. Пальцева, А. М. Сточика. – М. : Медицина, 1999. – 448 с.
412. Павлов С. Е. Адаптация / С. Е. Павлов. – М. : «Паруса», 2000. – 282 с.
413. Павлова О. В. Социально-дидактические аспекты непрерывного образования взрослых / О. В. Павлова // Человек и образование. – 2011. – № 2. – С. 13-17.
414. Пантелеев О. Время неоплаченных самолетов // Комерсантъ. Авиастроение. – 18.08.2009. – № 150. – С. 20.
415. Панышева Н. И. Обобщение как метод формирования нового научного знания : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 [рукопись] / Наталья Ивановна Панышева. – Тюмень, 2009. – 123 с.
416. Пархоменко О. В. Інноваційна економіка як результат взаємодії економічної і соціальної систем / О. В. Пархоменко // Науково-технічна інформація. – 2009. – № 3. – С. 3-6.
417. Персикова Т. Н. Феномен корпоративной культуры в современной России: сопоставительный анализ корпоративных культур в российских и иностранных организациях : дис. ... канд. культуролог. наук : 24.00.01 [рукопись] / Тамара Николаевна Персикова. – М., 2007. – 220 с.
418. Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала / Э. Петерс. – М. : Мир, 2000. – 257 с.
419. Погорелов Ю. С. Развитие підприємства: поняття та види [Електронний ресурс] / Ю. С. Погорелов. – Режим доступу : <http://masters.donntu.edu.ua/2011/iem/bashkevich/library/tez7.htm> (травень 2012)
420. Погорелов Ю.С. Теоретичні та інструментальні основи розвитку

- підприємства : автореф. дис. ... докт. ек. наук: 08.00.04 / Юрій Сергійович Погорелов. – Донецьк, 2011. – 39 с.
421. Подлесный С. В. История инженерной деятельности / С. В. Подлесный, Ю. А. Ерфорт, В. М. Искрицкий, Д. Г. Сущенко, А. Н. Стадник. – Краматорск : ДГМА, 2010 – 188 с.
422. Подорога В. А. Событие [Электронный ресурс] / В. А. Подорога // Новая философская энциклопедия. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/2779.html> (февраль 2014)
423. Поздняков А. А. Критика эпигенетической теории эволюции / А. А. Поздняков // Журнал общей биологии. – 2009. – Т. 70. – № 5. – С. 383-395.
424. Поланьи К. Аристотель открывает экономику / К. Поланьи // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры / Под ред. Я. И. Кузьминова. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 583 с.
425. Поланьи К. Великая трансформация: прошлое, настоящее, будущее / К. Поланьи / Под ред. Р. Нуреева. – М. : ГУ ВШЭ, 2006. – 406 с.
426. Поляков В. А. Универсология. Причинно-системные основы науки / В. А. Поляков. – Минск : ВЭВЭР, 2001. – 124 с.
427. Пономаренко В. С. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи : монографія / В. С. Пономаренко, О. М. Тридід, М. О. Кизим. — Х. : Видавничий Дім “ІНЖЕК”, 2003. – 328 с.
428. Пономаренко Е. В. Экономика и финансы общественного сектора (основы теории эффективного государства) / Е. В. Пономаренко, В. А. Исаев. – М. : Инфра-М, 2009. – 427 с.
429. Попова С. Эффект обратного клапана / С. Попова // Гражданская авиация. – 2008. – № 1. – С. 3-7.
430. Поппер К. Что такое диалектика? / К. Поппер // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 118-138.
431. Портер М. Конкуренция : учеб. пособие / М. Портер. – М. : Вильямс, 2001. – 495 с.

432. Поспелов Д. А. Моделирование рассуждений. Опыт анализа мыслительных актов / Д. А. Поспелов. – М. : Радио и связь, 1989. – 184 с.
433. Постюшков А. В. Интегральные характеристики основных концепций управления организациями [Электронный ресурс] / А. В. Постюшков // Innovation society – a new epoch in the history of civilization development : материалы межд. конф. – Режим доступа : <http://russianlics.sstu.ru/russianlics.nsf/0/2E0383021A8C8E53C32576420054F90> А (март 2013)
434. Предпринимательское (хозяйственное) право : учеб. В 2 т. Т. 1/ Отв. ред. О. М. Олейник. – М. : Юристъ, 1999. – 424 с.
435. Предпринимательское право : учеб. / Под ред. Е. П. Губина, П. Г. Лахно. – М. : Юристъ, 2008. – 416 с.
436. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой : 5-е изд. / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : КомКнига, 2005. – 296 с.
437. Приходько Ю. Стратегии конкурентного развития ведущих производителей на мировом рынке гражданского авиастроения / Ю. Приходько // Экономические стратегии. – 2010. – № 5. – С. 22-27.
438. Причепий Е. Н. Субъект и объект как философская проблема / Е. Н. Причепий, В. А. Рыжко [и др.] – К. : Наукова думка, 1979. – 304 с.
439. Пробоїв О. А. Формування та нарощування стратегічного потенціалу підприємств інструментами фінансового інжинірингу : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / О.А. Пробоїв. – Донецьк, 2008. – 21 с.
440. Прогресс / Политическая энциклопедия : в 2 т. Т.2 / Под ред. Г. Ю. Семигина. – М. : Мысль, 1999. – С.282-284.
441. Прокопьев В. Н. Методологический выбор в экономических исследованиях / В. Н. Прокопьев // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2005. – № 3-4. – С. 4-7.
442. Психология ощущений и восприятия / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Любимова, М. Б. Михалевской. – М. : ЧеРо, 1999. – 610 с.
443. Птицына И. Ф. Категория личности в философской и психолого-

- педагогической литературе / И. Ф. Птицына // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. – 2008. – № 2. – Т. 5. – С. 97-99.
444. Пухов Р. Мировой ВПК сегодня и завтра – часть II [Электронный ресурс] / Р. Пухов // Военно-промышленный курьер. 03.10.2010. – № 43. – Режим доступа : <http://vpk-news.ru/articles/5842> (апрель 2013)
445. Радыгин А. Д. Проблемы слияний и поглощений в корпоративном секторе / А. Д. Радыгин, Р. М. Энтов. – М., 2002. – 153 с.
446. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі : монографія / О. В. Раєвнева. – Х. : ВД “ІНЖЕК”, 2006. – 496 с.
447. Развитие [Электронный ресурс] // Словари и Энциклопедии на Академике. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1013/%D0%A0%D0%90%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%95 (июль 2013)
448. Развитие авиационной промышленности" на период 2013-2025 гг. [Электронный ресурс] // Виртуальная энциклопедия военной авиации 01.11.2012. – Режим доступа : <http://pro-samolet.ru/blog-pro-samolet/481-development-of-the-aviation-industry-2013-1025> (июль 2013)
449. Разорванный мир [Электронный ресурс] // Эксперт. Электронный журнал. – 2002. – № 3 (310). – Режим доступа : http://m.expert.ru/expert/2002/03/03ex-mnenie_41851/ (май 2013)
450. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь: 5-е изд., перераб. и доп. / Б. А. Райсберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 495 с.
451. Расницын А. П. Процесс эволюции и методологии систематики / А. П. Расницын // Труды Российского энтомологического общества. – 2002. – Т. 73. – С. 1-101.
452. Растриган Л. А. Адаптация сложных систем / Л. А. Растриган. – Рига : Знание, 1981. – 375 с.

453. Ревуцкий Л. Д. Методы определения уровней экономического развития, экономического роста и производных от них показателей [Электронный ресурс] / Л. Д. Ревуцкий. – Режим доступа : <http://www.kpilib.ru/article.php?page=140> (январь 2014)
454. Рейтинг инновационных стран агентства Bloomberg [Электронный ресурс] // АИР. – 06.06.2013. – Режим доступа : <http://www.i-regions.org/association/news/ratings/2792/> (сентябрь 2013)
455. Ремизов И. Н. Экологическая сфера общества и устойчивое развитие : дис. ... докт. филос. наук: 09.00.11 [рукопись] / Игорь Николаевич Ремизов. – Краснодар, 1999. – 250 с.
456. Репіна І. М. Підприємницький потенціал: методологія оцінки та управління / І. М. Репіна // Вісник Української академії державного управління при Президентіві України. – 1998. – № 2. – С. 262-271.
457. Роббинс Л. Предмет экономической науки / Л. Роббинс // Thesis. – 1993. – Вып.1 – С. 10-23.
458. Рогоза М. Є. Управління соціально-економічним розвитком підприємств: механізми, моделі формування та організація процесів / М. Є. Рогоза, А. І. Сененко. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 99 с.
459. Роджерс Э. Принятие и диффузия нового продукта / Э. Роджерс / Классика маркетинга / Составители Б. М. Энис, К. Т. Кокс, М. П. Моква. – СПб. : Питер, 2001. – С. 243-262.
460. Розмаинский И. Методологические основы теории Кейнса и его «спор о методе» с Тинбергеном / И. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 25-36.
461. Романов Е. С. Экономика предприятия как учебная дисциплина : монография / Е. С. Романов. – Архангельск : Сев. (Аркт.) федер.ун-т, 2011. – 212 с.
462. Романюк Н. І. Як розпочати власний бізнес: практичні рекомендації та нормативно-правові документи: посібник / Н. І. Романюк, О. М. Кашуба. – Л. : Астролябія, 2009. – 231 с.

463. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти. – М. : Русское фемнологическое общество, 1996. – 280 с.
464. Российская Империя от истоков до начала века. Очерки социально-политической и экономической истории [Электронный ресурс] / Под ред. А. Аксенова, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин. – М. : Русская панорама, 2011. – Режим доступа : http://statehistory.ru/books/kollektiv-avtorov_Rossiyskaya-Imperiya-ot-istokov-do-nachala-XIX-veka---Ocherki-sotsialno-politicheskoy-i-ekonomicheskoy-istorii/ (май 2013)
465. Российская отрасль авиаперевозок: большой потенциал роста и не только. Краткая версия отчета [Электронный ресурс] // Метрополь, 22.07.2011. – Режим доступа : <http://fincake.ru/stock/reviews/80991/download/79505>] (февраль 2013)
466. Рост и развитие [Электронный ресурс] // Энциклопедия Кругосвет [сайт]. – Режим доступа : <http://www.krugosvet.ru/node/38740> (июль 2013)
467. Роуз С. Р. Устройство памяти. От молекул к сознанию / С. Р. Роуз. – М. : Мир, 1995. – 384 с.
468. Рудяков В. А. Методологические изменения в современных течениях экономической теории / В. А. Рудяков // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2011. – № 2. – С. 30-34.
469. Русанов В. В. Эффективные системы представления знаний на основе естественного языка / В. В. Русанов, И. С. Верстин // Вестник РЭУ. – 2012. – № 1. – С. 43-48.
470. Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства / Ж.-Ж. Руссо / Антология мировой философии : в 4 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1970. – С. 560-567.
471. Ручкина Г. Ф. Понятие и содержание экономической деятельности и ее соотношение с хозяйственной и предпринимательской деятельностью / Г. Ф. Ручкина // Юрист. – 2003. – № 2. – С. 19-21.
472. Рыжкова М. В. Иррациональное потребительское поведение как предмет экономической науки / М. В. Рыжкова // Вестник Томского государственного университета. Экономика. – 2012. – № 4 (20). – С. 64-72.

473. Сабадирьова А. Л. Основні методологічні аспекти становлення теорії потенціалу підприємства / А. Л. Сабадирьова // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць Одеського держ. екон. ун-ту. – 2010. – № 37. – С. 274-280.
474. Савчук С. В. Анализ основных мотивов слияний и поглощений [Электронный ресурс] / С. В. Савчук // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 5. – Режим доступа : <http://dis.ru/library/detail.php?ID=22900> (февраль 2013)
475. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего / Т. Сакайя // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М : Академия, 1999. – С.337-371.
476. Самара Г. Н. Социокультурная адаптация молодежи в период радикальных трансформаций / Г. Н. Самара, Д. С. Петров. – М. : Фирма Светотон Лтд, 2004. – 205 с.
477. Самолетам Ан-148 пригрозили ограничениями в полетах [Электронный ресурс] // Центр транспортных стратегий, 06.08.2012. – Режим доступа : <http://www.cfts.org.ua/news/46519> (февраль 2012)
478. Самуляк В. Ю. Методика оцінювання розвитку підприємства на підставі збалансованої системи показників / В. Ю. Самуляк, Т. В. Лебідь // Восточно-Европейский журнал передовых технологий – 2011. – № 10 (49). – Т. 1. – С. 34-36.
479. Сандлер Д. Г. Эффективность – универсальная цель развития: от индивида до экономики / Д. Г. Сандлер // Современная конкуренция. – 2008. – № 6. – С. 70-80.
480. Саньяк Ф. Гражданское законодательство французской революции 1789-1804 / Ф. Саньяк. – М. : Изд-во коммунистической академии, 1928. – 374 с.
481. Сапа Н. В. Глобальна трансформація сучасних економічних процесів: теоретико-методологічні засади / Н. В. Сапа // Гуманітарний вісник ЩДІА. – 2008. – Вип. 32. – С. 190-195.
482. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии /

- Ж. П. Сартр. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
483. Сборник научных трудов ГосНИИГА, №311. – М., 2010. – 180 с.
484. Северцев А. С. Теория эволюции : учеб. / А. С. Северцев. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 380 с.
485. Сербиновский Б. Ю. О содержании терминов «инновационная экономика», «новая экономика» и «экономика знаний» [Электронный ресурс] / Б. Ю. Сербиновский, О. С. Захарова // Научный журнал КубГАУ. – 2010. – № 61 (7). – Режим доступа : <http://e.j.kubagro.ru/2010/pdf/11.pdf> (апрель 2012)
486. Сидоров Е. Коммерческое предприятие как «черный ящик», или тезисы о системном подходе к торговой компании [Электронный ресурс] / Е. Сидоров // Executive.ru. – Режим доступа : <http://www.executive.ru/knowledge/announcement/687787/> (январь 2014)
487. Силютин В. И. Понимание сущности организационных изменений и развития [Электронный ресурс] / В. И. Силютин // Вестник Самарского государственного университета. – 2012. – № 1 (92). – Режим доступа : http://vestnik.ssu.samara.ru/articles/92_16.pdf (июль 2013)
488. Сильверберг Дж. Моделирование эволюционных процессов в экономике [Электронный ресурс] / Дж. Сильверберг // Вестник молодых ученых. – 2000. – № 6. – Режим доступа : http://www-old.informika.ru/text/magaz/science/vys/ECONOM/NUM_02/HTML/page076.html (апрель 2013)
489. Сироткина Л. С. Операции с понятиями: системные характеристики и источники логических ошибок / Л. С. Сироткина // Контовский сборник. – 2011. – № 4. – С. 66-74.
490. Сівашенко Т. В. Відтворення основних фондів авіапідприємств з використанням лізингу : дис. ... канд. екон. наук : 08.07.04 [рукопис] / Т. В. Сівашенко / Національний авіаційний університет. – К., 2005. – 191 с.
491. Сімченко Н. О. Економічний розвиток підприємства: сутність та визначення [Електронний ресурс] / Н. О. Сімченко, А. В. Дакус //

- Електронне наукове видання "Актуальні проблеми економіки та управління". – 2011. – Вип. 5. – Режим доступу : <http://probleconomy.kpi.ua/node/17> (апрель 2013)
492. Слесинский Р. Общедоступное введение в философию природы [Электронный ресурс] / Р. Слесинский. – Режим доступа : <http://agnuz.info/app/webroot/library/298/322/index.htm> (апрель 2013)
493. Словник іншомовних слів Мельничука [Електронний ресурс] / Словопедія. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/42/53408/289046.htm>
494. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.3 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 744 с.
495. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.4 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.
496. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.5 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1974. – 839 с.
497. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.6 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1975. – 832 с.
498. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.7 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1976. – 724 с.
499. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.8 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1977. – 927 с.
500. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.9 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1978. – 916 с.
501. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.10 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1979. – 660 с.
502. Словник української мови (Академічний тлумачний словник) : в 11 т. Т.11 / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1980. – 700с.
503. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
504. Собкевич О. Щодо інструментів нарощування експортного потенціалу авіабудівної галузі України. Аналітична записка [Електронний ресурс] /

- О. Собкевич, Є. Белашов // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/374/> (февраль 2012)
505. Сойфер В. Н. Чарльз Дарвин и эволюционная теория [Электронный ресурс] / В. Н. Сойфер // Наука из первых рук. – 2010. – № 4 (34). – Режим доступа : http://elementy.ru/lib/431538?page_design=print (июнь 2013)
506. Сокиринська І. Г. Аспекти стратегічного розвитку підприємства / І. Г. Сокиринська, О. В. Хохлова // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2011. – № 4. – С. 165-168.
507. Соколов А. С. Современные тенденции слияний и поглощений в аэрокосмической отрасли мирового хозяйства : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 / А.С. Соколов. – Санкт-Петербург, 2003. – 21 с.
508. Сологуб М. И. Клеточные механизмы адаптации: Лекция / М. И. Сологуб. – Спб. : ГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 2002. – 54 с.
509. Солопов Ю. Н. Гармония: Теоретический курс : учеб. / Ю. Н. Солопов. – СПб. : Издательство «Лань», 2003. – 544 с.
510. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
511. Сорокина В. Н. Культура информационного общества / В. Н. Сорокина / Введение в культурологию / Под ред. Ю. Н. Солонина, Е. Г. Соколова. – Спб., 2003. – С. 119-124.
512. Сосненко Л. С. Анализ экономического потенциала действующего предприятия / Л. С. Сосненко. – М. : Изд-во «Экономическая литература», 2004. – 208 с.
513. Сотула О. В. Перехідні і трансформаційні процеси в економіці України / О. В. Сотула // Збірник науково-технічних праць Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. – 2011. – С.25-28.
514. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза // Избранное. – Мн. : Попурри, 1999. – 592 с.
515. Статистика страхового рынка Украины [Электронный ресурс] // Фориншурер (Интернет-журнал о страховании). – Режим доступа :

<http://forinsurer.com/stat/> (апрель 2012)

516. Статистичний щорічник України за 2010 рік.– К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 560 с.
517. Статистичний щорічник України за 2013 рік. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 533 с.
518. Стеблякова Л. П. Трансформация экономических систем: теория и практика : автореф. дис. ... докт. экон. наук : 08.00.01 / Лариса Петровна Стеблякова. – Москва, 2010. – 54 с.
519. Степин В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации / В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова. – М., 1994. – 274 с.
520. Стратегия и тактика антикризисного управления фирмой / Под общ. ред. А. П. Градова, Б. И. Кузина. – СПб. : Специальная литература, 1996. – 398 с.
521. Стрижак Е. О. Онтологические и методологические основы направлений институциональной экономической теории / Е. О. Стрижак // Journal of Institutional Studies. – 2013. – № 2. – Т. 5. – С. 48-63.
522. Стюарт Д. Тренинг организационных изменений / Д. Стюарт. – СПб. : Питер Бук, 2000. – 254 с.
523. Сурина О. П. Иностранные языки в системе образования России 18 века / О. П. Сурина // Педагогическое образование в России. – 2008. – № 3. – С. 74-84.
524. Сухоруков А. І. Активізація економічного розвитку авіаційної галузі України / А. І. Сухоруков, О. О. Олейніков // Зовнішня торгівля: право та економіка. – 2006. – № 5. – С. 133-140.
525. Схватка между Boeing і Airbus за рынок трансконтинентальных лайнеров дает шанс... [Электронный ресурс] // Регионбизнеспартнер. – Режим доступа : <http://www.rbp.ru/4/tendenz/559/> (февраль 2013)
526. Сэй Ж.-Б. Трактат о политической экономии / Ж.-Б. Сэй. – М. : Дело, 2000. – 232 с.
527. Табурчак П. П. Механизм устойчивого развития с использованием его организационного потенциала [Электронный ресурс] / П. П. Табурчак,

- М. А. Микитась // Отраслевая экономика. – 2012. – № 4. – Режим доступа : <http://uecs.ru/uecs40-402012/item/1311-2012-04-28-09-32-19> (февраль 2013)
528. Тахтаджян А. Л. Principia tectologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход : изд.2-е / А. Л. Тахтаджян. – Спб. : СПХФА, 2001. – 121 с.
529. Теория и методология разработки стратегии развития предприятия / Под ред. И. В. Булава. – М : РИО МАОК, 2009. – 277 с.
530. Тимина Е. В. Формирование экономики знаний как новой парадигмы общественного развития : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 [рукопись] / Елена Ивановна Тимина. – Москва, 2009. – 167 с.
531. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
532. Толкачев С. А. Мировой рынок гражданского авиастроения: конец дуополии [Электронный ресурс] / С. А. Толкачев, И. Б. Деревянко // Капитал страны. – 02.09.2011. – Режим доступа : <http://www.kapital-rus.ru/articles/article/190443> (январь 2013)
533. Толмаева Р. Экономическая история: генезис рыночной экономики [Электронный ресурс] / Р. Толмаева. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/tolm/05.php (апрель 2013)
534. Томпсон М. Философия науки / М. Томпсон / Пер. с англ. А. Гарькавого. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.
535. Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX - начала XX в. Организация и финансирование [Электронный ресурс] / С. Р. Томпсон. – М. : РОССПЭН, 2008. – Режим доступа : http://statehistory.ru/books/Styuart-Ross-Tompston_Rossiyskaya-vneshnyaya-torgovlya-XIX---nachala-XX-v--Organizatsiya-i-finansirovanie/ (май 2013)
536. Топій І. І. Розвиток антикризового управління на підприємствах : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.04 / Ірина Ігорівна Топій / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 31 с.
537. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя,

- перспективи) : монографія / За ред. В. М. Геєця. – К. : Логос, 1999. – 500 с.
538. Трененков Е. М. Диагностика в антикризисном управлении / Е. М. Трененков, С. А. Дведенидова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 1. – С. 3-25.
539. Треугольник сетевого общества / Коллективная монография под ред. Л. В. Голоскокова. – М. : Изд-во Государственный университет Минфина России, 2012. – 186 с.
540. Тупкало С. В. Анализ подходов к выделению и композиции системы бизнес-процессов / С. В. Тупкало, В. Н. Тупкало // Das Management. – 2011. – Вып. 2. – С. 70-77.
541. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний [Электронный ресурс] / Л. Туроу / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – Режим доступа : http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1185.html (апрель 2012)
542. Тюпа Д. І. Конкурентоспроможність авіаційної промисловості України на ринках країн, що розвиваються в умовах глобальної конкуренції / Д. І. Тюпа // Вісник Економіки транспорту і промисловості. – № 36. – 2011. – С. 90-95.
543. Тюха І. В. Соціально-економічний розвиток підприємства: сутність та видові прояви [Електронний ресурс] / І. В. Тюха // Ефективна економіка. – 2012. – № 6. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1195&p=1> (вересень 2012)
544. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
545. Уилбер К. Введение в интегральную теорию и практику. Базовая интегральная операционная система и всесекторно-всеуровневая карта [Электронный ресурс] / К. Уилбер // PSYLIB. – 2008. – Режим доступа : <http://www.psylib.org.ua/books/uilbk03/index.htm> (март 2012)
546. Україна в цифрах – 2009. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2010. – 257 с.

547. Україна в цифрах – 2011. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 250 с.
548. Україна в цифрах – 2012. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.
549. Україна-2011. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 27 с.
550. Україна-2012. Статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 27 с.
551. Україна-2013. Статистичний збірник. – К., 2014. – 28 с.
552. Українець А. І. Принципи формування механізму інноваційного розвитку вітчизняних машинобудівних підприємств / А. І. Українець // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2009. – № 640. – С. 219–225.
553. Уледов А. К. Духовная жизнь общества / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1980. – 215 с.
554. Универсальная и глобальная история. Эволюция вселенной, земли, жизни и общества / Под ред. Л. Е. Гринина, И. В. Ильина, А. В. Коротаева. – Волгоград : Учитель, 2012. – 688 с.
555. Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы / Под ред. В. В. Кызютинского, Е. А. Мамчур. – М. : ИФРАН, 2007. – 253 с.
556. Управление компанией в условиях кризиса. – М. : Международная финансовая корпорация, 2010. – 100 с.
557. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия / Ю. А. Урманцев // Вопросы философии. – № 4. – 1993. – С. 89-106.
558. Ухтомский А. А. Избранные труды / А. А. Ухтомский. – Москва : Директ-Медиа, 2008. – 804 с.
559. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Маркетинг, 2002. – 892 с.
560. Федонін О. С. Потенціал підприємства: формування та оцінка / О. С. Федонін, І. М. Репіна, О. І. Олексюк. – К. : КНЕУ, 2004. – 316 с.

561. Федорищева О. В. Исследование причин и факторов, приводящих отечественное предприятие к кризисному состоянию / О. В. Федорищева // Вестник ОГУ. – 2008. – № 80 (январь). – С. 97-103.
562. Фещур Р. В. Группи показників (індикаторів) оцінювання рівня розвитку підприємств / Р. В. Фещур, В. Ю. Самуляк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку». – Львів: Львівська політехніка, 2010. – № 691. – С. 231-239.
563. Филипенко Д.С. Организационно-экономическое обеспечение устойчивого развития предприятий в условиях глобализации экономики : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 [рукопись] / Дмитрий Сергеевич Филипенко. – Нижний Новгород, 2014. – 178 с.
564. Философия истории / Под ред. А. С. Панарина. – М. : Гардарики, 1999. – 432 с.
565. Философия : учеб. / Под ред. В. Н. Лавриненко, В. П. Ратникова. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 584 с.
566. Философский словарь : 4-е изд. / Под ред. И. Т. Фролова.– М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
567. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
568. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/180/word/> (апрель 2013)
569. Фостер Р. Созидательное разрушение / Р. Фостер, С. Каплан // Экономические стратегии. – 2002. – № 4. – С. 43-48.
570. Фрейд З. «Я» и «Оно» / З. Фрейд. – М. : Эксмо; Харьков : Фолио, 2007. – 864 с.
571. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм. – М. : Академический проект, 2008. – 254 с.

572. Функ Я. И. Акционерные общества: история и теория / Я. И. Функ, В. А. Михайличенко, В. В. Хвалей. – Минск, 1999. – 607 с.
573. Фурастье Ж. Великая надежда XX века / Ж. Фурастье. – М. : Наука, 2001. – 183 с.
574. Фурманов И. А. Аффективно-динамическая теория адаптации / И. А. Фурманов // Вестник БГУ. Серия 3. – 2001. – № 3. – С. 42-47.
575. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков : Фолио, 2003. – 503 с.
576. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986. – С.93-119.
577. Харвей Дж. Современная экономическая теория / Дж. Харвей. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 703 с.
578. Хатыпов А. А. Оценка зависимости объема пассажирских перевозок от макроэкономических показателей / А. А. Хатыпов, Т. Т. Халилов // Сборник трудов Межд. науч.-практ. конф. – Пермь, 2010. – С. 36-38.
579. Хлебосолов Е. И. Дарвинизм / Е. И. Хлебосолов, А. Б. Георгиевский. – М. : Просвещение, 1985. – 271 с.
580. Хлебосолов Е. И. Лекции по теории эволюции / Е. И. Хлебосолов. – М. : УЦ «Перспектива», 2004. – 264 с.
581. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
582. Хэнна Д. Кодекс выживания. Естественные законы в бизнесе / Д. Хэнна, Г. Мелик-Еганов, М. Ильин. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 208 с.
583. Хьелл Л. Теория личности: основные положения, исследования и применение [Электронный ресурс] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/txt16.htm> (апрель 2013)
584. Цветков А. Н. Влияние высокоскоростного железнодорожного транспорта на авиаперевозки в России [Электронный ресурс] / А. Н. Цветков, Е. Ю. Плешакова // Freie Universität Berlin. – Режим доступа : [http://userpage.fu-](http://userpage.fu-berlin.de/~a.n.cvetkov/)

berlin.de/~jmueller/gaprojekt/downloads/WS_dec_10/Pleshakova_Tsvetkov%28in%20Russian%29.pdf (январь 2013)

585. Цветков В. А. Инновационная экономика как форма постиндустриального развития / В. А. Цветков, Е. В. Моргунов, Н. В. Илларионов // Промышленная политика Российской Федерации. – 2008. – № 1. – С. 24-42.
586. Цыганов В. В. Механизмы управления политико-экономическими системами / В. В. Цыганов, Д. С. Кадымов // Проблемы управления. – 2008. – № 3. – С. 49-58.
587. Часовских В. П. История менеджмента: основные принципы / В. П. Часовских. – Екатеринбург : Уральский государственный технический университет, 2012. – 103 с.
588. Чеботарев П. Ю. О влиянии коллективизма, альтруизма и эгоизма участников на социальную динамику в стохастической среде [Электронный ресурс] / П. Ю. Чеботарев, А. К. Логинов, Я. Ю. Цодикова, З. М. Лезина, В. И. Борзенко. – Режим доступа : <http://www.econorus.org/consp/files/qslo.pdf> (апрель 2013)
589. Чекмарев В. В. Теоретическая экономика и экономическая теория: общее и особенное / В. В. Чекмарев, Г. Е. Лягушев, В. Н. Тишина // Актуальные проблемы теоретической экономики. – 2013. – №1. – С. 7-11.
590. Чемезов И. С. Диагностика фазы развития предприятия: методика и результаты анализа / И. С. Чемезов, Э. В. Кондратьев. – Вестник Марийского государственного технического университета. – 2010. – № 3 (10). – С. 41-53.
591. Чемезов И. С. Система управления развитием предприятия на основе механизма фазового перехода : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 [рукопись] / Игорь Станиславович Чемезов. – Пенза, 2011. – 236 с.
592. Чепінога В. Г. Економічна теорія : підруч. / В. Г. Чепінога. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 653 с.
593. Чернієнко В. О. Транзитологія в контексті теорії соціокультурних трансформацій / В. О. Чернієнко // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 1. –

С. 8-17.

594. Чижевский А. Л. Земное эхо солнечных бурь : 2-е изд. / А. Л. Чижевский. – М. : Мысль, 1976. – 367 с.
595. Чижов Е. Б. Введение в философию математических пространств / Е. Б. Чижов. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 294 с.
596. Чорноротов О. Загальна характеристика авіабудівної галузі України [Електронний ресурс] / О. Чорноротов // Credit Rating. – Режим доступа : <http://www.credit-rating.ua/ua/analytics/analytical-articles/12828/> (февраль 2013)
597. Шабанова М. А. Социальная адаптация в контексте свободы / М. А. Шабанова // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 81-88.
598. Шарден П. Феномен человека / П. Шарден. – М. : Прогресс, 1965. – 296 с.
599. Шарифов М. Рынок нематериальных активов: вопросы государственного управления (Выступление на XVII заседании Евразийского клуба) [Электронный ресурс] / М. Шарифов / Современное Евразийство. Центр Льва Гумилева. – 2011. – Режим доступа : <http://www.gumilev-center.ru/rynok-nematerialnykh-aktivov-voprosy-gosudarstvennogo-upravleniya/> (октябрь 2013)
600. Шарко М. В. Стратегическое управление развитием производства в условиях динамических изменений внешней среды / М. В. Шарко // Соціально-економічний розвиток регіонів в контексті міжнародної інтеграції. Херсон. – № 12 (1). – 2013. – С. 151-157.
601. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или «экономический империализм» / Р. Швери // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 37-46.
602. Шеллинг Ф. Сочинения в 2-х т. Т.1 / Ф. Шеллинг. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
603. Шершнева Т. Г. Развитие школьного образования в США в конце 19-начале 20 веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тамара Георгиевна Шершнева. – Волгоград, 2004. – 19 с.

604. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення / Г. Шипунов // Вісник Львівського університету. – 2010. – Вип. 2 – С. 51-62.
605. Широкова Г. В. Управленческие стереотипы и жизненный цикл организации / Г. В. Широкова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 8. – 2005. – Вып. 2 (№16). – С. 42-56.
606. Шишкин М. А. Индивидуальное развитие и эволюционная теория / М. А. Шишкин // Онтогенез. – 1987. – Т. 15. – № 2. – С. 115-136.
607. Шкарубо А. Диалектика нового видения [Электронный ресурс] / А. Шкарубо // Гармония: философия и практика (19.12.2013). – Режим доступа : <http://humanharmony.narod.ru/dialectics.htm> (декабрь 2013)
608. Шмальгаузен И. И. Кибернетические вопросы биологии / И. И. Шмальгаузен. – Новосибирск : Наука, 1968. – 223 с.
609. Шоню П. Цивилизация классической Европе [Электронный ресурс] / П. Шоню. – Режим доступа : <http://www.litmir.net/br/?b=169403&p=78> (июль 2013)
610. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36–42.
611. Шулепов В. М. До питання державних преференцій в процесі реалізації науково-технічних програм наукомісткого машинобудування [Електронний ресурс] / В. М. Шулепов, С. Г. Кривова // VII міжнародна науково-практична конференція «Управління проектами: стан і перспективи». – Режим доступу : <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fconference.nuos.edu.ua%2Fcatalog%2Ffiles%2Flectures%2F8740.pdf&ei=oUYHVPiXLIXhywOAmYKoDA&usg=AFQjCNHNfGkLv83iJoWqQvNsqaqX5kziQ&bvm=bv.74115972,d.bGQ> (серпень 2013)
612. Шульц Д. Н. Иерархическая экономика, урони и методы их анализа /

- Д. Н. Шульц // Вестник ОГУ. – Октябрь 2006. – № 10. – Часть 2. – С. 210-216.
613. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер / Предисл. В. С. Автономова. – М. : ЭКСМО, 2007. – 864 с.
614. Щеголевский В. А. Предмет и метод экономической науки в ретроспективе : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.02 [рукопись] / Валентин Александрович Щеголевский. – Москва, 1998. – 123 с.
615. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. – М., 1995. – 759 с. – С. 401-436.
616. Щедровицкий Г. П. О строении атрибутивного знания [Электронный ресурс] / Г. П. Щедровицкий // Научный фонд им. Г. П. Щедровицкого. – Режим доступа : <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/3> (июль 2014)
617. Эволюция [Электронный ресурс] / Новый философский словарь. – Режим доступа : <http://filpedia.ru/432/> (июль 2013)
618. Экономический словарь [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://abc.informbureau.com/html/yeiiiixaneass_aassoaeuiinou.html (июнь 2013)
619. Экспертные методы в системных исследованиях / Отв. ред. Д. М. Гвишиани, В. Емельянов: сб.тр. / ВНИИ сист. исслед. : Вып.4. – М., 1974. – 120 с.
620. Энгельс Ф. Развитие социализма: от утопии к науке / Ф. Энгельс // Сочинения. Т.2 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Государственный издательский дом политической литературы, 1960. – Режим доступа : <http://lugovoy-k.narod.ru/marx/02/13.htm> (июль 2013)
621. Энгельс Ф. Условия рабочего класса в Англии [Электронный ресурс] / Ф. Энгельс // Сочинения. Т.2 / К. Маркс, Ф. Энгельс.– М. : Государственный издательский дом политической литературы, 1960. – Режим доступа : <http://lugovoy-k.narod.ru/marx/02/13.htm> (июль 2013)
622. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности:

- методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 377 с.
623. Юнг К. Г. Психологические типы / К. Г. Юнг. – СПб. : Азбука, 1996. – 736 с.
624. Юревич А. В. К анализу исследований каузальной атрибуции в зарубежной социальной психологии / А.В. Юревич // Вопросы психологии. – 1986. – № 5. – С. 168-175.
625. Яворська Н. Р. Методи кількісного оцінювання соціально-економічного розвитку підприємств / Н. Р. Яворська, С. В. Шишковський // Технологический аудит и резервы предприятия. – 2013. – № 5/3 (13). – С. 54-56.
626. Ягодкина В. М. Институты и институализация мировой экономики: генезис, эволюция, перспективы / В. М. Ягодкина. – Байкальский государственный университет экономики и права, 2006. – 295 с.
627. Яковец Ю. В. Закономерности трансформации общества в ритме циклично-генетической динамики / Ю. В. Яковец // Экономическое возрождение России. – 2004. – № 2. – С. 19-24.
628. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
629. Яковлев В. Ю. Преимущества и недостатки применения сбалансированной системы показателей в условиях российского бизнеса / В. Ю. Яковлев // Российское предпринимательство. – 2008. – № 2. – Вып. 1 (105). – С. 78-81.
630. Якунин В. И. Реконфигурация финансово-экономической карты мира, вклад текущего кризиса и возможности России [Электронный ресурс] / В. И. Якунин // Interlab. CFISF. – Режим доступа : http://meta-interlab.org/open-pdf/publications/Yakunin_Singapore_rus_mat.pdf (август 2014)
631. Янакидис Х. В. Взаимодействие хозяйствующих агентов в инновационной деятельности / Х. В. Янакидис // Проблемы современной

- экономики. – 2009. – № 4. – С. 29-31.
632. Ясин Е. Г. Хозяйственные системы и радикальная реформа / Е. Г. Ясин. – М. : Экономика, 1989. – 318 с.
633. Adizes I. Managing Corporate Life Cycles : 2 ed. / I. Adizes. – Santa Monica : Adizes Institute, 2004. – 240 p.
634. Aerospace & Defense Update: Mergers, Acquisitions and Operating Environment. – Grant Thornton, 2012. – 52 p.
635. Aerospace Global Report 2011. – Clearwater Corporate Finance, 2010. – 22 p.
636. Afgan N. H. The Knowledge Society: A Sustainability Paradigm / N. H. Afgan, M. G. Garvalo // CADMUS. – 2010. – Vol. 1. – Issue 1. – P. 28-41.
637. Aircraft, engines and simulators profiles [Electronic resource] / Flightglobal. – 2012. – Retrieved from <http://www.flightglobal.com/aircraft/> (accessed February 2014)
638. Airplane Outlook: ICAO Environmental report – 2013. – ICAO, 2013. – 212 p.
639. Ansoff I. Corporate Strategy: An Analytical Approach to Business Policy for Growth and Expansion / I. Ansoff. – New York, 1965. – 241 p.
640. Arrouche D. La science et la vérité [Electronic resource] / D. Arrouche, F. Arrouche. – Retrieved from <http://www.cndp.fr/magphilo/philo07/inhumaine.htm> (accessed November 2013)
641. Backhouse R. E. Defining Economics: The Long Road to Acceptance of the Robbins Definition / R. E. Backhouse, S. G. Medema // *Economica*. – 2009. – Vol. 76. – Issue Supplement s1.– Pp. 805–820.
642. Badillo P-Y. Information and Knowledge Society and Network Economy: From Euphoria To Reality [Electronic resource] / P-Y. Badillo, D. Bourgeois. – Retrieved from <http://www.econ.cam.ac.uk/cjeconf/delegates/badillo.pdf> (accessed May 2013)
643. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy / A. Bandura // *Development Psychology*. – 1989. – N. 25. – Pp. 729-735.
644. Bartels R. The History of Marketing Thought : 2 ed. / R. Bartels. – Columbus : Grid Inc., 1976. – 237 p.

645. *Beckhard R. Organization development: strategies and models / R. Beckhard.* – Reading : Addison-Wesley Publishing Co., 1969. – 119 p.
646. Beer A. S. *Cybernetics and Management / A. S. Beer.* – London : English Universities Press, 1959. – 240 p.
647. Belkin V. A. Forecast of economic and political crises on the basis of interaction points of solar activity [Electronic resource] / V. A. Belkin // *Economics. Finances. Market. Research journal.* Tchelyabinsk state university. Internet edition. Russia. – 2010. – Retrieved from <http://publications.csu.ru/doc/2008/3-1.html> (accessed September 2012)
648. Bennis W. G. *Organization development: its nature, origins, and prospects / W. G. Bennis.* – Reading, MA : Addison-Wesley Publishing Co, 1969. – 87 p.
649. Bentham J. *The Science of morality (1834): in which the harmony and coincidence of duty and self-interest, virtue and felicity, prudence and benevolence, are explained and exemplified : 2 vols [Electronic resource] / J. Bentham.* – V. 1. – London : Longman, Rees, Orme, Green, and Longman. – Edinburgh : W.Tait. – Retrieved from http://books.google.com.ua/books?id=uPLufahzlaUC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed September 2012)
650. Berlyne D. E. *Curiosity and information retrieval / D. E. Berlyne // Questions of psychology.* – 1966. – № 3. – Pp. 54–56.
651. Beveridge W. *Economics as a Liberal Education / W. Beveridge // Economica.* – 1929. – Vol. 1. – Pp. 2-19.
652. Black M. *More about metaphor / M. Black // Dialectica.* – 1977. – Vol. 31. – Pp. 431-457.
653. Blaug M. *Ugly Currents in Modern Economucs / M. Blaug // Facts and Fiction in Economics. Models, Realism and Social Construction / M. Blaug, U. Maki (Ed.).* – M., 2000. – Pp. 35-56.
654. Boetsch T. *A customer value framework for analyzing Airline Services / T. Boetsch, T. Bieger, A. Wittmer // Transportation research on air transport*

- marketing. – 2011. – № 3. – Pp. 251-270.
655. Bossen L. The Household as Economic Agent / L. Bossen // *Urban Anthropology*. – 1981. – V. 10. – № 3, Fall. – Pp. 287-299.
656. Brătianu C. Vision, mission and corporate value. A comparative analysis of the top 50 U.S. companies / C. Brătianu, G. V. Bălănescu // *Management & Marketing*. – 2008. – Vol. 3. – № 3. – Pp. 19-38.
657. Brzezinski Z. *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era* / Z. Brzezinski. – New York : The Viking Press, 1970. – 123 p.
658. Caldwell B. J. *Beyond Positivism: Economic Methodology in the twentieth century* / B. J. Caldwell. – London, 1982. – 304 p.
659. Calhoun J. *The Papers of John Calhoun : V. 1* [Electronic resource] / J. Calhoun. – Columbia, South Carolina : University of South Carolina Pres, 1959. – 406 p. – Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=YB77AwAAQBAJ&pg=PP1&dq=Works+of+John+C.+Calhoun+Volume+1&hl=en&sa=X&ei=LazcVKC4OsTkyAOdk4GoDQ&ved=0CB0Q6AEwAA#v=onepage&q=Works%20of%20John%20C.%20Calhoun%20Volume%201&f=false> (accessed September 2012)
660. Chandler A. D. *Strategy and Structure* / A. D. Chandler. – Cambridge, 1962. – 463 p.
661. Chandler A. D. (Jr.) *The Emergence of Managerial Capitalism* / A. D. Chandler, Jr. // *The Business History Review*. – 1984. – Vol. 58. – No. 4. – Pp. 473-503.
662. Child G. *Development of Organizations over Time* / G. Child, A. Kieser // *Handbook of Organizational Design* / P. Nystrom, W. Starbuck (eds.). – Oxford : Oxford University Press, 1981. – Pp. 28-64.
663. Clark C. *The Conditions of Economic Progress : 3-d ed.* / C. Clark. – L. : Macmillan, 1957. – 247 p.
664. Cohendet P. *Theory of the firm in evolutionary perspective: a critical development* / P. Cohendet, P. Llerena / Conference “Competence, Governance and Entrepreneurship”, June 9-11-th. – Copenhagen, 1998, Retrieved from

- http://www.druid.dk/uploads/tx_picturedb/ds1998-11.pdf (accessed 15.02.2014)
665. Cole G. A. Management theory and practice / G. A. Cole // Cengage Learning Business Press. – 2003. – Pp. 6-22.
666. Cooper H. Research Synthesis As a Scientific Process [Electronic resource] // The Handbook of Research Synthesis / H. Cooper, L. V. Hedges (eds.). – New York : Russel Sage Foundation, 1994. – Retrieved from http://www.russellsage.org/sites/all/files/Cooper_Hedges_2d_Chap1_0.pdf (accessed March 2012)
667. Current Market Outlook 2012-2031. - Boeing, 2012. – 43 p.
668. Daniels R. B. An Archival Investigation of a Late 19th Century Accounting Information System: The Use of Decision Aids in the American Printing Industry / R. B. Daniels, J. Beeler // Accounting Historians Journal. – 2001. – Vol. 28. – No 1. – Pp. 3-18.
669. Dasgupta M. Linking Technological Innovation, Technology Strategy and Organizational Factors / M. Dasgupta, R. Gupta, A. Sahay // Global Business Review. – 2011. – No 12. – Pp. 257-277.
670. Definition of enterprise in English [Electronic resource] / Oxford Dictionary. – Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/enterprise?q=enterprise> (accessed Desember 2013)
671. Definition of firm in English [Electronic resource] / Oxford Dictionary. – Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/firm-2> (accessed Octovber 2013)
672. Demeulemeester J-L. Quelle place pour les recherches empiriques en économie? L'apport de la cliométrie / J-L. Demeulemeester, C. Diebolt. – Retrieved from <http://cdiebolt.free.fr/fr/presentation/clio5.htm> (accessed Desember 2012)
673. Demsetz H. The Firm in Economic Theory: A Quiet Revolution / H. Demsetz // American Economic Review. – 1997. – Vol.87. – No 2. – Pp. 426-249.
674. Dopfer K. Micro-meso-macro / K. Dopfer, J. Foster, J. Potts // Journal of

- Evolutionary Economics. – 2004. – No 14. – Pp. 263-279.
675. Dunning J. H. The eclectic paradigm as envelope for economic and business theories of MNE activity / J. H. Dunning // *International Business Review*. – 2000. – No 9. – Pp. 163-190.
676. EADS представит новый единый бренд для всех подразделений [Electronic resource] // *Aviation Explorer*. – 2010. – Retrieved from <http://www.aex.ru/news/2010/9/17/78518/> (accessed February 2013)
677. Economy Ranking // *Doing Business*. – Retrieved from: <http://www.doingbusiness.org> (accessed February 2013)
678. Eldredge N. The dynamic of evolutionary stasis / N. Eldredge, J. N. Thompson, P. M. Brakefield, S. Gavrilets, D. Jablonski, J. B. C. Jackson, R. E. Lenski, B. S. Lieberman, M. A. McPeck, W. Miller // *Paleobiology*. – 2005. – V. 31. – No 2. – Pp. 133-145.
679. Embraer Market Outlook 2012-2031. New release. – Embraer, 2012. – 5 p.
680. Fleischman R. K. British Entrepreneurs and Pre-Industrial Revolution Evidence of Cost Management / R. K. Fleischman, L. D. Parker // *Accounting Review*. – 1991. – Vol. 66. – No 2. – Pp. 361-375.
681. Foster J. A micro-meso-macro perspective on the methodology of evolutionary economics: integrating history, simulation and econometrics' / J. Foster, J. Potts // *Schumpeterian Perspectives on Innovation, Competition and Growth* / J-L. Gaffard, L. Nesta, U. Cantner. – Berlin : Springer/Physica, 2007. – Pp. 53-70.
682. Fuller R. B. *Synergetics: Explorations In The Geometry Of Thinking* / R. B. Fuller, E. J. Applewhite. – New York : Macmillan, 1975. – 876 p.
683. Gavrilets S. Dynamic of speciation and diversification in a metapopulation / S. Gavrilets, R. Acton, J. Gravner // *Evolution*. – 2000. – V. 54 – No 5. – Pp. 1493-1501.
684. Gills B. K. *Globalization and global history* / B. K. Gills, W. R. Thompson (eds.). – London-New York : Routledge, 2006. – 268p.
685. *Global Market Forecast*. – Airbus, 2012. – 48 p.
686. *Global trends 2025: A Transformed World* [Electronic resource]. – New York

- : National Intelligence Council, 2008. – Retrieved from <http://www.aicpa.org/research/cpahorizons2025/globalforces/downloadabledocuments/globaltrends.pdf> (accessed February 2013)
687. Goffman E. Frame analysis: an essay on the organization of experience / E. Goffman. – Boston : Northeastern University Press, 1986. – 586 p.
688. Graves C. W. The Never Ending Quest: Dr. Clare W. Graves Explores Human Nature / C. W. Graves, C. C. Cowan, N. Todorovic (eds.). – Santa Barbara : ECLET Publishing, 2005. – 578 p.
689. Greiner L. E. Evolution and Revolution as Organizations Grow / L. E. Greiner // Harvard Business Review. – 1972. – Vol. 50. – Issue 4. – Pp. 37-46.
690. Griffiths A. Applied economics : 12th ed. / A. Griffiths, S. Wall. – Harlow : Prentice Hall, 2011. – 728 p.
691. Hall E.T. Beyond Culture / E. T. Hall. – New York : Doubleday, 1976. – 233 p.
692. Hannan H. Organizational Ecology / H. Hannan, J. Freeman. – Cambridge (Mass.), 1989. – Pp. 51-59.
693. Hofstede G. H. Cultures and organizations: software of the mind / G. H. Hofstede. – Mc Graw Hill, 1997. – 279 p.
694. Index of Economic Freedom. – Retrieved from: <http://heritage.org/index> (accessed February 2013)
695. International human development indicators [Electronic resource] / Human development report. – Retrieved from <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/67106.html> (accessed February 2013)
696. International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC) / Statistical paper. – Series M. – No 4. – Rev. 4. – New York, 2008.– 292 p.
697. Jaiswal S. N. Multiple Perspective Through Multiple Analogy [Electronic resource] / S. N. Jaiswal // 2nd UIC World Congress on Rail Training, St.Pölten Vienna, 24-26 April 2013. – Retrieved from <http://www.nair.indianrailways.gov.in/uploads/files/1366969206190->

ARTICLE%20FOR%20UIC%20CONGRESS.pdf (accessed February 2013)

698. Jefferson T. The Writings of Thomas Jefferson (1907): v. 14 [Electronic resource] / T. Jefferson. – Washington, D.C. – Retrieved from <http://www.history1700s.com/etext/html/texts/jefferson/Jeff14.txt> (accessed December 2012)
699. Juglar C. Des Crises commerciales et leur retour periodique en France, en Angleterre, et aux Etats-Unis / C. Juglar. – Paris : Guillaumin, 1862. – 276 p.
700. Kaparulina I. Evolution of an enterprise: historical analysis of the behavior patterns / I. Kaparulina // Global Business and Economics Research Journal. – 2014. – Vol. 3 (1). – Pp. 1-23.
701. Kaparulina I. Holistic picture of socio-economic development: endogenous and exogenous nature of cycling / I. Kaparulina // Research of Applied Economic. – 2013. – Vol. 5. – No 3. – Pp. 17-36.
702. Kaplan R. S. Strategy maps – converting intangible assets into tangible outcomes / R. S. Kaplan, D. P. Norton. – Boston : Harvard Business School Press, 2004. – 454 p.
703. Kast F. E. General systems theory: Applications for organizations and management / F. E. Kast, J. E. Rosenzweig // Academy of Management Journal. – 1972. – Vol. 15. – No 4. – Pp. 447-465.
704. Kelly K. New Rules for the New Economy. 10 radical strategies for a connected world / K. Kelly. – New York : Viking, 1998. – 180 p.
705. Kirk J. Reliability and validity in qualitative research / J. Kirk, M. Miller. – London : Sage, 1986. – 88 p.
706. Kroszner R. S. What Drives Productivity Growth? Implications for the Economy and Prospects for the Future [Electronic resource] / R. S. Kroszner / At The Forecasters Club of New York. – New York : Board of Governor of the Federal Reserve System, 27 September 2006. – Retrieved from <http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/Kroszner20060927a.htm> (accessed January 2013)
707. Kutshera U. The modern theory of biological evolution: an expended synthesis

- / U. Kutshera, K. J. Niklas // *Naturwissenschaften*. – 2004. – V. 91. – No 6. – Pp. 255-276.
708. Kuznets S. Quantitative aspects of the economic growth of nations: II, Industrial distribution of national product and labor force / S. Kuznets // *Economic Development and Cultural Change*. – 1957. – Supplement to vol. 5. – No 4, July. – Pp. 1–110.
709. Leake P. D. Commercial goodwill: its history, value, and treatment in accounts : 4th ed. / P. D. Leake. – Gee&Company (Publishers) Ltd, 1948. – 237 p.
710. Lewis W. A. The Theory of Economic Growth / W. A. Lewis. – London : Allen & Unwin, 1959. – 453 p.
711. Lipton M. Merger Waves in the 19th, 20th and 21st Centuries [Electronic resource] / M. Lipton // The Davies Lecture Osgoode Hall Law School York University: September 14, 2006. – Retrieved from <http://www.utexas.edu/law/journals/tlr/sources/Issue%2090.1/Chien/Chien.fn118.Lipton.Merger%20Waves.pdf> (accessed January 2013)
712. Maddison A. Growth and interaction in the world economy: the roots of modernity / A. Maddison. – Washington : The AEI Press, 2005. – 96 p.
713. March J. G. Ambiguity and Choice in Organizations / J. G. March, J. P. Olsen. – Bergen, 1976. – 408 p.
714. Margolis H. Selfishness, altruism and rationality: a theory of social choice / H. Margolis. – Cambridge : Cambridge University Press, 1982. – 122 p.
715. *Margulies N. Organization Development: Values, Process, and Technology / N. Margulies, A. Raia. – N. Y. : McGraw-Hill, 1972. – 381 p.*
716. Market Forecast. – Bombardier, 2012. – 54 p.
717. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society / Y. Masuda. – Washington, D.C. : World Future Society, 1981. – 171 p.
718. McCloskey D. N. The Rhetoric of Economic Science: Essays on Methodology / D. N. McCloskey. – Boston, 1983. – 510 p.
719. Miller D. A longitudinal study of corporate life cycle / D. Miller, P. H. Fiesen // *Management Science*. – 1984. – Vol. 30. – No 10. – Pp. 1161-1183.

720. Miller M. Thinking Across Perspectives and Disciplines / M. Miller, V. Boix-Mansilla. – Harvard : Harvard School of Education, 2004. – 16 p.
721. Mintzberg H. The structuring of organizations: a synthesis of the research / H. Mintzberg. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice Hall, Co., 1979. – 512 p.
722. Modelski G. The evolution of Global Politics / G. Modelski // Polis: Political researches. – 2005. – No 3. – Pp. 62-82.
723. Modelski G. The evolution of Global Politics / G. Modelski // Polis: Political researches. – 2005. – No 4. – Pp. 124-142.
724. Moody J. The Trust About The Trusts [Electronic resource] / J. Moody. – New York, Chicago : Moody Publishing Company, 1904. – Retrieved from <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015030433893;view=1up;seq=11> (accessed January 2013)
725. Morgan G. Images of Organization / G. Morgan. – Beverly Hills : Sage, 1986. – 520 p.
726. Mueller-Stewens G. Mergers & Acquisitions. Markttendenz und Beraterprofile / G. Mueller-Stewens, J. Spickers, Chr. Deiss. – Stuttgart, 1999. – 112 p.
727. Nonaka I. The knowledge-creating company / I. Nonaka, H. Takeuchi. – New York : Oxford University Press, 1995. – 284 p.
728. Nunnaly J. C. Exploratory behaviour and human development / J. C. Nunnaly, L. C. Lemond // Advances in child development and behaviour / L. P. Lipsitt, H. W. Reese (Eds.). – NY, 1993. – Vol. 8. – Pp. 59–112.
729. Palmisano S. J. The Globally Integrated Enterprise / S. J. Palmisano // Foreign Affairs. – 2006. – Vol. 85. – No 3. – Pp. 127-136.
730. Perroux F. Economic Space: Theory and Applications / F. Perroux // Quarterly Journal of Economics. – 1950. – V. 64. – Issue 1.– P. 89-104.
731. Pitts R. A. Firm diversity: conceptualization and measurement / R. A. Pitts, H. D. Hopkins // Academy of Management Review. – 1982. – No 7. – Pp. 620-629.
732. Porat M. The Information Economy: User's Guide to the Complete Database (on Magnetic Tape) / M. Porat, M. Rubin. – Washington : Office of

- Telecommunication, 1977. – 63 p.
733. Porras J. I. Organizational Development: Theory, Practice, and Research / J. I. Porras, P. J. Robertson // Handbook of Industrial and Organizational Psychology, Vol. 3 / D. Dunnette, L. M. Hough (ed.). – Palo Alto, CA : Consulting Psychologists Press, 1992. – Pp. 719-822.
734. Porter M. E. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors / M. E. Porter. – New York, 1980. – 396 p.
735. Ray D. Development Economics / D. Ray. – New York : Princeton University Press, 1998. – 848 p.
736. Rogers E. Diffusion of innovations : 5th ed. / E. Rogers. – New York : Free Press, 2002. – 993 p.
737. Rostow W. W. The Five Stages of Growth. A Summary / W. W. Rostow // The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W. W. Rostow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1960. – P. 4–16.
738. Rothwell R. Towards the fifth-generation innovation process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – Vol. 11. – No 1. – Pp. 7-31.
739. Rozenberg N. American universities and technical advance in industry / N. Rosenberg, R. Nelson // Research Policy. – 1994. – Vol. 23. – Issue 3. – Pp. 323-348.
740. Ryan L. Corporate Universities: An Overview from Academic and Professional Journals [Electronic resource] / L. Ryan // Corporate Education Advisers. – Retrieved from <http://www.corpedadvisers.com.au/resources/research> (accessed: August 2012).
741. Schumpeter J. A. Business cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process / J. A. Schumpeter. – New York-Toronto-London : McGraw-Hill Book Company, 1939. – 461 p.
742. Scott W. R. Organizations: Rational, natural and open systems / W. R. Scott. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1981. – 381 p.
743. Sethi A. K. Flexibility in Manufacturing: A survey / A. K. Sethi, S. P. Sethi // The International Journal of Flexible Manufacturing Systems. – 1990. – Vol. 2. –

No 4. – Pp. 289-328.

744. Sevastyanova E. P. Replacement of Dominating Paradigm as Outcome of the Current Economic Crisis / E. P. Sevastyanova, R. Giese // Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences. – 2011. – No 4. – Pp. 722-733.
745. Shane S. Why Do Some Societies Invent More Than Others? / S. Shane // Journal of Business Venturing. – 1992. – No 7. – Pp. 29–46.
746. Skjott-Larsen T. Managing the Global Supply Chain / T. Skjott-Larsen, Ph. B. Schary, J. H. Mikkola, H. Kotzab. – Gylling : Copenhagen Business School Press, 2007. – 459 p.
747. Slarhuk W. H. Organizational Growth and Development: Handbook of Organization / W. H. Slarhuk / J. G. March (ed.). – New York, 1965. – 31 p.
748. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776) [Electronic resource] / A. Smith. – London : Methuen&Co Ltd., 1994. – Retrieved from <http://www.econlib.org/library/Smith/smWN6.html#B.II>, Ch.1, Of the Division of Stock (accessed May 2012)
749. Smith W. K. Complex Business Models: Managing Strategic Paradoxes Simultaneously / W. K. Smith, A. Binns, M. Tushman // Long Range Planning. – 2010. – No 43. – Pp. 448-461
750. Smuts J. C. Holism and Evolution [Electronic resource]/ J. C. Smuts. – New York : The Macmillian Company, 1926. – Retrieved from https://archive.org/stream/holismandevoluti032439mbp/holismandevoluti032439mbp_djvu.txt (accessed September 2012)
751. Space Today Online. The Sun. Did You Say the Sun Has Spots? [Electronic resource]. – Retrieved from <http://www.spacetoday.org/SolSys/Sun/Sunspots.html> (accessed September 2012)
752. Spooner M. Generating Integration And Complex Understanding: Exploring the Use of Creative Thinking Tools within Interdisciplinary Studies / M. Spooner // Issues in integrative studies. – 2004. – No 22. – Pp. 85-111.

753. Starbuck W. H. Organizational Growth and Development / W. H. Starbuck // Handbook of Organizations / J. G. March (ed.). – N.Y., 1965. – Pp. 451-533.
754. Teece D. J. Dynamic Capabilities and Strategic Management / D. J. Teece, G. Pisano, A. Shuen // Strategic Management Journal. – 1997. – Vol. 18. – No 7. – Pp. 509-534.
755. The Global Competitiveness Report 2010-2011 [Electronic resource] // Retrieved from http://www.weforum.org/docs/WEF_Global_CompetitivenessReport_2010-11.pdf (accessed September 2012)
756. The Micro-Macro Link / J. C. Alexander, B. Giesen, R. Munch, N. J. Smelser. (eds.). – Berkeley-Los Angeles-London : University California Press, 1987. – 400 p.
757. Thompson A. M. Collaboration processes: Inside the Black Box / A. M. Thompson, J. L. Perry // Public Administration Review. – 2006. – Vol. 66. – Pp. 20-32.
758. Toffler A. The third wave / A. Toffler. – New York : William Morrow and Company, Inc., 1980. – 516 p.
759. Trompenaars F. Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business / F. Trompenaars. – London : Nicholas Brealey, 1993. – 265 p.
760. Tyer Ch. Public Budgeting in America. A Twentieth Century Retrospective [Electronic resource] / Ch. Tyer, J. Willand // Institute for Public Service and Policy Research. – 1997. – Retrieved from http://www.ipspr.sc.edu/publication/budgeting_in_america.htm (accessed May 2012)
761. Vaupel Klein J. C. Punctuated equilibria and phyletic gradualism: even partners can be good friends / J. C. Vaupel Klein // Acta Biotheor. – 1994. – V. 42. – Pp. 15-48.
762. Xie J. On the Influence of Committed Minorities on Social Consensus [Electronic resource] / J. Xie, G. Korniss, S. Sreenivasan, W. Zhang, C. Lim , BK Szymanski // Physical review. E, Statistical, nonlinear, and soft matter

- physics. – 2011. – 84 (1). – Retrieved from <http://www.cs.rpi.edu/~szymansk/papers/pre.11.pdf> (accessed June 2012)
763. Walker R. G. Consolidated Statements: a History and Analysis [Electronic resource] / R. G. Walker. – Sydney : Sydney University Press, 2006. – Retrieved from [http://books.google.com.ua/books?id=eCbP-kdoVJoC&pg=PA109&lpg=PA109&dq=Oil+Trust+\(1882\),+Cotton+Trust++\(1884&source=bl&ots=nfRZcVv-sZ&sig=2DpaTnuuNVIEO-8MhpQ86Bm4VW4&hl=uk&sa=X&ei=BnwLUomhMOG44ASy7YCYCQ&redir_esc=y#v=onepage&q=Oil%20Trust%20\(1882\)%2C%20Cotton%20Trust%20\(1884&f=false](http://books.google.com.ua/books?id=eCbP-kdoVJoC&pg=PA109&lpg=PA109&dq=Oil+Trust+(1882),+Cotton+Trust++(1884&source=bl&ots=nfRZcVv-sZ&sig=2DpaTnuuNVIEO-8MhpQ86Bm4VW4&hl=uk&sa=X&ei=BnwLUomhMOG44ASy7YCYCQ&redir_esc=y#v=onepage&q=Oil%20Trust%20(1882)%2C%20Cotton%20Trust%20(1884&f=false) (accessed June 2012)
764. Wendt A. Social Theory of International Politics / A.Wendt. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 429 p.
765. Wensween J. G. Air Transportation: a management Perspective / J. G. Wensween, A. T. Wells. – Ashgate Publishing, 2004. – 568 p.
766. World Investment Report 2000: Cross-border Mergers and Acquisitions / United Nations, 2000. – 368 p.
767. World Investment Report 2011: Non-equity Modes of International Production and Development / United Nations, 2011. – 250 p.
768. Worldwide Market Forecast 2014-2033 / Japan Aircraft Development Corporation, 2014. – 87 p.
769. Zaltman G. Strategies for Planned Change / G. Zaltman, R. T. Duncan. – New York : Wiley and Sons, 1977. – 416 p.

ДОДАТКИ

Варіації визначення механізму розвитку підприємства в наукових джерелах

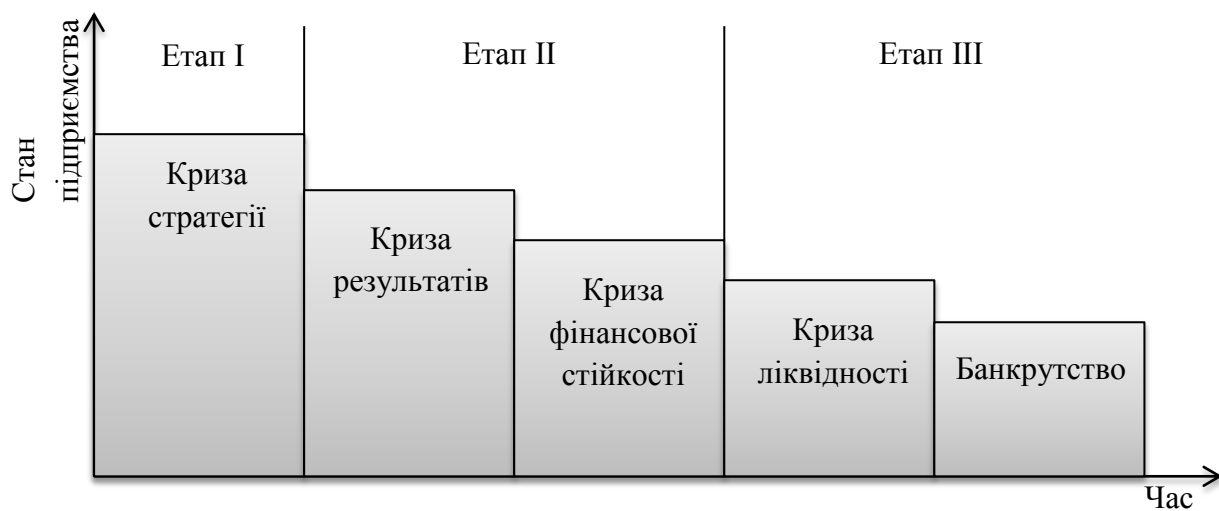
Автор	Визначення
Клименко Д.С. [266]	Механізм розвитку – “ <i>активний елемент системи управління підприємством, який за допомогою своїх внутрішніх складових (засобів, методів, прийомів, технологій) та основних функцій управління здатний здійснювати вплив на функціональні підрозділи підприємства, вдосконалювати їх діяльність, оптимізувати, коригувати та покращувати функціонально-процесну взаємодію між ними, а також здійснювати терміновий вплив на стан, структуру та інтеграцію між бізнес-процесами підприємства <u>для досягнення максимальної результативності та ефективності діяльності, що призводить до істотних кількісних та якісних змін на всіх ланках управління підприємством, збільшення ступеня використання наявного потенціалу і зростання якості системи управління</u>”</i>
Афанасьєв Н.В., Рогожин В.Д., Рудыка В.И. [47]	механізм розвитку – це « <i>спеціалізований вузол механізму управління, що забезпечує динамічну зміну конфігурацій, що склалися, та набори елементів у блоках господарського механізму. Іншими словами, це сукупність критеріїв, ресурсів та процедур прийняття рішень, що дозволяють <u>проектувати нові механізми функціонування та управління із заданими властивостями</u></i> »
Дунська А.Р. [158]	інноваційний механізм розвитку – це « <i>сукупність взаємозв’язаних інноваційних важелів, що <u>забезпечують здійснення інноваційної діяльності, її стимулювання та регулювання</u></i> »

Автор	Визначення
Кондаурова Д. С. [273]	механізм стійкого розвитку – це « <i>стан підприємства</i> , за якого усі його основні елементи знаходяться в стані <u>підтримувати свої параметри в певному діапазоні</u> »
Табурчак П.П., Микитась М.А. [527]	механізм стійкого розвитку – « <i>система взаємопов'язаних внутрішніх структурних підрозділів підприємства</i> , побудована й оптимізована таким чином, що здатна <u>забезпечити його життєздатність і зростання економічної ефективності з урахуванням впливу різних чинників зовнішнього середовища</u> »
Українець А.І. [552]	механізм інноваційного розвитку – це « <i>підсистема підприємства</i> , яка забезпечує <u>пошук, впровадження та оцінку ефективності інновацій на підприємстві</u> »

Примітка: курсивом виділено трактування сутності механізму авторами, а підкресленням виділено розуміння змісту розвитку

Змінювання стану підприємства протягом розгортання кризи

(відображено на основі [51; 171; 387])

**Основні техніко-економічні характеристики
пасажирських літаків різних типів (побудовано з урахуванням даних [532])**

Сегмент ринку / тип літаків		Кількість місць	Діаметр фюзеляжу, м	Максимальна дальність, тис.км	Основні представники (марки літаків)
Місцеві		до 30		до 3	L-410, Cessna, Beechcraft
Регіональні		30-100		до 3	Ан-24; Як-40; BAe 146/Avro RJ; Fokker 100; Ан-28 (Ан-38); Bombardier DHC-8 (серія); ATR 42; ATR 72; Bombardier CRJ (серія); Embraer ERJ 145 (серія); Ан-140; Іл-114; Embraer E-Jet (серія); Sukhoi Superjet 100; Ан-148 (158); ARJ21; Mitsubishi RegionalJet (проект)
Магістральні	Вузькофюзеляжні	100-200	до 4	2-11	Caravelle; Іл-62; Ту-154; Як-42 (142); MD-80; B 757; B 717 (MD95); B 737; A 320 (318/319); Ту-204; Ту-334; Embraer ERJ 195X; Bombardier CSeries; MC-21 (проект); COMAC C919 (проект)
	Широкофюзеляжні	200-400-963 (A380)	більше 5	до 17,5	A 300; A 310; Іл-86; MD-11; B 747; B 767; A 340; Іл-96; A 330; B 777; A 380; B 787; A 350 (проект)

Сегментація літаків відповідно до кількості місць

Місткість літака		Марка літака
Пасажирські турбогвинтові літаки		
	15-19 місць	DHC6-400, Do228, L410
регіональні	20-39 місць	DHC8-200, Su-80
	40-59 місць	ATR 42, DHC8-300, Ан-140, MA60/600,
	60-79 місць	ATR 72, DHC8-400,11-114
	80-99 місць	ATR 90 Seater, MA-700
Пасажирські реактивні літаки		
регіональні	20-39 місць	Do328, ERJ 135
	40-59 місць	ERJ 140/145, CRJ100/200
	60-79 місць	CRJ700, EMBRAER 170/175, MRJ-70, Ан-148,
	80-99 місць	CRJ900/1000, EMBRAER 190, MRJ-90, ARJ21, Super Jet 100
магістральні вузькофюзеляжні	100-119 місць	A318, CS100, EMBRAER 195, 717, 737-600,
	120-169 місць	A319ceo/neo, A320ceo/neo, CS300, 727, 737-700/800, 737MAX-7/8, C919-200, MS21-200/300, Ту-234
	170-229 місць	A321ceo/neo, 737-900ER, 737MAX-9, 757, C919-300, MS21-400, Ту-204
магістральні широкофюзеляжні	230-309 місць	A300, A310, A330, A350-800, 767, 787-8/9,11-96
	310-399 місць	A340, A350-900/1000, MD-11, 777, 787-10
	400-499 місць	747
	>500 місць	A380
Реактивні транспортні літаки		
Вузькофюзеляжні (<50 т)		A320, A321, BAe146, CRJ100/200, DC-8, DC-9, MD-80, 707, 727, 737, 757, Ту-204
Широкофюзеляжні (40-70 т)		A300, A310, A330, DC-10-10, L-1011, 767, 787,11-76
Надвеликі широкофюзеляжні (>70 т)		A350, A380, DC-10-30/40, MD-11, 747, 777, Ан-124, Ан- 225

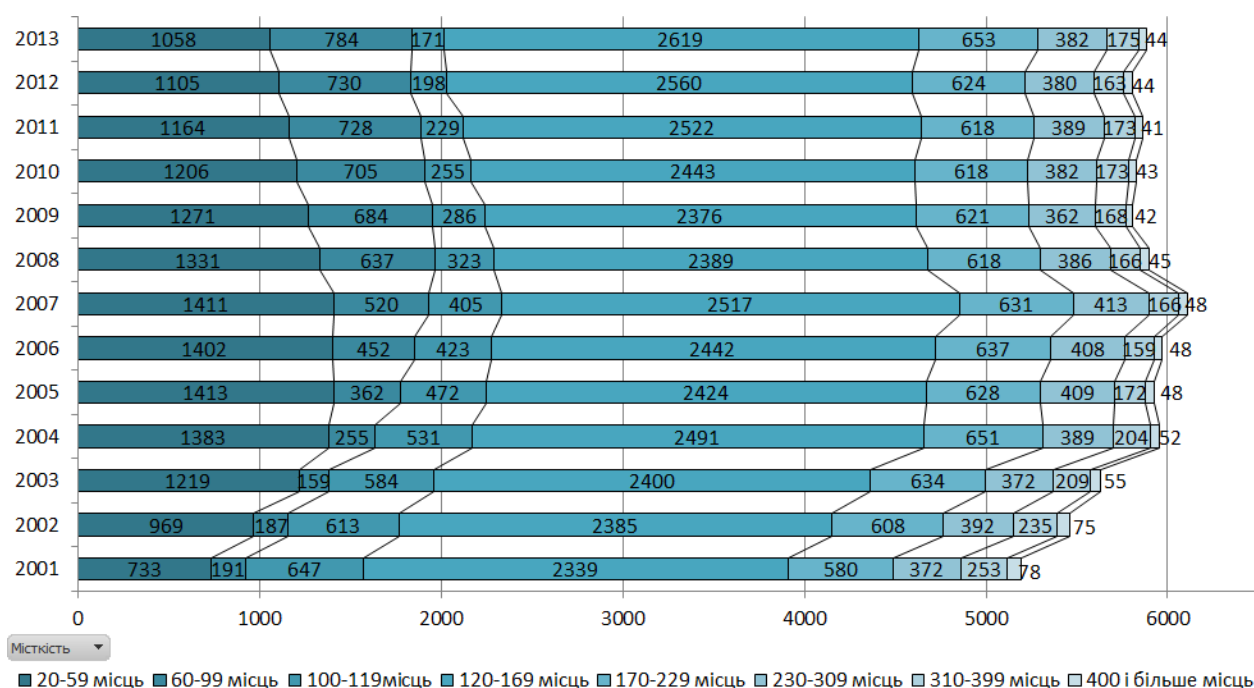

Рис.Д.1. Динаміка зміни кількості реактивних пасажирських літаків у Північній Америці за 2001-2013 роки (побудовано за даними [768])

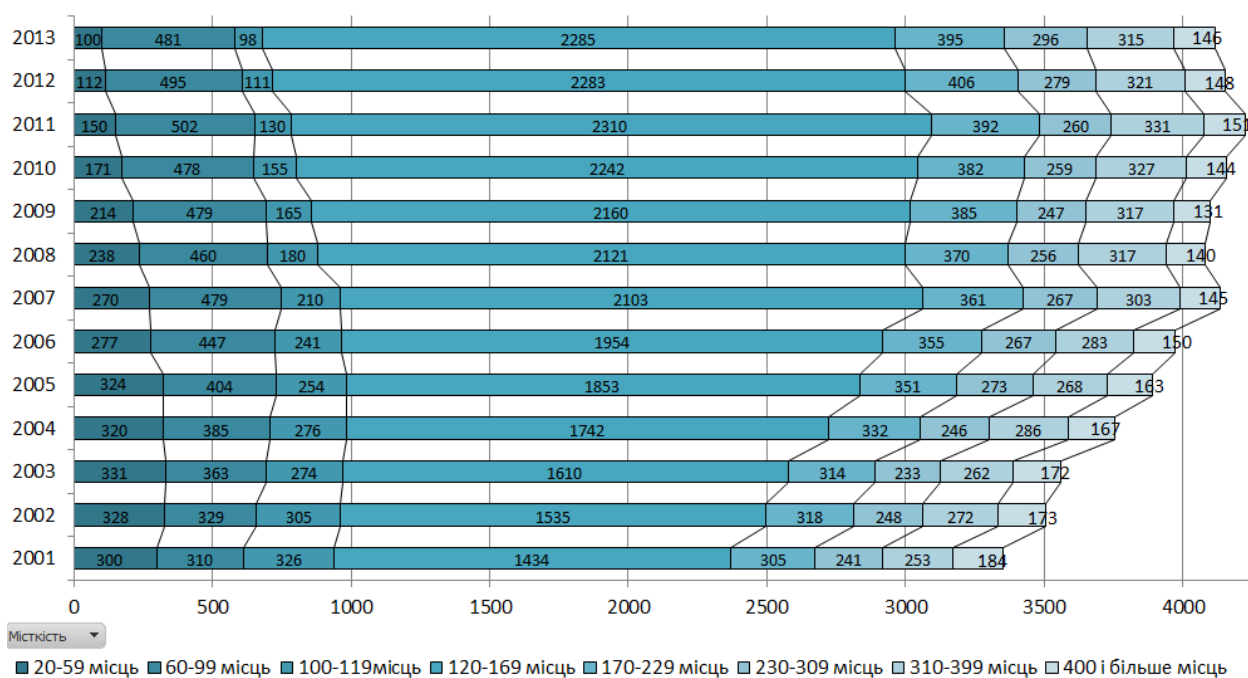

Рис.Д.2. Динаміка зміни кількості реактивних пасажирських літаків у Європі за 2001-2013 роки (побудовано за даними [768])

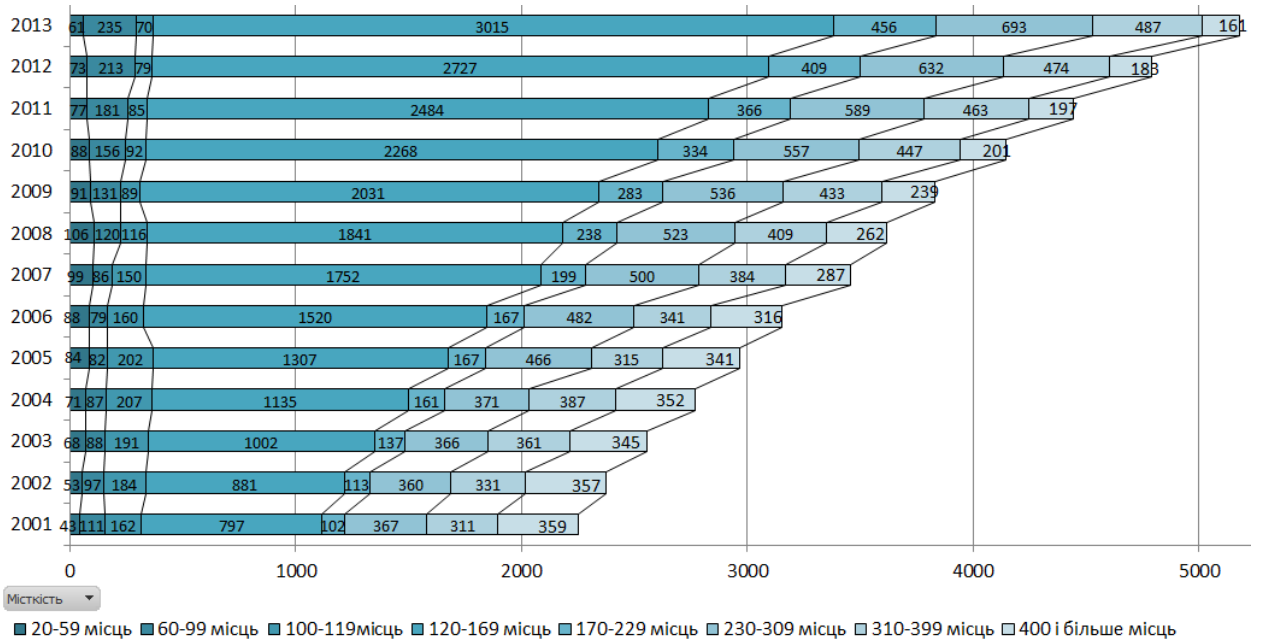

Рис.Д.3. Динаміка зміни кількості реактивних пасажирських літаків у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні за 2001-2013 роки (побудовано за даними [768])

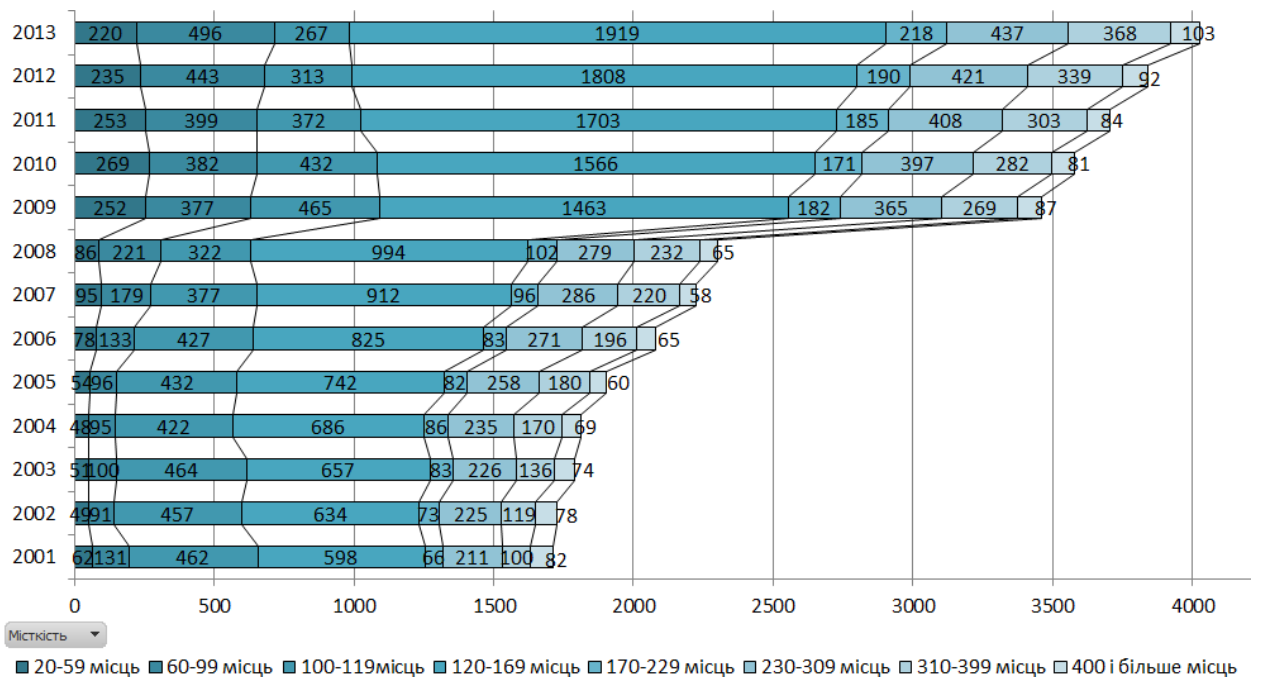

Рис.Д.4. Динаміка розвитку авіапарку реактивних пасажирських літаків у країнах Близького Сходу, Латинської Америки, Африки та країн СНД (за 2000-2013 роки) (побудовано за даними [768])

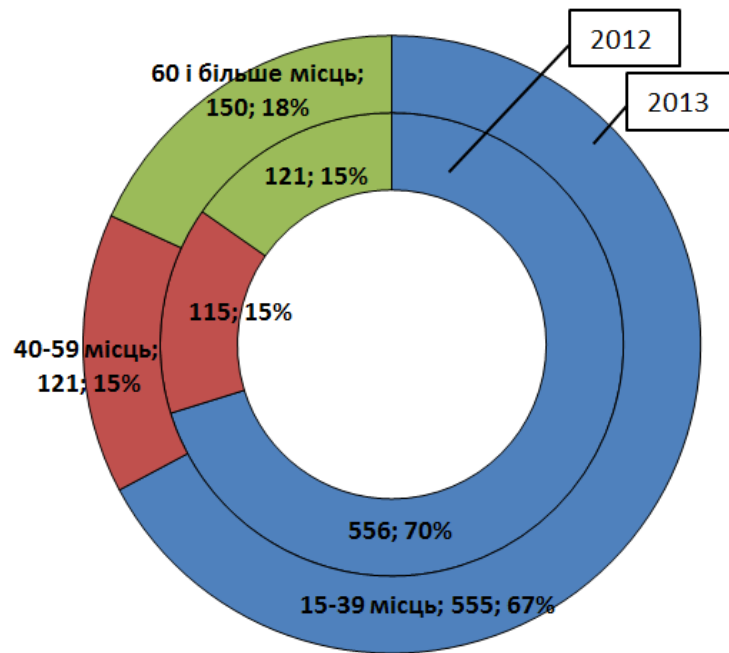

Рис.Е.1. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у Північній Америці (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

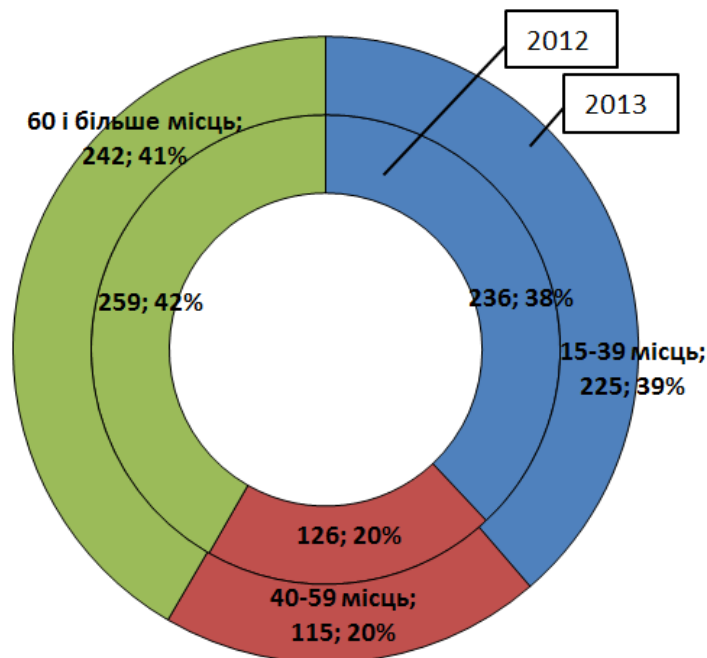

Рис.Е.2. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у Європі (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

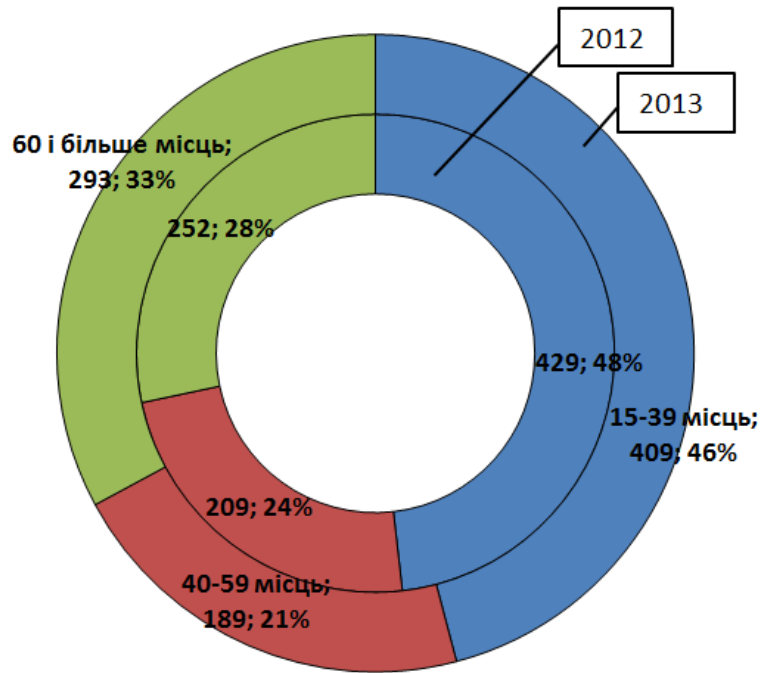

Рис.Е.3. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

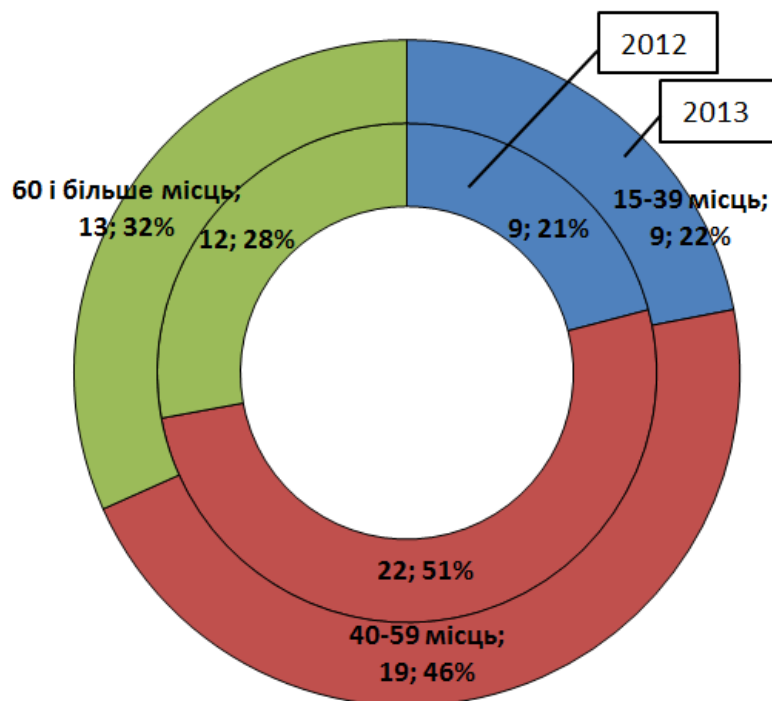

Рис.Е.4. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків на Близькому Сході (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

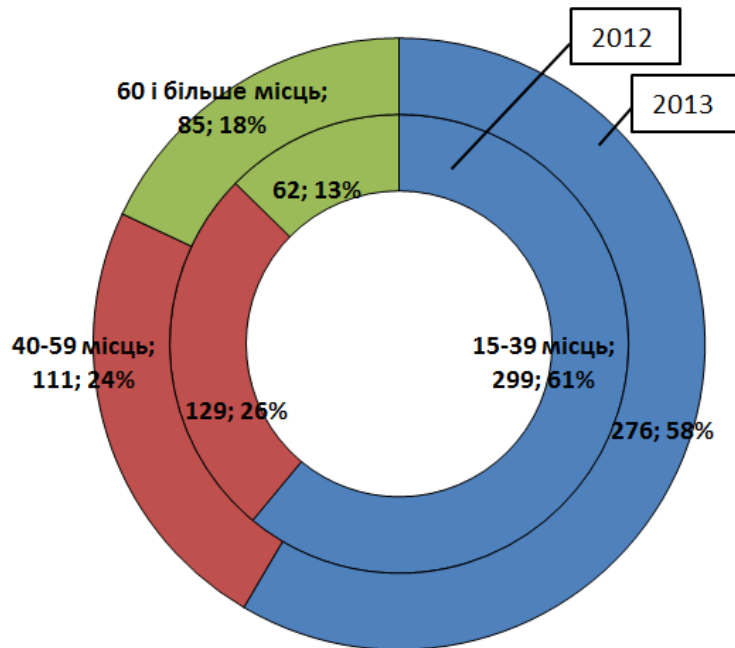

Рис.Е.5. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у Латинській Америці (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

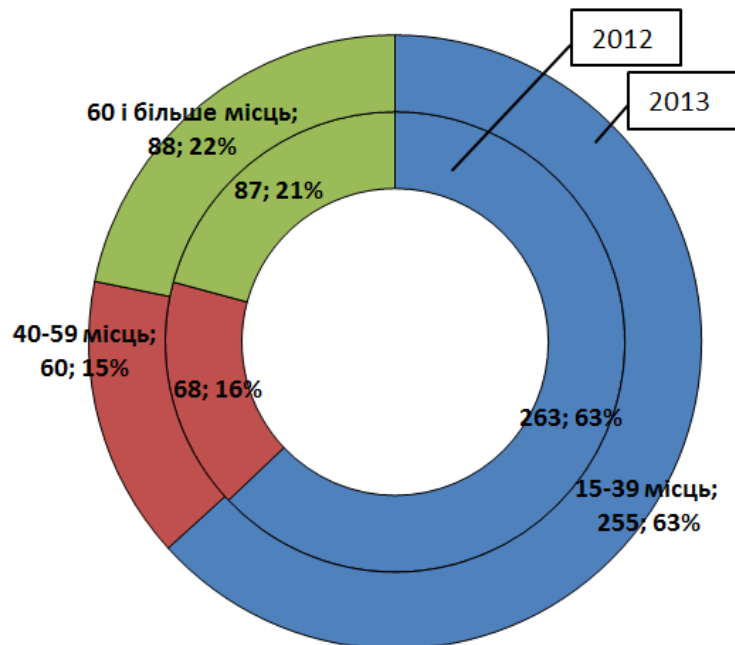

Рис.Е.6. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у Африці (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

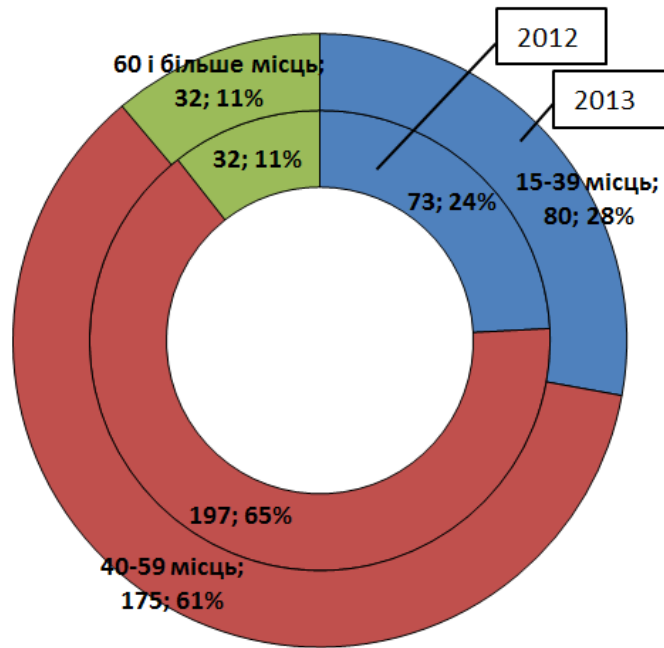

Рис.Е.7. Кількість та структура парку турбогвинтових пасажирських літаків у країнах СНД (одиниць; %) (побудовано за даними [768])

Державні преференції щодо підтримки авіабудування (складено з урахуванням даних [611])

Держава	Стимулюючі заходи
Бразилія	Державний кредит (профінансовано близько \$ 20 млрд за останні 20 р.) Пільгові ставки по кредитах (3-3,5%)
Канада	Страховання дебіторської заборгованості Фінансування експортних операцій Надання державних гарантій Фінансування досліджень і розробок Надання маркетингової підтримки
США	Субсидії з боку федеральних і місцевих влад (\$ 24 млрд за останні 20 р.) Федеральні й місцеві податкові пільги (за 17 р. Boeing отримала пільги на суму \$7 млрд)
Європейський Союз	Фінансування досліджень і розробок (наприклад, 10% вартості розроблення А-300; 60% вартості розроблення А-330 і А-340) Страховання дебіторської заборгованості Фінансування експортних операцій Надання банківських гарантій
Китай	Пільгове кредитування виробників і закордонних споживачів Надання міжнародних гарантій Страховання експортних операцій
Росія	Компенсація витрат на обслуговування цільових кредитів Компенсація витрат на придбання вітчизняних літаків на умовах лізингу або кредиту Компенсація основної частини витрат на оплату відсотків за кредитами Надання державних гарантій
Японія	Надання кредитів Страховання експортних операцій (у 2008 р. – \$2млрд)

Найбільш значимі поглинання у світовому авіабудуванні
(за даними [134; 507; 634])

Назва компанії, що здійснює поглинання	Країна базування	Назва компанії, що була поглинута	Рік угоди
Boeing	США	Hughes Space and Communications Activities	2000
		Conquest	2003
		Rockwell Aerospace/Defense	1996
		Frontier Systems	2004
		McDonnell Douglas	1996
Lockheed Martin	США	Lockheed Corp. > Martin Marietta Corp.	1995
		Loral Company	1996
		Titan Corp.	2003
European Aeronautic Defence and Space (EADS)	Нідерланди	Aerospatiale-Matra (Франція)	2000
		DaimlerChrysler Aerospace AG (DASA) (Німеччина)	2000
		Construcciones Aeronauticas SA (CASA) (Іспанія)	2000
Northrop Grumman	США	TRW	2002
		Litton	2001
		Newport News	2001
Bombardier Aerospace	Канада	Canadair Limited	1986
		de Havilland Canada	1992
		Learjet Company	1990
		Short Brothers (PLC)	1989
BAE Systems	Великобританія	Marconi Electronic systems (США) > The British Aerospace	1999
		Tracor	1998
		Lockheed Martin Control Systems	2000
		United Defense Industries (UDI)	2005

Структура AVIC (дані із сайту AVIC)

№	Назва	Сфера діяльності
1	AVIC Defense Industry Division	Кураторство усіх проектів військового призначення
2	AVIC Aircraft	Літакобудування (включаючи Shengyang Aircraft Industry Corporation, Chengdu Aircraft Industry Corporation, Xian Aircraft Industry Corporation, Shaanxi Aircraft Industry Corporation)
3	AVIC Helicopter Company (Avicopter)	Гелікоптеробудування (об'єднує дослідний інститут №602 Helicopter Research & Development Institute, компанії Harbin Aircraft Industry Corporation (виробник гелікоптерів Z-9), Changhe Aircraft Industry Corporation (виробник гелікоптерів Z-8, Z-11, WZ-10), Баодинський завод авіаційних пропелерів)
4	AVIC Systems	Виробництво авіаційних систем
5	AVIC General Aircraft Company	Спеціалізація на випуску легких і навчально-тренувальних літаків (включає Shijiazhuang Aircraft Industry Company і Guizhou Aircraft Industry Group)
6	AVIC Assets Management Division	Кураторство усіх непрофільних (непромислових) проектів
7	AVIC International	Організація зовнішньоекономічної діяльності (включає корпорації CATIC, China Aviation Industry Supply & Marketing і Beijing Raise Science)
8	AVIC Fundamental Research Technology Institute	Проведення фундаментальних досліджень
9	AVIC Economic Research Institute	Проведення економічних досліджень
10	AVIC Flight Test Establishment	Проведення випробувань
11	AVIC Capital	Інвестиції та фінансові послуги
12	AVIC Automobile	Автомобілебудування
13	AVIC Construction Projects Company	Будівництво
14	AVIC Commercial Engine	Цивільне двигунобудування
15	Joy Air Ltd	Авіакомпанія
16	Avichina Industry & Technology Company Ltd	Інвестиції у високотехнологічні проекти
17	CATIC	Експорт військової продукції
18	AVIC Aircraft Engine Company	Випуск двигунів для військової авіації, а також для цивільних літаків, що вже виробляються AVIC
19	AVIC Commercial Engine	Забезпечення широкої бази іноземних компонентів, технологій і створення платформи для розробників

Таблиця К.1

Характеристика внутрішнього середовища «Дніпропетровський агрегатний ЗАВОД» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Динаміка за 6 років
економіка (виробництво)							
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,663	0,739	0,838	0,460	0,600	0,576	
коєф. доданої вартості	3,270	2,969	2,376	6,924	3,973	2,708	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,085	0,113	0,117	0,068	0,089	0,137	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,425	0,338	0,236	0,198	0,218	0,210	
маркетинг (збут)							
рентабельність активів	0,008	0,009	-0,019	0,034	0,104	0,109	
рентабельність продаж	0,268	0,273	0,184	0,425	0,543	0,496	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,224	0,406	0,478	0,477	0,273	0,292	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,016	0,010	0,010	0,008	0,013	0,019	
логістика (постачання)							
оборотність тов.-мат. запасів	2,482	2,286	2,698	3,499	2,947	3,262	
оборотність активів	0,786	0,684	0,847	0,885	0,764	0,661	
коєф. операційної доходності	1,014	1,016	0,971	1,057	1,232	1,213	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,724	0,642	0,608	0,593	0,732	0,642	
фінанси (фінансування)							
коєф. забезпеченості власними коштами	-0,421	-0,886	-0,740	-0,731	-0,629	-0,994	
коєф. поточної ліквідності	1,813	1,463	1,622	1,784	3,942	2,892	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,018	0,023	0,010	0,004	0,019	0,063	
коєф. інвест. привабливості	0,062	0,079	-0,381	-0,030	0,150	0,219	
політика (адміністрування)							
коєф. податкового навантаження	0,021	0,026	0,000	0,217	0,191	0,140	
коєф. концентрації доходу	1,030	1,040	0,936	1,139	1,405	1,352	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,357	0,346	0,346	0,285	0,388	0,560	
коєф. адміністративного навантаження	0,192	0,204	0,152	0,102	0,185	0,233	
культура (регулювання)							
коєф. ринкової еластичності	0,999	1,434	0,926	2,207	0,794	0,885	
коєф. маржинального доходу	1,021	1,026	0,958	1,058	1,395	2,473	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,514	0,538	0,530	0,680	0,398	0,134	
коєфіцієнт осциляції прибутку	-0,069	0,004	0,016	0,961	0,383	0,041	
наука (стратегування)							
темпи зростання прибутку	0,933	1,004	1,016	2,848	1,474	1,042	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,869	0,880	0,888	0,898	0,892	0,893	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,037	0,042	0,054	0,058	0,000	0,000	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проекткування)							
дод. вартість створена 1 працюючим	81,424	83,340	120,051	161,557	109,916	91,451	
продуктивність праці	106,324	111,415	170,585	184,890	137,584	125,227	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,228	0,176	0,169	0,199	0,398	0,425	
капіталоозброєність	135,259	163,002	201,375	208,921	180,151	189,312	

Таблиця К.2

Характеристика внутрішнього середовища «Харківське державне авіаційне виробниче підприємство» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Динаміка за 6 років
економіка (виробництво)							
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,747	0,573	0,948	0,727	0,720	0,537	
коєф. доданої вартості	3,635	1,835	0,809	2,122	0,857	0,983	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,492	0,533	0,647	0,629	0,670	0,696	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,121	0,131	0,134	0,128	0,145	0,135	
маркетинг (збут)							
рентабельність активів	-0,143	-0,126	-0,187	-0,143	-0,071	-0,136	
рентабельність продаж	0,141	0,009	0,300	0,044	0,026	0,009	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,282	0,266	0,165	0,137	0,126	0,113	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,009	0,023	0,024	0,009	0,034	0,046	
логістика (постачання)							
оборотність тов.-мат. запасів	0,145	0,409	0,186	0,310	0,360	0,300	
оборотність активів	0,139	0,215	0,161	0,269	0,199	0,141	
коєф. операційної доходності	0,013	0,515	0,293	0,569	0,646	0,334	
коєф. завантаженості оборотних коштів	3,581	2,429	3,154	1,987	2,627	3,781	
фінанси (фінансування)							
коєф. забезпеченості власними коштами	-0,775	-0,774	-1,186	-0,964	-1,007	-1,237	
коєф. поточної ліквідності	0,845	1,937	1,980	2,147	2,012	1,332	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,172	0,170	0,226	0,191	0,284	0,280	
коєф. інвест. привабливості	-21,097	-107,071	-8,620	-25,160	-17,074	-106,833	
політика (адміністрування)							
коєф. податкового навантаження	0,005	24,966	0,008	0,005	0,000	0,000	
коєф. концентрації доходу	-2,566	0,046	-0,985	-0,187	0,535	-0,017	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,142	0,388	0,270	0,289	0,555	0,480	
коєф. адміністративного навантаження	0,066	0,077	0,067	0,049	0,078	0,078	
культура (регулювання)							
коєф. ринкової еластичності	0,493	1,265	11,978	1,413	0,489	-9,328	
коєф. маржинального доходу	0,266	0,342	-0,025	0,442	0,213	-0,046	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,691	0,562	0,523	0,615	0,328	0,467	
коєфіцієнт осциляції прибутку	2,000	-1,371	-2,000	2,000	-0,328	-1,041	
наука (стратегування)							
темпи зростання прибутку							
амортизація/початкова вартість ОФ	0,641	0,621	0,549	0,541	0,509	0,545	
частка незавершеного будівництва в основних активах	1,459	1,351	0,637	0,481	0,322	0,239	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проектування)							
дод. вартість створена 1 працюючим	47,009	60,988	29,968	99,363	48,169	38,982	
продуктивність праці	59,943	94,227	66,989	146,198	104,348	78,637	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,285	0,206	0,211	0,163	0,279	0,280	
капіталоозброєність	430,424	438,276	415,992	542,818	523,845	558,373	

Таблиця К.3

Характеристика внутрішнього середовища ПАТ «Вовчанський агрегатний ЗАВОД» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Динаміка за 6 років
економіка (виробництво)							
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,518	0,442	0,419	0,647	0,545	0,566	
коєф. доданої вартості	3,497	4,638	4,829	4,010	2,208	2,054	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,281	0,197	0,178	0,156	0,000	0,000	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,324	0,235	0,241	0,316	0,554	0,568	
маркетинг (збут)							
рентабельність активів	0,119	0,311	0,163	0,291	0,082	0,081	
рентабельність продаж	0,266	0,365	0,257	0,453	0,395	0,385	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,055	0,193	0,192	0,093	0,174	0,103	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,020	0,021	0,017	0,032	0,065	0,057	
логістика (постачання)							
оборотність тов.-мат. запасів	2,704	3,407	4,024	4,449	3,321	3,065	
оборотність активів	1,793	1,745	2,077	1,813	0,475	0,450	
коєф. операційної доходності	1,072	1,219	1,085	1,195	1,219	1,223	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,326	0,392	0,333	0,364	0,521	0,567	
фінанси (фінансування)							
коєф. забезпеченості власними коштами	0,726	0,872	0,873	0,754	0,291	0,575	
коєф. поточної ліквідності	6,450	10,690	8,007	5,423	4,208	8,412	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,008	0,005	0,002	0,001	0,005	0,005	
коєф. інвест. привабливості	0,323	0,614	0,383	0,494	0,406	0,432	
політика (адміністрування)							
коєф. податкового навантаження	0,104	0,159	0,169	0,135	0,057	0,066	
коєф. концентрації доходу	1,155	1,444	1,191	1,521	1,303	1,311	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,459	0,488	0,444	0,368	0,691	0,705	
коєф. адміністративного навантаження	0,020	0,023	0,017	0,022	0,108	0,116	
культура (регулювання)							
коєф. ринкової еластичності	0,951	3,818	0,807	1,671	1,163	1,084	
коєф. маржинального доходу	1,134	1,388	1,137	1,343	1,816	2,177	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,532	0,558	0,618	0,559	0,256	0,186	
коєфіцієнт осциляції прибутку	0,083	0,562	-0,212	0,829	-0,089	-0,102	
наука (стратегування)							
темпи зростання прибутку	1,087	1,781	0,809	2,415	0,915	0,903	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,715	0,740	0,722	0,603	0,875	0,869	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,001	0,005	0,003	0,172	0,046	0,009	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проекування)							
дод. вартість створена 1 працюючим	98,290	138,409	168,206	209,863	119,301	111,419	
продуктивність праці	126,394	168,250	203,041	262,195	173,333	165,652	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,171	0,166	0,144	0,151	0,280	0,304	
капіталоозброєність	70,486	96,393	97,756	144,592	365,041	368,176	

Характеристика внутрішнього середовища АТ «Мотор Січ» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Динаміка за 6 років
економіка (виробництво)							
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,865	0,677	0,774	0,984	1,823	1,723	
коєф. доданої вартості	2,157	3,352	2,994	2,488	0,569	0,675	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,506	0,397	0,364	0,415	0,406	0,441	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,280	0,269	0,241	0,260	0,358	0,343	
маркетинг (збут)							
рентабельність активів	0,004	0,236	0,249	0,251	0,196	0,156	
рентабельність продаж	0,356	0,429	0,467	0,495	0,413	0,421	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,122	0,088	0,096	0,107	0,089	0,068	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,042	0,042	0,043	0,039	0,036	0,036	
логістика (постачання)							
оборотність тов.-мат. запасів	1,352	2,360	2,229	1,682	1,792	1,563	
оборотність активів	1,017	1,490	1,340	1,227	1,158	1,088	
коєф. операційної доходності	1,004	1,195	1,233	1,260	1,206	1,171	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,639	0,447	0,516	0,561	0,528	0,578	
фінанси (фінансування)							
коєф. забезпеченості власними коштами	0,245	0,409	0,447	0,455	0,449	0,524	
коєф. поточної ліквідності	1,433	1,941	2,046	2,300	2,718	3,216	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,015	0,016	0,011	0,005	0,005	0,003	
коєф. інвест. привабливості	0,005	0,462	0,534	0,469	0,494	0,365	
політика (адміністрування)							
коєф. податкового навантаження	0,014	0,159	0,122	0,249	0,193	0,206	
коєф. концентрації доходу	1,011	1,466	1,575	1,702	1,485	1,415	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,368	0,403	0,397	0,367	0,421	0,405	
навантаження	0,077	0,058	0,055	0,059	0,051	0,054	
культура (регулювання)							
коєф. ринкової еластичності	0,749	1,573	1,380	1,411	1,064	0,848	
коєф. маржинального доходу	1,008	1,321	1,421	1,538	-2,408	5,983	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,496	0,585	0,542	0,478	-0,060	0,034	
коєфіцієнт осциляції прибутку	-0,048	0,749	0,372	0,204	0,135	0,096	
наука (стратегування)							
темпи зростання прибутку	0,953	2,197	1,457	1,227	1,144	1,101	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,568	0,565	0,526	0,451	0,233	0,272	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,173	0,231	0,240	0,171	0,000	0,000	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проекування)							
дод. вартість створена 1 працюючим	94,791	232,704	282,790	300,483	190,726	213,838	
продуктивність праці	138,736	302,122	377,243	421,278	526,169	530,620	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,154	0,107	0,112	0,119	0,217	0,202	
капіталоозброєність	136,360	202,721	281,508	343,205	454,299	487,787	

Таблиця К.5

Характеристика внутрішнього середовища ПАТ «Київський завод «Радар»
(розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	Динаміка за 5 років
економіка (виробництво)						
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	1,094	0,118	0,484	0,709	0,368	
коєф. доданої вартості	0,617	11,036	2,356	1,319	2,936	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,589	0,586	0,444	0,335	0,288	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,591	0,562	0,537	0,798	0,758	
маркетинг (збут)						
рентабельність активів	0,006	0,007	0,006	0,002	0,002	
рентабельність продаж	0,241	0,182	0,233	0,182	0,147	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,140	0,062	0,073	0,036	0,035	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,047	0,033	0,088	0,111	0,048	
логістика (постачання)						
оборотність тов.-мат. запасів	0,619	0,900	0,555	0,386	0,448	
оборотність активів	0,284	0,411	0,295	0,100	0,129	
коєф. операційної доходності	1,022	1,017	1,021	1,017	1,016	
коєф. завантаженості оборотних коштів	1,435	1,064	1,566	2,009	1,875	
фінанси (фінансування)						
коєф. забезпеченості власними коштами	0,723	0,729	0,677	0,601	0,683	
коєф. поточної ліквідності	3,608	3,690	3,100	2,642	3,337	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,027	0,019	0,016	0,030	0,034	
коєф. інвест. привабливості	0,063	0,051	0,049	0,085	0,006	
політика (адміністрування)						
коєф. податкового навантаження	0,053	0,054	0,061	0,036	0,120	
коєф. концентрації доходу	1,037	1,023	1,034	1,027	1,022	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,577	0,715	0,628	0,619	0,701	
коєф. адміністративного навантаження	0,183	0,116	0,159	0,109	0,098	
культура (регулювання)						
коєф. ринкової еластичності	1,000	1,007	1,004	1,072	1,010	
коєф. маржинального доходу	0,846	1,031	1,113	1,351	1,051	
частка постійних витрат у сукупних витратах	-0,137	0,544	0,186	0,047	0,299	
коефіцієнт осциляції прибутку	0,070	0,244	-0,115	-0,408	0,122	
наука (стратегування)						
темпи зростання прибутку	1,073	1,277	0,891	0,661	1,130	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,782	0,769	0,772	0,930	0,934	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,000	0,004	0,002	0,001	0,001	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проектування)						
дод. вартість створена 1 працюючим	14,804	52,097	32,595	22,878	45,894	
продуктивність праці	38,811	56,817	46,428	40,227	61,525	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,372	0,272	0,367	0,385	0,339	
капіталоозброєність	136,663	138,287	157,221	401,202	477,150	

Характеристика внутрішнього середовища ПАТ «ФЕД» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	Динаміка за 5 років
економіка (виробництво)						
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,112	0,106	0,121	0,175	0,164	
коєф. доданої вартості	12,463	13,814	10,648	7,465	6,730	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,082	0,092	0,135	0,124	0,107	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,290	0,208	0,448	0,535	0,503	
маркетинг (збут)						
рентабельність активів	0,032	0,237	0,119	0,145	0,098	
рентабельність продаж	0,107	0,206	0,179	0,196	0,179	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,300	0,187	0,344	0,379	0,226	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,006	0,023	0,014	0,012	0,012	
логістика (постачання)						
оборотність тов.-мат. запасів	8,248	15,605	8,199	6,344	3,548	
оборотність активів	1,539	2,294	1,532	1,406	1,066	
коєф. операційної доходності	1,021	1,122	1,084	1,115	1,104	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,379	0,340	0,354	0,303	0,421	
фінанси (фінансування)						
коєф. забезпеченості власними коштами	-0,144	0,193	-0,202	-0,577	-0,437	
коєф. поточної ліквідності	0,940	1,318	0,853	0,714	0,750	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,014	0,004	0,004	0,008	0,010	
коєф. інвест. привабливості	0,260	0,472	0,388	0,482	0,339	
політика (адміністрування)						
коєф. податкового навантаження	0,000	0,154	0,113	0,144	0,197	
коєф. концентрації доходу	1,031	1,162	1,109	1,153	1,117	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,674	0,711	0,768	0,751	0,871	
коєф. адміністративного навантаження	0,056	0,036	0,054	0,041	0,056	
культура (регулювання)						
коєф. ринкової еластичності	0,549	1,186	1,880	1,188	1,193	
коєф. маржинального доходу	1,024	1,129	1,097	1,141	1,133	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,889	0,897	0,863	0,811	0,767	
коєфіцієнт осциляції прибутку	-0,373	1,373	-0,136	0,434	-0,117	
наука (стратегування)						
темпи зростання прибутку	0,686	5,375	0,873	1,554	0,889	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,336	0,372	0,161	0,200	0,303	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,371	0,504	0,133	0,191	0,091	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проектування)						
дод. вартість створена 1 працюючим	2001,965	3878,276	2027,699	4995,474	4190,737	
продуктивність праці	2162,596	4159,026	2218,135	5664,658	4813,474	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,026	0,022	0,031	0,043	0,068	
капіталоозброєність	1405,544	1812,908	1448,038	4028,447	4514,658	

Таблиця К.7

Характеристика внутрішнього середовища ПрАТ «Елемент» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	Динаміка за 5 років
економіка (виробництво)						
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,394	0,313	0,465	0,331	0,462	
коєф. доданої вартості	1,760	3,150	1,535	2,128	2,041	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,360	0,168	0,319	0,234	0,312	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,289	0,267	0,193	0,162	0,178	
маркетинг (збут)						
рентабельність активів	-0,075	0,087	0,035	-0,124	0,470	
рентабельність продаж	0,070	0,216	0,152	0,031	0,287	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,035	0,389	0,148	0,007	0,096	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
логістика (постачання)						
оборотність тов.-мат. запасів	2,910	4,395	2,293	1,497	3,288	
оборотність активів	1,043	1,087	0,971	0,947	2,180	
коєф. операційної доходності	0,933	1,087	1,038	0,883	1,275	
коєф. завантаженості оборотних коштів	0,678	0,673	0,830	0,883	0,375	
фінанси (фінансування)						
коєф. забезпеченості власними коштами	0,153	0,190	0,153	0,235	0,530	
коєф. поточної ліквідності	1,182	1,235	1,237	1,037	2,435	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	
коєф. інвест. привабливості	-1,224	0,323	0,133	-4,645	0,678	
політика (адміністрування)						
коєф. податкового навантаження	0,190	0,056	0,106	0,346	0,073	
коєф. концентрації доходу	0,922	1,104	1,043	0,864	1,303	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,859	0,836	0,880	0,854	0,908	
коєф. адміністративного навантаження	0,137	0,130	0,101	0,119	0,080	
культура (регулювання)						
коєф. ринкової еластичності	-0,420	3,028	0,682	0,130	2,635	
коєф. маржинального доходу	0,794	1,230	1,653	0,407	2,623	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,326	0,378	0,058	0,196	0,169	
коефіцієнт осциляції прибутку	-0,709	1,170	-0,247	-1,316	1,783	
наука (стратегування)						
темпи зростання прибутку	0,477	3,822	0,780	0,206	17,467	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,601	0,621	0,673	0,705	0,745	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проекування)						
дод. вартість створена 1 працюючим	44,306	66,333	53,103	59,650	106,585	
продуктивність праці	69,472	87,389	87,692	87,675	158,805	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,247	0,264	0,394	0,387	0,302	
капіталоозброєність	66,639	80,361	90,282	92,550	72,854	

Характеристика внутрішнього середовища НТК «Електронприлад» (розраховано автором)

Групи показників	2008	2009	2010	2011	2012	Динаміка за 5 років
економіка (виробництво)						
частка матеріальних витрат в собівартості продукції	0,323	0,223	0,353	0,288	0,210	
коэф. доданої вартості	5,038	7,428	4,566	6,052	6,423	
частка незавершеного виробництва в оборотних активах	0,216	0,078	0,090	0,226	0,220	
частка основних виробничих активів в загальних активах підприємства	0,330	0,310	0,286	0,222	0,810	
маркетинг (збут)						
рентабельність активів	0,059	0,049	0,064	0,035	0,017	
рентабельність продаж	0,103	0,076	0,093	0,100	0,101	
частка дебіторської заборгованості в оборотних активах	0,233	0,456	0,294	0,215	0,136	
частка маркетингових витрат у сукупних витратах	0,002	0,002	0,002	0,003	0,003	
логістика (постачання)						
оборотність тов.-мат. запасів	5,595	9,986	8,549	3,336	3,617	
оборотність активів	2,024	1,953	2,469	1,721	0,482	
коэф. операційної доходності	1,030	1,026	1,027	1,021	1,037	
коэф. завантаженості оборотних коштів	0,317	0,337	0,279	0,443	0,384	
фінанси (фінансування)						
коэф. забезпеченості власними коштами	0,260	0,226	0,186	0,114	0,185	
коэф. поточної ліквідності	1,352	1,292	1,228	1,129	1,227	
частка фінансових витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
коэф. інвест. привабливості	0,329	0,347	0,293	0,291	0,342	
політика (адміністрування)						
коэф. податкового навантаження	0,172	0,228	0,202	0,087	0,150	
коэф. концентрації доходу	1,057	1,047	1,051	1,042	1,055	
частка прямих витрат у сукупних витратах	0,528	0,546	0,523	0,502	0,666	
коэф. адміністративного навантаження	0,021	0,018	0,014	0,019	0,029	
культура (регулювання)						
коэф. ринкової еластичності	1,021	0,993	1,028	-0,029	0,919	
коэф. маржинального доходу	1,055	1,045	1,049	1,043	1,089	
частка постійних витрат у сукупних витратах	0,546	0,576	0,541	0,494	0,413	
коефіцієнт осциляції прибутку	0,322	-0,170	0,582	0,041	0,152	
наука (стратегування)						
темпи зростання прибутку	1,384	0,843	1,822	1,042	1,165	
амортизація/початкова вартість ОФ	0,601	0,587	0,585	0,565	0,514	
частка незавершеного будівництва в основних активах	0,040	0,002	0,003	0,038	0,000	
частка науково-дослідних витрат у сукупних витратах	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
освіта (проекткування)						
дод. вартість створена 1 працюючим	148,422	176,893	238,961	206,883	178,218	
продуктивність праці	177,880	200,709	291,292	241,068	205,966	
частка витрат на оплату праці в операційних витратах	0,213	0,229	0,208	0,278	0,336	
капіталоозброєність	87,891	102,756	117,961	140,111	427,579	

Виробництво літаків в Україні

(складено з урахуванням даних [596] і звітності підприємства)

Рік поставки	Тип літака	Кількість	Виробник	Замовник
2002	Ан-140	2	ХДАВП	Авіакомпанія «Одеські авіалінії»
	Ан-140	1	ХДАВП	Авіакомпанія «Аероміст-Харків»
	Ан-124	1	ДП «Авіант»	Лівія
2003	Ан-140	2	ХДАВП	Авіакомпанія «Аероміст-Харків»
	Ан-140-100	1	ХДАВП	Авіакомпанія «Мотор-січ»
	Ан-124	1	ДП «Авіант»	ОАЕ
2004	Ан-140-100	2	ХДАВП	«Ілліч-Авіа» (Україна)
	Ан-140-100	1	ХДАВП	AZAL (Азербайджан)
2005	Ан-74-Т-200А	1	ХДАВП	Єгипет
	Ан-140-100	2	ХДАВП	AZAL
	Ан-32П	2	ДП «Авіант»	Лівія
2006	Ан-32Б	1	ДП «Авіант»	Спочатку призначався для Судана, а в 2008 переданий Гвінеї
2008	Ан-32П	4	ДП «Авіант»	МНС України
2009	Ан-148	1	ДП «Авіант», ХДАВП	-
	Ан-74	3	ХДАВП	-
2010	Ан-148	1	ДАК «Антонов»	-
	Ан-32	3	ДАК «Антонов»	-
2011	Ан-32	2	ДАК «Антонов»	Ірак
	Ан-74	1	ДАК «Антонов»	Туркменістан
	Ан-148-100	1	ДАК «Антонов»	МАУ (Україна)
2012	Ан-74ТК-200	1	ХДАВП	МО Туркменістану
	Ан-32	5	ДАК «Антонов»	Ірак
	Ан-148	3	ДАК «Антонов»	-
2013	Ан-158	5	ДАК «Антонов»	Куба
	Ан-148	2	ДАК «Антонов»	Північна Корея
	Ан-74	1	ХДАВП	Казахстан

Прогнози розвитку авіабудування

Таблиця М.1. Прогноз величини щорічної поставки літаків місткістю 60-100 місць (2009-2028 рр.)

	Північна Америка	Європа (включно з Росією)	Китай	Азія, Океанія	Африка, Середній Схід	Латинська Америка
Bombardier ¹	136	48	51	35	24	16
Embraer ²	55	31	16	13	11	4
ДержНДЦА ³	70	90	4	40	13	18

Примітка: 1 – за даними [716], 2 – за даними [679], 3 – за даними [483]

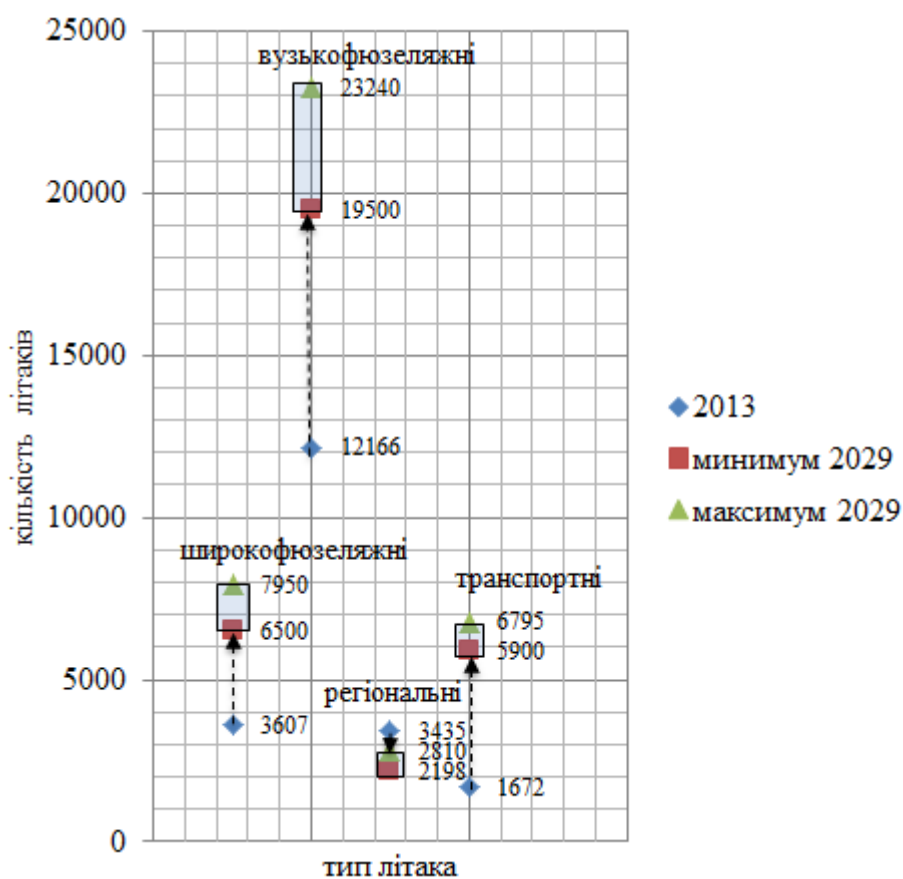

Рис.М.1. Сегментні прогнози розвитку авіабудування (складено за [667; 685; 768])

Дані регресійного аналізу параметричної моделі підприємства для підприємств
вітчизняного авіабудування

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	Вывод итогов								
2									
3	<i>Регрессионная статистика</i>								
4	Множественный R	0,9232038							
5	R-квадрат	0,8523053							
6	Нормированный R-квадрат	0,790118							
7	Стандартная ошибка	17462966							
8	Наблюдения	55							
9									
10	Дисперсионный анализ								
11		<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
12	Регрессия	16	6,68728E+16	4,17955E+15	13,70546	3,77612E-11			
13	Остаток	38	1,15883E+16	3,04955E+14					
14	Итого	54	7,84611E+16						
15									
16		<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
17	Y-пересечение	266516515	177732818,5	1,499534624	0,141998	-93284765,25	626317796	-93284765	626317796
18	Переменная X 1	-1,24E+08	71296310,77	-1,743500008	0,089333	-268636953,8	20026717	-2,69E+08	20026717
19	Переменная X 2	-48545574	115661993,1	-0,419719329	0,677054	-282691037,9	185599890	-2,83E+08	185599890
20	Переменная X 3	-5209787	75051668,61	-0,069416003	0,945023	-157143946,7	146724373	-1,57E+08	146724373
21	Переменная X 4	-1,08E+08	24803567,48	-4,346228911	9,98E-05	-158014179,4	-57589785	-1,58E+08	-57589785
22	Переменная X 5	-1,31E+08	109604588,8	-1,192118639	0,240606	-352544563,2	91221217	-3,53E+08	91221217
23	Переменная X 6	13649557	34919293,52	0,390888697	0,698063	-57040856,86	84339971	-57040857	84339971
24	Переменная X 7	191394428	71869121,82	2,663096796	0,011292	45902997,26	336885859	45902997	336885859
25	Переменная X 8	-36378684	131348349,7	-0,276963388	0,783309	-302279516,5	229522149	-3,02E+08	229522149
26	Переменная X 9	-141734,1	343051,1208	-0,413157437	0,681813	-836204,8088	552736,56	-836204,8	552736,56
27	Переменная X 10	-1,21E+08	27135940,19	-4,476866693	6,7E-05	-176417825,8	-66550148	-1,76E+08	-66550148
28	Переменная X 11	-33517893	9258607,315	-3,620187318	0,000856	-52260963,39	-14774822	-52260963	-14774822
29	Переменная X 12	-17210,14	210596,6032	-0,08172086	0,935298	-443540,67	409120,4	-443540,7	409120,4
30	Переменная X 13	-27472815	22871404,5	-1,201186171	0,237113	-73773552,59	18827923	-73773553	18827923
31	Переменная X 14	1454704,2	1454830,798	0,999912989	0,323678	-1490446,766	4399855,2	-1490447	4399855,2
32	Переменная X 15	1898968,9	1365226,875	1,390954828	0,172331	-864788,4054	4662726,2	-864788,4	4662726,2
33	Переменная X 16	14731,475	3354,419123	4,391661945	8,69E-05	7940,808315	21522,141	7940,8083	21522,141

x1	продуктивні активи/ активи	x10	прибуток/витрати
x2	універсальні активи/ активи	x11	виторг/активи
x3	оборотні активи/ активи	x12	чистий прибуток/валовий прибуток
x4	залучені активи/ активи	x13	прямі витрати/ сукупні витрати
x5	децентралізовані активи/ активи	x14	Двиторг/ Двитрати
x6	змінні активи/ активи	x15	прибуток поточ.період/прибуток попер. період
x7	стратегічні активи/ активи	x16	активи/чисельність працівників
x8	нематеріальні активи/ активи	Y	активи
x9	додана вартість/ матеріальні витрати		